॥ श्रीगणेशायनम॰ ॥ ॥ शिवमभयमनाद्यनंतमध्यंपरमसुखाद्वयबोधमात्रसारम् ॥ उपरतसकलभ्रमंविशुद्धंनिजमहसास्फुरदात्मतत्त्वमीडे ॥ १ ॥ उत्पत्तिस्थित्युपशमाख्यैस्त्रि भि प्रकरणैर्जगज्जन्मस्थितिलयबोधकानांअथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिसर्वप्रपंचनिषेधकानांचवेदांतवाक्यानामध्यारोपापवादन्यायेनात्मतत्त्वव्युत्पादकतयावासनाक्षयम नोनाशपर्यंतज्ञानेनपरमपुरुषार्थेतात्पर्यपर्यवसानदर्शितम् ॥ अथेदानीयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायोवैभूमातत्सुखम् यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यम नसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चन तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः निष्कलनिष्क्रियशांतनिरवद्यनिरंजनम् अमृतस्यपरसेतुंदग्धेंधनमिवान लमित्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धप्रागुक्तसर्वसाधनसाध्यसाक्षात्कारज्ञानफलनिर्वाणव्युत्पादयितुनिर्वाणाख्यमिदंप्रकरणंश्रावयितुभगवान्श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ तत्राद्यसर्गे ॥ मुनि वाक्यादिहोत्थानश्रोतृणामाह्निकक्रिया ॥ श्रुतार्थचिंतानिद्राभ्यांरात्रियापनमीर्यते ॥ १ ॥ तत्रादौपूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुतासंगतिसूचयन्वक्तव्यंप्रतिजानीते ॥ उपशमेति ॥ जगज्जन्मस्थितिभंगहेतुत्वरूपश्रुत्युक्ततटस्थलक्षणस्यमृल्लोहविस्फुलिंगादिदृष्टांतैर्वाचारंभणविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुतिप्रदर्शितन्यायैर्नैवान्नेनसोम्यशुंगे

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ उपशमप्रकरणादनंतरमिदंश्रृणु ॥ त्वंनिर्वाणप्रकरणंज्ञातंनिर्वाणदायियत् ॥ १ ॥ कथयत्येवमुद्दामवचनेमुनिनायके ॥ श्रवणैकरसेमौनास्थितेराजकुमारके ॥ २ ॥ मुनिवागर्थनिक्षिप्तमनस्यस्ततपःक्रिये ॥ राजलोके गतस्पंदेचित्रार्पितइवास्थिते ॥ ३ ॥ वसिष्ठवचसामर्थंविचारयतिसादरम् ॥ लसदंगुलिभंगेनमुनिसार्थेस्फुरद्भ्रुवि ॥ ४ ॥ विस्मयालोक नोल्लासप्रोत्फुल्लनयनालिनि ॥ पुरंध्रिवर्गेगंभीरतरुमंजरितांगते ॥ ५ ॥ खेवासरचतुर्भागदेशेदिनकरेस्थिते ॥ किंचिज्ज्ञानोदयात्सौम्ये किंचिच्छममुपेयुषि ॥ ६ ॥

नापोमूलमन्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसयएषोणिमैतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यं सआत्मेतिश्रुतितात्पर्यविषयेऐकात्म्येपर्यवसानव्युत्पादनपरप्रकरणत्रयानंतरतत्फलीभूतस्यसत्यज्ञानमनंतंब्रह्म नित्यविज्ञानमानंदंब्रह्म आनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतिद र्शितस्वरूपलक्षणस्य तत्त्वमसिश्वेतकेतो अयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यादिमहावाक्यार्थस्यतद्बोधफलनिर्वाणस्वरूपस्यचव्युत्पादकत्वान्निर्वाणाख्यप्रकरणंश्रृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातमर्थंप्रस्तुतकथामेवावलंब्यवर्णयिष्यन्नुपशमप्रकरणोपदेशातेदशरथसभायायद्वृत्तंतदाह ॥ कथयतीत्यादिना ॥ सर्वेषामस्तमयतानांभेरीपटहशंखवानांध्वनिरासीदिति षोडशस्थेनान्वयः ॥ मुनिनायकेवसिष्ठे ॥ राजकुमारकेरामे ॥ २ ॥ अस्तात्यक्तातपोमानसबाह्यार्थालोचनक्रियाशरीरचेष्टाचयेन ॥ तदेवाह ॥ गतस्पंदेइति ॥ ३ ॥ अंगुलि भंगेनउत्क्षिप्ततर्जनीचेष्टाभिनयेन ॥ स्फुरद्भ्रुविसभ्रूभंगमितियावत् ॥ ४ ॥ विस्मयःपरमाश्चर्यरूपप्रत्यगात्मातदालोकनोल्लासेनगंभीरामकरंदास्वादनासक्तभ्रमरैर्निष्कंपशब्दाया तरुमंजरीतद्भावमिवगते ॥ ५ ॥ यत्रवासरस्यचतुर्थभागमात्रावशेषोलक्ष्यतेतस्मिन्देशेप्रदेशेश्रवणायेवस्थिते अतएवकिंचिज्ज्ञानोदयादिनसौम्येदृष्टिप्रियेकिंचित्तापोपशममुपे युषीवेत्युत्तरादनुकृष्यान्वयः ॥ ६ ॥

श्रवणायमर्संगनिद्दत्येतदेहलीदीप न्यायेनमश्नीत्यथापिसबध्यते ॥ कुसुमवितानस्पंदेनमालितेसग्विणि ॥ अतएवमदारमधुरामोददायिनि ॥ ७ ॥ ८ ॥ मुक्तामयानांजालक
लापानांजालाकारवातायनानांअंतर्गतासुअंतरभूमिषुमध्यस्थवापीप्रदेशेषुश्रोतुमास्थितेसोत्कंठइवअपगतस्पंदनिश्चलकषतिमुक्ताविभाभिर्दीप्यमानेसति ॥ ९ ॥ अथुपुर
विरश्मिपुशीतस्यगृहांतरंश्रवणशालामध्यविश्रामायमिवप्रविष्टेषु ॥ देशान्तकालतश्चआदीर्घनभसिपांथेषुचिरदूरप्रचारश्रांतिप्विवतियावत् ॥ १० ॥ शाम्यतोदिनस्यदेहभूते
मुक्ताजालकानांप्रभाजाललक्षणेनभस्मनाउद्धूलितात्मनितदंतःप्रविष्टविशातपेतपस्विलक्षणेनस्वात्मनिरामशांतिगुणशंसतिसूचयतीवसति ॥ ११ ॥ भूभृतांराज्ञांकरेपाणौशे
खरेषुशिरस्सुचस्थितेषुलीलासरोजेषुशोभनारसायस्मिस्तस्मरसभसिद्धोपदेशश्रुत्वाआमोदावानदाभिर्मावासेपामनःस्विवअवृत्तिषुनिमीलनोन्मुखेषुसत्सु ॥ १२ ॥ लीलापक्षि
श्रवणायेवमशांतेवितानस्पदमालिते ॥ मौनमरुतिमदारमधुरामोददायिनि ॥ ७ ॥ पुष्पदामसुपुप्तासुमहाभ्रमरपंक्तिपु ॥ ज्ञातज्ञेयत
यानूनंसम्यग्ध्यानवतीष्विव ॥ ८ ॥ मुक्ताजालकलापांतर्गतास्वंतरभूमिषु ॥ कचत्यपगतस्पंदतोयेश्रोतुमिवास्थिते ॥ ९ ॥ गृहांतरप्रवि
ष्टेषुगवाक्षेदूरमंशुषु ॥ विश्रामायमिवादीर्घनभःपांथेषुशीतलम् ॥ १० ॥ मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनोद्धूलितात्मनि ॥ शंसतीवशम
शाम्यद्दिनदहेदिवातपे ॥ ११ ॥ करेलीलासरोजेषुशेखरेषुचभूभृताम् ॥ श्रुत्वासुरसमामोदादवृत्तिषुमनःस्विव ॥ १२ ॥ बालकेष्वञ्जलो
केषुलीलापक्षिषुसादरम् ॥ भोजनार्थंवधूलोकमुपरुधत्स्वनारतम् ॥ १३ ॥ भ्रमद्भ्रमरपक्षोत्थवातधूतरजस्वलम् ॥ कौमुदेपरिविश्रांते
चामरेष्वक्षिपक्ष्मसु ॥ १४ ॥ रश्मिष्वगगुहोन्मुक्तच्छायाजालभयादिव ॥ गवाक्षादिष्विवोड्डीयप्रविष्टेषुगृहांतरम् ॥ १५ ॥ आसीद्दिन
चतुर्भागसत्तावेदनतत्पर ॥ भेरीपटहशंखानादिङ्मुखापूरकोध्वनि ॥ १६ ॥ तेनतत्तारमप्याशुवचोंतर्धानमाययौ ॥ मौनंजलदनादे
त्रस्ताधालाधात्रीकुचांतरम् ॥ सारवप्रावृषीवाब्दा प्रोन्नतशृंगकोटरम् ॥ १९ ॥ उत्तस्थुरवतंसेभ्योभूभृतांभ्रमरस्रज ॥ ईषत्करालवा
हाभ्य सरिद्भ्योंबुकणाइव ॥ २० ॥
पुपंजरस्थशुकादिषु ॥ उपरुधत्सुत्वरयत्स्विनियाघत् ॥ १३ ॥ कौमुदेदीपविकाशोन्मुखकुमुदवनबंधिनिप्रमभ्रमराणांपक्षोत्थैर्वातैरुद्धूतेरजसिचामरेष्वक्षिपक्ष्मसुचपरितोविश्रांतेसति
॥ १४ ॥ सूर्यरश्मिषुअगानांमेर्वादिपर्वतानांगुहाभ्यउन्मुक्ताच्छायासमूहात्मकात्तमसोभयादिवउड्डीयपलाय्यगवाक्षादिपुद्वारेषुनिलयनायगृहांतरंगृहमध्यंप्रविष्टेष्विव ॥ १५ ॥
दिनचतुर्थभागस्यसत्तापरिशेषस्तस्यावेदनेतत्पर ॥ १६ ॥ तेनध्वनिनातत्तारमपिमुनेरिवमौनवासिष्ठवचःअन्तर्धानमाययौ ॥ १७ ॥ तरसाजवेनआसुभ्याधवलिताजातेत्य
थ ॥ आतालीपल्लवाआकंपितातालीवल्लाधनावलीव ॥ १८ ॥ सारवारोवनशब्दसहितयथास्यात्तथाशृंगकोटरंगुहामध्यमिव ॥ १९ ॥ ईषत्कराल क्षुब्धोबाहुःप्रवाहोया
सांतास्य ॥ भ्रमराणांरजोगौरत्वपोतनायांबुकणदृष्टांत ॥ २ ॥

१ वर्णवमिरास्थारनंधा

॥ २० ॥ ... हंसेनअं
वासरस्यवृद्धत्वेचतुर्थैवयसिप्राप्तेसति ॥ २१ ॥ प्रस्तुतंवस्तुवक्तव्यार्थंसहरन्नुपसंहरन् ॥२२॥ क्रोडीकृत्यहृदिरुध्वेतियावत् ॥ २३ ॥ अक्षीणःअक्षयोमद्गिरामर्थः ॥ हंसेनअं
भस अभःपरित्यज्येतिल्यब्लोपेपचमी ॥ २४ ॥ अनेनवासनाक्षयमनोनाशप्राणसरोधज्ञानाभ्यासपथा ॥ २५ ॥ २६ ॥ यथाअधस्त्यक्तदीपोवापुरुषोऽवटेगर्त्तेपततितद्वत्
॥ २७ ॥ अस्यमदुक्तार्थस्यसिद्धयेयथाप्राप्तोव्यवहारःअसगेनकार्यइत्येवसर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयसिद्धांतमादायमनसिकृत्यउदारवानपरिच्छिन्नात्मबोधवान्भवेत्यर्थः

एवंप्रक्षुभितेतस्मिन्गृहेदाशरथेतदा ॥ प्राप्तेवासरवृद्धत्वेशांतशंखस्वनेशनैः ॥ २१ ॥ संहरन्प्रस्तुतंवस्तुवचोमधुरवत्तिमत् ॥ उवाचमुनि शार्दूलःसभामध्येरघूद्वहम् ॥ २२ ॥ राघवानघवाग्जालंमयैतत्प्रविसारितम् ॥ तेनचित्तखगंबध्वाक्रोडीकृत्यात्मतांनय ॥ २३ ॥ कच्चि द्गृहीतोभवतामद्गिरामर्थईदृशः ॥ त्यक्तादुर्बोधमक्षीणोहंसेनेवांभसःपयः ॥ २४ ॥ विचार्यैतदशेषेणस्वधियैवंपुनःपुनः ॥ अनेनैवपथा साधोगंतव्यंभवताधुना ॥ २५ ॥ अनयैवधियारामविहरन्नैवबध्यसे ॥ अन्यथाधःपतस्याशुविंध्यखातेयथागजः ॥ २६ ॥ सुगृहीतंधि यारामतद्वचोनकरोपिचेत् ॥ तत्पतस्यवटेत्यक्तदीपोवांधोनिशास्विव ॥ २७ ॥ असंगेनयथाप्राप्तोव्यवहारोस्यसिद्धये ॥ इत्येवशास्त्रसिद्धां तमादायोदारवान्भव ॥ २८ ॥ हेसभ्याहेमहाराजरामलक्ष्मणभूमिपाः ॥ सर्वएवभवंतोद्यतावद्यापारमाह्निकम् ॥ २९ ॥ कुर्वंत्वयंहि दिवसःप्रायःपरिणताकृतिः ॥ शेपंविचारयिष्यामोविचार्यंप्रातरागताः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तामुनिनातेनसास वैवतदासभा ॥ प्रोत्तस्थौपद्मवदनासविकासेवपद्मिनी ॥ ३१ ॥ राजानःस्तुतराजानःकृतराघववंदनाः ॥ परिष्टुतेवसिष्ठेतेजग्मुरात्मनि वेशनम् ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रेणसहितोवसिष्ठोगंतुमाश्रमम् ॥ उत्तस्थावासनाच्छ्रीमान्नमस्कृतनभश्वरः ॥ ३३ ॥ दशरथप्रभृतयोराजा नोमुनयस्तथा ॥ यथानुरूपंवक्तारमनुगम्यमुनिंचिरम् ॥ ३४ ॥ आपृच्छ्यकेचिद्गगनंययुःकेचिद्वनांतरम् ॥ केचिद्राजगृहंसंतोभृंगाःप द्मोत्थिताइव ॥ ३५ ॥ वसिष्ठपादयोस्त्यक्त्वापुष्पांजलिमनाविलम् ॥ दारैरनुगतोराजाप्रविवेशगृहांतरम् ॥ ३६ ॥ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्राप्तस्यस्वाश्रमंगुरोः ॥ अभ्यर्च्यचरणौभक्त्यात्वाजग्मुर्नृपमंदिरम् ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रातःश्वःसभायामागताःसतः ॥ धातुसबंधेप्रत्ययाइतिभविष्यतिक्तः ॥ ३० ॥ इतिउक्ताआज्ञप्ता ॥ पद्मानीवपद्मान्येवचवदनानियस्याः ॥ ३१ ॥ स्तुतोरा जादशरथोयैस्तेस्तुतराजानः ॥ वसिष्ठेपरिष्टुतेसर्वैःप्रणम्यप्रशसितेसति ॥ ३२ ॥ नमस्कृतानभश्वरादेवायेन ॥ ३३ ॥ वक्तारमुपदेष्टारम् ॥ चिरमाश्रमांतमनुगम्य ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ अनाविलनिर्मलम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सान्पितृंश्वआनघु ॥ विप्रान्अतिथीन्अभ्येयु ॥ अभिमुखआर्ययुरभिगमनादिनापूजनायस्वीचक्रुरित्यर्थ ॥ अभ्येतुरितिपाठेतुअभ्येतुरतिथिसर्गस्यमध्येविप्रानानचुरित्ये
वंयोज्यम् ॥ ३८ ॥ परिच्छदे परिवारे सह ॥ ३९ ॥ ४ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भाविशुभसूचकत्वादुत्कृष्टस्वप्ने सुदरीरमणीयाम् ॥ तथाचश्रुतिरयमप्रदेवइवराजेवअहमेवेदसर्वो
स्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकइतिस्वात्मसार्वात्म्यदर्शनस्यभाविमोक्षफलसूचकत्वंदर्शयति ॥ विनार्थिनोरात्र्यतिक्रमणकामाइतियावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अधिगतसा
रतयाआत्मतत्त्वप्रबोधेनउदित सविकासआशयोयेषारामादीनाम् ॥ धियामाराधि ॥ विरतिमुपरमअभजतप्राप ॥ अतएवारुणकिरणव्याप्त्यामलिनोनिशाकरएववक्त्रय

सदनानिसमासाद्यश्रोतार सर्वएवते ॥ सस्नुरानर्चुरभ्येयुर्देवान्विप्रान्पितृंस्तथा ॥ ३८ ॥ यथाक्रमंस्वभृत्यांतैर्विप्रायैश्चपरिच्छदे ॥ सम
युभुजिरेभोज्यंवणधर्मक्रमोदितम् ॥ ३९ ॥ अस्तंगतेदिनकरेसमदिवसकर्मभि ॥ अभ्यागतेरात्रिकरेसमंरजनिकर्मभि ॥ ४० ॥ स्थि
त्वातल्पेपुकौशेयशयनेष्वासनेपुच ॥ भूधरामुनिराजानोराजपुत्रामहर्षय ॥ ४१ ॥ संसारोत्तरणोपायंवसिष्ठवदनेरितम् ॥ यथावदे
काग्रधियश्चिंतयामासुरादृता ॥ ४२ ॥ तत प्रहरमात्रेणनिद्रामामुद्रितानना ॥ उत्स्वप्नसुंदरीमीयुःपद्माइवदिनार्थिन ॥ ४३ ॥ रामल
क्ष्मणशत्रुघ्ना प्रहरत्रयमेवतत् ॥ वासिष्ठमुपदेशंतेचिंतयामासुरक्षतम् ॥ ४४ ॥ प्रहरस्यार्द्धमात्रंतेततआमुद्रितेक्षणा ॥ उत्स्वप्नमाययु
र्निद्रांक्षणाद्विद्रावितश्रमाम् ॥ ४५ ॥ इतिशुभमनसांविवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानाम् ॥ अभजतविरतितदात्रियामाम
लिननिशाकरवक्त्रतांजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसहितायांमोक्षोपायेपुनि
र्वाणप्रकरणेदिवसव्यवहारवर्णननामप्रथम सर्ग ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ तत क्षिन्नेंदुवदनापर्या
कुलतमःपदा ॥ क्षीयमाणानभोश्यामाविवेकइववासना ॥ १ ॥ पूर्वध्वस्ततयालोकदृश्यमानेपरेचले ॥ शयालीकावतसांशंतापको
निकरोदधौ ॥ २ ॥ अवश्यायकणाकर्पीपराग्रेंदुमंडल ॥ ज्योत्स्नाकवलनालोकोषभौप्राग्ज्ञातिकोनिल ॥ ३ ॥

स्यात्लब्धाषजगाम ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेप्रथमःसर्ग ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ बहरामादिभिःप्रातर्वसिष्ठस्यसभानय ॥
उक्तार्थस्मरणात्तस्वेविश्राममश्वोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ क्षिन्नोम्लानशशुरेवदनयस्या ॥ क्षीयमाणामरणोन्मुखी ॥ १ ॥ ततोनिकरोनिगच्छत्किरणस्तापक सूर्यःप्राङ्मुखैर्जनैर्दृश्य
मानेपूर्वेपूर्वदिक्स्थेअचलेशृंगभेदैर्ध्वस्ततयाप्रतिबद्धतयातत्रवतरालनिर्गतमालोकशयाःप्रसारितहस्तास्तवाणदधौ ॥प्रत्यङ्मुखैर्जनैर्दृश्यमानेपरेपश्चिमदिक्स्थेअचलेतुअलीको
दीयवस्तुसारोपाधिमुक्ति ॥ अनेनवस्तुरूपातइवेत्युपेक्षागम्यते ॥ २ ॥ ज्योत्स्नानांकवलनायआलोकश्चक्षुःप्रसारःयस्मीरालोकोयस्येति ॥ सूर्यस्यत

अस्नातानाश्रवणानधिकारात्स्नात्वावंदितसंध्याः ॥ एवमग्रेपि ॥ ४ ॥ निर्गतस्यनिर्गमिष्यतः ॥ ५ ॥ नीरंध्रतांनिरवकाशताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृहप्रवेशात्पूर्वमेवसंबंधातिमेलय तीतिपूर्वसंबंधस्त्वरोत्साहोयस्यतथाविधोमहीपतिर्दशरथः ॥ ८ ॥ विष्टरालिषुआसनपंक्तिषु ॥ दृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ ९ ॥ ह्यस्तनाः पूर्वेद्युर्भवाः ॥ १० ॥ राज्ञासम आभोगःसस्थानस्थितिर्यस्या. ॥ राजानयतवाक्कायचेष्टदृष्ट्वासर्वैपितथाआसन्नितिभावः ॥ ११ ॥ तद्देशयोगेषुसभाप्रदेशप्रविष्टेषुविप्रादिषुयथाप्रदेशप्रात्यहिकक्लृप्तप्रदेशानु

रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाउत्थायानुचरैःसह॥ ययुर्वंदितसंध्यास्तेपुण्यंवासिष्ठमाश्रमम्॥ ४ ॥ तत्रवंदितसंध्यस्यनिर्गतस्यापिसद्मतः ॥ मुने र्ववंदिरेपादौपदोर्दत्वार्घ्यसंततिम्॥ ५॥ क्षणात्तत्सदनंमौनंमुनिब्राह्मणराजभिः॥ हस्त्यश्वरथयानैश्वशनैर्नीरंध्रतांययौ ॥ ६ ॥ अथा सौमुनिशार्दूलस्तत्रैवसहसेनया॥ गृहंदाशरथंकालेरामाद्यनुगतोययौ॥ ७॥ तत्रैनंपूर्वसंबंधःकृतसंध्योमहीपतिः॥ दूरमार्गविनिर्गत्य पूजयामाससादरम्॥ ८॥ पुष्पमुक्तामणिव्रातैर्भूयोत्यधिकभूपिताम॥ सभांप्रविश्यतेसर्वेविविशुर्विष्टरालिषु॥ ९॥ अथतस्मिन्नवस रेह्यस्तनाःसर्वएवते॥ श्रोतारस्समुपाजग्मुर्नभश्वरमहीचराः ॥ १० ॥ विवेशसासभासौम्याकृतान्योन्याभिवंदना ॥ बभौराजसमा भोगाशांतवातेवपद्मिनी ॥ ११ ॥ यथाप्रदेशमेवाशुनिविष्टेषुयथासुखम्॥ तेपुतद्देशयोगेपुविप्रर्पिमुनिराजसु॥ १२॥ मृदुनिस्वागतर वेशनैःशममुपागते॥ सभाकोणोपविष्टेषुशांतशब्देपुवंदिपु॥ १३ ॥ तरसैवोदितेष्वाशुश्रोतुमभ्यागतेष्विव॥ गवाक्षादिवजालेपुप्रवि ष्टेष्वर्करश्मिषु॥ १४ ॥ सत्वरप्रविशच्छ्रोतृहस्तस्पर्शघटोद्भवे॥ मुक्ताजालझणत्कारेनिद्रायामिवशाम्यति ॥ १५॥ कुमारःशंकरस्येव कचोदेवगुरोरिव॥ प्रह्लादइवशुक्रस्यसुपर्णइवशार्ङ्गिणः॥ १६ ॥ वसिष्ठस्याननेरामःशनैर्दृष्टिंन्यवेशयत्॥ भ्रमंतीमंबरोपांतेफुल्लपद्म इवालिनीम्॥ १७॥ मुनिस्त्वनुज्झितेनाथतेनैवरघुनंदनम् ॥ क्रमेणोवाचवाक्यज्ञोवाक्यंवाक्यार्थकोविदम्॥ १८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउ वाच॥ ॥कच्चित्स्मरसियत्प्रोक्तंह्योमयारघुनंदन॥ वाक्यमत्यंतगुर्वर्थंपरमार्थावबोधनम्॥ १९॥ इदानीमवबोधार्थमन्यच्चरिपुमर्दन॥ उच्यमानंमयेदंचशृणुशाश्वतसिद्धये॥ २०॥

क्रमेणनिविष्टेषूपविष्टेषुसत्सु ॥१२॥ मृदुनिपरस्परस्वागतप्रश्नरवे ॥१३॥ उदितेष्वर्करश्मिषुश्रोतुमिवतरसैवाभ्यागतेषुगवाक्षाद्गवाक्षंप्राप्येवतज्जालच्छिद्रेपुप्रविष्टेपुसत्सु ॥१४॥ सत्वरसभाप्रविशतांश्रोतृणाहस्तस्पर्शैरगघट्टनैश्चोद्भवोयस्यतथाविधेमुक्ताजालकभूषणादिझणत्कारेनिद्रायामिवनिस्पदभावाच्छाम्यतिसति ॥ १५ ॥ दृष्टेर्भक्तिगौरवोत्कंठाद्य तिशयद्योतनायबहून्युपमानानि ॥१६॥ अंबरेभ्रमंतीमलिनींभ्रमरीफुल्लेपद्मेउदयादिकालोनिवेशयतितद्वत् ॥ १७ ॥ तेनप्रागनुक्रांतेनैवक्रमेण ॥ १८ ॥ ह्यःपूर्वेद्युः॥१९॥२०॥

१ अभिवादनेतिक्वचित्पाठ.

प्रागुक्तक्रममेवानुक्रम्पदर्शयति ॥ वैराग्येत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमविविधपरिच्छेदशून्यम् ॥ तस्यैवविवरण अदृष्टेति ॥ नदृष्टोदेशत कालतोवाउभेको
टीपूर्वापरावधीदितवयस्य ॥ उभशब्दस्यसमासेद्विवचनलुक्विउभयोन्यभेत्ययच् ॥ २३ ॥ समेषुसाधारणेषुगोत्वादिष्वप्यनुगतत्वात्समसमासत्तातत्परिशेषेणप्रथमानम् ॥२४॥
इतिउक्तन्यायस्यभावंमत्वानिश्चित्यअहमित्यभिमानमुक्तात्वात्मैवसुशोभनस्वमाकाशमानंदोवायस्यतथाविधोभव ॥२५॥ स्वा कलना कल्पना ॥ २६ ॥ सपदोभोग्या ॥दृशा
सत्तामवत्तय ॥ चित्तत्वमतिकल्पितचिदाभासा स्तत्पाश्चा ॥ तेषांभोगानामेषणा स्पृहा ॥ २७ ॥ पातालादिदेशभेदेवत्तुणादिवस्तुभेदेचकाराद्भूतादिकालभेदेचतदेवसर्वदृश्या

वैराग्याभ्यासवशतस्तथातत्त्वावबोधनात् ॥ संसारस्तीर्यतेतेनतेष्वेवाभ्यासमाहर ॥ २१ ॥ सम्यक्तत्त्वावबोधेनदुर्बोधेक्षयमागते ॥
गलितेवासनावेशेविशोकप्राप्यतेपदम् ॥ २२ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ॥ एकब्रह्मैवहिजगत्स्थितंद्वित्वमुपागतम्
॥ २३ ॥ सर्वभावानवच्छिन्नयत्रब्रह्मैवविद्यते ॥ शांतसमसमाभासतत्रान्यत्वंकथंभवेत् ॥ २४ ॥ इतिमत्वाहमित्यतर्मुक्तामुक्तवपुर्महा
न् ॥ एकरूप प्रशांतात्मासाक्षात्स्वात्मसुखोभव ॥ २५ ॥ नास्तिचित्तंनचाविद्यानमनोनचजीवकः ॥ एता स्वकलनारामकृताब्रह्मणए
वता ॥ २६ ॥ यास्सपदोयाश्चदृशोयाश्चितोयास्तदेषणा ॥ ब्रह्मैवतदनाद्यन्तमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ २७ ॥ पातालेभूतलेस्वर्गेतृणेप्राण्यव
रेपिच ॥ दृश्यतेतत्परब्रह्मचिद्रूपंनान्यदस्तिहि ॥ २८ ॥ उपेक्ष्यहेयोपादेयपधवोविभवावपु ॥ ब्रह्मैवविगताद्यंतमब्धिवत्प्रविजृम्भते ॥ २९ ॥
यावदज्ञानकलनायावदब्रह्मभावना ॥ यावदास्थाजगज्जालेतावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३० ॥ देहेयावदहंभावोदृश्येस्मिन्यावदात्मना ॥
यावन्ममेदमित्यास्थातावच्चित्तादिविभ्रम ॥ ३१ ॥ यावन्नोदितमुच्चैस्त्वंसज्जनासंगसंगत ॥ यावन्मौर्ख्यंनसक्षीणंतावच्चित्तादिनिश्च
ता ॥ ३२ ॥ यावच्छिथिलतांयातंनेदंभुवनभावनम् ॥ सम्यग्दर्शनशक्त्यातत्तावच्चित्तादय स्फुटा ॥ ३३ ॥ यावदज्ञत्वमंधत्वंवैवश्यंवि
षयाशया ॥ मौर्ख्यान्मोहसमुच्छ्रायस्तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३४ ॥ यावदाशाविषामोदपरिस्फुरतिहृद्वने ॥ प्रविचारचकोरोंतर्नताव
त्प्रविशत्यलम् ॥ ३५ ॥ भोगेष्वनास्थमनसःशीतलामलनिर्वृते ॥ छिन्नाशापाशजालस्यक्षीयतेचित्तविभ्रम ॥ ३६ ॥

स्तनादरपतेनाप्यदित्यर्थ ॥ २८ ॥ उपेक्ष्या हेयाउपादेयाइतिसामान्यत ॥ तथाप्युत्तरोत्तरमुपादेयतमाधवोविभवावपुरित्येवंप्रकारेणेत्यर्थ ॥ २९ ॥ किंसर्वैवतथाविजृंभ
तनेत्याह ॥ यावदित्यादिना ॥ ३० ॥ आत्मनास्वेनममेदमित्यास्थाक्रियतइतिशेष ॥ ३१ ॥ उच्चैस्त्वपूर्णता ॥ चित्तादिमयुक्तानिश्चतानीचता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अज्ञत्वरूपम
न्धत्वम् ॥ ३४ ॥ आशालक्षणोविषगंध ॥ तावत्प्रकृष्टात्मविचारलक्षणश्चकोरोंतर्नप्रविशति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

१ संसारात्तीर्यतइत्यपिपाठः   २ अभेकोयावच्छ्वोवधारणार्थ साकल्यार्थोवा ॥ सकलेदृश्येदमिमेमेवमितिवान्वय ॥

अनास्थयात्यक्ताचित्तभूःप्रबुद्धाप्रबोधफलवतीभवतिनात्यक्तेत्यर्थः ॥३७॥ चित्तानुदयएवतत्त्यागइत्याशयेनाह ॥ असंस्तुतमिति ॥ असंस्तुतमनुपयुक्तंदूरस्थमवस्तुअतएवा सतमभ्रपुरुषाकारमिवस्वदेहमनास्थंपरिपश्यतश्चित्तस्यभवनंचित्तभूःकुत. ॥३८॥ भावितश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारैःपरिष्कृतमनंतचिन्मात्ररूपससारप्रसिद्धरूपाद्रूपां तरमालायस्य ॥ स्वांतेमनसिअवलीनजगद्यस्य ॥३९॥ असम्यग्दर्शनेसम्यग्दर्शनविरोधिनिअज्ञानेमिथ्याभ्रमान्करोतितथाविधस्वभावेनदेसति ॥४०॥४१ ॥ चित्ताभावेकथं व्यवहारस्तत्राह ॥ जीवन्मुक्ताइत्यादिना ॥ चित्तपदवीजलेशुष्केसिकतासुजलरेखेवचित्तप्रचाररेखा॥४२॥४३॥ प्रभ्रमतिव्यवहरति ॥ सत्त्वसंस्थितिप्रयुक्तयाहेलयाअनास्थया ॥ ४४ ॥ तर्हिकितेषांवासनयाव्यवहारपरमार्थोभयदर्शनात्द्वैतैक्येनेत्याह ॥ शांताइति ॥ तदद्वयंज्योतिर्नित्यंपश्यंतितद्बाधितेद्वैतैक्येतद्वासनावानसंभवतीत्यर्थः ॥ ४५॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अतर्मुखतयेति ॥ ४६ ॥ अतएवाज्ञचित्तात्सत्वस्यवैलक्षण्यमित्याशयेनाह ॥ विवेकेति ॥ ४७ ॥ विमूढानाजनानामतश्चित्तशब्दाभिधानोक्तासाभवतितावदेवपुनर्जननधर्मिणी ॥ बोधतस्तुसासत्वंसतीविपर्यस्यतिजन्मनिर्वर्त्तिलक्षणविपरीतकार्यंकरोतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ चित्ततवेतिशेषः ॥ ४९ ॥ कीदृशंतर्हिभूयःसरोहतितदाह ॥ सरोहतीति ॥ ईषणाएषणावित्तपुत्रलोकविषयास्ताभिराविद्धरवचितम् ॥ यथापरशुनाच्छिन्नमग्निनादग्धमपितृणादिअंतर्बीजशक्त्याविद्धंभूयःप्ररोहतितद्वत् ॥ निर्दग्धंनिर्दग्धैषणाबीजशक्तिकम् ॥ ५० ॥

असंस्तुतमिवानास्थमवस्तुपरिपश्यतः ॥ तृष्णामोहपरित्यागान्नित्यशीतलसंविदः ॥ पुंसःप्रशांतचित्तस्यप्रबुद्धात्यक्तचित्तभूः ॥ ३७ ॥

दूरस्थमिवदेहंस्वमसंतंचित्तभूःकुतः ॥ ३८ ॥ भावितानंतचित्तत्त्वरूपरूपांतरात्मनः ॥ स्वांतावलीनजगतःशांतोजीवादिविभ्रमः ॥ ३९ ॥

असम्यग्दर्शनेशांतेमिथ्याभ्रमकरात्मनि ॥ उदितेपरमादित्येपरमार्थैकदर्शने ॥ ४० ॥ अपुनर्दर्शनायैवदग्धसंशुष्कपर्णवत् ॥ चित्तंविगलितंविद्धिवह्नौघृतलवंयथा ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तामहात्मानोयेपरावरदर्शिनः ॥ तेषांयाचित्तपदवीसासत्त्वमितिकथ्यते ॥ ४२ ॥ जीवन्मुक्तशरीरेषुवासनाव्यवहारिणी ॥ नचित्तनाम्नीभवतिसाहिसत्त्वपदंगता ॥ ४३ ॥

निश्चेतसोहितत्त्वज्ञानित्यंसमपदेस्थिताः ॥ लीलयाप्रभ्रमंतीहसत्वसंस्थितिहेलया ॥ ४४ ॥ शांताव्यवहरंतोपिसत्त्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ नित्यंपश्यंतितज्ज्योतिर्नद्वैतैक्येनवासना ॥ ४५ ॥

अंतर्मुखतयासर्वंचिद्वह्नौत्रिजगत्तृणम् ॥ जुह्वतोंतर्निवर्त्तंतेमुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ४६ ॥ विवेकविशदंचेतःसत्वमित्यभिधीयते ॥ भूयःफलतिनोमोहंदग्धबीजमिवांकुरम् ॥ ४७ ॥

यावत्सत्वंविमूढांतःपुनर्जननधर्मिणी ॥ चित्तशब्दाभिधानोक्ताविपर्यस्यतिबोधतः ॥ ४८ ॥ प्राप्तप्राप्योभवान्नामसत्वभावमुपागतम् ॥ चित्तंज्ञानाग्निनादग्धंनभूयःपरिरोहति ॥ ४९ ॥

संरोहतीषणाविद्धंयथापरशुनाग्निना ॥ नतुज्ञानाग्निनिर्दग्धंप्रबोधविशदंमनः ॥ ५० ॥

ज्ञानाभिनाकुतोजगद्बीजशक्तिरित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ हियस्माज्जगद्ब्रह्मण्एवमोहाद्द्रष्टाआरोपितरूपेणवृद्धिं यस्माच्चज्ञानाज्जगदपिवास्तवब्रह्मस्वभावाभिवृद्धिक यतश्च
अनयोर्ब्रह्मजगतोरज्ञानमात्रकृतोभेदस्तन्नाशेनविघतेअतोनभेदोहृतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ त्रिजगच्चिदतश्चिद्रूपेणैवास्तियथातीक्ष्णतैकरसेमरिचेतीक्ष्णतातद्वत् ॥ अतस्तस्मद्दृशाचिज्ञ
मतीनभिन्ने ॥ तस्मात्सदसतीवस्तुभेदेभलयीमुधामायामयुक्तमोतिरेवेत्यर्थ ॥५२॥ तर्हिअसत्वाद्वमपश्यासीत्तत्तोवैसवजायतेत्यादिश्रौता घटोस्तिघटोनास्तीत्यादिलौकिका
श्वसदसच्छब्दा किंनिरर्थकानेत्याह ॥ शब्देति ॥ इहश्रौतलौकिकव्यवहारेपरस्परव्यावृत्ता शब्दार्थयोःसंकेतिताइतिवक्तृश्रोतृषासनैषव्यावृत्त्याकारेणभासते तेवस
शब्दस्नार्थसिदाश्रयान अवस्तुभूतायाव्यावृत्त शब्दार्थताभावात् ॥ एवव्यावृत्त्यपगमेउभेसदसच्छब्दवाच्येअव्यावृत्तानन्मुगतचिद्धोमत्वावेशपरमार्थतोभातइतितेवपरमार्थ
वस्तुशब्दवाच्यइत्यर्थ ॥ ५३॥ एवसर्वसविकल्पत्यागेनचिन्मात्रपरनिष्ठायामस्ताममप्रयुक्तजननमरणाद्यनर्थमाभिमयुक्तरोदनस्यापिनप्रसक्तिरित्याह ॥ अचिन्मयत्वादिति ॥

ब्रह्मसूत्रैवहिजगज्जगच्चब्रह्मबृंहणम् ॥ विघतेनानयोर्भेदश्चिद्घनब्रह्मणोरिव ॥ ५१ ॥ चिदतस्त्रिजगन्मरिचेतीक्ष्णतायथा ॥ नातश्चि
ज्जगताभिन्नेतस्मात्सदसतीमुधा ॥ ५२ ॥ शब्दशब्दार्थसंकेतवासनेहनसंविदा ॥ चिद्व्योमत्वादुभेभातस्यजात सदसन्मती ॥ ५३ ॥
अचिन्मयत्वान्नासित्वस्वात्माकिमिवरोदिषि ॥ अचिन्मयत्वेजगतामभावेकल्पनंकुरु ॥५४॥ चिन्मयचेत्सदासर्वतच्चित्त्वप्रविचारय ॥
शुद्धसत्वमनाद्यंतंत्यागकल्पनाकुरु ॥५५॥ चिदात्मासिनिरंशोसिपारावारविवर्जित ॥ रूपंस्मरनिजंस्फारमाऽस्मृत्यासमितोभव
॥ ५६ ॥ तासत्तांगतःसर्वमसर्वंभावयोदयी ॥ तादृग्रूपोसिशांतोसिचिदसिव्रह्मरूप्यसि ॥ ५७॥ चिच्छिलोदरमेवासिनासिनानास्य
थाप्यसि ॥ योसिसोसिनसोमीवसदस्यसदसिस्वभा ॥५८॥ य पदार्थविशेषोंतर्नत्वनत्वेवसोस्तिते ॥ तदस्यतदसिस्वस्याश्चिद्घनात्मन्त्व
मोस्तुते ॥ ५९॥

त्वमितिव्यवह्रियमाणशमाभिधसदसत्स्वभावशरीरमात्रस्वयनासि
त्वात् ॥ सर्वस्यजगतःअचिन्मयत्वेअभावेवावगतेदेहाविकल्पनैषतवकुरुइत्यर्थ ॥ ५४ ॥ यदितुचिद्घनत्वलक्षणजात्मभावपरित्यागाच्चिन्मयमेवजगदितिमन्यसेतदाचित्त्वचि
त्तभावप्रविचारय ॥ तच्चमन्यगूविचार्यमाणशुद्धचिद्विविधपरिच्छेदशून्यमेकरसम् ॥ तत्परेत्यागनर्थकल्पनाकुरुइत्यर्थ ॥ ५५ ॥ अस्मृत्याचित्स्वरूपविस्मरणेनसमित परिच्छि
न्न ॥ ५६ ॥ तांसत्तांपूर्णचित्स्वभावस्थितिंगत सन्उदयीनिरतिशयानंदलाभापुद्भयवान्भूत्वाअसर्वपरिच्छिन्नजगत्सर्वपूर्णस्वभावभावयसपादय ॥ ५७ ॥ नानासिनानाभावे
नआसोतच्छीलःभासिअयापितद्वाधावधित्वात्वसिपरिशिष्यसे ॥ तत्सर्वभावाभ्यानसत्वक्तिनिमित्तापगमात्योसिसोसि ॥ तर्हिकिमत्यन्तपरोक्षोनेत्याह ॥ नेति ॥ नसःपरोक्षोसीव
यत स्वभा स्वप्रकाशः ॥ ५८ ॥ सदस्यसदसीत्यशाचिवृणोति ॥ यइति ॥ य सर्वपदार्थानांविशेषोव्यावृत्तिलक्षणोंऽतःपरिच्छेदःसएवअलीकत्वादसच्छब्दवाच्य ॥ सत्वनभवसी
तिसदसीत्यस्यार्थ ॥ सएवतदभावत्तसद्धर्मत्वेनकल्प्यमानोव्यावहारिकैःसत्तेतिव्यपदिश्यतेसतेनास्येवेत्यसदसीत्यस्यार्थ ॥ इत्याशयेनसदस्यसदसीत्युक्तइत्यर्थ ॥ ५९ ॥

१ सदसच्छब्दकानाइत्यपिपाठ

आद्यंतवर्जितंविशालंस्फटिकशिलांतरालमिवसंपीडंनिबिडंयच्चिद्घनंतद्वपुस्तत्स्वभावस्त्वंनदुःखादिविक्रियाभागितिमत्वास्वस्थोभव ॥ आसमंताद्विस्तीर्णेत्वदीयचिच्छिलाजठरेप्रतिबिंबितपल्लवकोशइवकल्पितायामायायारेखासदृशवासनाभेदेषुमनोलीलयास्थितान्यखिलानिजगंतियस्मिंस्तथाविधहेरामतेतादृशायनमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मजीवमनोदेहजगतामैक्यदर्शनात् ॥ सर्वद्वैतभ्रमेशातेपूर्णैकस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥ तत्रादौसर्वकल्पनाप्रतिभासनिमित्तचित्स्वरूपमात्मेतिपरिचाययति ॥ भावीति ॥ अबुधौभाविनांजायमानानांभूरितरंगभेदकल्पनानामास्पदंपयोवृंदजलसामान्यमिवयाचित् अनंतानिजगतिवहतिसाउइतिसंभावनायांसैवात्मेतिसंभावयेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्संभावनोत्तरंद्वैतभावनात्यागमात्रेणनिष्प्रपंचंनिर्वासनंचतत्स्वरूपमनुभावयति ॥ भवेति॥ २ ॥ त

आद्यंतवर्जितविशालशिलांतरालसंपीडचिद्घनवपुर्गगनामलस्त्वम् ॥ स्वस्थोभवाजठरपल्लवकोशलेखालीलास्थिताखिलजगज्जय तेनमस्ते ॥ ६० ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो० निर्वाणप्रकरणेविश्रांतिसुदृढीकरणंनामद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥भाविभूरितरंगाणांपयोवृंदमिवांबुधौ॥ याचिद्वहत्यनंतानिजगंत्यनघसोभवान्॥ १ ॥ भवभावनयामुक्तोभावाभावविवर्जितः॥ चिदात्मन्संस्थिताःक्वेववदतेवासनादयः ॥ २ ॥ जीवोयंवासनादीदमितिचित्कचतिस्वतः ॥ इतरोक्त्यर्थयोरत्रकःप्रसंगोंगकथ्यताम्॥ ३ ॥ महातरंगगंभीरभासुरात्मचिदर्णवः ॥ रामाभिधोर्मिस्तिमितःसमसौम्योसिव्योमवत् ॥ ४ ॥ यथानभिन्नमनलादौष्ण्यंसौगंध्यमंबुजात्॥ कार्ष्ण्यंकज्जलतःशौक्ल्यंहिमान्माधुर्यमिक्षुतः ॥ ५ ॥ आलोकश्चप्रकाशांगादनुभूतिस्तथाचितेः॥ जलाद्वीचिर्यथाऽभिन्नाचित्स्वभावात्तथाजगत्॥ ६॥ चितोनभिन्नोनुभवोभिन्नोनानुभवादहम्॥ नमत्तोभिद्यतेजीवोनजीवाद्भिद्यतेमनः॥७॥ मनसोनेंद्रियंभिन्नंपृथग्देहश्चनेंद्रियात्॥ नशरीराज्जगद्भिन्नंजगतोनान्यदस्तिहि॥८॥ एवंप्रवर्त्तितमिदंमहच्चक्रमिदंचिरम् ॥ नचप्रवर्त्तितंकिंचिन्नचशीघ्रंचनोचिरम्॥ ९ ॥ स्ववेदनमनंतंचसर्वमेवमखंडितम् ॥ विद्यतेव्योमनिव्योमनकस्मिंश्चिन्नकिंचन॥ १० ॥

तत्स्वरूपेपरिचितेजीववासनाजगद्विभागाश्रितएवकचनभेदकल्पनानपृथक्सतीत्यनुभवितुशक्यतइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतरोक्तेरचिदर्थकशब्दस्यतदर्थस्यच ॥ अत्रएवंरूपेचिद्वस्तुनि ॥ ३ ॥ रमंतेयोगिनोयस्मिन्नित्यानंदेचिदात्मनि इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयतइतिव्युत्पादितान्वर्थरामाभिधानः ॥ ४ ॥ तत्रदृश्यस्यदृग्व्यतिरेकंदृग्धर्मत्वोपपादकदृष्टांतैःसाधयति ॥ यथेत्यादिना ॥ ५ ॥ प्रकाशांगात्तेजसः ॥ अनुभूतिर्वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्यम् ॥ तथाशब्दःपूर्वदृष्टांतसमुच्चये ॥ यथाअभिन्नेतिच्छेदः ॥ ६ ॥ उक्तमेवार्थमध्यासक्रमोद्घाटनेनस्फुटंदर्शयति ॥ चितइत्यादिना ॥ चितोमूलाधिष्ठानब्रह्मचितः ॥ अनुभवोमायावृत्त्यारूढचिदाभासः ॥ अहंव्यष्टिसमष्ट्यहंकारः ॥ एवमग्रेपिशरीरांतेबोध्यम ॥ ७ ॥ नशरीरादिति॥समष्टिशरीरेजगतोंतर्भावादित्याशयः ॥ ८ ॥ इदमस्तुतमिदंदृश्यमानंजगच्चक्रंचितैवस्वरूपमोहाद्दध्यासपरंपरयाप्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ परमार्थदृशातुर्नकिंचिदपिप्रवर्त्तितम्॥ ९ ॥ १० ॥

तस्यनिरतिशयपूर्णतामेवभगिभौरेवर्णयति ॥ शून्यमिति ॥ ११ ॥ इस्यकर्तृतानेव ॥ १२ ॥ यत्उपादेयमुद्याविषयजातमावीयतेतदेवतेदु स्वायसुखायचभवति ॥ भावउपा
देयतानुद्धिस्तदभावेनतुनकिंचिद्वावेयनामजषति अनास्वंयसुखदु स्वयोरकर्तृत्वसिद्धमितिनतु स्वाविप्रसक्तिरित्यर्थ ॥ अथवाभावानादस्थानामभावेनअसत्वेननादेयंकिंचिद
स्तीतितत्सुखदु स्वयोरकर्मित्यर्थ ॥१३॥ नानात्वेनप्रतीयमानानांभावानांकथमभावस्तमाह ॥ यथेति ॥ १४ ॥ काष्ठलोष्टसमस्थितिर्भवेतिशेष ॥१५॥ शत्रुशरीरेपिस्वस्यै
वात्मत्वात्स्वशरीरइवतत्राप्यरूभिमप्रीतिरात्मदर्शिनोभवतीत्याह ॥ यएवेति ॥ मित्रमियतमम ॥१६ ॥ ततएवहर्षामर्षयोपनिवृत्तिरित्याह ॥ समूलेति ॥ योनवीस्वतटेविषयमान
द्रुममिवसौख्यमत्सरयसमूलकापकपतिसमूलमुन्मूलयतिसएवहर्षामर्षयापाप्पाहताभवतीत्यर्थ ॥ समूलोपपवाल्कपेर्णमुलिकपाविपुयमाषिप्यनुप्रयोग ॥ १७॥ रागद्वेषयो

शून्यशून्येसमुच्छूनब्रह्मब्रह्मणिबृंहितम्॥ सत्यविजृंभतेसत्येपूर्णंपूर्णमिवस्थितम्॥११॥रूपालोकमनस्कारान्कुर्वन्नपिनकिंचन॥ज्ञ
करोत्यनुपादेयान्नज्ञस्यैवहिकर्तृता॥१२॥ यदुपादेयमुद्याचतदु स्वायसुखायते॥ भावाभावेननादेयमकर्तृसुखदु स्वयो ॥१३॥यथा
नानाप्यनानैवखंखानीतिवाग्भ्रमः॥ सार्थकोप्यतिशून्यात्मातथात्मजगतोक्रम ॥१४॥अतज्ञोमामलोबाल्येसम्यगाचारचतुर ॥
इष्टानिष्टविकारेषुकाष्ठलोष्टसमस्थिति ॥ १५॥ यएवातितरांशत्रु सत्वरमारणोद्यत ॥ तमेवाऽरुचिर्मंमित्रंय पश्यतिसपश्यति॥१६॥स
मूलकापकपतिनदीतटइवद्रुमम्॥ य सौख्यंमत्सरचसहर्षामर्षदोषहा॥१७॥रागद्वेषविचाराणांस्वरूपंचेन्नभाव्यते॥ तत सतोप्यसद्रू
पा सेविताअप्यसेविता ॥ १८॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँलोकान्नहंतिननिबध्यते॥ १९ ॥ यन्नास्तित
स्यसद्भावप्रतिपत्तिरुदाहृता॥ मायेतिसापरिज्ञानादेवनश्यत्यसंशयम्॥ २० ॥ नि स्नेहदीपवच्छांतोयस्यांतर्वासनाज्वर ॥ तेनचिन्ररू
तेनैवजितज्ञेनाविकारिणा॥ २१॥

स्तत्कार्यविकाराणांचस्वरूपतत्त्वचेन्नभाव्यतेनविचार्यतेततस्तर्हिसत अरागद्वेषत्वेनप्रसिद्धाअपिजनाअसद्रूपा ॥ रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञानेतन्मूलोच्छेदासंभवेनपुनस्तेषांरागद्वे
षप्ररोहापरिहारात् ॥ अतस्तेसेविताअपिदूष्येस्यर्थ ॥ १८ ॥ किंतर्हितस्तयोरितिचेदहंकारएव अतस्तत्परित्यागेआत्यंतिकरागद्वेषनिवृत्तिरित्याशयेनगीतावाक्यमुदाहर
ति ॥ यस्येति ॥ १९ ॥ अहंकारस्यतुतत्त्वमज्ञानमेवतन्निवृत्तिस्तुस्वात्मपरिज्ञानादित्याशयेनतत्प्रमायाश्चाप्रसिद्धिदर्शयन्नाह ॥ यदिति ॥ २० ॥ यस्यवासनाज्वर शांत
स्तेनजितम ॥ सकिंजय सत्योनेत्याह ॥ चित्ररूपेणेति ॥ यथाचित्ररूपेणराज्ञाचित्रलिखितशत्रुशिरश्छेदतजितमपितथानित्यमिरस्तसंसारनिरासबोधान्नित्यसिद्धाहिनी
मपूर्णात्मनाजितमित्यर्थ ॥ २१ ॥

यस्यपुरुषधौरेयस्यइदसमस्तभोग्यपदार्थजातंसदसद्दशासुआविर्भावतिरोभावावस्थासुवैभवदारिन्द्यदशासुआरोपापवाददशासुवामिथ्यात्वात्तत्त्वतआत्मतयानित्यलब्धत्वा द्वाअनुपादेयसत्तद्वियोगसयोगप्रयुक्तायदु खदाहायसुखायचनभवतिकिंतुइहसजीवोजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थ ॥२२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०तृतीय सर्ग ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ निरस्यान्या पराग्दृष्टीर्वसिष्ठेनेहराघव ॥ प्रत्यग्दृष्टौस्थिरीकृत्यपृष्ट.सशयशांतये ॥ १ ॥ रामस्यप्रत्यग्दृष्टिमुद्घाटयिष्यन्वसिष्ठ.प्रथ ममाध्यात्मिकेषुमनआदिभेदेष्वनुगताखडचिदैक्यदर्शयन्जीवादिभेदबाधमनुभावयति ॥ मनइति ॥ १ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ एकेनेति ॥ दत्तास्वसत्तासंसर्गाध्यासेनप्रापिता ॥ ॥ २ ॥ मनआद्यनुगतप्रत्यक्तत्त्वदर्शनादेवतत्रविश्रांतस्यबाह्यार्थभोगतृष्णाक्षयेबाह्यसर्ववस्त्वनुगतसन्मात्रस्यापिप्रत्यगभेदेनस्वतएवभानाद्बाह्याध्यासनिमित्तमप्यज्ञानक्षीयतइ

यस्यानुपादेयमिदंसमस्तंपदार्थजातंसदसद्दशासु ॥ नदुःखदाहायसुखायनैवविमुक्तएवेहसजीवएव ॥ २२ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ मनोबुद्धिरहंकारइंद्रियादितथानघ ॥ अचेत्यचिन्मयंसर्वंकृतेजीवादयःस्थिताः ॥ १ ॥ एकेनैवात्मनादत्तानानातेयंमहात्मना ॥ यथैकेनैवचंद्रेणतिमिराप्पात्रदर्पणैः ॥२॥ भोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमंगतः ॥ तदैवमस्तमज्ञानमांध्यंध्वांतक्षयादिव ॥ ३ ॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणतृष्णाविषविषूचिका॥क्षीयतेभावितेनांतःशरदामिहिकायथा॥४॥मौर्ख्येक्षीणेक्षतंविद्धिचित्तंरामसबांधवम् ॥ विलीनांबुधरेव्योम्निजाड्यंशाम्यत्यविभ्रतः ॥ ५ ॥ अचित्तत्वंगतेचित्तेक्षीयतेवासनाभ्रमः ॥ हारमुक्तासमावेशश्छिन्नेतंताविवानघ ॥ ६ ॥ रघुनाथविघाताय शास्त्रार्थंभावयंतिये ॥ कृमिकीटत्वयोग्यायचेतसासंमिलंतिते ॥ ७॥ नवतामरसाकारकांतलोचनलोलता ॥ शांतेमौर्ख्येक्षतावातेचलतासरसोयथा ॥ ८ ॥ स्थिरतामुपयातोसिभावाभावविवर्जितः ॥ पदेपरमविस्तारेनभसीवप्रभंजनः ॥ ९ ॥ मन्येमद्वचनैर्बोधमागतोसिरघूद्वह ॥ विगताज्ञाननिद्रोंतर्नृपतिःपटहैरिव ॥ १० ॥

त्याशयेनाह॥भोगेति ॥ एवमुक्तरीत्याप्रत्यक्तत्त्वदर्शनेनभोगतृष्णाविषावेशोयदैवोपशमगतस्तदैवाज्ञानमस्तंनिरस्तमित्यर्थ ॥ आध्यंचक्षुषोविषयप्रथनासामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ अंतर्भावितेनसम्यग्विचारितेन ॥ ४ ॥ मौर्ख्यमज्ञानम् ॥ जाड्यंशैत्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवसर्ववेदांतशास्त्ररहस्यभूताप्रत्यग्दृष्टिसम्यगुद्घाट्यतद्विपरीतदर्शनशास्त्रार्थविघातकंनिंदति ॥ रघुनाथेति ॥ ॥ दर्शितशास्त्रार्थशास्त्ररहस्य उपेक्ष्येतिशेष ॥ येतद्विघातायान्यथाभावयंतितेकृमिकीटत्वयोग्यायपापायचेतसारागादिहेतुदुर्बुद्ध्यामिलंति ॥ ७ ॥ तादुर्बुद्धिव्यवहितसर्गेप्रपचयिष्यमाणाप्रतीकेनोदाहरन्मौर्ख्यक्षयात्तत्क्षयदर्शयति ॥ नवेति ॥ स्त्र्यादिपिंडेषुदुर्बुद्धिकल्पितेतिशेष. ॥८॥इदानींरामस्यदर्शितप्रत्यग्दृष्टौस्थिरीभावलिंगैरुपलक्ष्याह ॥ स्थिरतामिति ॥ प्रभजनोवायु ॥ ९ ॥ पटहैर्वैतालिकानाप्रबोधनवाद्यभेदै. ॥ १० ॥

१ नेत्ररोगविशेषः

इदानींसकलस्योपदेशस्यसाफल्यदर्शनाद्रामंस्तवप्रशंसन्नाह ॥ सामान्येइति ॥ छर्मतिबोधजननफलेनयुज्यते ॥ ११ ॥ यस्ममयित्वयाउपादेयवाक्यत्वमाननत्वभावितंचि
त्तितमतोमहृषयस्तवांतर्दुविशिशाति ॥ १२ ॥ इदानींफलपर्यवसितस्योपदिष्टार्थस्यापिस्मरणेनधारणंस्वस्यकुलपूज्यत्वान्माननीयशासनत्वस्थापनेनविधत्ते ॥ वयमिति ॥ भव
तांसर्वेषामिक्ष्वाकूणांविशेषतस्त्वरघूद्वहाणांवयंकुलगुरवइतिहेतोस्त्वयामदुदितमिदशुभवचनधार्यपुनःपुनश्चिंतनेनदृढीकृत्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य
प्रकाशेनिर्वाण० चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इत्थमुक्त्वाश्रीरामोविश्रांतःपरमेष्ठुते ॥ गुरोःपुरःस्वानुभवंवर्णयामासविस्तरात् ॥ १ ॥ चित्स्वविवेकरसपूर्णास्मिजा

सामान्येपलगंत्येवजनेकुलगुरोर्गिर ॥ अत्युदारमतौरामनलगतिकर्यत्वयि ॥ ११ ॥ यत्रोपादेयवाक्यत्वमाविर्तस्वेनचेतसा ॥ महन्त्वों
तर्विंशत्युषेस्तत्तेक्षेत्रेयथापय ॥ १२ ॥ वयमिक्ष्वाकुमहानुभावनित्यंकुलगुरवोभवतांरघूद्वहानाम् ॥ मदुदितमिदमाशुधार्यमार्यशुभ
वचनंहृदिहारवत्त्वयेति ॥ १३ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेचित्ताभावप्रतिपादनंनामचतुर्थः सर्ग ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥
॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ अहोअहंगतश्चित्त्वंभवद्वाक्यार्थभावनात् ॥ शांतंजगज्जालमिदमग्रस्यमपिनायमे ॥ १ ॥ परामत प्रयातोस्मि
परमात्मनिनिर्वृतिम् ॥ दीर्घावग्रहसंतप्तश्चेववसुधातलम् ॥ २ ॥ शाम्यामिशीतलाकारःसुखंतिष्ठामिकेवलम् ॥ प्रसादमनुयातोहस
रोनिर्वारणंयथा ॥ ३ ॥ सम्यक्प्रसन्नमखिलंदिङ्मंडलमिदंमुने ॥ यथाभूतंप्रपश्यामिनिर्नीहारमिवाधुना ॥ ४ ॥ जातोस्मिगतसंदे
हःशांताशाखगवद्भिक ॥ रागनीरागनिर्मुक्तोम्बरजंगलशीतल ॥ ५ ॥ आत्मनैवांतरानंदत्वात्तोस्म्यंतवर्जितम् ॥ रसायनरसास्वादो
यत्रनायवणायते ॥ ६ ॥ अथाद्यप्रकृतिस्थोस्मिस्वस्थोस्मिमुदितोस्मिच ॥ लोकारामोस्मिरामोस्मिनमोमत्यंनमोस्तुते ॥ ७ ॥ तेसंश
याला कलना सर्वमस्तंगतंमम ॥ रात्रिवेतालसंसारःप्रभातइवभास्करे ॥ ८ ॥ निर्मलेहृदिविस्तीर्णेसपन्नेहिमशीतले ॥ मनोनिर्वृति
मायातंसरसीशरदीवमे ॥ ९ ॥

चम् ॥ १ ॥ दीर्घेणचिरकालानुवृत्तेनावग्रहेणवृष्टिप्रतिबंधेनसंतप्तम् ॥ २ ॥ निर्वारणंनिर्मलजलनिर्विघ्नोजनिमित्तमित्तियावत् ॥ ३ ॥ यथाभूतंयथार्थभूतसम्यक्स्वभावम् ॥ ४ ॥
रागैर्विषयरंजनैर्नीरागैस्तद्विरोधिवैराग्यादिरपिनिर्मुक्तः ॥ म्बरमिवम्बरीहाररजस्कंशरत्कालमंडलमिवशीतल ॥ ५ ॥ रसायनमन्त्यंतद्रसास्वादोपियत्रयस्मिन्नानंदेतु
नायतेतृणवन्नीरसीजवतिउपेक्ष्योजवतिवा ॥ ६ ॥ प्रकृतिःपारमार्थिकस्वभावस्तस्य ॥ लोकाआरमंतेविश्राम्यंतियस्मिन्सतरइवस्मिएतस्यैवामरस्यान्यानिभूतानिनाभा
नुपजीवतीतिमुने ॥ अतएवरमतेयोगिनोयत्रेतिमाम्बर्तितम्युत्पत्त्यारामोस्मि ॥ स्वनामसार्थक्यंमनावर्तपद्मनित्यर्थः ॥ तारसायमसंतत्परतकायतेतुम्यचमनः ॥ ७ ॥ कल
नायया ॥ रात्रौवालभामिकस्मितोवेतालस्यतवारःप्रचारःकुतुर्यथा ॥ ८ ॥ मनःशरदिसरसीमहाहरदइवनिर्लीननिर्विघ्नेनविश्रांतिमायातंमाननान ॥ ९ ॥

चिदेकरसस्यात्मन अज्ञानादिकलंकं कस्मान्निमित्तादागत कथंस्वप्रकाशेतिष्ठतिसःअसंगमपरिच्छिन्नंचतंकथमाच्छादयति कथंचकूटस्थस्यसांसारिकविकारानुभवइत्या दिसंशयःसर्वसंशयमूलभूताज्ञानापगमान्निर्मूलतांयातः ॥ १० ॥ भाविताकृति स्फुरदाकारः ॥११॥ अहंसांप्रतविकासवान्सन्ननुभूयमानमशनायाद्यतीतमात्मानमंतराविनैव प्राकृतृष्णानिगडयंत्रितःकःअभवमितिविहसामि ॥ १२ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपातः ॥ निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वादसंधिः ॥ त्वद्वागमृतापूरस्नातेनमयाअयमहयोय थापरमार्थत.स्थितएषसकलश्चास्मितथाइदानींस्मृतमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अहमिहस्थएवसन्कांचिद्वितताामपरिच्छिन्नांब्रह्मलोकभूमिमधिरूढोस्मि यत्रयस्यांभूमावर्कःसूर्यः पातालमास्थितइवात्यतमधोदेशस्थितोपिनभवति कार्यब्रह्मलोकाद्धिसोऽधःस्थितोनपरब्रह्मलोकात् ॥ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकमित्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ १४ ॥ भावा भावभवार्णवात् ल्यब्लोपेपंचमी ॥ भावाभावलक्षणभवार्णवनिस्तीर्यतत्पारभूततदधिष्ठानसन्मात्रतामुपेतायेत्यर्थः॥यतोहमात्मनाआत्मनिस्वेमहिम्निजयामिसर्वोत्कर्षेणवर्ते

कलंकआत्मनःकस्मात्कथंचेत्यादिसंशयः ॥ नूनंनिर्मूलतांयातोमृगांकाग्रेयथातमः ॥ १० ॥ सर्वमात्मैवसर्वत्रसर्वदाभाविताकृतिः ॥
इदमन्यदिदंचान्यदित्यसत्कलनाकुतः ॥ ११ ॥ कोभवंप्रागहंताद्दकृतृष्णानिगडयंत्रितः ॥ अंतरात्मानमेवेतिविहसामिविकासवान्
॥१२॥ आइदानींस्मृतंसम्यग्यथैषसकलोस्म्यसौ॥यस्त्वद्वागमृतापूरस्नातेनायमहंस्थितः॥१३॥ अहोनुविततांभूमिमधिरूढोस्मिपावनी
म्॥इहस्थएवयत्रार्कोनपातालमिवस्थितः॥१४॥ मत्यंसत्तामुपेतायभावाभावभवार्णवात्॥ नमोनित्यंनमस्यायजयाम्यात्मात्मनात्म
नि॥१५॥ अनुभववशतोत्वदब्जकोशेस्फुटमलितांसमुपागतेननाथ॥ तववरवचसेहवीतशोकांचिरमुदितांचदशामुपागतोस्मि॥१६॥
॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेराघवविश्रांतिवर्णनंनामपंचमःसर्गः॥५॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥
भूयएवमहाबाहोश्रृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ भेदमभ्युपगम्यापिश्रृणुबुद्धिविवृद्धये॥ भवेदल्प
प्रबुद्धानामपिनोदुःखितायथा ॥ २ ॥

अत.सर्वैर्नित्यसर्वदानमस्यायनमस्कर्तुमर्हायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ हेनाथअहंत्वदब्जकोशेस्फुटमलितांभ्रमरवत्स्थिरतामुपागतेनतववरवचसाइहअस्मिन्देशेकालेचस्वानुभववश तोवीतशोकाचिरसदैवोदितामुदितावाजीवन्मुक्तदशामुपागतोस्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहा० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देहा त्मविवेकोत्रदुःखदेहात्मदर्शनात् ॥ मूढानामगनासगान्मोहवृद्धिश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ इत्थंश्रीरामेसम्यक्प्रबुद्धेप्यन्येषांश्रोतॄणांतथैवप्रबोधजननायप्रवर्त्तमानोभगवान्वसिष्ठो वक्ष्यमाणदेहात्मविवेकादिश्रवणेराममप्यनुकूलयन्नाह ॥ भूयएवेत्यादिना ॥ प्रीयमाणायउपदेशतात्पर्यगोचरनिरतिशयानंदात्मानुभवलक्षणप्रीतिभाजनायतेसर्वजनहित काम्ययायद्वक्ष्यामितच्छृणुष्वेत्यर्थ. ॥१॥ ननुश्रोतृश्रावयितृश्रोतव्यादिभेदानांबाधितत्वात्कथमेश्रवणेप्रवृत्तिःकिंवाततःफलंतत्राह ॥ भेदमिति ॥ बाधितानुवृत्त्याभेदाभ्युपगमे नश्रवणेप्रवृत्तिसिद्धिस्तत्वबोधाभिवृद्धिरल्पप्रबुद्धोद्धारश्चतत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथारीश्रोतॄणामिन्द्रियजयासामर्थ्यात्तैराकृष्यमाणस्यमनस पूर्णात्मनिप्रतिष्ठाकथंस्यादितिजिज्ञासोर्लिंगैरुपलक्ष्य यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाण्यव श्यानिदुष्टाश्वाइवसारथे ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेरितिश्रुतिसिद्धयोक्तदिशैवताक्रमेणपरिहरति ॥ यस्येतिद्वाभ्याम् ॥ इ स्येतस्मादेवासदात्मभावेनापराधादतिरस्याअक्षाण्यरिपवशामवोभूत्वातमवमभिभवतिपराभावयन्ति ॥ १ ॥ सतुष्टयास्तत्त्वात्मदर्शनोपकारजनिततोषेणमअक्षाणिसुहृदोभिभा णिभूत्वानप्रतिकिंतुज्ञानाभिरमनुकूलाचरणेनपालयतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ स्फुरतोभ्यवहरतोयस्यपुंसोभोग्यपदार्थेसर्वैर्वबोधदर्शनान्विनादतेकुसनविनास्तुतिःप्रशस्ततामुद्विनभ वत्येवसपुमान्देहसंबंधिदुःस्वार्थदेहकनहेतुनाआसक्तयाआवत्ते ॥ तमहेतुर्नास्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ इदानीदेहात्मैक्यभ्रमवारणाययुक्तीप्रसौति ॥ नात्मेत्याविना ॥ जडचित्वाभ्या विरुद्धयोर्देहात्मनोराधाराधेयभावादिसंबंधोपिदुर्लभस्तावात्यतदूरनिरस्तमित्याशय ॥ ६ ॥ एवनिर्विकारत्वसविकारत्वाविकृतविरोधावपिनतत्संसक्तिरित्याह ॥ सर्वेरिति

यस्याज्ञानात्मनोज्ञस्यदेहएवात्मभावना ॥ उदितेतिरुपेवाक्षरिपवोभिभवतितम् ॥ ३ ॥ यस्यज्ञानात्मनोज्ञस्यसत्येवात्मनिसस्थिति ॥ सतुष्टैवाक्षसुहृदोनप्रतितमर्निंदितम् ॥ ४ ॥ पदार्थेस्फुरतोयस्यनस्तुतिर्निंदनाहते ॥ सदेहंदेहदु स्वार्थमादत्तेकेनहेतुना ॥ ५ ॥ नात्माशरी रसंबंधीशरीरमपिनात्मनि ॥ मिथोविलक्षणावेतौप्रकाशतमसीयथा ॥ ६ ॥ सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योन्मुक्तस्त्वलेपक ॥ नात्मात्तमेति भगवान्नचोदेतिसदोदित ॥ ७ ॥ जडस्याज्ञस्यतुच्छस्यकृतघ्नस्यविनाशिन ॥ शरीरकोपलस्यास्यद्रवत्यस्तुतत्तथा ॥ ८ ॥ आदत्तेत त्कथंनित्यचिन्मयत्वसदोदितम् ॥ ययोरेकपरिज्ञानेजडतैवापरस्थिता ॥ ९ ॥ तयो कीदृग्विधाभूतासमानसुखदु खता ॥ यौसमौसम धर्माणौनकदाचनतौकथम् ॥ १० ॥ यावप्यसक्तावन्योन्यमिथ संनमितौकथम् ॥ कथंस्थूलोणुरूप स्यादणु स्थूल कथंभवेत् ॥ ११ ॥ एकोदयेद्वितीयस्यनसत्ताविनिराश्रयो ॥ ज्ञानेनाज्ञानतामेतिच्छायानायातितापताम् ॥ १२ ॥ सद्व्रजनासद्भवतिविश्विज्ञास्वपिदृष्टि षु ॥ मनागपिनसश्लेप सर्वगस्यापिदेहिन ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ आत्माधीनत्वमथोपकारप्राप्यात्मनएवदु खभोजकत्वात्कृतघ्नत्व ॥ ८ ॥ ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तुतथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह ॥ आदत्तेइति ॥ जड स्यात्तत्तिरस्कृत्यपरिधीयनदेहस्यचिन्मयत्वज्ञातुंशक्यन्तत्परिचयेचजडतैवअपरस्यदेहस्यस्थितेतितत्स्वभावविरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादत्तेइत्यर्थ ॥ ९ ॥ नन्वात्मनोमानस दु खभोगेनदेहेकार्श्यआयमानंदरयतेदेहेषणाद्यभावेविनाआत्मनोदु खभोगइतितयो समानसुखदु खतादर्शनात्तादात्म्यंकिनस्यादित्याह ॥ तयोरिति ॥ यौआत्मदेहौवक्ष्यमाण पिता वियसमौअविविक्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौभासेते विविक्तौतुतौनकदाचनतथाभासेते तयो कीदृग्विधाकथंचसमानसुखदु खताभूतापरमार्थसत्याकुतोस्त्येत्यर्थ ॥ १० ॥ किंच असंगेनपरमसूक्ष्मेणआत्मनास्थूलस्यदेहस्यसंगमएवदुर्लभोदूरेऐक्यमित्याह ॥ यावपीति ॥ ११ ॥ परस्परोपघातित्वभावत्वादपिनैक्यमसक्तिरित्याह ॥ एकेति ॥ १२ ॥ सद्व्रजअसदेहादिरूपनभवति ॥ सतस्वदेहिनोदेहाधिष्ठानप्रतीच स्वाप्यत्तेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेष ॥ १३ ॥

१ समासांतश्छांदस

उक्तमेवदृष्टांतोपदर्शनायपुनराह ॥ देहेनेति ॥ कुतोनसश्लेपस्तत्राह ॥ देहसत्तयेति ॥ देहकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवत्पादैर्यत्रहियदध्यासस्तत्कृते
नगुणेनदोषेणवाअणुमात्रेणापिसनसंबध्यतइति ॥ १४ ॥ अतद्वृत्तेःअलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्वभावस्यांबरस्यवायुतोयथाशोषकपरजोलेपादयोदोषानसंतितद्वद्देहादितआत्म
नोजरादयोमनागपिनसंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ देहतयादेहात्मदृष्ट्यास्थितोऽपिमरणजन्मादिभ्रमोब्रह्मात्मदृष्ट्याब्रह्मणिअप्सुवीचिचयइवब्रह्ममात्रोदृश्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥
यथापय स्वसत्तयैवस्थितमूर्मित्वमनुभवतीवतद्वत ॥ यथाप्रतिबिंबस्यआधारस्पंदनेनहेतुनाक्षोभेसतिसूर्यादेर्मनागपिक्षोभोनास्तितथादेहेनचिदाभासक्षोभेपिदेहिनोदेहसाक्षिण
इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सम्यग्दृष्टेनुवस्तुन्येवस्थितिरभिजायतेदेहमयोऽज्ञानविभ्रमश्चलयमेति ॥ १९ ॥ यथाभूतार्थयोर्विमर्शेनिष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानाद्देह

देहनदेहगस्यापिकमलस्येववारिणा ॥ मनागपिनसंश्लेपोब्रह्मणोदेहसत्तया ॥ १४ ॥ तद्वतस्याप्यतद्वृत्तेरंबरस्येववायुतः ॥ जरामरण
मापच्चसुखदुःखेभवाभवौ ॥ १५ ॥ मनागपिनसंतीहतस्मात्त्वंनिर्वृतोभव ॥ स्थितोदेहतयाप्युच्चैःपातोत्पातमयोभ्रमः ॥ १६ ॥ दृश्यते
केवलंब्रह्मण्यप्सुवीचिचयोयथा ॥ आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मानुभवतीहहि ॥ १७ ॥ देहयंत्रंपयःसत्तामात्रादूर्मिमिवस्थितम् ॥ आ
धारस्पंदनेनांगयथाक्षोभोनवाभवः ॥ १८ ॥ सूर्यादेःप्रतिबिंबस्यतथादेहेनदेहिनः ॥ सम्यग्दृष्टेयथाभूतेवस्तुन्यवाभिजायते ॥ १९ ॥
स्थितिर्देहमयोज्ञानविभ्रमोलयमेतिच ॥ देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोःस्थितिः ॥ २० ॥ सत्तासत्तात्मिकोदेतिदीपाद्दीपपदार्थयोः ॥ अ
सम्यग्दर्शिनोदेहस्यावर्त्तपरिवर्त्तनैः ॥ २१ ॥ अंतःशून्याःस्फुरंतीहतेमोहार्जुनपादपाः ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः ॥ २२ ॥
स्पंदंतेचेतितान्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः ॥ अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाःसर्वेखवायुभिः ॥ २३ ॥

स्यामत्तात्मिकातत्साक्षिणश्चसत्तात्मिकास्थितिरुदेतिप्रकटीभवति ॥ २० ॥ दीपेनाद्यतेयस्यतइतिदीपात्तमःप्रदीपश्चतादृशयोःपरस्परोत्थितिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः ॥
इदानीमज्ञस्यजगद्दर्शनप्रकारानिदितुप्रपचयति ॥ असम्यग्दर्शिनइत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ चेतिताचेतनतातयोन्मुक्ता. ॥ भावेघञंतान्चितेर्मत्वर्थेइनिस्ततस्तल् ॥ नत्सचे
तनदेहात्मशून्याश्चेतनाइतिवक्तुयोग्याइतिभावः ॥ यदितेअचेतनास्तर्हिंकथवदंतितृणकाष्ठाहरणादिनाव्यवहरंतिचतत्राह ॥ अनास्वादितेत्यादिना ॥ तेसर्वेजडाअपिखैर्मुखनासि
कादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्चयत्रयत्रप्रदेशेकीचकवद्दुदितेननोदनेनआक्रातास्तत्ररटतिप्रस्फुरंतिसंचरंतिचेतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥

---

१ देहिनःक्वापीतिपाठ.   २ महाभ्रमइत्यपिपाठः   ३ इदमधंपूर्वान्वयि   ४ सर्वपुस्तकेषुमूलेअसम्यग्ज्ञानिनइतिपाठोदृश्यते

मप्रातीर्थोनृणामिंद्रियजयासामर्थ्यांतेराक्ष्यमाणस्यमनसःपूर्णात्मनिष्ठतिशाकथस्याविति जिज्ञासौलिंगैरुपलक्ष्य यस्तुविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाण्यव
श्यानिदुष्टाश्वाइवसारथे ॥ यस्तुविज्ञानवान्भवतियुक्तेनमनसासदा ॥ तस्येंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेरितिश्रुतिद्वयोक्तदिशैवतांक्रमेणपरिहरति ॥ यस्येतिद्वाभ्याम् ॥ इ
त्यनस्मारेवासरात्मभावेनापराधारतिम्पाअक्षाणिरिपवःशत्रवोभूत्वातमक्षमभिभवतिपराभावयंति ॥ ३ ॥ सतुस्यासत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेवअक्षाणिसुहृदोभिभा
विभूत्वानर्थनिर्मिकनुसानाभिरस्यानुकूलाचरणेनपालयंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्फुरतोभ्यवहरतोयस्यपुंसोभोग्यपदार्थेसर्वविषयोपदर्शनान्निंदनादनेकुत्सनविनास्तुतिःप्रशस्तताबुद्धिनभ
वन्येवमनुमानेदेहमपविदुःस्वार्थंदेहकेनहेतुनाआत्मतयाआदत्ते ॥ तमहेतुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञासीयस्यभ्रमवारणाययुक्तीःप्रस्तौति ॥ नात्मेत्याविना ॥ जडचित्त्वाभ्यां
गिन्द्रयोर्देहात्मनाराधागधेयभायाविसंबंधोपिदुर्लभमात्मास्यंतदूरनिरस्तमित्याशयः ॥ ६ ॥ एवनिर्विकारत्वसविकारत्वादिरूपविरोधावपिनतयसन्निरित्याह ॥ सर्वैरिति

यस्याज्ञानात्मनोज्ञस्यदेहएवात्मभावना ॥ उदितेतिरुपेवाक्षरिपवोभिभवतितम् ॥ ३ ॥ यस्यज्ञानात्मनोज्ञस्यसत्येवात्मनिसंस्थिति ॥
सतुस्यैवाक्षसुहृदोनप्रतितमनिंदितम् ॥ ४ ॥ पदार्थस्फुरतोयस्यनस्तुतिर्निंदनाद्दते ॥ सदेहदेहकुःस्वार्थमादत्तेकेनहेतुना ॥ ५ ॥ नात्माशरी
रसंबंधीशरीरमपिनात्मनि ॥ मिथोविलक्षणावेतौप्रकाशतमसीयथा ॥ ६ ॥ सर्वैर्भावविकारैस्तुनित्योन्मुक्तस्त्वलेपकः ॥ नात्मास्तमेति
भगवान्नचोदेतिसदोदितः ॥ ७ ॥ जडस्याज्ञस्यतुच्छस्यक्षतप्रस्याविनाशिनः ॥ शरीरकोपलस्यास्यद्रवत्यसुतत्तया ॥ ८ ॥ आदत्तेत
त्कथंनित्यश्चिन्मयत्वसदोदितम् ॥ ययोरेकपरिज्ञानेजडतैवापरस्थिता ॥ ९ ॥ तयोः कीदृग्विधाभूतासमानसुखदुःखता ॥ यौसमौसम
धर्माणौनकदाचनतौकथम् ॥ १० ॥ यावप्यसक्तावन्योन्यंमिथःसनमितौकथम् ॥ कथंस्थूलोणुरूपस्यादणु स्थूल कथंभवेत् ॥ ११ ॥
एकोदयेद्वितीयस्यनसत्तादिनरात्र्योः ॥ ज्ञानेनाज्ञानतामेतिच्छायानायातितापताम् ॥ १२ ॥ सद्भसनासद्भवतिविचित्रास्वपिदृष्टि
षु ॥ मनागपिनसंश्लेषः सर्वगस्यापिदेहिनः ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ आत्माधीनत्वमयोपकारप्राप्त्यात्मनएवसुखभोजकत्वात्कृतप्रस्य ॥ ८ ॥ ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तुतथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह ॥ आदत्तेइति ॥ जड
स्यासत्तिविरस्वरूपमपरिचीयनदेहस्यचिन्मयत्वंज्ञातुंशक्यतत्परिचयचजडतैवअपरस्यदेहस्यस्थितेतिमरस्वभावविरुद्धंचिन्मयत्वंकथमादत्तेइत्यर्थः ॥ ९ ॥ नन्वात्मनोमानस
सुखभोगेनदेहकार्यजायमानदरपतेदेहेषताडनादिनाआत्मनोदुःखभोगइतितयोःसमानसुखदुःखतादर्शनात्तादात्म्यंकिनस्यादित्याह ॥ तयोरिति ॥ यौआत्मदेहौप्रकाशतमसीइव
विषमौअविविक्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणौभासेते विविक्तौतुतौमिथःसंयुक्तनतयाभासेते तयोःकीदृग्विधाकथंचसमानसुखदुःखताभूतापरमार्थसत्यावक्तुशक्येत्यर्थः
॥ १० ॥ किंच असंगेनपरमसूक्ष्मेणआत्मनास्थूलस्यदेहस्यसंगमएवदुर्लभोदूरेऐक्यमित्याह ॥ यावपीति ॥ ११ ॥ परस्परोपघातिस्वभावत्वादपिनैक्यप्रसक्तिरित्याह ॥
एकेति ॥ १२ ॥ सद्भसअसद्देहादिरूपंनभवति ॥ सतश्चदेहिनोदेहाधिष्ठानप्रतीपःस्वाध्यस्तेनदेहादिनामनागपिनसंश्लेषः ॥ १३ ॥

१ यथाज्ञानमस्त्वरम

उक्तमेवदृष्टांतोपदर्शनायपुनराह ॥ देहेनेति ॥ कुतोनसश्लेषस्तत्राह ॥ देहसत्तयेति ॥ देहकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपतयेत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंभगवत्पादैर्यत्रहियदध्यासस्तत्कृते नगुणेनदोषेणवाअणुमात्रेणापिसनसबध्यतइति ॥ १४ ॥ अतद्वृत्तेःअलेपकत्वात्तद्विलक्षणस्वभावस्यांबरस्यवायुतोयथाशोषकपरजोलेपादयोदोषानसतितद्वद्देहादितआत्म नोजरादयोमनागपिनसतीत्यर्थ ॥ १५ ॥ देहतयादेहात्मदृष्ट्यास्थितोऽपिमरणजन्मादिभ्रमोब्रह्मात्मदृष्ट्याब्रह्मणिअप्सुवीचिचयइवब्रह्ममात्रोदृश्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥ यथापयःस्वसत्तयैवस्थितमूर्मित्वमनुभवतीवतद्वत् ॥ यथाप्रतिबिंबस्यआधारस्पंदनेनहेतुनाक्षोभेसतिसूर्यादेर्मनागपिक्षोभोनास्तितथादेहेनचिदाभासक्षोभेपिदेहिनोदेहसाक्षिण इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सम्यग्दृष्टेतुवस्तुन्येवस्थितिरभिजायतेदेहमयोऽज्ञानविभ्रमश्चलयमेति ॥ १९ ॥ यथाभूतार्थयोर्विमर्शोनिष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानादेह

देहेनदेहगस्यापिकमलस्येववारिणा॥ मनागपिनसंश्लेषोब्रह्मणोदेहसत्तया ॥ १४ ॥ तद्वतस्याप्यतद्वृत्तेरंबरस्येववायुतः॥ जरामरण मापच्चसुखदुःखेभवाभवौ ॥ १५ ॥ मनागपिनसंतीहतस्मात्त्वंनिर्वृतोभव ॥ स्थितोदेहतयाप्युच्चैःपातोत्पातमयोभ्रमः ॥ १६ ॥ दृश्यते केवलंब्रह्मण्यप्सुवीचिचयोयथा॥ आत्मसत्तोपजीवित्वादात्मानुभवतीहहि ॥ १७ ॥ देहयंत्रंपयःसत्तामात्रादूर्मिमिवस्थितम्॥ आ धारस्पंदनेनांगयथाक्षोभोनवाभवः॥ १८ ॥ सूर्यादेःप्रतिबिंबस्यतथादेहेनदेहिनः॥ सम्यग्दृष्टेयथाभूतेवस्तुन्येवाभिजायते॥ १९॥ स्थितिर्देहमयोज्ञानविभ्रमोलयमेतिच॥ देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थयोःस्थितिः॥ २०॥ सत्तासत्तात्मिकोदेतिदीपाद्दीपपदार्थयोः॥ अ सम्यग्दर्शिनोदेहस्यावर्त्तपरिवर्त्तनैः॥ २१॥ अंतःशून्याःस्फुरंतीहतेमोहार्जुनपादपाः॥ अपर्यालोचितात्मार्थाअपरामृष्टसंविदः॥ २२॥ स्पंदंतेचेतितोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः॥ अनास्वादितचित्तत्वाज्जडाःसर्वेखवायुभिः ॥ २३ ॥

स्यासत्तात्मिकातत्साक्षिणश्चसत्तात्मिकास्थितिरुदेतिप्रकटीभवति ॥ २० ॥ दीपनाद्यतेयस्यतइतिदीपात्तमःप्रदीपश्चतादृशयोःपरस्परोत्थितिस्वभावपदार्थभूतयोरित्यर्थः ॥ इदानीमज्ञस्यजगद्दर्शनप्रकारानिदितुप्रपचयति ॥ असम्यग्दर्शिनइत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ चेतिताचेतनतातयोन्मुक्ताः ॥ भावेघजताच्चितेर्मत्वर्थेइनिस्ततस्तल् ॥ नह्यचे तनदेहात्मभूताश्चेतनाइतिवक्तुंयोग्याइतिभाव ॥ यदितेअचेतनास्तर्हिकथंवदतितृणकाष्ठाहरणादिनाव्यवहरतिचतत्राह ॥ अनास्वादितेत्यादिना॥ तेसर्वेजडाअपिखैर्मुखनासि कादिच्छिद्रैस्तत्संचारिभिर्वायुभिश्चयत्रयत्रप्रदेशेकीचकवदुदितेननोदनेनआक्रांतास्तत्रटतिप्रस्फुरंतिसचरतिचेतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥

---

१ देहिन.कापीतिपाठः   २ महाभ्रमइत्यपिपाठः   ३ इदमर्धपूर्वान्वयि   ४ सर्वपुस्तकेषुमूलेअसम्यग्ज्ञानिनइतिपाठोदृश्यते

॥ २४ ॥ शब्दस्पर्शसहितरूपादिविषयलाभैर्नेवआत्मा कृतार्थमन्या ॥ स्फारोरसोभोगाभिनिवेशएवआसवमिवोन्मादकायेषाम् ॥ २५ ॥ यथानघादिमहौघाअचेतना अविविहारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्वद्धियोपिकिमपामात्मविन्नास्त्येव न किंतुविषमानाप्यबोधाद्यर्थाऽसपन्नेत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ २६ ॥ अज्ञानमूर्खांत ॥ नि सर स्पदनिरोध ॥ २७ ॥ जठराग्निसंदमाधार्थम ॥ एवमूढान्निष्पद्यमानपरतजनगजनघनचेतनतादिगमरणाद्यनर्थमात्रहेतुत्वाज्ञनुगुणविस्फारषवित्याह ॥ तजनमिति ॥ २८॥

यन्नतन्नोदिताक्रांतारंतिप्रस्फुरतिच ॥ तृणकाष्ठादिकसर्वमाहरतित्यजंतिच ॥ २४ ॥ सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरगतरलांगका ॥ जडा सत स्फुरद्भ्रमास्फाररसासवा ॥ २५ ॥ सविहारागमापायामहौघाइवद्रुद्धिय ॥ सर्वेषामेवचैतेषांस्थितेर्वैषाचिद्व्यया ॥ २६ ॥ किंत्वबोधवशादस्या परांरूपणतांगता ॥ श्वाससततयोत्थज्ञालोहकारदृतेर्यथा ॥ २७ ॥ स्पंदमात्रायमेवाशुद्दस्तेनार्थकारिण ॥ तर्ज नगजनमूढाद्धनुर्दंडगुणादिव ॥ २८ ॥ श्रूयतेमरणायैवचिद्बोधपरिवर्जितम् ॥ फलभोगोपियोमूढात्तदरण्यतरोरिव ॥ २९ ॥ तस्मिन्विश्र मणयत्तच्छिलाफलहकेयथा ॥ तेनयत्संगम सस्यात्स्याणुनाभुविजगले ॥ ३० ॥ तदर्थंयत्कृतंकिंचित्तद्व्योमलकुटैर्हतम् ॥ तस्मिन्यद धमेदत्तंतरत्यक्तकिंनकर्दमे ॥ ३१ ॥ तेनसार्द्धंकथायत्तत्कौलेयाक्रानमघरे ॥ अज्ञानमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानत ॥ ३२ ॥ इयससा रसरणिवहत्यज्ञप्रमादत ॥ अज्ञस्योग्राणिदु खानिसुखान्यपिदृढानिच ॥ ३३ ॥ पुन पुनर्निवर्ततेयुगप्रत्यचलाइव ॥ शरीरधनदारादा वास्यासमनुवभ्रत ॥ ३४ ॥ इदद्दु खमज्ञस्यनकदाचनशाम्यति ॥ अनात्मनिशरोठदेहेआत्मभावमुपेयुषि ॥ ३५ ॥ असद्बोधमयीमाया कथनामापिनश्यति ॥ दुर्भावस्वपितधियोवस्तुन्यंधस्यदुमते ॥ ३६ ॥ अवस्तुनिसनेत्रस्यलुठतश्चपदेपदे ॥ विषमुत्पद्यतेचंद्रादामो द कुसुमादिव ॥ ३७॥

फलभोग फललाभ ॥ २९ ॥ शिलाफलहकेस्मशिलाफलकेयथातथा ॥ स्याणुनाछिन्नतरुमूलेन ॥ ३० ॥ कृतमुपकृतस्तेनतत् ॥ लकुटैर्दंडै ॥ हततार्डितम ॥ ३१ ॥ कौ लेय श्वा ॥ कुलकुक्षीत्याविनाविहितस्यकर्म फलोपभ्छोरस ॥ दरमर्शनिरनमज्ञानस्यऐयतापवरानार्थरयपयानत्वप्रेपुवेषादित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युगयुगोपलक्षितलांगलंरयथामतिअचलाइवदृढानिदुरुच्छेदनानिच ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुष्टैर्भावि सुषुप्तिपिताभ्यामाधीर्यस्य ॥ ३६ ॥ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिसनेभस्यपश्यतइति पावत ॥ ३७ ॥

१ मद्यादन्यस्यपिकचित्पाठ

पयस क्षीरात्कटकश्चएतिआगच्छतिउत्पद्यतइतियावत् ॥ देहलक्षणस्यशाल्मले.कोटरेनिवसंत्योभोगिन्यःसर्पिणीभूताआशाःप्रसूयंतेरागलोभदैन्यादिसर्पान् ॥ अथवामनो मातंगस्यशृंखलाभूताआशाद्दु खानिप्रसूयतेइतिआतरबाह्यविषयभेदेनाशाभेदप्रकल्प्यरूपकद्वययोज्यम् ॥ ३८ ॥ सुकृष्टात्क्षेत्रात् ॥ नविद्यतेज्ञानयस्यस अज्ञानस्तंनरक श्री'परिपालयतिप्रतीक्षते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हृदिमनोलक्षणायासद्भूमौ ॥ ४१ ॥ तरुच्छद'पल्लवस्तत्स्थानापन्नयोःस्फुरदोष्ठयोर्लसतोनिःश्वासधूमायस्य ॥ शस्त्रजालमिवकट कटायमानारदादताएवोल्मुकायस्य ॥ द्वेषएवदावाग्निर्यस्य ॥ हृन्मनस्तल्लक्षणेमरौनिर्जलारण्येज्वलतिभस्मीभवतीव ॥ ४२ ॥ मात्सर्यजलपूर्णेमनसिमानसे ॥ मात्सर्यमान

कंटकश्चैतिपयसोदूर्वांकुरइवस्थलात् ॥ देहशाल्मलिभोगिन्योमनोमातंगशृंखलाः ॥ ३८ ॥ अज्ञस्याशाःप्रसूयंतेसुकृष्टादिवशालयः ॥
नरकश्रीरिहाज्ञानंदुष्कृतव्यालवेष्टितम् ॥ ३९ ॥ परिपालयतिप्रीतामयूरीवारिदंयथा ॥ नेत्रलोलालिनीलोलास्फुरिताधरपल्लवा ॥ ४० ॥
मूर्खार्थमेवविकसत्यंगनाविषवल्लरी ॥ अज्ञस्यहृदिसद्भूमावेवपेलवपल्लवा ॥ ४१ ॥ विद्यतेपतगच्छायोरागविद्रुमदुर्द्रुमः ॥ तरुच्छद
लसद्धूमःशस्त्रजालरदोल्मुकः ॥ ४२ ॥ ज्वलतिद्वेषदावाग्निर्हृन्मरौकायतापदः ॥ अज्ञमात्सर्यमनसिपरापवदनच्छदा ॥ ४३ ॥ ईर्ष्याक
मलिनीचिंताषट्पदाविलसत्यलम् ॥ प्रतिजन्मप्रमृष्टोग्रदुःखकल्लोलविभ्रमम् ॥ ४४ ॥ जडमेवसमभ्येतिपुनर्मरणवाडवः ॥ जन्मबाल्यं
व्रजत्येतद्यौवनंयुवताजराम् ॥ ४५ ॥ जरामरणमभ्येतिमूढस्यैवपुनःपुनः ॥ जगज्जीर्णारघट्टेस्मिन्नज्ञवासंस्तृतिरूपया ॥ ४६ ॥ मज्जनोन्म
ज्जनैरज्ञोयंत्रेकलशतांगतः ॥ यदेवगोष्पदापूरंज्ञधियःपेलवंजगत् ॥ ४७ ॥ तदेवापारपर्यंतमगाधममहात्मनः ॥ धियोदृशइवाज्ञस्यदी
र्घजठरकोटरात् ॥ ४८ ॥ नप्रयांत्यपरंपारंविहंग्यःपंजरादिव ॥ भावमात्रपरावृत्तवासनाभारनाभयः ॥ ४९ ॥

सेऽज्ञस्येतिपाठःसाधुः ॥ ४३ ॥ प्रमृष्टानानाप्रतीकारोपायवेलोपसर्पणेनमार्जिताउग्रदुःखकल्लोलविभ्रमायत्रतंजडमज्ञंजलमयंसमुद्रंचमरणलक्षणोवाडवोवडवानलः ॥ ४४ ॥ जन्मादीनामुत्तरोत्तरमनर्थप्रापकत्वमेवेत्याह ॥ जन्मेति ॥ ४५ ॥ आरघट्टेयन्त्रेघटीयन्त्रे ॥ ४६ ॥ गोष्पदमापूरयतीतिगोष्पदापूरम् अल्पजलप्रायमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अमहात्मनः परिच्छिन्नदेहात्मदर्शिन.अपारपर्यंतमगाधचभवतिअतःअदृशःअधस्येवअज्ञस्यधियोजठरकोटरादुदरभरणासक्तिबंधनवशादपरदीर्घससाराब्धिपारनप्रयातीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ कुतोनप्रयातितत्राह ॥ भावेत्यादिना ॥ परांचिखानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्निति श्रुतेर्बाह्येषुविषयमात्रेषुपरावृत्तवासनाभाराक्रांतहृदयनाभयःसत्योवि षयपंकेषुमग्नाजन्मचक्रस्यनेमयोनेमिस्थानीयेंद्रियगणाउद्धृत्यस्पष्टीकर्तुंशोधयितुनशक्यते ॥ ४९ ॥

॥ २४ ॥ शब्दस्पर्शरूपादिविषयलाभैनैवआक्या कृतार्थमन्या ॥ स्फारोरसोभोगाभिनिवेशएवआसवमिवोन्मादकायेषाम् ॥ २५ ॥ यथानघादिमहौघाअचेतना अपिविहारागमापायादिचेष्टासहितास्तद्बुधियोपिकिमपामालषिन्चास्सेव न किंतुविषमानाप्यबोधाख्यार्थसंपन्नेत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ २६ ॥ अज्ञानात्मूर्खात् ॥ नि सर स्यद्गतिरोध ॥ २७ ॥ जठराग्निस्पंदमात्राथम ॥ एवमूढान्निष्पद्यमानपरतर्जनगर्जनघनघतनताडिगमरणाघनर्थमात्रहेतुत्वाद्धनुर्गुणविस्फारवदित्याह ॥ तर्जनमिति ॥ २८॥

यन्नतन्नोदितात्कांतारदंतिप्रस्फुरतिच ॥ तृणकाष्ठादिकसवमाहरतित्यजतिच॥ २४ ॥ सशब्दस्पर्शरूपाढ्यास्तरंगतरलांगका ॥ जडा संत स्फुरद्रूपाश्शस्फाररसासवा ॥ २५ ॥ सविहारागमापायामहौघाइवदुर्धियः ॥ सर्वेषामेवचैतेषांस्थितेर्वैपाचिद्ध्यया ॥ २६ ॥ किंत्वबोधवशादस्यापरांकृपणतांगता ॥ श्वाससततयोत्थप्राह्णोहकारस्रुतेर्यथा ॥ २७॥ स्पंदमात्रार्थमेवाज्ञहस्तेनाघकारिण ॥ तर्ज नगजनंमृताद्धनुर्दंडगुणादिव ॥ २८॥ श्रूयतेमरणायैवचिद्बोधपरिवर्जितम् ॥ फलभोगोपियोमूढात्तदरण्यतरोरिव ॥ २९॥ तस्मिन्विश्र मणंयत्ताच्छिलाफलहकेयथा ॥ तेनयत्संगम सस्यात्स्याणुनाभुविजगले ॥ ३० ॥ तदर्थयत्कृतंकिंचित्तच्छ्वोमलकुटेहृतम् ॥ तस्मिन्यद् धमेदत्तंतस्यक्तफिनकर्दमे ॥ ३१ ॥ तेनसार्द्धंकथायत्तत्कौलेयाह्वानमंबरे॥ अज्ञानमापदांनिष्ठाकाहिनापदजानत ॥ ३२ ॥ इयंससा रसरणिर्वहत्यज्ञप्रमादत ॥ अज्ञस्योग्राणिदु खानिसुखान्यपिद्वानिच ॥ ३३॥ पुन पुनर्निवर्ततेयुगंप्रत्यचलाइव ॥ शरीरधनदारादा वास्थासमनुबध्नत ॥ ३४ ॥ इवद्दु खमज्ञस्यनकदाचनशाम्यति॥ अनात्मनिशठेदेहेआत्मभावमुपेयुषि ॥ ३५॥ असद्बोधमयीमाया कथनामापिनश्यति ॥ दुर्भावस्वपितधियोवस्तुन्यंधस्यदुर्मते ॥ ३६ ॥ अवस्तुनिसनेत्रस्यलुठतश्चपदेपदे ॥ विपमुत्पद्यतेचंद्रादामो द‍्कुसुमादिव ॥ ३७॥

फलभोम फललाभ ॥ २९ ॥ शिलाफलहकेसमशिलाफलकेयथातया ॥ स्याणुनाछिन्नतरुमूलेन ॥ ३० ॥ कृतमुपकृतस्वेनतत् ॥ छकुटैर्दंडै ॥ हृतनाशितम् ॥ ३१ ॥ कौ लेय श्वा ॥ कुलकुक्षीस्याविनाविहितस्यकस्य फलोपश्लोकस ॥ दत्तमज्ञानिवनमज्ञानस्यदेयतापदानार्थवययानत्वकेपुदेयादित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ युगंयुगोपलक्षितलांगलरयमामतिअचलाइवदृढानिदुरुच्छपनानिच ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुष्टेर्भावि स्वपुअपिताभ्यामाधीर्यस्य ॥ ३६ ॥ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिसनेत्रस्यपश्यतइति पावम् ॥ ३७ ॥

१ पद्मावतरस्यपिकचित्साठ

कामादिभिरनर्थादिष्वर्थतारम्यतावहा ॥ विस्तरेणात्रवर्ण्यंतेअज्ञानस्यविभूतय ॥ १ ॥ तत्रसर्वविवेकापहारिण्यःसद्योनर्थगर्तपातिन्य प्रस्तुता स्त्रियएवाज्ञानस्यकामस्यच महाविभूतयइत्याशयेनताएवप्रथमवर्णयति ॥ यदित्यादिना ॥ अस्ययच्छब्दस्यसर्वेषुश्लोकेषुप्रतिवाक्यसबध्यमानस्यसप्तषष्टितमेसर्गोपात्यश्लोकार्धेतदज्ञानविजृंभितमि त्यत्रसबध. ॥ मदलक्षणेइंदौउदितेसतियोषित क्षुब्धस्यकामक्षीरार्णवस्योर्मयइवयद्भांतितदज्ञानस्यविजृंभितविभूतिरितिप्रतिवाक्यंयोज्यम् ॥ १ ॥ यद्धारयतितदप्यज्ञानविजृंभितम् ॥ २ ॥ मधौवसतेवनखडेषुतरुषुभूमौच ॥ मनोभुवोदासाआज्ञाप्याइव ॥ कृतमदा कामिनाजनितोन्मादाः ॥ ३ ॥ क्रव्यादा क्रव्यमात्राहाराश्चाग्राद्य ॥ गृध्रगोमाय्वादयस्तुलाभेअन्नाद्यप्यश्नतीतिपुनर्ग्रहणम् ॥ ४ ॥ रक्तपूतिगधएवसुगधोयस्यास्तथाविधास्त्रीणास्तनश्रेणि सौवर्णकलशादिवद्यद्दृश्यतेतदज्ञानविजृंभितम् ॥ ५ ॥ इ

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यन्मुक्तावलितारत्नभूषिताभांतियोषितः॥ मदेंदावुदितेक्षुब्धकामक्षीरार्णवोर्मयः॥ १ ॥सौवर्णांभोजकोशस्थलोलालिपटलश्रियम्॥ धारयंतिदृशःस्त्रीणांकपोलतलदोलिताः ॥ २ ॥ उद्यानवनखंडेषुभूमौकृतमदामधौ॥ दृद्याःसुमनसोभांतिदासाइवमनोभुवः॥ ३ ॥क्रव्यादगृध्रगोमायुकौलेयकवलांगिकाः॥ स्त्रियःसमुपमीयंतेचंद्रचंदनपंकजैः ॥ ४ ॥ सौवर्णकलशांभोजकलिकामातुलुंगवत्॥ दृश्यतेस्त्रीस्तनश्रेणीरक्तपूतिसुगंधिका ॥ ५॥ रसायनेंदुनिस्यंदमधुबिंबासवद्रवैः॥ ओष्ठाभिधोमांसलवोलालाक्तउपमीयते॥ ६ ॥ अल्पाल्पाष्ठीवदाकाराभुजाक्रूरास्थिशंकवः॥ महाबाहुलताशब्दैर्वर्ण्यंतेकविभिःशुभैः ॥ ७॥ कदलीस्तंभसंभारसुंदरीभिस्तथाभृता॥ कुचशोभोचितानंदातोरणालिर्विराजते॥ ८॥ आपातमंदमधुरामध्येद्वंद्वानुबंधिनी॥ शीघ्रावसानविरलालक्ष्मीरप्यभिवांछ्यते॥ ९ ॥समुपैतिमतिर्दुःखंसुखंचशतशाखताम्॥ दुःखशाखास्तुजायंतेनानाकर्मफलाःश्रियः॥ १० ॥

दुनिस्यंदोऽमृतम् ॥ ६ ॥ प्रत्येकंविभज्यदर्शनेअल्पाल्पाअष्ठीवतःपर्वाणितदाकाराश्वभुजाशब्दवाच्या.क्रूराअस्थिशंकवः ॥ ७ ॥ तथाकदलीस्तंभात्त्ववसंभारउरुसामग्रीयासां तथाविधाभिःसुदरीभिर्भृता कुचकलशशोभायाउचितोद्रष्टृनेत्रानदोयस्या सकाशात्तथाविधातोरणालिर्मन्मथागारतोरणस्त्रग्भूताकाचीयद्विराजतेतदप्यज्ञानविजृंभितमिति प्राग्वत् ॥ ८ ॥ आपातेआरंभेमंदानामधुराआपाततोल्पमधुरावा ॥ मध्येव्ययकालेरागद्वेषादिद्वंद्वानुपातिनी ॥ शीघ्रमवसानंक्षयोयस्याः ॥ कतिपयजनेषुदृश्यत्वाद्विरला ॥ ईदृशीलक्ष्मीरपियदभिवाछ्यतेतदितिप्राग्वत् ॥ ९ ॥ यन्मतिर्दुःखसमुपैति यच्चसुखशतशाखतासमुपैति यच्चनानाकर्मफलाःश्रियोदुःखान्येवशाखायासातथाविधाजायते तदपीतिप्राग्वत् ॥ १० ॥

१ सप्तषष्टितमयसर्गोपात्यश्लोकार्धेतस्मिन्

प्रधपरत्नमृगमोपयोगिन श्येनापासा ॥ ननु स्वदेहपरपरा ॥ दूरादूरदेशकालयोरपिसवदासर्वभ्रतियानत् ॥ रागान्मृगयाव्यसनात ॥ ५० ॥ आमिषपिंडवदितिषतिप्रयोगोमां
निदर्शाभेदाभावेसादरयाभावादित्याशयेनाह ॥ भूतेति ॥ भूतमयीमनुष्यपश्वादिप्राणिप्रचुराहिमवान्विंध्योमलयइत्यादिशैलमधुराचद्दृष्टिर्मस्तुतोमांसलवमात्रिकाम्लखमा
मिकापेतिविप्रभ्यम्पुक्रमपसर्बंध ॥ मोहात्तस्यापयालोचनादेवगौरम्य पुरुपोमानात्मातांहिमवान्मलयइत्याविकल्पनयासलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ अतएवविश्रे पंवैरर्थैश्च
अनतानिरजनानियस्यतथाविधाऽनल्पसकल्पकल्पनालक्षण कल्पपादपोजयति ॥ अत्यनासन्निरपिपदार्थैं सर्वकामपूरणसमर्थत्वात्सर्वोत्कर्षेणवर्ततइत्यर्थ ॥ ५२ ॥ इदानीं
तादृशकल्पवृक्षकोटिप्यामससारवनखंडवणयति ॥ अज्ञानादित्यादिना ॥ ५३ ॥ पर्णानिपल्लवा ॥ कोरककलिका ॥ छांदसीछीवता ॥ ५४ ॥ योपिल्लक्षणाओषधयोलता

स्पर्शीकर्तुनशक्यतेजन्मचक्रस्यनेमय ॥ अज्ञेनेंद्रियगृधार्थरागान्मृगयुणातनु ॥ ५० ॥ ससारारण्यआस्तीर्णादूरादामिषपिंडवत् ॥
भूतशैलमयीदृष्टिर्मांसलवमात्रिका ॥ ५१ ॥ मोहात्सलक्ष्यतेचित्रपदार्थानतरंजन ॥ जयत्यनल्पसकल्पकल्पनाकल्पपादप ॥ ५२ ॥
अज्ञानात्प्रसृतायस्माज्ज[illegible]परपरा ॥ यस्मिंस्तिष्ठतिराजंतेविशतिविलसंतिच ॥ ५३ ॥ विचित्ररचनोपेताभूरिभोगिविहंगमा ॥
यत्रजन्मानिपर्णानि[illegible]कोरकम् ॥ ५४ ॥ फलानिपुण्यपापानिमजर्याविभवश्रिय ॥ अज्ञानेंदूदयेनैतायोषिदोषधय स्फुट
म् ॥ ५५ ॥ संसार[illegible]र्मे ॥ ३१ ॥ [illegible]नेसमुपागता ॥ जन्मजालकलापूर्णस्तम कालकृतोदय ॥ ५६ ॥ शून्यादितात्मादोषेशोजयत्य
ज्ञानचंद्रमा ॥ अज्ञानद[illegible]रजस्योग्रानामृतशालिना ॥ ५७ ॥ तर्पिताशाचकोरेणचित्तरत्नरसेषिणा ॥ राजहंसविलासिन्य प्रालेय
शिशिरांगिका ॥ ५८ ॥ शांतिकाद्गु स्वमङ्गोलोललोचनषट्पदा ॥ धम्मिल्लतिमिरोल्लासालसत्पांडुपयोधरा ॥ ५९ ॥ रामारजन्योराज
तेतन्मौर्ख्येणविजृंभितम् ॥ ६० ॥ आपातमधुरत्वमनयसत्त्वमापतवत्त्वमखिलस्थितिभंगुरत्वम् ॥ अज्ञानशाखिनइतिप्रसृतानिरा
मनानारुतीनिविपुलानिफलानितानि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० निर्वाण० मोहमाहात्म्यनामषष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

अस्मिन्वर्णितलक्षणेसंसारवनखंडेपराशाभामुपागता ॥ ५५ ॥ अज्ञानस्यैवुत्सुकमुपपादयति ॥ अम्येति ॥ तम कालेविवेकसूर्यास्तमयकाले ॥ शून्येनिष्प्रपंचेब्रह्मणिनभसि
चउदितात्माप्रकाशमान ॥ दोषायाराभेदौषाणांचेश ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तर्पिता पोषिताआशालक्षणाश्चकोरायेन ॥ चित्तलक्षणयद्रत्नपुमणिस्तदीयोरसोविषयास्वादनामृत
तदपिणा ॥ सर्पमहलांतिगर्तेनैवामृतेनशुक्लपक्षेषदपूर्तेरिनिभाव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ रामालक्षणारजन्योराभयोयत्राजतेतद्गृणांमौर्ख्येणैवविजृंभितम् ॥ तच्छोभाकारेणपरि
णतनतमशोमर्नाकिंचिद्वस्तुनोस्तीतिभाव ॥ ६० ॥ अज्ञानमेवसवानर्थहेतुरितिदर्शयन्नुपसहरति ॥ आपातेति ॥ हेरामयद्विषयेषुभसिद्धमापातमात्रमधुरत्वमनर्थपर्यवसान
त्वमापंतवत्त्वरेशात परिच्छिन्नत्वमखिलस्थितिपुभंगुरत्वनश्वरत्वमेतत्सर्वमज्ञानलक्षणस्यशाखिनोवृक्षस्यइतिएवविधानिनानाकृतीनिफलानिबीजांकुरपरंपरयाजनकाकारेण
प्रसृतानि ॥ तस्मादज्ञानमेवतन्मूलमुच्छेद्यमितिभाव ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेषष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥

अष्ठीलामंथयः ॥१३॥ सत्यवस्त्वनवलंबनादंतःशून्यःसकोटरश्चस्वोन्नतिभारेण भुग्नश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्रकृतालयः ॥ मायालक्षणायांबहुलया मिन्यांकृष्णपक्षनिशाया म् ॥२०॥ पूर्वमारंभकालेकर्णाभ्यांकर्णसन्निहितकपोलयोर्गृहीत्वा॥२१॥अज्ञानादेवपुनस्तत्सृष्टिप्रसरंदर्शयति ॥ निस्सारेत्यादिना ॥ क्रमशःक्रांतारचयितुमुपक्रांताधराधराणां धराधरइवचसमुन्नतिर्यया ॥ डिंडीरस्यफेनस्यपिंडिकातादृशीप्रसिद्धास्तत्सृष्टिर्जगत्सृष्टिः ॥ २२ ॥ आभासश्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवलाउज्ज्वला सत्ताव्यावहारिक सत्यतालक्षणालता ॥२३॥ सुराचलोपलक्षितपर्वताएवमहांतःस्थूणाःस्तंभायस्य ॥ गगनमेवाच्छादनछदिर्यस्य ॥२४॥ स्फारेविस्तीर्णेसंसारसरसिजातेषुशरीरपुष्करेषुअतःस्थ चिद्रूपरसपानशीलाःप्राणषट्पदाश्चरंति॥एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति आनंदेनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतेरितिभावः॥२५॥ नभोमार्गलक्षणेमहतिनीलमणिनि

दुःखशोकमहाष्ठीलःकष्टकंटकसंकटः॥ सहस्रशाखतांयातिदारिद्र्यदृढशाल्मलिः॥ १९ ॥ अंतःशून्योन्नतिध्वस्तचित्तचैत्यकृतालयः॥ मायाबहुलयामिन्यांलोभोलूकोविवल्गति॥ २० ॥ पूर्वगृहीत्वाकर्णाभ्यांस्फुरंतीपरिनिश्चयम् ॥ जराजर्जरमार्जारीयौवनाखुंनिकृंतति॥ २१ ॥ निःसाराक्रमशःक्रांतधराधरसमुन्नतिः॥ डिंडीरपिंडिकेवेयंस्तसृष्टिरायातिपुष्टताम् ॥ २२ ॥ आभासपुष्पधवलाजगत्पल्लवशालिनी॥ सत्तालताविकसिताधर्मार्थफलधारिणी॥ २३॥ सुराचलमहास्थूणंचंद्रसूर्यगवाक्षकम्॥ गगनाच्छादनंचारुध्रियतेत्रिजगद्गृहम्॥ २४॥ संसारसरसिस्फारेचरंतिप्राणषट्पदाः॥ शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः॥२५॥ नभोमार्गमहानीलकुट्टिमैकांतशालिनी॥ भुवनोदररम्यांतःस्फुरत्यादित्यदीपिका॥ २६ ॥ आशातंतुनिबद्धांगीजागतीजीर्णपक्षिणी॥ स्ववासनाशलाकेंतर्निबद्धेंद्रियपंजरे॥ २७॥ अनारतपतज्जालभूतपर्णपरंपरा॥ स्पंदतेमरुतामृष्टासंसृतिव्रततिश्चिरम्॥२८॥ स्रष्टेःकतिपयंकालंप्रहृष्टाःकुलशालिनः॥ अधःकृतोग्रनरकपंकाःशंकोज्झिताःक्षणम्॥२९॥ भुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले॥स्वर्गमार्गसरस्यंतःस्फुरंतिसुरसारसाः॥३०॥ नानाफलालिमलिनावासनाजालमालिता॥ स्पंदामोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताब्जिनी॥ ३१ ॥

भितेकुट्टिमेकृत्रिमभूभागेएकांतशालिनीशोभमानाभुवनोदरेरमणीयतराआदित्यदीपिकास्फुरतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र ॥ २६ ॥ जागतीजगदंतर्गतजीवराशिलक्षणाजीर्णपक्षिणीस्ववासनाशलाकेइंद्रियपंजरेदेहेयन्निबद्धातदपि ॥ २७ ॥ मरुताप्राणेनआमृष्टाकंपिता ॥ २८ ॥ अधःपातालेस्पष्टंप्रदर्शनायधात्राकृतोग्रनरकपंकाःसंतोपितत्पतनशंकोज्झिताःसतोयत्प्रहृष्टास्तदपीतिप्राग्वत् ॥ अथवास्वात्मतादात्म्याध्यासेनअधःकृतास्तिरस्कृताइवउग्रारक्तमांसमलमूत्रादिदेहनरकपंकायैस्तथाविधास्तच्छंकोज्झिताःसतोवयंकुलशालिनोमहाशयाइत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदित्यर्थः ॥ २९ ॥ स्वर्गलक्षणेनभमार्गस्थसरसिसुरादेवास्तद्रूपाःसारसपक्षिणोयत्स्फुरंतितदपि ॥ ३० ॥ यच्चनानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्मलिनाक्रियालक्षणाअब्जिनीविकसितातदपि ॥ ३१ ॥

श्रीपामप्रान विजृंभितत्वमल्लककाम्यकमसुप्रवृत्तकानांकमकांडवचसांसुतरांतथात्वमित्याशयेनाह ॥ यद्धमिति ॥ प्रतानानिकाम्यकर्मविस्तारास्तद्गुणगहनेअरण्येस्थिता
स्ताइवचंद्रेनानाफलकामजालेघनाकारानिबिडाकाराअतएवदेवादिरूक्षिणिनांकर्मिणांकारायहरक्षणाथारज्जवइवस्थिता ॥ दलादलानांछदाश्चोदीतत्सदृशारागश्चापलप्रधाना
इतियावत् ॥ ईदृशा कर्मकांडशाखोप्यविद्याविजृंभितमित्यर्थ ॥ छदशब्दस्यसमासेविभक्तेरलुग्विसर्गश्चच्छांदसः ॥ दर्शयाधिमांपुष्पितांवाचमित्यादिनाभगवतागीतासुस्फु
टीकृत ॥ ११ ॥ मोहप्रसारस्ततएवकाम्येषुप्रवृत्तानांपुन शास्त्रेणापिप्रवर्तनमधोम्मत्तस्यस्वतःकूपेपततोबलात्पातनमिवानुचितमित्याशयेनमोहप्रसरस्वतः प्रवृत्तिंदर्शयति ॥ सतते
ति ॥ कार्याणिप्ररत्तपरलद्गुणरीरासारविसारिणीविस्तीर्णामोहलक्षणामिहिकास्वत श्यामलाप्रावृषिरजसाश्वकलुषातथापिनिशितिमिरेणात्यतश्यामलायमुनायथाएतिप्रवह
तितद्वत्तम्वर्तते ॥ दुष्प्रमेधीकृत्यविषयेषुप्रवर्तयतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ भोगेप्रवृत्तस्यचविषयेषुपुष्पपोषादिसुखरामोभिवर्द्धतइत्याह ॥ कद्विति ॥ आपाततोनानासुखविशारद प
रिणामेषु तापयमानाःस्वमात्सर्यस्थितादिजननाश्रगतस्त्वयथास्यात्तथाकटूकृतांतःकरणोजन्मलक्षणायाःप्रतिविषायाविषवल्ल्यारसइवपल्लवोपचयप्रवोरागोवर्धते ॥ १२ ॥

यद्धजालघनाकारा कारार्थमिवरज्जव ॥ दलच्छदसदृशावाच प्रतानगहनेस्थिता ॥११॥ सततामोहमिहिकाकार्यासारविसारिणी ॥
यमुनाप्राघ्टपीवेतितिमिरश्यामलाचिरम् ॥ १२ ॥ कटूकृतांतःकरणोनानासुखविशारद ॥ वर्द्धतेहिगतस्नेहंजन्मप्रतिविषारस ॥१३॥
व्याधूतजजराकीर्णजनतापर्णराजय ॥ स्वकर्मपवनावांतिनानावकररेणव ॥१४॥ कालःकवलितानंतजगत्पक्कफलोप्ययम् ॥ यस्य
राचारजठरं कस्यैरपिनतृप्यति ॥ १५ ॥ मोहमारुतमापीयत्वचाविषमचारिण ॥ स्फुरंतीहाहयश्चित्रा शीतलाचलदीप्तय ॥ १६ ॥ चिं
तापिशाचोपहताविवेकदूदयविना ॥ तमसैवनिरालोकायातियौवनयामिनी ॥ १७ ॥ जिह्वाजर्जरतामेनिप्राकृतानुनयज्वरे ॥ प
यकोटरकोणस्यमपिसूत्रोहिमैरिव ॥ १८ ॥

ततश्चकमात्पुत्रादीनांमरणतद्वियोगदुःखपरंपराभवतीत्याशयेनाह ॥ व्याधूतेति ॥ व्याधूता पातिताव्याध्यादिजर्जराआकीर्णजनताःपुत्रादिपरिजनसमूहाएवपर्णराजयोयैस्त
थाविधानानाविधाअत्रकररणवश्चविषकंदष्टिहारिणाविक्षेपभेदायेषुतथाविधा स्वदुष्कर्मपरिपाकलक्षणाःपवनावांति ॥ १४ ॥ तत स्वस्यापिमृत्युरितिसंदेवैवजन्मपरंपरयाप्र
स्यमुखेप्रवेशइत्याह ॥ कालइति ॥ १५ ॥ एवपरिवर्तमानानपजीवानहिंस्त्वेनोपेक्षते ॥ मोहेति ॥ शीतलस्यविविधतापशून्यस्याचलस्यब्रह्मणोदीप्तयःप्रकाशायमानाजी
वाश्चसंसारेविधाअहय सर्पाएव ॥ तत्कुत ॥ यतएतेमोहलक्षणमारुतमापीयातपूरयित्वास्थिता पुनर्वियुज्यमानयानानादेहलक्षणयात्वचाचोपलक्षिताविषमचारिण कु
टिलगतय स्फुरंतिसंचलंतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ तेप्रतिजन्मप्राप्यमाणयौवनमपिमोक्षसाधनेषुविवेकवैराग्यश्रवणादिष्वनुपयोअनाद्वृथैवेत्याशयेनाह ॥ चिंतेति ॥ यातितेषामिति
शेष ॥ १७ ॥ एवंवरीयजिह्वादीनामपिवैयर्थ्यंतत्पर्यवसानंदर्शयति ॥ जिह्वेत्यादिना ॥ प्राकृतानांपामराणांस्त्रीपुत्रादीनामनुनयःकोपापनयनमनस्यपुकेज्वरे सताप ॥ जिह्वोपनाम
प्रोक्तनयनप्रपरमनहृदयकम्पनंतरम्लक्ष्यते ॥ उक्तोप्यायप्रक्षुरायमप्यपिताय ॥ १८ ॥

अष्ठीलायंथय. ॥१३॥ सत्यवस्त्वनवलंबनादत शून्य सकोटरश्चस्वोन्नतिभारेणभुग्नश्चित्तलक्षणश्चैत्यवृक्षस्तत्रकृतालयः ॥ मायालक्षणायांबह्वुलयामिन्यांकृष्णपक्षनिशाया म् ॥२०॥ पूर्वमारंभकालेकर्णाभ्याकर्णसन्निहितकपोलयोर्गृहीत्वा॥२१॥अज्ञानादेवपुनस्सृष्टिप्रसरंदर्शयति ॥ निस्सारेत्यादिना ॥ क्रमशःक्रांतारचयितुमुपक्रांताधराधराणां धराधरइवचसमुन्नतिर्यया ॥ डिडीरस्यफेनस्यपिंडिकातादृशीप्रसिद्धास्सृष्टिर्जगत्सृष्टिः ॥ २२ ॥ आभासश्चिदाभासप्रकाशस्तल्लक्षणपुष्पैर्धवलाउज्वला सत्ताव्यावहारिक सत्यताल‌क्षणालता ॥२३॥ सुराचलोपलक्षितपर्वताएवमहात.स्थूणाःस्तंभायस्य ॥ गगनमेवाच्छादनछदिर्यस्य ॥२४॥ स्फारेविस्तीर्णेसंसारसरसिजातेषुशरीरपुष्करेषुअतःस्थ चिद्रूपरसपानशीला प्राणषट्पदाश्चरंति॥एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति आनंदेनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतेरितिभावः॥२५॥ नभोमार्गलक्षणेमहतिनीलमणिनि

दुःखशोकमहाष्ठीलःकष्टकंटकसंकटः॥ सहस्रशाखतांयातिदारिद्र्यदृढशाल्मलिः॥ १९ ॥ अंतःशून्योन्नतिध्वस्तचित्तचैत्यकृतालयः॥ मायाबहुलयामिन्यांलोभोलूकोविवल्गति॥ २० ॥ पूर्वंगृहीत्वाकर्णाभ्यांस्फुरंतीपरिनिश्चयम् ॥ जराजर्जरमार्जारीयौवनाखुंनिकृंतति॥ २१ ॥ निःसाराक्रमशःक्रांतधराधरसमुन्नतिः॥ डिंडीरपिंडिकेवेयंसृष्टिरायातिपुष्टताम् ॥ २२ ॥ आभासपुष्पधवलाजगत्पल्लवशालिनी॥ सत्तालताविकसिताधर्मार्थफलधारिणी॥ २३ ॥ सुराचलमहास्थूणंचंद्रसूर्यगवाक्षकम्॥ गगनाच्छादनंचारुध्रियतेत्रिजगद्गृहम्॥ २४ ॥ संसारसरसिस्फारेचरंतिप्राणषट्पदाः॥ शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः॥२५॥ नभोमार्गमहानीलकुट्टिमैकांतशालिनी॥ भुवनोदररम्यांतःस्फुरत्यादित्यदीपिका॥ २६ ॥ आशातंतुनिबद्धांगीजागतीजीर्णपक्षिणी॥ स्ववासनाशलाकांतर्निबद्धेंद्रियपंजरे॥ २७॥ अनारतपतज्जालभूतपर्णपरंपरा॥ स्पंदतेमरुतामृष्टासंसृतिव्रततिश्चिरम्॥ २८॥ सृष्टैःकतिपयंकालंप्रहृष्टाःकुलशालिनः॥ अधःकृतोग्रनरकपंकाःशंकोज्झिताःक्षणम्॥२९॥ भुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले॥स्वर्गमार्गसरस्यंतःस्फुरंतिसुरसारसाः॥३०॥ नानाफलालिमलिनावासनाजालमालिता॥ स्पंदामोदमयीस्फीताक्रियाविकसिताब्जिनी॥ ३१ ॥

मितेकुट्टिमेकृत्रिमभूभागेएकांतशालिनीशोभमानाभुवनोदरेरमणीयतराआदित्यदीपिकास्फुरतिदीप्यतेयत्तदप्यविद्याविजृंभितमितिसर्वत्र ॥ २६ ॥ जागतीजगदंतर्गतजीवराशिलक्षणाजीर्णपक्षिणीस्ववासनाशलाकेइंद्रियपंजरेदेहेयन्निबद्धातदपि ॥ २७ ॥ मरुताप्राणेनआमृष्टाकंपिता ॥ २८ ॥ अधःपातालेस्पष्टंप्रदर्शनायधात्राकृतोग्रनरकपंकाः संतोपितत्पतनशंकोज्झिताःसंतोयत्प्रहृष्टास्तदपीतिप्राग्वत् ॥ अथवास्वात्मतादात्म्याध्यासेनअधःकृतास्तिरस्कृताइवउग्रारक्तमांसमलमूत्रादिदेहनरकपंकायैस्तथाविधास्तच्छंकोज्झिताःसंतोवयंकुलशालिनोमहाशयाइत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदित्यर्थः ॥ २९ ॥ स्वर्गलक्षणेभमार्गस्थसरसिसुरादेवास्तद्रूपाःसारसपक्षिणोयत्स्फुरंतितदपि ॥ ३० ॥ यच्चनानाकाम्यफललक्षणैरलिभिर्मलिनाक्रियालक्षणाअब्जिनीविकसितातदपि ॥ ३१ ॥

गरीयावयात्यासुद्गतस्यजाति ॥ ३२ ॥ श्व श्व अपरायातेविनाभिन्नपरिमाणाइकुलेस्येव ॥ ३३ ॥ क्षणभंगानिअचिरनश्वराणि ॥ ३४ ॥ कस्मानिस्तब्ध्यवहास्समथानि ॥ अपल्पसप्रवणि ॥ युगवह्निनायुगांताग्निना ॥ ३५ ॥ वैपरीत्यविपरिणामम ॥ ३६ ॥ एतादृशानर्थपरंपरादर्शनिष्पन्नज्ञानाकुतोननिर्वेदोदयस्तमाह ॥ क्षुब्धैरिति ॥ यासनाभिर्वलाभिः उम्भितापूरिताअनुद्धानांमौर्ख्यदावलक्षणाधीरतायतोनकेश्विदपिभ्रमेत्यर्थ ॥ ३७ ॥ मायासनाज्ञाननाज्ञानयाधेप्यधिकारमारभ्यमल्पादिद्वादिशरीरमन्वतस्कात्पर्यंतधत्तनस्या केनाप्येनभंगमसक्तिरित्याशयेनोदाहरति ॥ शतशइति ॥ स्वपराक्रमेणशतशोविद्रुतानप्यरीन्पुनःपुनर्युद्धाभिकांक्षयाधारयतिपालयतीतिविद्रुतारिध्रास्तथाविधैरनुपरैर्व्याभिद्रुतोभवेपुनर्जन्माविविषयभ्रमस्तयोधेगोयस्यास्तथाविधामपिऐंद्रीनतनुषासनायवहतियावदधिकारधास्यतितवपीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ भूतसर्गएवपांसुपरंपरायस्यानयाविधानियतिलक्षणावात्याकालक्षणस्यव्यालस्यगलांतरयत्रिशातितवपि ॥ सर्पाणांवायुभक्षकत्वप्रसिद्धेरुत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ अभावोनाशस्तलक्षणेवडवाग्निमुखे

वराकीस्वृष्टिशफरीस्फुरंतीभवपल्वले॥ कृतांतवृद्धगृध्रेणशठेनविनिगृह्यते ॥ ३२ ॥ तरंगफेनमालेवसैवान्येवचभंगुरा॥ श्व श्वोपरेंदुलेखेवमुदेतिविचित्रता॥ ३३ ॥ भूरिभूतशरावाणिक्षणभंगानिकुर्वता॥ इदंकालकुलालेनचक्रसपरिवर्त्यते ॥ ३४ ॥ असंख्यातानिफल्गूनिसंजातान्यबलेपदे॥ जगज्जंगलजालानिदग्धानियुगवह्निना ॥ ३५ ॥ भावाभावैरपर्यंते सुखदुःखदशाशते ॥ वैपरीत्यप्रयात्येवभजस्रंजागतीस्थिति ॥ ३६ ॥ क्षुब्धैयुगपरावर्तैर्वासनांगैस्वलीभिता॥ महाशनिनिपातेश्वनभग्नायुद्धधीरता॥ ३७॥ शतशोविद्रुतारिध्रैरनुपुनेरभिद्रुताम्॥ भवभ्रमतयाभैंद्रीतनुंवहतिवासना ॥ ३८ ॥ विशत्यविरतंभूतसर्गपांसुपरंपरा॥ नित्यंनियतिवात्येयंकालव्यालगलांतरम्॥ ३९ ॥ पदार्थाभसिसर्वाणिफलफेनानिसर्वत ॥ पतत्यविरतापातमभावबडवामुखे ॥ ४० ॥ स्फुरंत्याकस्मिकोद्भूताविचित्रद्रव्यशक्तय ॥ स्वभावमात्रसंपन्ना स्पंदश्रियइवांभस ॥४१॥ भूतमौक्तिकसंपूर्णान्बृहत सुबहूनपि॥ जगत्कलभकानत्तिस्मर्तांतोद्रिककेसरी॥ ४२॥ कुलशैलफलामेघपक्षपुजा फलाम्रज ॥ जायतेचम्रियतेचध्रियंतेचजगत्खगा ॥ ४३ ॥

पस्ततनिनदपि ॥ ४० ॥ स्वभाव अभिधानस्तत्तानायम्माधेणसंपन्नाळब्धस्वरूपाआकस्मिकेनातर्क्येणवासनावैचित्र्येणोद्भूतास्वालिताप्रस्फुरंतिप्रसरंतितवपि ॥ ४१ ॥ कलभकान्मत्तगजाग्व्यदस्तिनदपि ॥ ४२ ॥ कुलशैलाहिमवदादयउपभोग्यत्वान्महत्त्वाच्चफलानियेषाम् ॥ मेघाएवनभोगत्याकारसादृश्याच्चपक्षपुंजायेषाम् ॥ फलानिआम्रजनिसवत परिशोधयन्ति विषिन्वतीतिफलाम्रज ॥ सजेवाद्गुत्काल्क ॥ गच्छतिउत्तरायणदक्षिणायनादिमार्गेणसदाभ्रमतीतिजगत्तिजीवास्तलक्षणा स्वगा पक्षिणोयज्जायतेपश्चिपनपतभियंतेयावन्मरणजीवंतितदप्यज्ञानविजृंभितमित्यर्थ ॥ अभ्रकुलाचलानामूलमध्याग्रभागानांनागमर्त्यदिविषरुपभोग्यत्वात्फलत्वोत्प्रेक्षामेघानांचदक्षिणायनमार्गपक्षभूतत्वेनाभमेघत्वादिनाचोर्ध्वाधोगतिनिर्वाहकत्वात्पक्षतोत्प्रेक्षाबोध्या ॥ ४२ ॥

---

१ विनिर्गीर्यतइत्यपिपाठः. २ पुस्तकांतरेभयजयरयानित्रिमूलेपाठस्तथैवटीकायांव्याख्यातश्च ॥ अभस्यपाथेनुनयचभिन्नस्तमाविमत्पत्ररूपम्

दृष्टिस्रष्टिपक्षमवलंब्याह ॥ चिदिति॥स्पंदैश्चाक्षुषादिवृत्तिव्याप्तिभिर्निरस्तावरणस्पष्टत्वाच्छुभ्रायाम ॥ रंगैरंगद्रव्यस्थानीयैः पंचभिर्बहिरिंद्रियैर्विदधातिदृष्टिमात्रेणस्रजतीतिवि धिर्द्रष्टासएवचित्रकृत ॥ ४४ ॥ तस्याद्दृष्टिस्रष्टैस्थावरजंगमयोरनुभवयोविशेषस्तत्रप्रथमस्थावरेषुदर्शयति॥ अजस्रेतिद्वाभ्याम् ॥ स्थावरजातयःस्वस्यात्मन समुत्थानजगदाका रेणविवर्त्तस्तत्कारिणीमजस्रगत्वरत्वादिविशेषणविशिष्टासूक्ष्माकालस्यकलनाध्यानेनैवातरेणवहिः स्फुटव्यवहाराक्षमेणानुभवेनअन्ववेक्ष्यस्थिताइतिद्वयोरर्थ ॥ ४५ ॥४६॥ ततोजगमेषुविशेषदर्शयति ॥ रागेति ॥ ४७ ॥ तेष्वपिकृमिकीटादीनादुःखानुभवातिशयसनिमित्तदर्शयति ॥ सुदुष्कृतेति ॥ सुष्ठुअतिशयेनदुष्कृतोत्तमैस्तत्फलभोगानुसारि ध्यानान्येवचरितुंशीलयासातथाविधा ॥ ४८ ॥ सयद्यदेवासृजतततत्तदत्तुमध्रियतेतिश्रुते कालकवलनीयत्वस्थावरजंगमानांसमानमित्याह ॥ क्षणेनेति ॥ ४९ ॥ एवस्थाव

चिद्वित्तौस्पंदशुभ्रायांरंगैःपंचभिरिंद्रियैः ॥ उन्मीलयतिसंसारचित्राणिविधिचित्रकृत् ॥ ४४ ॥ अजस्रगत्वरींसर्वपरिवर्त्तविधायिनी म् ॥ निमेषशतभागांगीमसद्दुःसाधितांकुराम् ॥ ४५ ॥ सूक्ष्मांकालस्यकलनांस्वसमुत्थानकारिणीम् ॥ ध्यानेनैवान्ववेक्ष्यैताःस्थिताः स्थावरजातयः ॥ ४६ ॥ रागद्वेषसमुत्थेनभावाभावमयेनच ॥ जरामरणरोगेणजीर्णाजंगमजातयः ॥ ४७ ॥ सुदुष्कृतोत्तमध्यानचा रिण्योधरणीतले ॥ नियत्यानियतंकालंपीड्यंतेकीटपंक्तयः ॥ ४८ ॥ क्षणेनादस्यएवेदंनिगिरत्यखिलंसुखी ॥ सुदुर्लक्ष्यबिलःकालव्या लोविपुलभोगवान् ॥ ४९ ॥ कालेनकिंचिदालक्ष्यस्वशरीराकुलीकृताः ॥ शीतवातातपप्रौढाःप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः ॥ ५० ॥ फलप्रदाश्चरं तीहशीलिनःश्वभ्रविग्रहाः ॥ पयःपटलविश्रांतत्रैलोक्यांभोजकोटरे ॥ ५१ ॥ करोतिघुंघुमंभूरिभूतभ्रमरपेटिका ॥ ब्रह्मांडभैक्ष्यभांडेयं कालीभगवतीक्रिया ॥ ५२ ॥

रेषुनियतकालफलपुष्पादिपरिणामशालित्वमनिवार्यशीतवातातपादिसहत्वंचविशेषइतिदर्शयति ॥ कालेनेतिसार्धेन ॥ श्वभ्रंभूबिलंतत्रप्रविष्टोविग्रह शरीरमूलभागोयेषांत थाविधाःस्थावरा.किंचिद्वीजकस्वपरादृष्टमालक्ष्यनिमित्तीकृत्यमनुष्यपक्षिसर्पादिभिःस्वशरीरेआकुलीकृताःपीडितावसतादिकालभेदेनप्रोल्लसत्पुष्पदीप्तय.फलप्रदाश्चअतए वशीलिनस्तप.शमदमतितिक्षौदार्यादिशीलवतइवचरंतिकालनयंति ॥ ५० ॥ इदानीलोकत्रयमंभोजत्रयत्वेनकल्पयित्वातत्रत्यचरप्राणिनिकायभ्रमरसमूहत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ पय इत्यर्द्धाभ्याम् ॥ यद्यपिपृथिव्येवपद्मपत्रवज्जलेप्रतिष्ठितापुराणादिप्रसिद्धानांतरिक्षद्युलोकौतथापितयोरपित्रिवृत्कृतजलकार्यत्वाज्जलभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेतिसूचनायपटल पदम् ॥ ५१ ॥ घुघुमगुंजाध्वनिम ॥ भ्रमरपेटिकाभ्रमरसमूहः ॥ इदानीफलनियताप्राणिक्रियांकालीत्वेनब्रह्मांडंचतदीयभिक्षापात्रत्वेनचतुर्विधभूतग्रामंचतदीयभैक्ष्यभावेनो त्प्रेक्षते ॥ ब्रह्मांडेति ॥ कालस्यस्त्रीकालीपूर्वगृहीताभूतभिक्षांस्वभर्त्रेकालायदत्वैवदत्वैवपुनःपुनर्दत्वाअन्यामन्याभूतभिक्षांजिघृक्षतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शर्नाकियाफलभूतांचिलोकीव्यद्धकामिनीत्वेनवर्णयति ॥ तिमिरेत्यादिना ॥ अलीकपदव्याजार्थे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिकाआंतरचेतनस्वभावेन ॥ धरागिरिवरादिका वासस्थूलदेहस्थानीयजडस्वभावेन ॥ ब्रह्मतत्त्वमेवैकव्रदिविस्फोटद्रवबधने पिधायसर्वागोप्ययस्या ॥ ५४ ॥ चिच्छक्तिश्चिदाभास सैवमातेवपोषयिष्यीयस्याअतएवस्थूला ॥ ५५ ॥ समस्ता पद्मिन्योविसलताइलायस्या ॥ नीलमंबरनभस्तदेवांबरमुत्तरीयंतेनपरीवृता ॥ वज किंपिनहितयतिकधीस्यासिनापरेर्दीर्घ ॥ आपघेमइलंतानामितिभागु रिमतटाप् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इदानींकालमहार्णवत्वेनवर्णयति ॥ ममभिमि ॥ निष्ठाद्व्यभावे ॥ ५८ ॥ कल्पाएवक्षणा ॥ वीप्सायामभ्ययीभाव ॥ अगाध रसस्यंदोर्भातिसह

स्वयदत्वेवदत्वेवभूतभिःसांजिघृक्षति॥तिमिरालीकफकबरीइद्धर्कचपलेक्षणा॥५३॥ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिधरागिरिवरादिका॥ब्रह्मतत्त्वैकपि टकालंबमानपयोधरा॥५४॥चिच्छक्तिमातृकास्थूलातरलाघनचापला॥तारकाजालदशनासंध्यारुणतराधरा॥५५॥समस्तपद्मि नीहस्ताशतक्रतुपुरानना॥समाब्धिमुक्तालतिकानीलांबरपरीवृता॥५६॥जंबूद्वीपमहानाभिर्वनश्रीरोमराजिका॥भूत्वाभूत्वाविन श्यंतीत्रिलोकीत्वद्धकामिनी॥५७॥असरुज्जायतेनश्यभूरिविभ्रमकारिणी॥मभ्रमन्यैरयोन्मभ्रमीमेकालमहार्णवे॥५८॥प्रतिकल्प क्षणंक्षीणैर्ब्रह्मांडस्फुटबुद्बुदे॥कालेऽगाधैरसस्यंदेस्थित्वास्थित्वापुन पुन॥५९॥कल्पमात्रनिमेषेणोड्डीना कारणसारसा॥उत्पत्योत्प त्यनाशिन्यःसतता स्रष्टिविद्युत॥६०॥कालमेघेस्फुरत्येताश्चिप्रकाशवनोघमा॥प्रपतद्भूतविहगा पतंत्यविरतभ्रमा॥६१॥का लतालाल्किलोत्तालाद्ब्रह्मांडफलपालय॥उन्मेषकृतवैरिंचस्रष्टयोदेवनायका॥६२॥निमेषकृतसंहारा संतिकेचनकुत्रचित्॥निमे पोन्मेषसंक्षीणकल्पजाला सहस्रश॥६३॥रुद्रा केचनविद्यतेतस्मिंश्चित्परमेपुन॥तेपियस्यनिमेषेणभवंतिनभवंतिच॥६४॥ता दृशोप्यस्तिदेवेशोत्यनंतेयक्रियास्थिति॥अनंतसंकल्पमयेशून्येचब्रह्मणःपदे॥६५॥

सतृष्णाजलस्यदोषस्मिन् ॥ ५९ ॥ कारणभूतहिरण्यगर्भसारसा ॥ सारससवधास्कालस्यनश्वत्वकल्पनागम्यते ॥ मेघत्वेनतकल्पयति ॥ उत्पत्योत्पत्येति ॥ ६० ॥ चित्प्रका शस्यवननमन सजनतेनउपमःप्रकाशराक्तियासाम् ॥ तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुते ॥ ६१ ॥ उत्तालावत्युन्नतात्कालस्वरूपात्तालवृक्षात्प्रपततोभूतानिप्राणिनस्तद्रूपा विहगा काकायेष्वलयाविधा ॥ ब्रह्मांडलक्षणानांफलानांपालयःपंक्तयःप्रपतति ॥ अतीकालेमुकत्वसूचनात्काकतालीयन्यायोभोपेक्षित ॥ देवनायकाविष्णुरुद्रेश्वरसदा शिवाख्या ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ चिद्रूपेपरमेपरमकारणे ॥ तेरुद्राअपि ॥ ६४ ॥ इयत्तातांक्रियास्थिति कर्मोपासनफलजावस्थितिरनवाअसंख्याता ॥ नन्विदकथंसभाव्यतइ त्येव्याचार्यासर्वसंकल्पमाकावनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ अनंतेति ॥ ६५ ॥

चित्रस्यआश्चर्यसहस्रस्यपूरका ॥अज्ञानविभूतिप्रपचनमुपसहरति ॥ एवमिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उक्तमेवार्थंसक्षिप्यस्पष्टमाह ॥ याःसपदइति ॥ ताःसर्वाअज्ञानलक्षणस्यतीव्रस्यगाढस्यतिमिरस्यविभूतयः ॥ एतद्विशेषणत्वादेवताइतिपदेनपुसकमनपुसकेनेतिनपुसकैकशेषस्याप्रवृत्तिः ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामितिवाच्यमितितन्निषेधात् ॥ ६८ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णिताकारणाविद्याजगद्यस्याविभूतयः ॥ कार्याविद्याभवारण्येलतात्वेनेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रादौविषयनिर्दिश्यवर्णनप्रकारप्रस्तौति ॥ ससारेति ॥ कूटस्थत्वाच्चिदेवपर्वतस्तत्तटेस्थिता ॥ कारणाविद्याव्यावृत्तयेस्पष्ट्यविद्याख्येति ॥ कदाकीदृशीतिकालभेदेनविकासवैचित्र्यद्योतनार्थम्॥तद्वर्णयाम.श्रूयतामितिशेषः ॥१॥ बृहतोमेर्वादयःपर्वताएवपर्वाणिकांडसधयस्तैराढ्या ॥ ब्रह्मांडपदेनतदावरणानिगृह्यन्तेतल्लक्षणत्वग्भिःसमावृता ॥ लोकैर्जनैः

नसंभवतिकानामशक्तयश्चित्रपूरकाः॥ एवमक्षीणसंकल्पलब्धार्थभरभासुरा ॥ जागतीकल्पनायेयंतदज्ञानविजृंभितम् ॥ ६६ ॥ याः संपदोयदुतसंततमापदश्चयद्बाल्ययौवनजरामरणोपतापाः॥यन्मज्जनंचसुखदुःखपरंपराभिरज्ञानतीव्रतिमिरस्यविभूतयस्ताः॥६७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि० अज्ञानमाहात्म्यंनामसप्तमःसर्गः॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संसारवनखंडेस्मिंश्चित्पर्वततटेस्थिता ॥ कीदृशीस्पष्ट्यविद्याख्यालताविकसिताकदा ॥ १ ॥बृहत्पर्वतपर्वाढ्याब्रह्मांडत्वक्समावृता ॥ देहयष्टिरियंयस्याखिलोकीलोककासिनी ॥ २ ॥ सुखंदुःखंभवोभावोज्ञानमज्ञानमेवच ॥ अत्रैतान्युरुवृत्तानिमूलानिचफलानिच॥ ३ ॥ सुखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवांतेप्रयच्छति ॥ दुःखादविद्योदेत्युच्चैस्तदेवैपाफलत्यलम् ॥ ४ ॥ भवादविद्योदेत्येपातमेवफलतिस्फुटम् ॥ भावात्सत्तामवाप्नोतितमेवफलतिक्षणम् ॥ ५ ॥ अज्ञानाद्वृद्धिमायातितदेवस्यात्फलंस्फुटम् ॥ ज्ञानेनायातिसंवित्तिस्तामेवांतेप्रयच्छति ॥ ६ ॥ नानाविधोल्लासवतीवासनामोदशालिनी ॥ घनप्रवालतरलातनुरस्याविजृंभते ॥ ७॥ दिवसव्यूहकुसुमायामिनीलोलपट्पदा ॥ अजस्रंस्पंदमानैषाप्रपतद्भूतपल्लवा ॥ ८॥

कासिनीपत्राकुरादिविकासवतीइयत्रिलोकीयस्यादेहयष्टिःसस्थानम ॥२॥ भवोजन्म ॥ भावःस्थितिः ॥ अत्रअविद्यालतायाम ॥ उरुवृत्तानिप्रतिदिनंवृद्धिस्वभावानि ॥ ३॥ मूलत्वफलत्वचसुखादेरुपपादयति ॥ सुखादित्यादिना ॥ भुज्यमानात्सपत्त्यादिसुखादयेपिमेइतोधिकासंपद्भूयादितिरागलक्षणाअविद्योदेतिसाचयज्ञदानादिधर्मद्वारासुखंफलति ॥ दारिद्र्यादिदुःखाच्चधनतृष्णादिलक्षणाअविद्योदेतिसाचपापवासनयादुष्प्रतिग्रहचौर्याद्यधर्मप्रवृत्तिद्वारापुनस्ततोधिकंदुःखंफलतीत्यादिसर्वत्रोह्यम् ॥ एवकारःसर्वत्रत्रिन्त्क्रमः ॥ फलत्येवेतियोज्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ज्ञानेनप्रत्यक्तत्त्वविमर्शेनसवित्तिरुत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहलक्षणाज्ञानवृद्धिः ॥ अतेसप्तमभूमिकायाम ॥ ६ ॥ प्रासंगिकमुपपाद्यप्रस्तुतालतामेववर्णयति ॥ नानाविधेति ॥ ७ ॥ नानाविधोल्लासवतीत्येतत्प्रपंचयति ॥ दिवसेत्यादिना ॥ रागादिनाप्रपतंतिप्रधावमानानिभूतानिप्राणिनएवपल्लवायस्याः ॥ ८॥

१ इत्वाभावश्छादसः

आगत्यागत्यक्रमवायुनापुनःपुनर्भ्रमित्वाकचित्कस्मिंश्चिदधिकारिभूतपञ्चशोविवेकलक्षणाकरिणीप्रतिपतनितयापक्कवाचित्द्विचारशुण्डापेणतदालंबनविषयतरुविश्लेषणेन विधूपनकृप्यते ॥ धूतरजानिरस्तदुर्वासनापरागापिदैवात्सत्कराञ्च्युतापुनर्विषयतरुणाप्रसक्तिमेति ॥ ९॥ जायमानैर्भिन्नपश्चादिप्रवालैराढ्या ॥ सजाते पुमपौभापकुरैश्चदंतुरा आनन्दस्मितास्या ॥ १० ॥ जन्मलक्षणेपुप्रवसुदु स्वरागापहितिभिर्नीरंध्रानिरवकाशा ॥ विनाशामरणानितल्लक्षणेपुशाखासधिच्छिद्रेपुबलाद्विदीर्यमाणेषचपुराभ्याकुला ॥ भोगानांविषयाणामाभोगोनुभवस्तद्विषयेणरसेनरागमकरंदेनापूर्णा ॥ ११ ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेतेतिपदुक्तत्द्विवृणोति ॥ विकसंत्यदति ॥ महानसपङ्करूपा ॥ चन्द्रार्कसहिताआवल

आगत्यागत्यपततिविवेककरिणींकचित् ॥ विधूयतेधूतरजा प्रसक्तिंपुनरेतिच ॥ ९ ॥ जायमानप्रवालाढ्यासजातांकुरदंतुरा ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेतासमग्ररसशालिनी ॥ १० ॥ जन्मप्रवाहिनीरंध्राविनाशच्छिद्रचंचुरा ॥ भोगाभोगरसापूर्णाविचारैकघुणक्षता ॥ ११ ॥ विकसत्य प्रतिदिनचन्द्रार्कावलयोभित ॥ व्योमिवातविलोलानिपुष्पाण्यस्या किलग्रहा ॥ १२ ॥ अस्या प्रस्फुरिताकारा कोरकत्वमुपागता ॥ पूरिताकाशकोशायास्तारकारघुनंदन ॥ १३ ॥ चन्द्रार्कदहनालोकायस्यास्तत्कौसुमरज ॥ अनेनेयहिगौरांगीजीवचेतांसिकर्षति ॥ १४ ॥ मनोमातंगविधुतासकल्पकलकोकिला ॥ इंद्रियव्यालसंबाधातृष्णात्वगुपरंजिता ॥ १५ ॥ नीलाकाशतमालागसश्रयेणोन्नतिंगता ॥ रोदसीजानुसुर्लंभाभुवनोपानभूषिता ॥ १६ ॥ अधोब्रह्मांडखंडेषुस्वालवालेनजालिता ॥ विधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचना ॥ १७ ॥ त्रयीविलोलभ्रमरारमणीपुष्पपुंजिका ॥ चित्स्पंदवातचलिताक्रियाविमलपुत्तिका ॥ १८ ॥

योज्योतिःपंक्तय ॥ १२ ॥ १३ ॥ चन्द्रार्कदहनानामालोकाःप्रकाशायस्यास्तत्प्रसिद्धंकौसुमकुसुमसबधिरज ॥ अनेनरजसाचेतांसिकर्षतिमनोहराभातीतियावत् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ नीलाकाशलक्षणस्यतमालवृक्षस्याग्रसमयेणोन्नतिविस्तारगता ॥ रोदस्यौद्यावापृथिव्यौतेएवसकुचितजान्वाकारा सुलभाःपरितोमूलावष्टंभायस्या ॥ १६ ॥ समाब्धिस्वानल्क्षणेनशोभनेनालवालेनविधृताशेषजलधिजलक्षीरादिसेचनासतीअधोभुवनखंडेपुमूलसतानैर्जालिता ॥ १७ ॥ त्रयीकाम्यकर्मकांडलक्षणावेदत्रयीतयावि लोला ॥ रागिजनाएवभ्रमरायस्याअतएवतदुपभोग्यारमण्यःप्रियःपुष्पपुंजानियस्याः ॥ क्रियाशब्देनस्वाभाविकप्रवृत्तिपराक्षनालक्ष्यते नएवविपुलाबहुलामूलप्रकाश रिपुभ्रमस्य पुत्तिका सूक्ष्मकीटजातयोयस्याम ॥ १८ ॥

१ भूस्थिनेस्यपिपाठः

२ टीकागुरोभावधोभुवनस्तोर्ध्वेत्यपिपाठोप्यस्ति

कुकर्मशास्त्रनिषिद्धक्रिया ॥ जीवानांजीवनैर्जीवनोपायैर्नीरंध्रापूर्णा ॥ तस्याःप्रसिद्धलताविलक्षणान्यपिबहुविधवैचित्र्याणिदर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ नानाविधैरामोदै
विषयवासनागंधैर्मदप्रदामूढानाम् ॥ १९ ॥ विवेकिनांतुनानोपशमवैचित्र्यलक्षणनानाकुसुमभासिनी ॥ वर्षेणपुष्पफलमकरंदरजोवर्षेणविकासिनी ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
नित्यप्रवाहरूपेणाच्छेदिनी ॥ २३ ॥ नित्यमभीक्ष्णम् ॥ तरुणीपल्लविता ॥ २४ ॥ परामृष्टाविचारितासतीविनश्यति ॥ २५ ॥ तस्यविचारयितुःस्फीतेपूर्णात्मनिअंतर्गलितावा

कुकर्माजगरव्यासास्वर्गश्रीपुष्पमंडपा ॥ जीवजीवननीरंध्रानानामोदमदप्रदा ॥ १९ ॥ नानोपशमवैचित्र्यनानाकुसुमभासिनी ॥ नानाफलावलीव्याप्तानानावर्षविकासिनी ॥ २० ॥ नानालवालवलयानानाविहगधारिणी ॥ नानापरागपरुषानानाभूधरजालिका ॥ २१ ॥ नानाकलाकुड्मलिनीनानावनगणोत्थिता ॥ नानागिरितटारूढानानादलनिरंतरा ॥ २२ ॥ जाताचजायमानाचम्रियमाणातथामृता ॥ अर्द्धच्छिन्नातथाछिन्नानित्यमच्छेदिनीतथा ॥ २३ ॥ अतीतावर्तमानाचसत्येवासत्यवत्सदा ॥ नित्यमत्यंततरुणीनित्यंशोषमुपेयुषी ॥ २४ ॥ महाविषलतैषाहिसंसारविषमूर्छनाम् ॥ ददातिरभसाश्लिष्टापरामृष्टाविनश्यति ॥ २५ ॥ स्फीतेंतर्गलितातस्यअज्ञेंतःसंस्थितान्विता ॥ इतोजलमितःशैलाइतोनागाःसुराइतः ॥ २६ ॥ इतःपृथ्वीत्वमायातातथेतोद्युतयास्थिता ॥ इतश्चंद्रार्कतांप्राप्तातथेतस्तारकाकृतिः ॥ २७ ॥ इतस्तमइतस्तेजइतःखमितउर्वरा ॥ इतःशास्त्रमितोवेदाइतोद्वयविवर्जिता ॥ २८ ॥ क्वचित्खगतयोड्डीनाक्वचिद्देवतयोत्थिता ॥ क्वचित्स्थाणुतयारूढाक्वचित्पवनतांगता ॥ २९ ॥ क्वचिन्नरकसंलीनाक्वचित्स्वर्गविलासिनी ॥ क्वचित्सुरपदंप्राप्ताक्वचित्कृमितयास्थिता ॥ ३० ॥ क्वचिद्विष्णुःक्वचिद्ब्रह्माक्वचिद्रुद्रःक्वचिद्रविः ॥ क्वचिदग्निःक्वचिद्वायुःक्वचिच्चंद्रःक्वचिद्यमः ॥ ३१ ॥ यत्किंचनांगभुवनेषुमहामहिम्नाव्याप्तंजरत्तृणलवत्वमुपागतंवा ॥ दृश्यंस्फुरन्ननुहराद्यपितामविद्यांविद्धिक्षयायनदतीततयात्मलाभः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० अविद्यालताविलासोपदेशोनामाष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

धिता ॥ अज्ञेतुअतःअन्वितासर्वतोनुवृत्त्यैवसंस्थिता ॥ तदनुवृत्तिमेवप्रपंचयति ॥ इतइत्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ उर्वरासस्याढ्याभूः ॥ इतःप्रलयसुषुप्त्योर्द्वयविवर्जिता ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ नरकात्मनापातालकुहरेसलीना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ महामहिम्नाप्रभावोत्कर्षेणाव्याप्तमहरादिसर्वसहार्यव्याकृतातप्रभावाल्पतयाजरत्तृणलवत्वमुपागतवायत्किंचनदृश्य
स्फुरदस्तितासर्वामविद्यातत्त्वबोधेनक्षयायबाधायविद्धि ॥ तदतीततयातद्बाधेनआत्मनोलाभोमोक्षइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेऽष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गुणत्रयविभागाभइरावे शुद्धसत्वता ॥ विद्याविद्यास्वरूपवतत्तनीतबण्यते ॥ १॥ इत्यस्फुरन्ननुइरायपितामविद्यांविद्धीतियदुक्तमहराविशरीरस्य मतसत्यपरब्रह्मपुरुषरू
पर्मापिगलम् ॥ ऊर्ध्वरेतविरूपाक्षविश्वरूपायवैनमोनम घृतरीतिघनीभूतसच्चिदानन्दविषयइत्यादिश्रुतिस्मृतिपुपरब्रह्मत्वसच्चिदानन्दरूपत्वप्रसिद्धेरीशान सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभू
तानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धसर्वविद्याधिपस्यविरोधाद्वास्तवेसमूर्त्ते पुराणेपुनरीयत्वपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्धेश्वाविद्यात्वमसंभावयन्मसगात्तद्रहस्यमपिजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ आ
कारेति ॥ उदितत्वयाउक्तम् ॥ यमविद्यमिथ्यापीतिमागतस्तमपनयेतिशेष ॥ १ ॥ तघनिर्विकारशुद्धचितोघृतघत्त्वतोघनीभावस्यमूर्त्ताकारस्यचापटनाम्मायाधीनविचत्त
मयुक्तत्वेसिद्धेभुतस्यपरब्रह्मत्वस्याविरोधायतत्प्रयोजकोमायांश स्वच्छसूक्ष्मतमस्वरूपानावरक कल्प्य सएवशुद्धसत्वमित्युच्यतेतस्यचस्वच्छतमत्वाच्चिद्व्यतिर्विषयाहितयास
र्वविषयोद्दीपकत्वात्स्वरूपानावरकत्वाच्चनसर्वविद्याधिपस्यविरोध ॥ यथात्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत् ॥ भूयश्चान्तेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्याअस्मदीयतत्त्वज्ञानवा

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकारजातमुदितशुद्धंहरिहरायपि ॥ अविद्यैवेत्यहंश्रुत्वाब्रह्मन्भ्रममिवागत ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥
सवेद्येनापरामृष्टंशान्तसर्वात्मकंचयत् ॥ तत्सच्चिदाभासमयमस्तीहकलनोज्झितम् ॥ २ ॥ समुदेतिस्वतस्तस्मात्कलाकलनरूपिणी ॥
जलादावर्त्तलेखेवस्फुरज्जलतयोदिता ॥ ३ ॥ सूक्ष्मामध्यातथास्थूलाचेतिसाकल्प्यतेत्रिधा ॥ पश्चान्मनस्तयातेनज्ञातैवववपुषापुन ॥ ४ ॥
तिष्ठत्येतास्ववस्थासुभेदत कल्प्यतेत्रिधा ॥ सत्वरजस्तमइतिएषैवप्रकृति स्मृता ॥ ५ ॥ अविद्याप्रकृतिंविद्धिगुणत्रितयधर्मिणीम् ॥
एषैवसंसृतिर्जंतोरस्या पारंपरपदम् ॥ ६ ॥ अत्रतेयेत्रय प्रोक्तागुणास्तेपित्रिधास्मृता ॥ सत्वरजस्तमइतिप्रत्येकंभिद्यतेगुण ॥ ७ ॥
नवधैवविभक्तेयमविद्यागुणभेदत ॥ यावत्किंचिदिदंदृश्यमनयैवतदाश्रितम् ॥ ८ ॥ ऋषयोमुनय सिद्धानागाविद्याधरा सुरा ॥ इति
भागमविद्याया सात्विकंविद्धिराघव ॥ ९ ॥

ध्यत्वाद्याविद्यात्वमितिनाभासभावनायुक्तस्यायथेनोत्तरवक्तुकामोवसिष्ठस्तत्कल्पनाक्रमममनुक्रमिष्यन्नधिष्ठानमग्रयमदर्शयति ॥ सवेद्येनेति ॥ सवेद्येन जगदाकारेणपरामृष्टस
र्वजगत्संस्कारसभूतमायाशबलत्वात्सर्वात्मकमतएवसच्चिद्व्यकाशमपुरसम्भावमस्तिसर्गाद्यागित्यर्थ ॥ २ ॥ कलनजगत्संस्कारोद्बोधस्तल्लक्षणाकलाचिदाभासस्फूर्त्ति सर्गा
दिकालेसमुदेतिस्वसत्तयास्थितिवदीपतप्रथमिवगुणिगुणभेदव्यवहारयोग्यतयाआविर्भवति ॥ अतएवतदनुरूपोदृष्टान्तआवर्त्तलेखेवेति ॥ ३ ॥ साचकलासूर्यात्प्रथक्कूर्मीढातपम
ध्यातपच्छायाभेदवुत्तेजोपकपद्दसूक्ष्मामध्यास्थूलाचेतित्रिधाकल्प्यतइत्यर्थ ॥ सूक्ष्मकल्पनात्मत्वात्तेनकल्पयिष्यामनस्तयाहिरण्यगर्भतयामध्याज्ञातापुनस्तदनन्तरवपुषास्थू
लविराडाकारेणज्ञातातथैवतिष्ठतीतिपरेणान्वय ॥ ४ ॥ यतएवाअध्याकृतोपाधिमकृतिरेवत्रिधास्थिताअतएवासुसूक्ष्माद्यवस्थास्वपित्रिधाकल्प्यतइत्यन्वय ॥ ५ ॥ प्रभो
त्तरानुगुण्यायप्रकृतेरविद्यात्वमाह ॥ अविद्यामिति ॥ ६ ॥ कार्यकारणाविद्यासाधारण्येनैकैकस्यगुणस्यावान्तरविभागमाह ॥ अत्रेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रप्रथमविभागेसत्वांशमु
दाहरति ॥ ऋषयइति ॥ ९ ॥

तदवांतरविभागेत्रीनप्युदाहरति ॥ सात्विकस्येति॥ १०॥हरादीनांसत्वगुणांतर्गतशुद्धसत्वदेहत्वेउपपत्तिमाह॥सत्वजाताविति ॥ निर्मलंकदाप्यविद्यावरणशून्यंस्वात्मपदंस्वाभावि तदवांतरविभागेत्रीनप्युदाहरति ॥ सात्विकस्येति॥ ... क्यैवविययासंदैवायाताअतस्तेशुद्धसत्वमित्यर्थः ॥ एतेनविधिहरयोराजसतामसशरीरत्वेनमूढजनप्रसिद्धिर्निरस्ता ॥ सत्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्य धत्ते ॥ स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञा श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युरितिभागवतादिवाक्यानि तथायस्यतमःसाक्षाच्छरीरंसात्विकोगुणः ॥ पालनायत्रिमूर्त्तीनांसविष्णुः स्यान्नाचापरइतिस्कांदवचनचसृष्ट्याद्युपकरणेशरीरत्वोपचारेणद्वाभ्यामेकस्यवरगोष्ठीन्यायेनप्रशंसार्थानिनेतरयोरपकृष्टतापराणि ॥ सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पतास्वभक्तप्रबोधक त्वनिःश्रेयसहेतुत्वानात्रिमूर्त्तिष्वपिश्रुतिस्मृतिपुराणेषुप्रसिद्धतमत्वात् ॥ अयपरस्त्वयंनेतिसरभाभिनिवेशिनः ॥ यातुधानाश्चजायतेपिशाचाश्चनसशयइत्यपकर्षदर्शनस्यनिदि तत्वात्त्रिमूर्त्तीनामीश्वरकोटित्वेनैकतयाअपकर्षायोग्यत्वात्सर्वोत्कर्षप्रयोजकशुद्धसत्वशरीरत्वमेवोचितमितिभावः ॥ ११ ॥ अतएवतदुपासकानामपिज्ञानप्राप्त्यापुनर्जन्मनि

सात्विकस्यास्यभागस्यनागविद्याधरास्तमः॥ रजस्तुमुनयःसिद्धाःसत्वंदेवाहरादयः॥१०॥ सत्वजातौदेवयोनावविद्याप्राकृतैर्गुणैः॥
निर्मलंपदमायाताःसत्वंहरिहरादयः॥११॥ सात्विकःप्राकृतोभागोरामतज्ज्ञोहियोभवेत्॥नसमुत्पद्यतेभूयस्तेनासौमुक्तउच्यते॥१२॥
तेनरुद्रादयोप्येतेसत्वभागामहामते॥ तिष्ठंतिमुक्ताःपुरुषायावद्देहंजगत्स्थितौ॥ १३ ॥ यावद्देहंमहात्मानोजीवन्मुक्ताव्यवस्थिताः ॥
विदेहमुक्तादेहांतेस्थास्यंतिपरमेश्वरे॥१४॥भागएषत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागतः॥बीजंफलत्वमायातिफलमायातिबीजताम्॥१५॥
उदेत्यविद्याविद्यायाःसलिलादिवबुद्बुदः॥ विद्यायांलीयतेविद्यापयसीवहिबुद्बुदः ॥ १६ ॥ पयस्तरंगयोर्द्वित्वभावनादेवभिन्नता ॥ वि
द्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेवभिन्नता॥ १७॥ पयस्तरंगयोरैक्यंयथैवपरमार्थतः॥ नाविद्यात्वंनविद्यात्वमिहकिंचनविद्यते॥ १८॥ वि
द्याविद्यादृशौत्यक्त्वायदस्तीहतदस्तिहि॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेतद्द्वयंदृह ॥ १९ ॥ विद्याविद्यादृशौनस्तःशेषेबद्धपदोभव ॥ नाविद्या
स्तिनविद्यास्तिकृतंकल्पनयानया॥२०॥किंचिदस्तिनकिंचिद्यच्चित्संविदितितत्स्थितम्॥ तदेवाविदिताभासंसदविद्येत्युदाहृतम्॥२१॥

वृत्तिःप्रसिद्धेत्याह ॥ सात्विकइति ॥ त्रिमूर्त्यात्मकःप्राकृतोभागःसात्विकः अतस्तज्ज्ञस्तदुपासकःअतएवंत्रिमूर्तीनामावरणाभावादनागंतुकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ तेनेति ॥ अ सौहरिहरादिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ परमेश्वरेशुद्धब्रह्मस्वभावे ॥ १४॥ प्रश्नसमाधानमुपसंहृत्यप्रस्तुतमेवप्रस्तौति ॥ भागइति ॥ कार्याविद्याफलतत्प्रलयेबीजतांकारणाविद्यात्वमा याति ॥ १५॥ कार्याविद्योदयलयाधारत्वादपिविद्याशरीराणांतेषामविद्यात्वमेवेत्याह ॥ उदेतीति ॥ कारणाविद्यांतर्गतशुद्धसत्वभागोविद्यातस्याःसकाशात्कार्याविद्यालक्षण सृष्टिरुदेतितत्रैवप्रलयेलीयते ॥ १६ ॥ एवचविद्याविद्याभेदोपिकल्पितएवेतिसिद्धमित्याह ॥ पयइति ॥ १७ ॥ किंचविद्यादृशाविद्याविद्योभयबाधेसुतरांतद्भेदप्रसक्तिर्नास्ती त्याशयेनाह ॥ नाविद्यात्वमिति ॥ १८ ॥ विद्याविद्यादृशौतद्भेदविरोधादिदृष्टी ॥ ननुअविद्यादृशोबाध्यत्वादस्तुत्यागोविद्यादृशस्तुबाधिकायाःकेनत्यागस्तत्राह ॥ प्रतियोगी ति ॥बाधेनाविद्यायाअसत्त्वापत्तौतन्निरूपितबाधकतायाअसिद्धेर्व्याप्तिप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्याधीनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १९॥ शेषेपरिशिष्टचिन्मात्रे ॥ २० ॥ कोसौशे षस्तदर्शयस्तदेवप्राग्बोधादविद्येतिकल्पितमित्याह ॥ किंचिदिति ॥ नास्तिकिंचित्स्यातिरिक्तयत्रतन्नकिंचित् ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ स्वतिमनसिमिथ-अन्योन्यछायातपनयोरिवविरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्येअविद्यायामत अंतरेचितिविद्याधेनविलीनायांसत्याम् ॥ २३ ॥ अवाप्यविद्याफ
लमभिव्यक्तपूर्णानंदरूपम् ॥ ननुविद्यापिनिराबाधत्वात्कुतोनपरिशिष्यतेतमाह ॥ अविद्यासक्षयादिति ॥ इंधनसक्षयादग्निरिवेतिभाव ॥ २४ ॥ सर्वबाधात्मकत्वान्नकिंचि
त्तस्मात्परमार्थरूपत्वात्किंचित् ॥ अतएवतद्दर्शनमेवतत्त्वत सर्वदर्शनसर्वबाधदर्शनचेत्याह ॥ तत्रैवमिति ॥ एवमुक्तेनतात्त्विकरूपेण ॥ मायिकरूपेणतुनार्किचिदपिदृश्यते ॥ २५॥
अज्ञानात्मकदशायामपितस्यैवाकिंचित्त्वेपिवटबीजधानाफलताभ्याफलतावस्थयो स्थूलसूक्ष्मीभूतसर्वात्मकमालक्षणाकिंचित्त्वमसिद्धमित्याह ॥ वटश्चेत्यादिना ॥ २६ ॥ २७॥ त
पसत्त्वात्मदेशकालक्रमोदयेतस्मान्निर्यांतीतिपरेणान्वय ॥ अतएवाग्निविस्फुलिंगादिन्यायेनजीवानामुपाधिभि सहतोनिगमनश्रुतिप्रसिद्धमित्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिना

विदितसत्तदेवेदमविद्यास्वयसङ्गितम्॥विद्याभावादविद्यास्यामिथ्येवोदेतिकल्पना॥२२॥मिथ स्वांतेतयोरंतश्छायातपनयोरिव॥अ
विद्यायांविलीनायांक्षीणेद्वेएवकल्पने॥२३॥एतेराघवलीयेतेअवाप्यंपरिशिष्यते॥अविद्यासक्षयात्क्षीणोविद्यापक्षोपिराघव॥२४॥
यच्छिष्टंतन्नकिंचिद्वाकिंचिद्वापीदमाततम्॥ तत्रैवदृश्यतेसर्वनकिंचनचदृश्यते॥ २५॥ वटश्चवटधानायामिवपुष्पफलादिमान्॥ स
वशक्तिर्हिकिंचित्त्वसर्वशक्तिसमुद्गकम्॥ २६॥ नभसोप्यधिकंशून्यंनचशून्यंचिदात्मकम्॥ सूर्यकांतेयथावह्निर्यथाक्षीरेघृततया॥
॥ २७॥ तत्रेदसास्थितसर्वदेशकालक्रमोदये॥ यथास्फुलिंगाअनलाद्यथाभासोदिवाकरात्॥ २८॥ तस्मात्तथेमानिर्यांतिस्फुरत्या स
विदश्चित ॥ यथांभोधिस्तरंगाणांयथामलमणिस्त्विषाम्॥ २९॥ कोशोनित्यमनंतानांतथातत्संविदांत्विषाम्॥सयात्याभ्यंतरेसर्वंव
स्तुन्यस्त्येववस्तुसत्॥ ३०॥ सर्वदैवाविनाशात्मकुंभानांगगनंयथा॥ यथामणेरय स्पंदेअयस्कांतस्यकर्तृता॥ ३१॥ अकर्तुरेवह्नित
याकर्तृतातस्यकथ्यते॥ मणिसन्निधिमात्रेणयथाय स्पदतेजडम्॥ तत्सत्तयातथैवायदेहश्चेतत्यचिद्वपु ॥ ३२॥

॥ २८ ॥ तस्मात्तथास्थितस्यात्मैवब्रह्मसंविद सकाशादिमा प्रसिद्धाजीवचितोनिर्यांति ॥ अतएवतद्ब्रह्मसर्वजीवसंविदांकोशइत्याह ॥ यथेति ॥ २९ ॥ त्विषांमणस्थानीयाना
म ॥ निगमनावधित्वोक्तेर्मणिप्रभादृष्टांतावजीवब्रह्मतार्मध्यणोर्बहिरवस्थानप्रसक्तिवारयन्नाह ॥ सयात्याभ्यंतरमिति ॥ वस्तुन्येवास्तीतिसंबंध ॥ यतोवस्तुसत्वस्तुभावमसत्ता
कम् ॥ ३० ॥ वस्तुचसर्वदैवअविनाशात्मविविधपरिच्छेदरहितमितियावत् ॥ तथाचजीवनिर्गमनकुंभाकाशोदरेकुंभनिर्गमनात्कुंभाकाशनिर्गमनमिवौपचारिकसमन्वयमित्या
शयेनाह ॥ कुंभानामिति ॥ एवंजीवस्यकर्तृत्वमप्यौपचारिकमेवेत्याह ॥ यथेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ इदसम्पतमधिकविमितापि

उक्तमर्थसंक्षिप्योपसंहरति ॥ तत्रेति ॥ तत्रअज्ञातेब्रह्मणिपूर्वपूर्वसंविदितजगत्कल्पितवासनाप्रयुक्तेनोत्तरोत्तरकल्पनेनेदंजगत्स्थितम् ॥ यत्रयस्मिन्ज्ञातेखादाकाशादप्यरू
पिणिमूर्त्तामूर्त्तरूपशून्येनान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेनवम.सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अविद्याबधविश्रांतिः
स्थावरेपुमन.स्थितिः ॥ बुद्धिपूर्वाद्विचाराच्चबधमोक्ष.प्रपच्यते ॥ १ ॥ तस्माज्जगज्जीवभेदस्याज्ञातब्रह्ममात्रत्वाज्ज्ञातेतस्मिन्निदनकिंचिदेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इदजीवादिसर्वयत्रभा
वाभावमयात्मिकाकाचित्कलनानास्तितत्तादृशब्रह्मैव ॥ एवचव्यर्थंकिमीहसेइच्छसि ॥ २ ॥ संबंधोदेहेबाह्यभोग्येचाहंममतालक्षणः ॥ नतलभामहेविमर्शेनेतिशेषः ॥ ३ ॥
भ्रमताजगद्भातिम् ॥ ४ ॥ चेत्यबीजभूतमलंस्वसत्तारोपेणाश्रिता ॥ एतिविद्ययेतिशेषः ॥ ५ ॥ एवमविद्यास्वरूपमुक्तातत्कार्योपाधिनाआत्मनोबंधभ्रमंदर्शयति ॥ चित्तमात्र

तत्रस्थितंजगदिदंजगदेकबीजेचिन्नाम्निसंविदितकल्पितकल्पनेन॥ लोलोर्मिजालमिववारिणिचित्ररूपंखादप्यरूपवतियत्रनकिंचि
दस्ति॥ ३३॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेविद्यानिराकरणंनामनवमःसर्गः॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्री
वसिष्ठउवाच॥ ॥तस्मान्नकिंचिदेवेदंजगत्स्थावरजंगमम्॥नकिंचिद्भूततांप्राप्तंयत्किंचिदितिविद्महे॥ १ ॥ यत्रकाचिन्नकलनाभा
वाभावमयात्मिका॥तदिदंरामजीवादिसर्वंव्यर्थंकिमीहसे॥ २॥ संबंधोयमसावंतर्हृदियोव्यपदिश्यते॥ नतंलभामहेसर्परज्जुसर्पभ्र
मादिव॥ ३॥ अपरिज्ञातआत्मैवभ्रमतांसमुपागतः॥ ज्ञातआत्मत्वमायातिसीमांतःसर्वसंविदाम् ॥ ४॥ अविद्येत्युच्यतेलोकेचित्त्वे
त्यमलमाश्रिता॥ चेत्यातीतात्मतामेतिसर्वोपाधिविवर्जिता॥ ५॥ चित्तमात्रंहिपुरुषस्तस्मिन्नष्टेचनश्यति॥ स्थितेतिष्ठतिचात्मायंघटे
सतिघटांबरम्॥ ६॥ गच्छन्पश्यतिगच्छंतंस्थितंतिष्ठच्छिशुर्यथा॥ भ्रांतमेवमिदंचेतःपश्यत्यात्मानमाकुलम् ॥ ७॥ कोशकारवदा
त्मानंवासनातनुतंतुभिः॥ वेष्टयच्चैवचेतोंतर्बालत्वान्नावबुध्यते॥ ८ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥मौर्ख्यमत्यंतघनतामागतंसमवास्थित
म् ॥स्थावरादितनुप्राप्तंकीदृशंभवतिप्रभो॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अमनस्त्वमसंप्राप्तंमनस्त्वादपिचच्युतम् ॥ तटस्थंरूपमा
श्रित्यस्थितैषास्थावरेषुचित्॥ १० ॥

मित्यादिना ॥ चित्तमात्रचित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तप्रायः॥ अतएवचित्तेनष्टेनश्यतीव ॥ एतेभ्योभूतेभ्य.समुत्थायतान्येवानुविनश्यतिविनाशमेवापीतोभवतीत्यादिश्रुतेः ॥ घ
टांबरयथेतिशेषः ॥ ६ ॥ एवगत्यादिकमपिचित्तधर्मस्वात्मन्यारोपयतीत्याह ॥ गच्छन्निति ॥ अयमात्माएवंभ्रांतमिदंचेतश्चित्तमेवआकुलमात्मानंपश्यति ॥ ७ ॥ अतएवत
द्धनवासनाभिःस्वंबध्नातीत्याह ॥ कोशेति ॥ कोशकार'कृमिविशेषः ॥ बालत्वात्विवेकशून्यत्वात् ॥ ८ ॥ बालपदोक्ताविवेकप्रसंगादविवेकपरमावधीनास्थावराणांचित्तस्थि
तिजिज्ञासु.श्रीराम'पृच्छति ॥ मौर्ख्यमिति ॥ समवस्थितमवलंबितम् ॥ ९ ॥ अमनस्त्वसुषुप्ताविवसुखदुःखसंवेदनायोग्यतापादकमनोलयम् ॥ पूर्वापरपरामर्शक्षममननयोग्य
तालक्षणमनस्त्वादपिच्युतम् ॥ तटस्थमुग्धतालक्षणंरूपमाश्रित्य ॥ चित्जीवचित् ॥ १० ॥

सुप्तविवेकाक्षमम् ॥ पुष्पटकपदेनतद्गतप्रकाशितकरणजातंलक्ष्यते ॥ अतएवदुःखप्रतीकाराक्षमत्वात् दुःखदायिनी ॥ मूकपदेनकर्मेंद्रियशून्यता अंधपदेनज्ञानेंद्रियप्रसारशू
न्यता जडपदेनमानसप्रसारणशून्यतोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियव्यापारशून्यतयासत्तामात्रेणचित्तस्थितावेत्तादृशस्थितीयोगिनामिवशीघ्रमेववासनाक्षयमनोनाशसम
वादूरस्थितामुक्तिःस्थितेतिदूरस्थितामुक्तिरितिवचनस्यकोभिप्रायइत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ सत्तेति ॥ १२ ॥ शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकृतचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्ति
सद्गुरुतत्त्वश्रवणमनननिदिध्यासनजन्यतत्त्वसाक्षात्कारकृतसमूलवासनाक्षयमनोनाशाभ्यांसत्तासामान्यस्थितिर्हिमोक्षः सचानतद्गुष्कृतदुर्वासनाबीजसमुत्पन्नानांनारकिशायीनां

तत्रदूरस्थितामुक्तिर्मन्येवेद्यविदांवर ॥ सुप्तपुर्यष्टकायत्रचित्स्थितादुःखदायिनी ॥ मूकांधजडवत्तत्रसत्तामात्रेणतिष्ठति ॥११॥ ॥श्री
रामउवाच ॥ ॥सत्ताद्वैततयायत्रसस्थितास्थावरेषुचित् ॥ तत्रादूरस्थितामुक्तिमन्येवेद्यविदांवर ॥ १२ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥बु
द्धिपूर्वंविचार्येदंयथावस्त्ववलोकनात् ॥सत्तासामान्यबोधोयः समोक्षश्चेदनंतक ॥१३॥परिज्ञायपरित्यागोवासनानांयउत्तम ॥सत्ता
सामान्यरूपत्वंतत्कैवल्यपदंविदु ॥ १४ ॥ विचार्यार्यैःसहालोक्यशास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ॥ सत्तासामान्यनिष्ठत्वंयत्तद्ब्रह्मपरंविदु
॥१५॥ अंतःसुप्तास्थितामंदायत्रबीजइवांकुर ॥ वासनातत्सुषुप्तत्वंविद्धिजन्मप्रदंपुन ॥१६॥ अतःसंलीनमननंपरितःसुप्तवासनम् ॥
सुषुप्तंजडधर्मापिजन्मदुःखशतप्रदम् ॥१७॥स्थावरादयएतेहिसमस्ताजडधर्मिण ॥सुषुप्तपदमारूढाजन्मयोग्याःपुनःपुन ॥१८॥यथा
बीजेषुपुष्पादिमृदोराशौघटोयथा ॥ तथांतःसंस्थितासाधोस्थावरेषुस्ववासना ॥ १९ ॥ यत्रास्तिवासनाबीजंतत्सुषुप्तंनसिद्धये ॥ निर्बी
जावासनायत्रतत्तुर्यंसिद्धिदंस्मृतम् ॥२०॥वासनायास्तथावह्नेऋणव्याधिद्विषामपि ॥स्नेहवैरविषाणांचशेषःस्वल्पोपिबाधते ॥ २१ ॥
निर्दग्धवासनाबीजसत्तासामान्यरूपवान् ॥ सदेहोवाविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् ॥ २२ ॥

स्थावराणांशास्त्राधिकारिजन्मदौर्लभ्यादुर्लभतरइतिश्रीवसिष्ठःश्लोकेरभिप्रायंवर्णयति ॥ बुद्धिपूर्वमित्यादिना ॥ १३ ॥ परिज्ञायास्मतत्त्वमितिशेष ॥ १४ ॥ शास्त्राणिआर्यै
गुरुसतीर्थ्यादिभिःसहविचार्यअध्यात्मभावनात्मननपूर्वकनिदिध्यासनात्तत्त्वमालोक्य ॥ १५ ॥ स्थावरेषुतद्दूरतरमित्युपपादयति ॥ अंतरित्यादिना ॥ सुषुप्तत्वमिवसुषुप्तत्वम्
॥ १६ ॥ अधमापिपाषाणादिभाववृत्तिशून्यमपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्थावरेषुवासनैवनास्तीतिमंदाशंकांपरिहरति ॥ यथेति ॥ पुष्पादीतिव्युत्क्रमाद्युक्तिः ॥ अंकुरादिपुष्पांत
मित्यर्थः ॥ १९ ॥ निर्बीजावासनाप्रभर्जितबीजशक्तिः ॥ २० ॥ अतएवास्यापिवासनापरिशिष्टाल्पाविशेषबाधकानाबजिज्ञासानर्थहेतुर्भवतीतिनिःशेषंतत्क्षयंकार्यमित्या
शयेनाह ॥ वासनायाइति ॥ २१ ॥ २२ ॥

चिच्छक्तिरावृतचिद्रूपावासनाबीजशक्तिःरसतयाबीजेअंकुरशक्तिलक्षणोभर्जननाश्योरसइव ॥ २३ ॥ सैवबीजादिसर्वकारणेपुनानारूपेणस्थितेत्याह ॥ बीजेष्वित्यादिना ॥ उल्लासोभूजलयोगादुत्फुल्लतातेनलिंगेनरूप्यतेअनुभूयतेइत्युल्लासरूपमंकुरजननशक्तिस्तदालनाद्द्रव्येपुधनरत्नादिपुद्रव्यभावेनस्पृहणीयताप्रयोजकभव्यभावेन ॥ द्रव्यंचभव्ये इत्यनुशासनात् ॥ इतरेपुशिलादिपु ॥ वोलेनकुलमितिवद्भेदान्वयः ॥ २४ ॥ भस्मनिपांसुष्वप्यनित्यरूपापूर्वतनकाष्ठलोष्टादिध्वंसरूपा ॥ अणुरूपिण्यप्यसितेपुमलिनेष्व क्षाधारेचासितस्थित्यामालिन्यमार्दवरूपयास्थित्याअसिपुखड्गादिपुसितधारतयातीक्ष्णधारतया ॥ २५ ॥ घटपटादिपुसर्वत्रसर्ववस्तुष्वात्मैवसत्तासामान्यरूपंगृहीत्वाज लाहरणशीतनिवारणादिनानाशक्तिःसन्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ घटामेघजालमेवपटआच्छादकोयस्यास्तथाविधाप्रावृड्वर्षर्त्तुः ॥ २७ ॥ अस्याअज्ञानावृतचिच्छक्तेः ॥ अ

चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणीस्वापधर्मिणी ॥ स्थितारसतयानित्यंस्थावरादिपुवस्तुषु ॥ २३ ॥ बीजेपूल्लासरूपेणजाड्येनजडरूपिपु ॥
द्रव्येपुद्रव्यभावेनकाठिन्येनेतरेपुच ॥ २४ ॥ भस्मन्यथानित्यरूपापांसुष्वप्यणुरूपिणी ॥ असितेष्वसितस्थित्यासितधारतयासिपु ॥ २५ ॥
आत्माशक्तिःपदार्थेपुतथाघटपटादिपु ॥ सर्वत्रसत्तासामान्यरूपमाश्रित्यतिष्ठति ॥ २६ ॥ इतीयमखिलादृश्यदशामापूर्यसंस्थिता ॥
यथाघटापटाप्रावृडंबरालंबिनीतथा ॥ २७ ॥ स्वरूपमस्याश्चैवैतत्कथितंप्रविचारितम् ॥ असर्वंसर्वतोव्यापिसदिवासन्मयात्मकम्
॥ २८ ॥ आत्मदृष्टिरदृष्टैपासंसारभ्रमदायिनी ॥ दृष्टासतीसमग्राणांदुःखानांक्षयकारिणी ॥ २९ ॥ अस्यास्त्वदर्शनंयत्तदविद्येत्युच्यतेबु
धैः ॥ अविद्याहिजगद्धेतुस्ततःसर्वंप्रवर्त्तते ॥ ३० ॥ अविद्यारूपरहितायावदेवावलोक्यते ॥ तावदेवगलत्याशुतुहिनाणुर्यथातपे ॥ ३१ ॥ य
थानरोगलन्निद्रोयावत्कलनयामनाक् ॥ विमृशत्याशयंतावन्निद्रातस्यविलीयते ॥ ३२ ॥ यथाकीदृगवस्त्वेतदितियावद्विकल्प्यते ॥
अविद्याक्षीयतेतावदालोकेनांधतायथा ॥ ३३ ॥ दीपहस्तोयथाभ्येतितमोरूपदिदृक्षया ॥ तथाविलीयतेसर्वंतमस्तापैर्घृतंयथा ॥ ३४ ॥
नचसंलक्ष्यतेदीपेतमसोरूपनिश्चयः ॥ उदेतिकेवलंध्वांतध्वंसोविमलमूर्त्तिमान् ॥ ३५ ॥

सन्मयात्मकमसत्यमायाविकारतादात्म्यापन्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अस्याआत्मदृष्टेरदर्शनदर्शनविरोध्यावरणरूपम् ॥ ३० ॥ रूपरहितास्वरूपशून्या ॥ ३१ ॥ दृष्टातांतरा ण्यप्याह ॥ यथेत्यादिना ॥ आशयस्वचित्तवृत्तांतम् ॥ ३२ ॥ तत्त्वपर्यालोचनेसर्पादिभ्रमनिवृत्तिरप्यत्रदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ अवस्तुसर्पादिकीदृक् किंवास्तवमुत मद्भ्रांतिकल्पितमितियावद्विकल्प्यतेविमृश्यते ॥ अधतातमःकृतदर्शनशक्तिप्रतिबंधः ॥ ३३ ॥ अभ्येतिचेदितिशेषः ॥ यथातमोविलीयतेतथासर्वंसाविद्यजगत् ॥ ३४ ॥ तमो रूपादर्शननिदर्शनविवृणोति ॥ नचेति ॥ दीपेआनीयमानेसतीतिशेषः ॥ ३५ ॥

१ पापेनेत्यपिपाठः

मत्मालोक्यमानार्मद्यातिनम्यमालोक्यमानापलायते ॥ २६ ॥ कुतस्तस्याअवस्तुत्वमितिचेत्स्वप्रतीतिबलादेवस्याह ॥ आलोकइति ॥ आलोकेआगतेसतितत्तमोयादृक
असद्रूपत्वेनयायाअविद्याप्यसतीदृश्यते ॥ ननुतमसआलोकेनबाध ॥ त्रैकालिकत्वाप्रतीते ॥ किंतुऔष्ण्येनजलशैत्यस्येवतिरोभावमात्रम् आलोकापगमेपुनस्तद्दर्श
नादिति ॥ तमसोवस्तुत्वनुअसत्तया ॥ अविद्यायास्त्ववस्तुत्वंत्रैकालिकबाधानुभवेनप्रतीयतएवेत्यर्थ ॥ २७ ॥ किंचिच्छुक्तिरजतादिष्वपिविचारजनतदपायपिवायावद्विचार्यते
सोऽप्यनेनावस्तुत्वेनदृश्यते ॥ आलोकितेतुयथायावत्स्वभावाअविद्यायथावस्तुतस्तथस्तत्तथैवप्रतिपद्यतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ कथमित्यालोकनकार्यंतदाह ॥ रक्तेति
॥ ३१ ॥ एवंविचारवतासतरामनसाआपतयोरसद्रूपसर्वस्मिन्दृश्येपरिच्छेसतिय शिष्यतेऽतिरोपश्चिरात्मा ॥ अध्यस्तबाधस्याधिष्ठानाव्यतिरेकादितिभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एवमालोक्यमानैषाक्वापियातिपलायते ॥ असद्रूपात्यवस्तुत्वाद्दृश्यतेव्यविचारणात् ॥ ३६ ॥ आलोकआगतेयादृक्तमस्तद्दृश्यतेतथा ॥
यावस्तुन्येत्यविद्यायास्त्ववस्तुत्यप्रतीयते ॥ ३७ ॥ यावन्नालोक्यतेतावन्नकिंचिदपिदृश्यते ॥ आलोकितेयथाविद्यातत्तथाप्रतिपद्यते
॥ ३८ ॥ रक्तमांसास्थियन्त्रेऽस्मिन्क स्यामहमितिस्वयम् ॥ यावद्विचार्यतेतावत्सर्वमाशुविलीयते ॥ ३९ ॥ आपतयोरसद्रूपेनूनपरिद्ध
तेद्दृश ॥ सर्वस्मिन्नेवयन्शेषत्तमविद्याक्षयविदु ॥ ४० ॥ तन्नकिंचिच्चकिंचिद्वातत्सद्ब्रह्मैवशाश्वतम् ॥ तद्वस्तुतदुपादेयंयदविद्यानिवर्त्त
ते ॥ ४१ ॥ रूपस्वनाशएवास्याज्ञायतेनि स्वभावकम् ॥ नहिजिह्वागतस्वाद्यस्वादोन्यस्मात्प्रतीयते ॥ ४२ ॥ नाविद्याक्वचिदप्यस्तिब्रह्मैवे
दमखण्डितम् ॥ मदसत्कलनाकारमशेषयेनमण्डितम् ॥ ४३ ॥ एतावदेवाविद्यायानेदंब्रह्मेतिनिश्चय ॥ एतदेवक्षयोयस्यात्ब्रह्मेदमितितनि
श्चय ॥ ४४ ॥ घटपटशकटावभासजालनविभुरितीत्युदितंहसात्वविद्या ॥ घटपटशकटावभासजालविभुरितिचेद्गलितैवसात्वविद्या
॥ ४५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अविद्याचिकित्सानामदशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ पुन
पुनरिदंरामप्रबोधार्थंमयोच्यते ॥ अभ्यासेनविनासाधोनाभ्युदेत्यात्मभावना ॥ १ ॥

बाध्यस्येति स्वरूपतत्त्वाधस्यात्ममात्रत्वानप्रमाणांतरंम्य मायाअविद्याविनाश्यत्वादशस्वामायर्थेव्येवसत्वाबित्याह ॥ रूपमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एवमतिफलितनि
रूढमविद्यातत्क्षययो स्वरूपमाह ॥ एतावदिति ॥ अविद्यायाः स्वरूपमितिशेष ॥ ४४ ॥ तदेवविस्तरेणअनुपसंहरति ॥ घटेति ॥ घटपट शकटप्रत्यायावभासमानजगज्जालेऽपि
गुणरिछिन्नमद्वयात्मानंकित्वम्यदित्यादिरारोपितदृष्टिरेवाविद्यातत्प्रभावनापरिच्छिन्नसम्यग्दृष्टिरेवतत्क्षयइत्यर्थ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू०
दशमःसर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ जीवन्मुक्तायमादृश्यास्थितावरिरराघव ॥ सर्वमत्तिसादृष्टीरामायाभोपदिश्यते ॥ १ ॥ उपदिष्टस्यैवार्थस्यपुनःपुनरभ्यास
तेनोपदेशाउपदेसार्थम्पुनस्तिरादयाय दृष्टफलाहिश्रवणाद्योऽप्यासादिविद्याव्यसकलोवपनावर्तनीयास्तयाहिश्रवणोवादरायणस्त्वपवनावनिरसकृदुपदेशादितीतिरहस्यंतत्रा
भिप्रायेणाहरोश्रोतम्ननमनामोहदयस्मकज्ञानविद्यायप्रतिष्ठितोर्थमोर्गुरावभिमृत्वीकरोमि ॥ पुनःपुनरिति ॥ १ ॥

सस्यचाविद्यालतानानाप्रतानच्छेदनेनसार्थक्यमित्याशयेनोपसहरति ॥ त्वमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ अयमदनुभवानुसारीनिश्चयःकार्येणबहिर्व्यवहारेणअकार्येणसमाधिनाचवि
भूयते ॥ अतिघनतामतिप्राबल्यम् ॥ ३ ॥ ज्ञानस्यचसामग्र्यादौर्लभ्यंदर्शयति ॥ आत्मेतिद्वाभ्याम् ॥ ४ ॥ प्रोल्लंघ्यअतिक्रम्य ॥ ५ ॥ अतएवपुनःपुनरुपदेशस्यमननाद्यभ्या
तरबाह्याभ्यतरबहुप्रमाणयाऽद्वैतरूपत्वाच्चप्राबल्यमित्याह ॥ सबाह्याभ्यतरमिति ॥ देहस्यभावेजीवनजागराद्यवस्थासुइंद्रियै अभावेमरणप्रलयाद्यवस्थासुसाक्षिणासदानु
कुतोनाभ्युदेतितत्राह ॥ अज्ञानमिति ॥ सहस्रपदमानंत्यपरम् ॥ तथाचानंतकोटिजन्माभ्यस्तद्वैतवासनास्थिरीकृतत्वान्नसकृदुपदेशात्समूच्छेदमित्यर्थः ॥ २ ॥ चक्षुरादिप्रबल

अज्ञानमेतद्बलवदविद्येतरनामकम् ॥ जन्मांतरसहस्रोत्थंघनंस्थितिमुपागतम् ॥ २ ॥ सबाह्याभ्यंतरंसर्वैरिंद्रियैरनुभूयते ॥ भावाभा
वेपुदेहस्यतेनातिघनतांगतम् ॥ ३ ॥ आत्मज्ञानंतुसर्वेषामिंद्रियाणामगोचरम् ॥ सत्ताकेवलमायातिमनःषष्ठेंद्रियक्षये ॥ ४ ॥ प्रोल्लंघ्यें
द्रियजांवृत्तिंयत्स्थितंतत्कथंकिल ॥ यातिप्रत्यक्षतांजंतोःप्रत्यक्षातीतवृत्तिमत् ॥ ५ ॥ त्वमविद्यालतामेतांप्ररूढांहृदयद्रुमे ॥ ज्ञानाभ्या
सविलासासिपातैश्छिंधिस्वसिद्धये ॥ ६ ॥ यथाविहरतिज्ञातज्ञेयोजनकभूपतिः ॥ आत्मज्ञानाभ्यासपरस्तथाविहरराघव ॥ ७ ॥ निश्च
योयमभूत्तस्यकार्याकार्यविहारिणः ॥ जाग्रतस्तिष्ठतोवापितज्ज्ञानांतेनसत्यता ॥ ८ ॥ निश्चयेनहरिर्येनविविधाचारकारिणा ॥ योनि
ष्ववतरत्युर्व्यांतत्तज्ज्ञत्वमुदाहृतम् ॥ ९ ॥ निश्चयोयस्त्रिनेत्रस्यकांतयासहतिष्ठतः ॥ ब्रह्मणोवाप्यरागस्यसतेभवतुराघव ॥ १० ॥ योनि
श्चयःसुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्यच ॥ दिवाकरस्यशशिनःपवनस्यानलस्यच ॥ ११ ॥ नारदस्यपुलस्त्यस्यममचांगिरसस्तथा ॥ प्रचेतसो
भृगोश्चैवक्रतोरत्रेःशुकस्यच ॥ १२ ॥ अन्येषामेवविप्रेंद्रराजर्षीणांचराघव ॥ योनिश्चयोविमुक्तानांजीवतांतेभवत्वसौ ॥ १३ ॥ ॥श्री
रामउवाच ॥ ॥ येनैतेभगवन्धीरानिश्चयेनमहाधियः ॥ विशोकाःसंस्थितास्तन्मेब्रह्मन्ब्रूहितत्त्वतः ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥रा
जपुत्रमहाबाहोविदिताखिलवेद्यहे ॥ स्फुटंशृणुयथापृष्टमयमेषांहिनिश्चयः ॥ १५ ॥ यदिदंकिंचिदाभोगिजगज्जालंप्रदृश्यते ॥ तत्सर्वम
मलंब्रह्मभवत्येतद्व्यवस्थितम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनंब्रह्मभूतपरंपराः ॥ ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्मसन्मित्रबांधवाः ॥ १७ ॥ ब्रह्मकालत्र
यंतच्चब्रह्मण्येवव्यवस्थितम् ॥ तरंगमालयांभोधिर्यथात्मनिविवर्द्धते ॥ १८ ॥

हारिणस्तस्याभूत् ॥ तदेवाभ्यासफलंज्ञानतेनज्ञानेनैवाभिव्यक्तस्यस्वरूपस्यसत्यतानापातज्ञानेनेत्यर्थः ॥८॥ योनिपुगर्भवासादिकच्छ्रेष्ववतरति ॥ अन्नतरन्नपिनतत्प्रयुक्तदुःखैः
स्पृश्यतइत्यर्थः ॥ एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम् ॥९॥१०॥११॥ १२ ॥ एवकारोजीवतामित्यनेनसंबध्यते ॥१३॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ १४ ॥ अयवक्ष्यमाणप्रकारः ॥१५॥ तमेवाह ॥ यदिद
मित्यादिना ॥ व्यवस्थितं मायिकाव्यवस्थितरूपत्यागेनपारमार्थिकस्वरूपेस्थितम् ॥१६॥ सक्षिप्योक्तमेवविस्तराद्विशिष्यदर्शयति ॥ ब्रह्मेति ॥१७॥ विवर्द्धतेविजृंभते ॥१८॥

मच क्रियाकारकफलानामर्थ इत्याशयेनाह ॥ ग्रसतइति ॥ १९ ॥ ब्रह्मशक्त्यामायया ॥ बृहाभिर्विवर्तै ॥ बृहतिवृद्धतश्च ॥ अनयादृशानकश्चिदपरागाविप्रसक्तिरित्याश येनाह ॥ ब्रह्मेति ॥ अविपश्चिन्निटकत् ॥ १ ॥ तत्त्वहि ॥ २१ ॥ अथब्रह्मणि ॥ सर्वस्मिन्पूर्णे ॥ चरणस्पन्दनगमनतत्वादिकम ॥ २२ ॥ यत सकलंब्रह्मसुखैकरसस्फुरत्य गोदुःखितारिकुत ॥ २३ ॥ २४ ॥ अनयादृशाआत्यन्तिकीमभयप्राप्तिमाह ॥ मरणेति ॥ २५ ॥ एवमात्यन्तिकीभोगरागनिवृत्तिरपिसिध्यतीत्याह ॥ सभोगेति ॥ २६ ॥ क तनादृश्ता ॥ स्वस्वतो मनोवृत्तेरप्यपर्याकिंचिदपिनास्तितयेस्पर्द ॥ २७ ॥ स्वरोरागद्वेषादिनाचलनतद्रूपिणितश्चप्रयोजकेदृतियावत् ॥ आवर्तस्यमृतेनाशे ॥ २८ ॥ तथा

तथापदार्थलक्ष्म्येत्यमिदब्रह्मविवर्द्धते ॥ गृह्यतेब्रह्मणाब्रह्मभुज्यतेब्रह्मवस्तुना ॥ १९ ॥ ब्रह्मब्रह्मणिर्बृंहाभिर्ब्रह्मशक्त्येवबृंहति ॥ ब्रह्मनच्छ शूरूपमेवब्रह्मणोऽप्रियरुपदि ॥ २० ॥ तद्ब्रह्मणिब्रह्मनिष्पुकिमन्यत्कस्यापिकृतम् ॥ रागादीनामवस्थानंकल्पितानांखवृक्षवत् ॥ २१ ॥ अ संकल्पेननराणांकुप्रसंगोनवद्धते ॥ ब्रह्मण्येवहिसर्वस्मिंश्चरणस्पदनादिकम् ॥ २२ ॥ स्फुरतिब्रह्मसकलंसुखितादुःखितेकुत ॥ ब्रह्मब्र ह्मणिसंतप्तब्रह्मब्रह्मणिसस्थितम् ॥ २३ ॥ स्फुरतिब्रह्मणिब्रह्मनाहमस्मीतरात्मक ॥ घटोब्रह्मपटोब्रह्मब्रह्माहमिदमाततम् ॥ २४ ॥ अतोरा गविरागाणांम्पैवकलनेहका ॥ मरणब्रह्मणिस्वैरदेहब्रह्मणिसगते ॥ २५ ॥ दुःखितानामकेवस्याद्रज्जुसर्पभ्रमोपमा ॥ संभोगादौसुख ब्रह्मण्यास्थितेदेहब्रह्मणि ॥ २६ ॥ संपन्नमेतन्मइतिमुधास्यात्कलनाकुत ॥ वीच्यम्भसोस्पदवतोनंत्वन्यदम्बुनोयथा ॥ २७ ॥ त्वत्तामत्तेत थानस्तोब्रह्मणिस्पंदरूपिणि ॥ यथावर्त्तमृतेतोयेनकिंचिन्म्रियतेक्वचित् ॥ २८ ॥ मृतिमब्रह्मत्वमायातेदेहब्रह्मणिवेतथा ॥ यथाचलाचले तोयेत्वत्तामत्तनतिष्ठत ॥ २९ ॥ तथाजडाजडेरूपेनस्थितेपरमात्मनि ॥ कटकत्वयथाहेम्नोयथावर्त्तोजलस्यच ॥ ३० ॥ तदतद्भावरूपेय तथाप्रकृतिरात्मन ॥ इदहिजीवभूतात्मजडरूपमिदभवेत् ॥ ३१ ॥ इत्यज्ञानात्मनोमोहोनसज्ञानात्मन क्वचित् ॥ अज्ञस्यदुःखौघमयज्ञ स्यानंदमयंजगत् ॥ ३२ ॥ अंधभुवनमधस्यप्रकाशंतुसचक्षुप ॥ जगदेकात्मकज्ञस्यमूर्खस्यातीवदुःखदम् ॥ ३३ ॥ शिशोरिवस्फुरद्य क्षानिशापुसस्तुकेवला ॥ अस्मिन्ब्रह्मघटेनित्यमेकस्मिन्सर्वत स्थिते ॥ ३४ ॥ नकिंचिन्म्रियतेनामनचकिंचनजीवति ॥ यथोल्लासवि लासेपुनर्नस्तितनजायते ॥ ३५ ॥

देहब्रह्मणिमृतिब्रह्मत्वमायातेपिनकिंचिन्म्रियतइत्यथ ॥ जडरूपापरित्यागेनैवसर्वपर्यायेषुब्रह्मतामायातीतितन्निषेधति ॥ यथेति ॥ चलाचलेचचलेचलेअचलेचेतिवा ॥ २९ ॥ जडरूपाणामचिनियोग्यप्रसिद्धावजडमितितप्रत्यत्तद्रूपस्याप्यपसक्तेरितिभावः ॥ ३० ॥ तस्यैवअतद्विभावोयथातथारूपामकृतिर्माथिक स्वभावसहशादेवजीवजडरूपमेव कल्पनस्याह ॥ इत्यिति ॥ ३१ ॥ अतएवतत्सर्वदृष्टजगदानैकरसमेवेत्याह ॥ अज्ञस्येति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथामिताराचि शिशोर्यक्षस्फुरद्यक्षस्फुरन्त्यामिवरिक्तानो नखोपस्थांकेवलावि ॥ पुंसापुनस्तद्वदेवकेवलानिशा ॥ ब्रह्मघट सर्वत्र ॥ ३४॥३५ ॥

स्फुरतितद्वत्ताजगदात्मनातत्त्वदार्थं

॥ ३६ ॥ शक्तिर्मायास्फटिकस्यांशुरनेकप्रतिबिंबग्रहणयोग्यतापादकस्वच्छतासैवयथानानाप्रतिबिंबतत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मना अंतः ॥ ३७॥ अतएवशरीरनाशेननात्मनाशइतिदृष्टांतेनोपपादयतिचतुर्भिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शक्त्यात्मनाचस्फुरतिप्रथतेसाचप्रथाआत्मैवतच्चब्रह्मस्वात्मन्येवाद्वयेसंस्थितम् ॥ ३७॥ भावाहर्षविषादादयस्तद्रचना ॥ अर्थं पुरुषार्थंभोग. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाएकएवशब्दःअद्रौपर्व कलनाइंद्रियव्यापार ॥ दृश्यभोग्यम् ॥ क्षयाक्षयौविपत्संपदौ ॥ अज्ञत्वजीवजगद्भावम् ॥ ४४ ॥ तत्रात्मनिचैवविचित्राश्चर्द्दा तसन्निधौप्रतिश्रवेणप्रतिध्वन्यात्मनाद्विरुक्तइवजृंभतेतथादेहचित्तबाह्यार्थादिरूपनामभेदेनात्मैवजृंभतइत्यर्थः ॥

इदंनास्तीदमस्तीतिभ्रांतिर्नामात्मनात्मनि ॥३६॥ शक्तिर्निर्हेतुकैवांतःस्फुरतिस्फटिकांशुवत् ॥ जतरंगादिमहांभोधौभूतवृंदंतथात्मनि ॥ ३७॥ तरंगकणजालेनपयसीवपयोघनम् ॥ शरीरनाशनकथंब्रह्मणोन्हतधीर्भवेत् ॥३८॥ गच्छत्यात्मनात्मैवब्रह्मस्वात्मनिसंस्थितम् ॥ पयसोव्यतिरेकेणतरंगादिमहार्णवे ॥ ३९ ॥ यःकणोयाचकणिकायावीचिर्यस्तरंगकः ॥ यःफ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तंहिनशरीरादिविद्यते ॥ ४० ॥ योदेहोयाचकलनायद्दृश्यंयौक्षयाक्षयौ ॥ याभावरचनायोर्थस्तयातद्ब्रह्मब्रह्मणि ॥ ४१ ॥ संनोयाचलहरीतद्यथावारिवारिणि ॥ ४२ ॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणिच ॥ ब्र स्थानरचनाचित्राब्रह्मणःकनकादिव ॥ नान्यरूपाविमूढानांरूपेवद्विल्वभावना ॥ ४२ ॥ शब्दप्रतिश्रवेणाद्राविवात्मात्मनिजृंभते ४४॥ ह्मैवसर्वंनानात्मसुखंदुःखंनविद्यते ॥ ४३ ॥ अयंसोहमिदंचित्तमित्याद्यर्थोत्थयागिरा ॥ ब्रह्मैवाज्ञातमज्ञत्वमभ्यागतमिवस्थितम् ॥ तथाहिदृश्यतेस्वप्नेचेतसात्मात्मनात्मनः ॥ ४५ ॥ अभावितंब्रह्मतयाब्रह्माज्ञानमलंभवेत् ॥ अभावितंहेमतयायथाहेमचमद्भवेत् ॥ ४६ ॥ स्वयंप्रभुर्महात्मैवब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ॥ अपरिज्ञातमज्ञानमज्ञानामितिकथ्यते ॥ ४७ ॥ ज्ञातंब्रह्मतयाब्रह्मब्रह्मैवभवतिक्षणात् ॥ ज्ञातंहेमतयाहेमहेमैवभवतिक्षणात् ॥४८॥ ब्रह्मात्मासर्वशक्तिर्हिनद्यथाभावयत्यलम् ॥ निर्हेतुकःस्वयंशक्त्यातत्तथाशुप्रपश्यति ॥ ४९ ॥ अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयम् ॥ स्वयंप्रभुंमहात्मानंब्रह्मब्रह्मविदोविदुः ॥५०॥ अपरिज्ञातमज्ञानामज्ञानमितिकथ्यते ॥ परिज्ञातंभवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशनम् ॥ ५१ ॥ बंधुरेवापरिज्ञातोत्यबंधुरितिकथ्यते ॥ परिज्ञातो भवेद्बंधुरबंधुभ्रमनाशनात् ॥ ५२ ॥ इदंत्वयुक्तमित्यंतर्ज्ञातेसोदेतिभावना ॥ यस्मादयुक्ताद्वैरस्याद्यया किलविरज्यते ॥५३॥

तिवादरायणोक्तस्वप्नदृष्टांतमाह ॥ तथाहीति ॥ ४५ ॥ अज्ञानस्यात्यंतविरुद्धासंभावितकारितालोकेप्रसिद्धैवेत्याह ॥ अभावितमिति ॥ ४६ ॥ अतएवतदज्ञदर्शवाज्ञानरूपं नतत्त्वज्ञदशेत्याह ॥ स्वयंप्रभुरिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आत्मास्वयंब्रह्मयथाजीवजगद्रूपेणतात्त्विकब्रह्मरूपेणवाभावयति ॥ ४९ ॥ अतएवतत्त्वविदोनजीवजगद्भावेनपश्यंती त्याह ॥ अकर्मेति ॥ स्वबोधात्स्वभावेस्वयंप्रभवतीतिस्वयंप्रभुस्तम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तर्हिजीवजगतोर्ब्रह्ममात्रताभावनासहसैवसर्वेषांकुतोनोदेतिवैराग्याभावादितिचे त्तद्धेतवएवतस्युच्यंतातत्राह ॥ इदंत्वित्यादिना ॥ इदंजीवजगद्रूपमयुक्तंविचारासहमितिज्ञातेसतिसाब्रह्मभावनाउदेति ॥ यस्माद्धेतोरयुक्ताच्छुक्तिरजतादेर्वैरस्यप्रसिद्धेर्ययाविचारणयाजगतइवभोग्यवर्गादपिविरज्यतेपुरुषइत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उत्काविचारण्याजमद्दिपयेतत्पदार्थशोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनजगवशोउक्तमेवस्फुटमाह ॥ द्वैतमिति ॥ ५४ ॥ जीवांशोपिसात्वपदार्थशोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनतव शेप्युक्तस्फुटयति ॥ अपमिति ॥ अयंदेहादिकार्यकारणसंघातोनाहमितिज्ञातेसति ॥ ५५ ॥ पदार्थशोधफलभूतास्वण्डवाक्यार्थबोधतयापिसापयवस्यतीत्याशयेनतस्मिन्जी वजगद्बाधयोबाधलक्षणलयंस्फुटयति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ ५६ ॥ असंख्याकारबोधेसतिस्थितमपिजगत्सदेकरसब्रह्मैवनपृथक् स्वरूपमित्याशयेनाह ॥ सतीतिद्वाभ्याम् ॥ तस्मिन्नस्व

द्वैतंत्वमत्यमित्यतज्ज्ञातेसोदेतिभावना ॥ तस्माद्वैताच्चवैरस्यापयाकिलविरज्यते ॥ ५४ ॥ अयनाहमितिज्ञातेस्फुटेसोदेतिभावना ॥ मि थ्याहंकारतातस्मापयानूनविरज्यते ॥५५॥ ब्रह्मैवाहमितिज्ञानेसत्येसोदेतिभावना॥ तस्मिन्सत्येनिजेरूपेपर्यांत परिलीयते॥५६॥ स तिविस्तारजेतस्मिन्ब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम्॥त्वमहत्वादियाचेतत्सदित्यादिजगद्गतम् ॥५७॥ सत्यसर्वप्रकारात्व्यब्रह्मेदमितिवेद्म्यहम् ॥ न मेदुःखंनकर्माणिनमेमोहोनवांछितम् ॥ ५८॥ सम स्वस्थोविशोकोस्मिब्रह्माहमितिसत्यता ॥ कलाकलंकमुक्तोस्मिसर्वमस्मिनिराम य ॥५९॥ नत्यजामिनवांछामिब्रह्माहमितिसत्यता॥ अहरक्तमहमांसमहमस्थीन्यहंवपु ॥६०॥चिदहंचेतनंचाहंब्रह्माहमितिसत्यता ॥ द्यौरहंखमहंसार्कमहमाशाभुवोप्यहम् ॥६१॥ अहंघटपटाकारोब्रह्माहमितिसत्यता ॥ अहंतृणमहंचोर्वीगुल्मोहंकाननाद्यहम् ॥६२॥ शैलसागरसार्थाहंब्रह्मैकत्वपिलस्थितम् ॥ आदानदानसंकोचपूर्विकाभूतशक्तय ॥६३॥ सर्वमेवचिदात्मास्मिब्रह्मण्याततरूपधृक् ॥ लतागुल्मांकुरादीनामहंसंभवनैपिणाम् ॥६४॥चिदात्मांतर्गतंशांतपरब्रह्मरसात्मकम् ॥यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत्॥६५॥ योमत सर्वएकात्मापरब्रह्मेतिनिश्चय ॥चिदात्माब्रह्मसत्सत्यमृतंज्ञइतिनामभि ॥६६॥ प्रोच्यतेसर्वगंतत्त्वंचिन्मात्रंचेत्यवर्जितम् ॥ आ भासमात्रममलसर्वभूतात्मबोधकम् ॥ ६७॥ सर्वत्रावस्थितंशांतचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ मनोबुद्धींद्रियव्रातसमस्तकलनान्वितम् ६८ ॥

स्वाख्यार्थैविस्तारजअपरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भूतेसतित्वंत्वमहत्वमादिपदाभिलापतेषांबाधेसतितत्राकृप्रसिद्धंसत्आविपदाद्यातिप्रियनामरूपमितिपञ्चरूपमिदंजगद्गतवस्तुजा तंब्रह्मैवेतिवेद्मीत्यर्थ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तत्स्वभावस्थितमेवपरमपुरुषार्थतयाबर्णयति ॥ समइत्यादिना ॥ ५९ ॥ त्वमत्पदार्थशोधनमपिपरिच्छेदपारोक्ष्यनिरासायैवतन्निरासेन सार्थात्म्यलाभतुरक्तमांसादिरूपवपुरादिरप्यात्मैवेतिननिरासाहमित्याशयेनाह ॥ अहरक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥६१॥६२॥ शैला सागरा साय भाणिसपश्चाहम ॥ भूतशक्तयआ णिधमा ॥ ६३ ॥ संभवनमंकुरकोद्गमतानतारखाद्याविभावस्तद्रूपिणाम ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अनुभूयतेब्रह्मविद्भिरितिशेष ॥ ननुमतिपुरुषंमनोबुद्धींद्रियशक्तिभेदे मिथोऽस्फुर्तिपूर्वानुभव [illegible] इत्यादिना ॥ समस्ताशुकलनासुवत्तिप्यन्वितमनुमतम् ॥ ६८ ॥

स्वप्रत्यक्स्वरूपमेवमाप्रमातदाभासस्वप्रकाशम् ॥ शब्दादीनांतत्कारणानामाकाशादीनांतत्कृतजगत्स्थितेश्चतत्त्वावकाशकसत्ताप्रथास्वरूपम् ॥६९॥ समस्तकलनान्वितत्वमु
पपादयन्नुक्तमेवस्फुटमाह ॥ अनारतेति॥अग्निविस्फुलिंगधारावद्वृत्त्युपाधिधाराभिरनारतगलत्योनि सरत्योयाश्चिद्धारास्तासांगहनात्मकमाकरस्थानीयंप्रत्यगात्मरूपम्॥७०॥
सुमनसायोगिनामौनमनुभूयमानमप्यभिलपितुमशक्यम् ॥ अमृतपरंनिरतिशयानंदरूपम् ॥ एतदपिपूर्ववदुपपादयन्नुक्तमेवाह ॥ अनारतेति ॥ अहंकारलक्षणानिनिःशेषाणि
समस्तानिभोक्तृचक्राणिप्रतिततत्तद्भोगवृत्तिधारोपाधिभिर्मधुधारावदनारतगलद्रूपकूटस्थनित्यानुभवानंदैकरसचिद्ब्रह्माहमित्यन्वय ॥ ७१ ॥ नित्यचानुभवामृतमित्येतत्समाधि
निष्ठानुभवेनोपपादयन्नाह ॥ सुषुप्तेति ॥७२॥ संभोगामानुषानंदादिहैरण्यगर्भांतविषयसुखानितेभ्योप्युत्तमम् ॥ आभासंसर्वत.प्रकाशमानम् ॥ संभोगोत्तममितियदुक्ततदुपपा

भेदंत्यक्त्वास्वमाभासंचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ शब्दादीनामशेषाणांकारणानांजगत्स्थितेः ॥६९॥ तत्त्वावकाशकंस्वच्छंचिद्ब्रह्मास्मिनमे
क्षयः॥ अनारतगलत्स्वच्छचिद्धारागहनात्मकम् ॥ ७० ॥ आलोकःसुमनोमौनंचिद्ब्रह्मास्म्यमृतंपरम् ॥ अनारतगलद्रूपंनित्यंचानुभ
वामृतम् ॥ ७१ ॥ अहंनिःशेषचक्राणिचिद्ब्रह्माहमलेपकम् ॥ सुषुप्तसदृशंशांतमालोकविमलात्मकम् ॥ ७२ ॥ संभोगोत्तममाभासंचि
द्ब्रह्मास्म्यपवासनम् ॥ खंडादिस्वादुसंवित्तिरीपन्मात्रातुतिष्ठति ॥ ७३ ॥ चित्तादिष्ववबुद्धेपुतद्धिब्रह्माहमच्युतः ॥ कांतासंसक्तचित्तस्यचं
द्रेसमुदितेसति ॥ ७४ ॥ चंद्रप्रत्ययसत्त्वात्मचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ भूमिष्ठनरदृष्टीनांलग्नानांखेनिशाकरे ॥ ७५ ॥ याखस्थाननुचिच्छ
क्तिस्तच्चिद्ब्रह्मास्तिनिर्मलम् ॥ सुखदुःखादिकलनाविकलोनिर्मलस्तथा ॥ ७६ ॥ सत्यानुभवरूपात्मचिद्ब्रह्मात्मास्मिशाश्वतः ॥ असंस्तु
ताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते ॥ ७७ ॥

ध्यानुभावयति ॥ खंडादीति ॥ रसनादिभिरिंद्रियैः खंडशर्करादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्राखंडरसस्यजिह्वात कंठोपसर्पणपर्यंताल्पतरदेशकालपरिच्छिन्नातिष्ठतिसैवतुस्वपरिच्छे
दहेतुषुचित्तचेत्यचेतयितृपुस्वप्रकाशानंदैकरसतयावबुद्धेषुसत्सुपरिच्छेदोपाधिच्युतावपिच्युतिरहितात्मातदेवनिरतिशयानंदब्रह्माहमित्यन्वय ॥ ७३ ॥ ननुज्ञानस्यविषयोपा
धिनिर्मुक्तास्थितिरेवाप्रसिद्धेत्याशक्यतत्प्रसिद्धिंदर्शयति ॥ कांतेति ॥ निशिकातासंसक्तचित्तस्यचंद्रोदयेसतिचद्रकांतोभयदर्शनेअंतरालेदेशेचित्तोविच्छेदाननुभवाच्चद्राकारप्र
त्ययपर्यंतमविच्छिन्नसत्तात्मकनिर्विषयचिद्ब्रह्मप्रसिद्धंतदेवाहमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ भूमिष्ठेतितस्यैवस्फुटीकरणम् ॥ ७५ ॥ खस्थाआंतरालिकनभःप्रदेशस्था ॥ उदासीनानांसु
खदुःखाद्याकारवृत्त्यंतरशून्यतादशायानिर्विषयस्वात्मप्रथाप्रसिद्धैवेत्याशयेनाह ॥ सुखेति ॥ ७६ ॥ एवमिहस्थस्यपुंसोऽन्यत्रदूरस्थेविषयेनसस्तुत सपादितोऽध्वगानामंतरा
लमार्गस्थानापदार्थानामालोकोयेनतथाविधेमनसिसस्थितेसतिअतरालेदेशेअनागस्काविषयसंस्पर्शापराधशून्यायाप्रतीतिश्चिन्मात्रतदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

सम्यधेमठनेसतिअकुरलक्षणेपुकमशुकार्येपुउद्गमनीयाबहिर्निगमनानुकूलायाचिच्छक्तिसलम्रूक्षेत्यर्थ ॥ ७८ ॥ खजूरादीनांफलानामात्मनिस्वीयेजबस्वभावेतिष्ठतीरसभेदा
नांस्वयमंतर्गनारामनाविरस्त्यभिव्यक्ताभयारूपायास्वावसत्तातवेभ्रमत्यय ॥ ७९ ॥ किंचयैभ्रसचित्तिरिष्टलाभालाभयो खेदानवमतीमसिद्धाशेमशास्त्रानुसारिमननोवयधि
शाधितासतीखेदानंदविनिर्मुक्तावेत्तरेषभ्रमत्याह ॥ खेदेति ॥ ८ ॥ भूमिष्ठस्यावित्यपश्यत पुंसोयावद्भूम्यर्कभूमिमारभ्याकपर्यंतयन्दृष्टिश्वक्षुस्लक्ष्णसूक्ष्ममाततत्रिस्तीर्णम

याप्रतीतिरनागस्कातच्चिद्ब्रह्मास्मिसर्वग ॥ भूवायनिलबीजानांसर्वधेंकुरकर्मसु ॥ ७८ ॥ शक्तिरुद्गमनीयांतस्तच्चिद्ब्रह्माहमाततम् ॥
खजूरनिर्यांयानांस्वयमात्मनितिष्ठताम् ॥७९॥ यास्वादसत्तालीनांतस्तद्ब्रह्मचिदहंसम ॥ खेदानंदविमुक्तांत सवित्तिर्मननोदया ॥८०॥
लाभालाभविधौतुल्याचिद्ब्रह्मास्मिनिरामयम् ॥ यावद्भूम्यर्कमेतावद्दृष्टिसूत्रंयदाततम् ॥ ८१ ॥ तन्मध्यसदृशांशातनिर्मलंचिदहंततम् ॥
जाग्रत्यपिसुषुप्तेपितत्स्वप्नेपितयोदितम् ॥ ८२ ॥ तुर्यरूपमनाद्यंतचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ पुंसांक्षेत्रशतोत्थानामिक्षूणांस्वादुवत्स्थितम्
॥ ८३ ॥ सर्वेषामेकरूपंतच्चिद्ब्रह्मास्मिसम स्थित ॥ सर्वगाप्ररुतास्वच्छरूपाज्ञानोरिवप्रभा ॥८४॥ आलोककारिणीकांताचिद्ब्रह्मेदमहं
ततम् ॥ संभोगानंदलववदन्तास्वादशक्तिवत् ॥ ८५ ॥ स्वानुभूत्येकमात्रंयच्चिद्ब्रह्मास्मितदव्ययम् ॥ प्रोतांगमपिगुप्तास्यंठहेततुर्यिसेय
या ॥ ८६ ॥ छेदाग्रदेस्फुरद्रूपचिद्ब्रह्माहमनामयम् ॥ आक्रांतभुवनाप्यभ्रमालेवस्पंदशालिनी ॥ ८७ ॥ दुर्लक्ष्याणुमयाकाराचिच्छक्ति
रहमातता ॥ अनुभूतिमयांतस्यस्नेहमात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥ क्षीराद्भूतस्यसत्तेवचिदहंक्षयवर्जिता ॥ कटकांगदकेयूरस्वनातदतन्म
यी ॥ ८९ ॥ हेम्नीवसास्थितादेहेचिद्ब्रह्मात्मास्मिसर्वग ॥ पदार्थौघस्यशैलादेर्यहिरतश्वसर्वदा ॥ ९० ॥ सत्तासामान्यरूपेणयाचित्सो
हमलेपक ॥ सर्वासामनुभूतीनामादर्शोयोत्यकृत्रिम ॥ ९१ ॥ अगम्योमललेखानांतच्चित्तत्त्वमहंमहत् ॥ सर्वसंकल्पफलदसर्वतेज
प्रकाशकम् ॥ ९२ ॥

लितस्ययम्मध्यंनिभयूर्योभयासलभभागस्तत्सदृशविषयप्रकाशानसमयमर्पितहिनिर्मुक्तमित्यर्थ ॥ ८१ ॥ एवमवस्थात्रयसाक्षिरूपमेवतत्परित्यागेतुर्यभूतब्रह्मेत्याह ॥ जाग्रदि
ति ॥ ८२ ॥ सर्वेषांपुंसामत एकरूपस्थितम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ तस्यज्ञानस्यापसर्पीगम्यामिवेछच्छेदावावच्छेयतांयाह ॥ प्रोतांगमपीति ॥ विसतंतुपक्षेस्पष्टोन्वय
॥ ८६ ॥ भुवनानिलोकाअलानिच ॥ स्वत्तिमायूपाधिस्पंदास्पदशालिनि ॥ ८७ ॥ दुर्लक्ष्याअणव सूक्ष्माजीवाजलकणाश्चतन्मय कल्पिताकारोयस्या ॥ अनुभूतिमयो
ऽनुभवमाभगम्योऽन्तस्य सारोयस्या ॥ स्नेहश्चिक्कणतापरप्रेमाचतन्मात्रोपलक्षिता ॥ ८८ ॥ तत्तन्मयीहेम्निहेमसत्तेवेतिशेष ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अनुभूतीनामनुभववृत्तिभे
दानाम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

सर्वेषामुपादेयानामुपादानस्यात्मार्थत्वात्तत्सीमातम् ॥ ९३ ॥ घटपटादौसद्रूपेणस्थितम् ॥ तनौचतुर्विधदेहेस्पंदमानंस्फुरद्रूपचेष्टानिमित्तभूतवा ॥ जाग्रदवस्थायामपिसुषुप्त मिवपरमार्थतोनिर्विशेषतयास्थितम् ॥९४॥ अग्न्यौष्ण्यादिसत्तात्मनामपिचितएवस्फुरणात्परमार्थत सैवतानीत्याशयेनाह ॥ उष्णमिति ॥ मृष्टमाधुर्यम् ॥ शितनिशितम् ॥ति क्ष्ण्यमित्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ प्रत्यगात्मत्वाददूरमप्यज्ञानाद्दूरस्थम् ॥ ९७ ॥ गतमितिपूर्वान्वयि ॥ ९८ ॥ कौतुककाम. ॥ ९९ ॥ सरभःक्रोधः ॥ कौतुकभोगोत्कठा ॥ आ रंभोयत्नः ॥ ईहाचेष्टा ॥ सर्वंनिरवशेषम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ अपर्यंतानाप्रतिबिंबचिताआरभायस्मात्तम् ॥ त्रैलोक्यस्थानादेहलक्षणानांमुक्तानांतंतुम् ॥ १०२ ॥ प्रचोरा

सर्वोपादेयसीमांतंचिदात्मानमुपास्महे ॥ सर्वावयवविश्रांतंसमस्तावयवातिगम् ॥ ९३ ॥ अनारतकचद्रूपंचिदात्मानमुपास्महे ॥ घटे पटेतटेकूपेस्पंदमानंसदातनौ ॥ ९४ ॥ जाग्रत्यपिसुषुप्तस्थंचिदात्मानमुपास्महे ॥ उष्णमग्नौहिमेशीतंमृष्टमन्नेशितंक्षुरे ॥ ९५ ॥ कृष्णंध्वां तेसितंचंद्रेचिदात्मानमुपास्महे ॥ आलोकंबहिरंतस्थंस्थितंचस्वात्मवस्तुनि ॥ ९६ ॥ अदूरमपिदूरस्थंचिदात्मानमुपास्महे ॥ माधुर्यादि षुमाधुर्यंतीक्ष्णादिषुचतीक्ष्णताम् ॥ ९७ ॥ गतंपदार्थजातेषुचिदात्मानमुपास्महे ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुतुर्यातुर्यातिगेपदे ॥ ९८ ॥ समंसदै वसर्वत्रचिदात्मानमुपास्महे ॥ प्रशांतसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकम् ॥ ९९ ॥ विगताशेषसंरंभंचिदात्मानमुपास्महे ॥ निष्कौतुकंनि रारंभंनिरीहंसर्वमेवच ॥ १०० ॥ निरंशंनिरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ सर्वस्यांतःस्थितंसर्वमप्यपारैकरूपिणम् ॥ १०१ ॥ अपर्यंत चिदारंभंचिदात्मानमुपागतः ॥ त्रैलोक्यदेहमुक्तानांतंतुमुन्नतमाततम् ॥ १०२ ॥ प्रचारसंकोचकरंचिदात्मानमुपागतः ॥ लीनमंतर्बहिः स्वामानूक्रोडीकृत्यजगत्खगान् ॥ १०३ ॥ चित्रंबृहज्जालमिवचिदात्मानमुपागतः ॥ सर्वंयत्रेदमस्त्येवनास्त्येवचमनागपि ॥ १०४ ॥ सदसद्रूपमेकंतंचिदात्मानमुपागतः ॥ परमप्रत्ययंपूर्णमास्पदंसर्वसंपदाम् ॥ १०५ ॥ सर्वाकारविहारस्थंचिदात्मानमुपागतः ॥ स्नेहा धारमथोऽशांतंजडवाताहतिभ्रमैः ॥ १०६ ॥ युक्तंमुक्तंचचिद्दीपंबहिरंतरुपास्महे ॥ हृत्सरःपद्मिनीकंदंतंतुंसर्वांगसुंदरम् ॥ १०७ ॥

चारौजाग्रत्स्वप्नौसंकोचःसुषुप्तिस्तत्करम् ॥ अंतर्बहिश्चस्वेनआमानूव्यामानूजगल्लक्षणान्खगान्पक्षिणःक्रोडीकृत्याऽंतर्भाव्यलीनंप्रच्छन्नतयास्थितम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ स र्गेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वात्सद्रूपंप्रलयेसर्वासत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमितिभावः ॥ परमप्रत्ययमत्यंतविश्वासार्हचिदेकरसवा ॥ सर्वासांसंपदांसुखलवानामास्पदंप्रतिष्ठाम् ॥ १०५ ॥ स्नेहस्तैलंनिरुपाधिप्रेमाचतदाधारम् ॥ जडानांदेहादीनांवातानांप्राणानांदृष्टिवातानांचाहतिरध्यारोभिघातश्चतत्प्रयुक्तैर्भ्रमैरशांतमविनष्टम् ॥ भ्रातदृशातैर्युक्तंतत्त्वदृशातुमुक्तं च ॥ १०६ ॥ हृत्सरसिपद्मिनीकंदवन्निगूढम् ॥ सर्वेषांहस्तपादाद्यंगानांसुंदरदृढविष्टंभकतंतुरज्जुवदाधारम् ॥ १०७ ॥

---

१ कृतैकशेषद्विवचनात्प्रचारशब्देनद्वंद्वस्तेनप्रचारशब्दाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्लाभः ॥ प्रचाराचारावित्यत्रप्रचारावित्येवापेक्षितमितिभाति २ प्रकृतिभावाभावश्छांदसः

व मेत्रामनवेस्मण्यमाह ॥ अभीराणविति ॥१०८॥ अहार्यगरुडारिभिरपहनुमशक्यम ॥ आभासअभिव्यक्तिम् ॥ १०९ ॥ रजनस्वव्यापाभिव्यजकम ॥११०॥१११॥
मारात्प्याध्यारापदशाअविलमह ससगाध्यारोपदशानुमममसर्वं अपवादशानुअहत्यारोपनिमित्तमहंकारोपिमाई इतरत्तुस्तरांनाहइत्यध्यारोपापवादभ्यांतत्त्वविदितवतो
ममजगत्कर्तृत्वमिममायामपवाअस्तुअथवास्थिरमकृत्रिममात्मैवास्तुउभयथाप्यहगतज्वरोऽभवामीत्यर्थ ॥ ११२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि पू ए
कादश सर्ग ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नहिर्नीरागनि सगामत स्वच्छात्मभास्वराम् ॥ जनकादिस्थितिरामोगुरुप्रोक्तामिहापदीत ॥ १ ॥ तेजनकादयोजीवन्मुक्ताअत सत्येपदे

जनताजीवनोपायंचिदात्मानमुपागत ॥ अक्षीरार्णवसंभूतमशशांकमुपस्थितम् ॥ १०८ ॥ अहार्यमन्तंसत्यचिदात्मानमुपास्महे ॥
शब्दरूपरसस्पर्शगंधैराभासमागतम् ॥ १०९ ॥ तैरेवरहितंशांतचिदात्मानमुपागत ॥ आकाशकोशविशदसर्वलोकस्यरंजनम् ॥ ११० ॥
नरंजननचाकाशंचिदात्मानमुपागत ॥ महामहिमासहितंरहितंसर्वभूतिभि ॥ कर्तृत्वेवाप्यकर्तारंचिदात्मानमुपागत ॥ १११ ॥ अखि
लमिदमहममेवसर्वत्वहमपिनाहमथेतरन्ननाहम् ॥ इतिविदितवतोजगत्कृतमेस्थिरमथवास्तुगतज्वरोऽभवामि ॥ ११२ ॥ ॥ इ॰ वा॰
वा॰ दे॰ मो॰ नि॰ पू॰ जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशोनामएकादश सर्ग ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिनिश्चयवत
स्तेमहांतोविगतेनस ॥ सत्या सत्येपदेशांतेममेसुखमवस्थिता ॥ १ ॥ इतिपूर्णधियोधीरा समनीरागचेतस ॥ नानंदतिननंदतिजी
वितमरणतया ॥ २ ॥ इत्यलक्ष्यचमत्कारानारायणभुजाइव ॥ ऋजव स्खलिताकाराअपराइवमेरव ॥ ३ ॥ रेमिरेवनखंडेषुद्वीपेपुनगरे
षु च ॥ देवोपवनमालासुस्वर्गेषुचसुराइव ॥ ४ ॥ प्रेमु कुसुमपूर्णासुदोलांदोलचलासुच ॥ विचित्रवनलेखासुमेरुशृंगशिखासुच ॥ ५ ॥
चक्रुर्विजितशत्रूणिचामरच्छत्रवंतिच ॥ विचित्राचारयानिराज्यानिचित्राचारमयानिच ॥ ६ ॥ अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टि
तान् ॥ श्रुतिस्मृत्युदिताराम मितिकर्तव्यतामिति ॥ ७ ॥ ईदृशीरमणीयेषुललनाहास्यहारिषु ॥ विहाराहाररम्येषुभोगाभोगेषुभूपिता ॥ ८ ॥

गाधिनतत्त्वरार्थेष्ववस्थिता ॥ १ ॥ यहि पूर्णाधी बोधितत्त्वपदार्थोयेषाम् ॥ अतएवांतबहिश्चसमनीरागचेतस ॥ २ ॥ अलक्ष्येसूक्ष्मतमेपिलक्ष्यवेधनचमत्कारोयेषाम् ॥ अ
तएवनारायणभुजाइवस्थिता ॥ स्खलिताकारानचलस्वभावा अपरामेरवइवस्थिरा ॥ ३ ॥ तेषांसमदृष्ट्याविहारमपश्यति ॥ रेमिरेइत्यादिना ॥ ४ ॥ दोलानामांदोलैश्च
लासु ॥ ५ ॥ विचित्राअयाश्चित्रवर्णयेषुतानि ॥ ६ ॥ नानाचारानबहुविधशिष्टाचारान्स्वीयविचेष्टितानमनु ध्यतान्धर्माननुजग्मु ॥ स्वयमप्यनुष्ठितवंतइत्यर्थ ॥ इतिहस्यमेवश्रुतिस्मृ
त्युदिताआरामा ययमायस्यालयाविधामितिकर्तव्यतांसोमयागादीनियावत ॥ अनुजग्मु ॥ ७ ॥ ईदृशीनिर्दिष्टासु [illegible] रमणीयेषुभोगाभोगेषुभूपिताभूषितेषु ॥ ८ ॥

विविशुर्निर्विविशु. ॥ ९ ॥ चराचरभूतैः सहितेषुसर्वभुवनेषु विश्रांता सुखिताअखिलाजंतवोयैस्तथाविधेषुयज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुच ॥ अथवाआत्मासर्वेषांभूतानालो
क ॥ यथैवक्षुधिताबालामातरपर्युपासते एवसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतेइत्यादिश्रुतेरितिभाव ॥ १० ॥ तेरुर्निस्तेरु. ॥ ११ ॥ परुषाणिक्रूराणिक्लेशसहानिचित्तानियासु
क्तवित्ते शत्रुभिरुद्धतासुपरिभूतासु द्वंद्वरीतिषुविपत्स्वितियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ महदपिऐश्वर्यमितिशेष. ॥ कुलशैलाहिमवदादय. ॥१४॥ जलराशिरितिव्यतिरेकेदृष्टांतः ॥

विविशुश्चारुचूतासुमंदारवलितासुच ॥ अप्सरोगीतपूर्णासुनंदनोद्यानभूमिषु ॥ ९ ॥ सचराचरभूतेषुविश्रांताखिलजंतुषु ॥ यज्ञक्रिया
कलापेषुगार्हस्थ्येषुयथाक्रमम् ॥ १० ॥ तेरुर्हतगजेंद्रासुभ्रांतभूरिशिवासुच ॥ भेरीभांकारभीमासुसंग्रामार्णववीथिषु ॥ ११ ॥ तस्थुःप
रुषचित्तासुक्तवित्तोद्धतासुच ॥ संरंभक्षोभरौद्रीषुसर्वासुद्वंद्वरीतिषु ॥ १२ ॥ मनस्तेषांतुनीरागमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ असक्तंमुक्तमाशां
तंपरंसत्वपदंगतम् ॥ १३ ॥ नममज्जुःक्वचिदपिसंकटेषुमहत्स्वपि ॥ महदप्युपयातेषुकुलशैलाःसरःस्विव ॥ १४ ॥ नोल्लासविलासि
न्याश्रियापरमकांतया ॥ परिपूर्णेंदुलक्ष्म्येवजलराशीरघूद्वह ॥ १५ ॥ नमम्लौदुःखशोकेनग्रीष्मेणेववनस्थलम् ॥ जहर्षचनभोगौघै
रवश्यायैरिवौषधी ॥ १६ ॥ तेहिकेवलमव्यग्राःकुर्वंतःकाममंजरीः ॥ इष्टानिष्टफलंरामनाभिलेपुर्नतत्यजुः ॥ १७ ॥ नोदगुःकार्यसंपत्ता
वाक्रांतानास्तमाययुः ॥ जव्हषुर्नसुखप्राप्तौमम्लुर्नैवचसंकटे ॥ १८ ॥ मुमुहुर्नविमोहेषुनममज्जुर्विपत्क्रमैः ॥ नजहर्षुःशुभैःशोकैरुरुदु
र्नभवानिव ॥ १९ ॥ प्राकृताचारसंप्राप्तेकुर्वंतःकर्मकेवलम् ॥ स्थिताविगतसंरंभमपराइवमेरवः ॥ २० ॥ तांत्वंदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघ
विनाशिनीम् ॥ अनहंकृत्यहंकारोविहरस्वयथाक्रमम् ॥ २१ ॥ यथाभूतामिमामेवपश्यन्सर्गपरंपराम् ॥ मेरुस्थितोब्धिगंभीरःसममास्व
गतभ्रमः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रंसर्वमेवेदमित्थमाभासतांगतम् ॥ नेहसत्यमसत्यंवाक्वचिदस्तिनकिंचन ॥ २३ ॥ महत्तामलमालंब्यत्यक्त्वेद
मवहेलया ॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रभवभव्यभवक्षयी ॥ २४ ॥ किंरोदिषिघनोद्वेगंमूढवच्चानुशोचसि ॥ भ्रमस्युद्भ्रांतचित्तश्चसौम्यावर्ते
तृणंयथा ॥ २५ ॥

द्रलोपेइतिदीर्घ. ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्यग्राःकर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः ॥ काम्यतइतिकामाभोगास्तल्लक्षणामंजरी कुर्वंतोऽनुभवंत. ॥ १७ ॥ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौसत्यांनउद
गुरुत्कर्षंप्रापुः ॥ शत्रुभिराक्रांताश्चअस्तमपकर्षंनाययुः ॥ १८ ॥ विमोहेषुविमोहहेतुषुकृच्छ्रेषु ॥ विपदाक्रमैराक्रमणैः ॥ १९ ॥ प्रकृतएवप्राकृतःस्वस्ववर्णोचितआचारस्ते
नसंप्राप्तेविषये ॥ २० ॥ अनहंकृतौअहंकारनिष्कृष्टशुद्धचिन्मात्रेअहंकारआत्मबुद्धिर्यस्यतथाविधःसन् ॥ २१ ॥ यथाभूतायथास्थिताम् ॥ मेरुरिवस्थितःस्थिरः ॥ २२ ॥
कीदृशतथ्यथाभूतदर्शनंतदाह ॥ चिन्मात्रमिति ॥ २३ ॥ महत्ताब्रह्मताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

गमरास्यानिरस्टानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ नविषतमुव्वयसात्तरमुखरद्धात्मताभमम् ॥ एकांतसुध्यानिश्चितसुध्यायतदहअस्मिन्उपदिष्टार्थविषयेदार्ढ्यसाधनअभ्यद्वाराज्यप
रियाल्नादिरत्तम्यनयावदसितत्वविशंकर्करिष्ये ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वादश सर्ग ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णितस्तत्त्व
वाधनवासनाविलयक्रम ॥ प्राणरोधेनतत्क्रमपीठिकाप्रोपरच्यते ॥ १ ॥ उपशमप्रकरणेवर्णितयोर्वासनाक्षयहेत्वोर्ज्ञानयोगक्रमयोमध्येउत्तमाधिकारिविषयेणज्ञानविलासेन
वासनाविलयस्स्याप्युक्तत्वात्सिरामोमध्यमाधिकारिणामुपकारायगक्रमेणापिवासनानाशप्रकारजिज्ञासमानः पृच्छति ॥ सम्यगितिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ पृष्टस्योत्त

श्रीरामउवाच ॥ ॥ अहोनुभगवन्नूनसम्यग्जातमलक्षय ॥ त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मिसूर्यसंगादिवांबुजम् ॥ २६ ॥ भ्रांतिरस्तंगतानूनमि
त्थिकागरदीवमे ॥ संशांताखिलसंदेह करिष्येवचनंतव ॥ २७ ॥ व्यपगतमदमोहोमानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्माशांतशोकश्चिरे
ण ॥ पुनरनुगमगन्छन्स्वच्छयैकांतसुध्यायदिहवदसिसाधोतत्करिष्येविशंकम् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवन्मुक्तस
शयनिरूपणनामद्वादश सर्ग ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सम्यग्ज्ञानविलासेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नू
नविश्रांतवानहम् ॥ १ ॥ प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये ॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते ॥ तांविद्धिद्विप्रकारांत्वंचित्तोपशमधर्मिणीम् ॥ ३ ॥ आत्मज्ञानप्रकारोस्याएक प्रकटितोभुवि ॥
द्वितीय प्राणसरोध शृणुयोयंमयोच्यते ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सुलभत्वाददु खत्वात्कतर शोभनोनयो ॥ येनावगतमात्रेणभूय
क्षोभोनबाधते ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ प्रकारौद्वावपिप्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि ॥ तथापिरूढिमायात प्राणयुक्तावसौभृशम् ॥ ६ ॥
एकोयोगस्तथाज्ञानसंसारोत्तरणक्रमे ॥ समावुपायौद्वावेवप्रोक्तावेकफलप्रदौ ॥ ७ ॥ असाध्य कस्यचिद्योग कस्यचिज्ज्ञाननिश्चय ॥
ममत्वभिमत साधोसुसाध्योज्ञाननिश्चय ॥ ८ ॥ अज्ञानपुनरज्ञातस्वप्नेप्यपिनतद्भवेत् ॥ ज्ञानसर्वास्ववस्थासुनित्यमेवप्रवर्त्तते ॥ ९ ॥

रमकुर्व सत्रोपिउपशमप्रकरणोक्तमेवराजयोगहठयोगप्रकारद्वयस्मारयन्प्रतिजानीते ॥ संसारेतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रप्रयमतयो कतरस्यसुकरत्वमितिविशेषपृच्छति ॥ सुल
भत्वादिति ॥ क्षोभोविक्षेप ॥ ५ ॥ प्राणयुक्तौप्राणनिरोधे ॥ असौयोगशब्द ॥ ६ ॥ ७ ॥ कस्यचित्सुकुमारचित्तस्यप्राणसरोधदु खासहिष्णोर्हठयोगोऽसाध्य ॥ कठोरचि
त्तस्यविचाराकुशलस्यज्ञाननिश्चयोऽसाध्य ॥ ममगुरूपदिष्टस्यविचारकुशलस्यज्ञाननिश्चय सुसाध्योऽभिमतइत्यर्थ ॥ ८ ॥ विचाराकुशलत्वाद्धिज्ञानाज्ञानस्वरूपविवेकासा
मर्थ्यात् तत्प्रमाणकुशलस्यत्वमेप्यसभावितमित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ प्रवर्त्ततेस्वतएवप्रथते ॥ तथाचाज्ञानस्यसर्वेषसाक्षिणामसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यचस्वप्रकाशतया
स्व स्व मनिर्विघ्नस्यचानुभवरिवस्तिसद्धेर्विवेकस्तथाज्ञानसुकरंयोगस्तुनतथेतिदुष्करइतिभावः ॥ ९ ॥

प्रशस्तदेशकालविषयादिबाह्यहेतुसापेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह ॥ धारणेति ॥ धारणादेशोबाह्योगिरिकूटचंद्रतारादिर्हृदयकंठतालुमूलभ्रूमध्यादिश्च ॥ आसनदेशस्तु
समेशुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिरुद्धाश्रयणेप्रयोजयेदितिश्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेनयोगःसुसाध्यतां
नायाति ॥ निरुत्साहानामदमतीनामूर्खाणांपुरुषापसदानामिवनधीरस्यसमर्थस्ययतमानस्याधिकारिणःशास्त्रीयेसाधनेसुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचितायुक्तेत्याह ॥ अ
थवेति ॥ १० ॥ एवमवातरप्रश्ननिरस्यपूर्वप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ द्वावित्यादिना ॥ ११ ॥ प्राणापानतयाप्राणापानयो.समतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धःसिद्धिकामानांखे
चरत्वायनतसिद्धिदः ॥ ज्ञानकामानातुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुः ॥ अतस्तश्शृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमेवसमाधिसुखविश्रांतिफलकीर्तनेनापिप्ररोचयन्नाह ॥ मुखेति ॥ हेनृपसुत
त्वंचेतसाउद्युक्तचित्तेनमुखानिलस्यप्राणस्ययत्स्फुरणसचरणतन्निरोधेनसंभवतिसिद्ध्यतितथाविधास्थितिप्रतिष्ठागतःसन्इहप्रत्यग्रूपेअक्षयेपरेपदेयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद

धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यताम्॥ नायातियोगोत्यथवाविकल्पोनैवशोभनः ॥ १० ॥ द्वावेवकिलशास्त्रोक्तौज्ञानयोगौरघू
द्वह॥तत्रोक्तंभवतेज्ञानमंतस्थंज्ञेयनिर्मलम्॥ ११ ॥प्राणापानतयारूढोदृढदेहगुहाशयः॥अनंतसिद्धिदःसाधोयोगोयंबुद्धिदःशृणु॥ १२॥
मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिंगतोनृपसुतचेतसाक्षये॥ समाहितस्थितिरिहयोगयुक्तितःपरेपदेप्रगलितगीर्निवत्स्यसि ॥ १३ ॥
इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० ज्ञानविचारयोगोपदेशोनामत्रयोदशःसर्गः॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥
अस्तितावदनंतस्यतस्यक्वचिदयंकिल॥ जगद्रूपःपरिस्पंदोमृगतृष्णामराविव ॥ १ ॥ तत्रकारणतांयातोब्रह्माकमलसंभवः॥ स्थितःपि
तामहत्वेनस्पष्टभूतभरभ्रमः॥ २ ॥ तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः॥ ऋक्षचक्रेध्रुवधृतेनिवसामियुगंप्रति ॥ ३॥ सोहंकदाचिदा
स्थानेस्वर्गेतिष्ठञ्छतक्रतोः॥ श्रुतवान्नारदादिभ्यःकथांसुचिरजीविनाम् ॥ ४ ॥ कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह॥ शातातपो
नाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः॥ ५॥ मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि ॥ अस्तिकल्पतरुःश्रीमाञ्छृंगेचूतइतिश्रुतः॥ ६ ॥

भ्यासयुक्तित.समाहितस्थिति सन्विगलितगीर्वाग्गोचरनिरतिशयानंदरूपोभूत्वानिवत्स्यसिस्थास्यसि ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०
त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुरससच्छ्रुतस्यात्रभुशुंडस्यदिदृक्षया ॥ वसिष्ठगमनमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तुतंप्राणायामादियोगक्रमभुशुंडोक्तिप्रपं
चनेनविस्तराद्वर्णयिष्यन्भुशुंडाख्यायिकामारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ तस्ययोगिविश्रांतिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यक्वचिदविद्याकृतप्रदेशेपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेर्जगद्रू
पोब्रह्माण्डाकारःपरिस्पंदोविवर्त्तः ॥ १ ॥ तत्रब्रह्माण्डेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः ॥ २॥ ऋक्षचक्रेनक्षत्रचक्रेसप्तर्षिलोके ॥ युगशब्देनयुगसमूहोवैवस्वतमन्वतरंलक्ष्यते
॥ ३ ॥ शतक्रतोरिंद्रस्यआस्थानेसभायाम् ॥ ४ ॥ मौनीअल्पभाषिता ॥ मानीमाननार्हःप्रमाणकुशलश्च ॥ ५ ॥ यदुवाचतदाह ॥ मेरोरित्यादिना ॥ पद्मरागमयेशृंगेदिविन
भोदेशेचूतइतिश्रुतोविश्रुतःकल्पतरुरस्ति ॥ ६ ॥

कलधौतहेमहृद्येतन्मयीभिः कल्पलताभिः धाते ॥ ७॥८॥९॥ यतोविश्रांतमतिरतएवशांत ॥ १० ॥ तत्तथाविधवीर्यंजीवितसाधनदशायांपुण्यफलदशायामुदयपरमपुरुषाया
ःपुरुषयुक्तधर्मेण ॥ संभावनायांलिङ् ॥ ११ ॥ भूयोपिमयापृष्टेनतेनशातातपेनइतिउक्तप्रकारेणैवभुशुंडोवर्णित ॥ तदुक्तेःप्रशंसामाभसशंकांवारयति ॥ सत्यमुक्तवानिति
॥ १२॥१३॥१४॥ तदवर्णंगवर्णयति ॥ रत्नेत्यादिना ॥ रत्नैर्गैरिकैश्चकांतिन ॥ मध्वासवमयुक्तेनरसेनमदेनेवककुभांदिशांगणरंजयन्लोहितीकुर्वन् ॥ श्रीवाहिलोहितायमानाभ्र
सिद्धा ॥१५॥ कल्पांतज्वलनाद्युद्गतानांज्वालानांपिंडएवाद्रि सपन्नइवेत्युत्प्रेक्षा॥ संचितराशीभोपचितम् ॥ इंद्रनीलानांशिखाग्रयऊर्ध्वप्रसृता प्रभाएवधूमायस्येत्युत्प्रेक्षायामुप

तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणस्कंधकोटरे ॥ कलधौतलताप्रोतेविद्यतेविहगालय ॥ ७॥ तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायस ॥ वी
तरागोबृहत्कोशेवसेवनिजपंकजे ॥ ८ ॥ सययाजगतांकोशेजीवतीहसुराश्चिरम् ॥ चिरजीवीतथास्वर्गेनभूतोनभविष्यति ॥ ९ ॥ सदी
र्घायु सनीराग सश्रीमान्समहामति ॥ सविश्रांतमतिःशांत सकांत कालकोविद ॥ १० ॥ सययाजीवतिखगस्तयेहयदिजीव्यते ॥ त
द्भवेज्जीवितपुण्यदीर्घंचोदयमेवच ॥ ११ ॥ इतितेनभुशुंडोसौभूय पृष्टेनवर्णित ॥ यथावद्देवदेवानांसभायांसत्यमुक्तवान् ॥ १२ ॥ कथाव
सरसंशांतावथयातेसुरव्रजे ॥ भुशुंडविहगद्रष्टुमहंयात कुतूहलात् ॥ १३ ॥ भुशुंड संस्थितोयत्रमेरोःशृंगतदुत्तमम् ॥ सप्राप्तवान्क्षणे
नाहंपद्मरागमयंबृहत् ॥ १४ ॥ रत्नगैरिककांतेनतेजसावह्निवर्चसा ॥ मध्वासवरसेनेवरंजयत्ककुभांगणम् ॥ १५ ॥ कल्पांतज्वलनो
ज्वालापिंडाद्रिमिवसंचितम् ॥ इंद्रनीलशिखाधूममालोकारुणितांबरम् ॥ १६ ॥ सर्वेषामेवरागाणांराशिमद्राविवस्थितम् ॥ सर्वसं
ध्याभ्रजालानांघनमेकमिवाकरम् ॥ १७ ॥ उत्क्रांतिंकुर्वतोमेरोर्ब्रह्मनाड्येवनिर्गतम् ॥ मूर्धानमागतंकांतंवाडवंजठरानलम् ॥ १८ ॥
सुमेरुवनदेव्येवनवालक्तकरंजितम् ॥ लीलयादातुमिंदुःखेनीतहस्तशिखांगुलिम् ॥ १९ ॥ ज्वालाभिरिवमालाभिररुणाभि पयोमुखम् ॥
स्वगंतुमिवसस्पंदशैलस्यमिववाडवम् ॥ २० ॥

पत्ति ॥ १६ ॥ सर्वेषांरागाणांलौहित्यानांसर्वेषांप्राणिनांरागाणांरतिनिष्ठानांवा ॥ १७ ॥ ब्रह्मनाड्यासुषुम्नयाउत्क्रांतियोगेनब्रह्मरंध्रंभित्त्वानिर्गमनंकुर्वतश्चिकीर्षतोमेरोर्जठ
राग्निर्गतंमूर्धानंशिरःप्रदेशमागतंवाडवंवडवाग्निकस्यजठरानलमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥ १८ ॥ सुमेरुवनदेव्यालीलयाक्रीडाकौतुकेनइंदुमाकाशेउपरिदुःखेनीतप्रसारितमलक्तकर
संजितंहस्तस्यशिखाग्रसदृशमंगुलिजातमिव ॥ १९ ॥ मालाभिरिवपंक्तितांभिर्ज्वालाभिःखंगंतुमिवसस्पंदंचलितमतएवशैलस्यपर्वतमात्रस्यमध्यभागवर्त्तित्वाद्वाडवाग्नि
पयोमुखेपयस्तत्पानार्थंवाडवंमानसंबंधिनवव्याप्तमिवस्थितम् ॥ स्वस्यपरिपयोनिर्गमरोधकमुखेमपत्यावेयस्य ॥ २० ॥

कचद्वलांशुनखाग्राभिस्त्रिभिः शृंगाग्रांगुलिभिस्ताराअश्विन्यादी स्प्रष्टुंस्पृष्ट्वागणयितुमिवआकाशंपरिचुंबत्व्याप्नुवदिवउन्नतम् ॥ २१ ॥ मुरजावाद्यभेदाः ॥ भुवावनभूम्याभृ
तानापुटानाननलक्ष्मीणांनृत्यमंडपमिवस्थितम् ॥ ध्वनत्षट्पदपेटकभ्रमरसमूहोयस्मिन् ॥ २२ ॥ दंतपंक्तित्वद्विकसत्यातालपत्राणामावल्ल्यापंक्त्या ॥ उदारोमदमन्मथोसर्वश्रा
णिनायस्मिन् ॥ २३ ॥ तापसत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ वरेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पारऊर्ध्वावधिम् ॥ २७ ॥ सितहरितादिवर्णैर्वनकुसुमराशिलक्षणैः प्रतिदिननवैरंगैरंजकद्रव्यैर्दिविव्योम्नि
विहितानिलिखितानीवअमलानिचित्राणियेनतथाविधममरयुवतिवर्गस्यलीलाचलक्रीडापर्वतभूतमैरवशिरःशृंगमहत्प्राप्तवानितिप्राक्तनचतुर्दशश्लोकेसर्वेषामन्वयः ॥ २८ ॥

ताराःस्प्रष्टुमिवाकाशमंगुलीभिरिवत्रिभिः॥ कचदंशुनखाग्राभिःपरिचुंबदिवोन्नतम्॥२१॥ गर्जज्जीमूतमुरजंभूभृतानांतुमंडपम्॥ ह
सत्कुसुमगुच्छाढ्यंध्वनत्पट्पदपेटकम्॥२२॥दंततालदलावल्ल्यापरिहासादिवस्फुरत्॥दोलालोलाप्सरोवृंदमुदारमदमन्मथम्॥२३॥
शिलाविश्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरम्॥ वरांबराजिनंशुभ्रगंगायज्ञोपवीतिच॥ २४॥ तापसंपिंगलमिववेणुदंडधरंस्थितम्॥ गंगा
निर्झरनिर्ह्रादिलतागृहगतामरम्॥ २५॥ गंधर्वगीतसुभगमामोदमधुरानिलम्॥ फुल्लहेमांबुजोत्तंसंताराररत्नविभूषितम्॥ २६ ॥ व्यो
म्नःपारमिवप्राप्तंपिंगलंभैरवंशिरः॥ २७॥ सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः॥ दिविविहितामलचित्रंलीलाचलममर
युवतिवर्गस्य॥ २८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० भुशुंडोपाख्यानेमेरुशिखरवर्णनंनामचतुर्दशःसर्गः॥ १४॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥ ॥कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुंतलेतस्यमूर्द्धनि॥ कल्पांगमहमद्राक्षंशाखाचक्रमिवस्थितम् ॥ १ ॥ पुष्परेणवभ्रवलितंरत्नस्तवकदंतु
रम्॥ उत्सेधनिर्जिताकाशंशृंगेशृंगमिवार्पितम्॥ २॥ ताराद्विगुणपुष्पौघंमेघद्विगुणपल्लवम्॥ रश्मिद्विगुणरेण्वभ्रंतडिद्विगुणमंजरीम्
॥ ३॥ स्कंधेपुकिन्नरीगीतद्विगुणभ्रमरस्वनम्॥ दोलालोलाप्सरोलोकद्विगुणीकृतपल्लवम्॥ ४ ॥

इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शृंगेकल्पतरुश्चूतःपुष्पपक्ष्यादिसंपदः ॥ स्कंधेकाककुलंतत्रभुशुंडश्चेहवर्ण्यते ॥ १ ॥
कुसुमापूर्णानिकल्पाभ्राण्येवकुंतलाःकेशायस्मिंस्तथाविधेतस्यशृंगस्यमूर्धनिशिरोदेशेप्राणिनामभिलषितार्थपूरणायकल्पंतइतिकल्पान्यंगानिशाखाद्यवयवायस्यतथाविधप
रितःसमप्रसृतशाखापंक्तित्वाच्छाखाचक्रमिवस्थितम् परंवैचित्र्यमागतमित्यंतद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टमर्थात्शातातपोक्तचूततरुमहमद्राक्षमितिसंबंधः ॥ १ ॥ पुष्परे
णुलक्षणैरभ्रैर्वलितंव्याप्तम् ॥ उत्सेधऔन्नत्यम् ॥ शृंगेप्राग्वर्णितमेरुशृंगे ॥ २ ॥ नकेवलमुत्सेधेनैवनिर्जिताकाशंकिंतुताराद्विद्विगुणपुष्पौघादिनापीत्याह ॥ तारेति ॥ तडिद्वि
गुणमंजरीमितिनपुंसकत्वंचेतिकपिनकपीतिवत्स्त्रीत्वनिषेधश्छांदसःकपोलोपः ॥ ३ ॥ दोलालोलाप्सरोलोकानामोष्ठकरपदपल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

कामक्रत्वात्शरीरविहारार्थकृतविहगमवपे सिद्धगधवसघातैर्द्विगुणयथास्यात्तथाउत्थानिष्पन्नाविहगमायस्मिन् ॥ रत्नकांतिलक्षणयाअच्छनीहारद्विगुणयात्वचावृतांशुकपरि हितवगमिवस्थितम् ॥ ५ ॥ अत्यतिशयेनचंद्रबिंबसमाश्लेपात्मनरसपूर्णैर्वद्विगुणानिअतएवबृहंतिफलानियस्य ॥ स्कंधमूलेषुसंलीनैःकस्यापीद्विगुणीकृतानीवपत्राणि यस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ अप्सरोलक्षणभ्रमरीभिर्वलयस्वने कटककणितैर्भृंगानुत्सार्यगृहीता कुसुमानामांतरामकरा यस्य ॥ चकार प्राक्तनविशपर्णरस्यसमुच्चयार्थ ॥ ८ ॥ जगज्जालंप्रतीत्यमिवस्थितम् ॥ अनंतानामनवधीनांरत्नानामाशानांदिशांपरिपूरकम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अशुकैर्दिव्यवस्त्रैर्मिथ्याकथमिवार्थिकामप्रपूरकम् ॥ लतानांविलसन

सिद्धगधवसघातद्विगुणोत्थविहगमम् ॥ रत्नकांत्यच्छनीहारद्विगुणत्वग्वृतांशुकम् ॥ ५ ॥ चंद्रबिंबसमाश्लेषद्विगुणांगबृहत्फलम् ॥ मूलमंलीनकस्याभ्रद्विगुणीकृतपत्रकम् ॥ ६ ॥ सुरसंवलितस्कंधपत्रविश्रांतकिन्नरम् ॥ निकुंजकुंजजीमूतकच्छसुमसुरादिकम् ॥ ७ ॥ स्वाकारविपुलभृंगानुत्सायवलयस्वने ॥ अप्सरोभ्रमरीभिश्चगृहीतकुसुमांतरम् ॥ ८ ॥ सुरकिंनरगंधर्वविद्याधरवरान्वितम् ॥ जगज्जालमिवानंतंदशाशाकाशपूरकम् ॥ ९ ॥ नीरंध्रकलिकाजालंनीरंध्रमृदुपल्लवम् ॥ नीरंध्रविकसत्पुष्पंनीरंध्रवनमालितम् ॥ १० ॥ नीरंध्रमंजरीपुंजनीरंध्रमणिगुच्छकम् ॥ नीरंध्रांशुकरत्नाढ्यलताविलसनाकुलम् ॥ ११ ॥ सर्वत्रकुसुमापूरे सर्वत्रफलपल्लवे ॥ सर्वामोदरज पुंजे परवेनिभ्यमागतम् ॥ १२ ॥ तस्यकक्षेषुकुंजेषुलतापत्रेषुपर्वसु ॥ पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् ॥ १३ ॥ निशानाथकलावङ्मृणालशकलैधितान् ॥ अर्जुनांभोजिनीकंदकवलान्ब्रह्मसारसान् ॥ १४ ॥ विरिंचेरथहंसानांपोतकान्सामगायिन ॥ ॐकारवेदसूद्भवब्रह्मविद्यानुशासनान् ॥ १५ ॥ उद्गीर्णमंत्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् ॥ अस्थिनैकतडित्पुंजनीलमेघसमोपमान् ॥ १६ ॥ दवैर्निरीक्षितान्नित्ययज्ञवेदिलतादलान् ॥ शुकान्काशानवाठ्यामाञ्छिखिशिखाशिखान् ॥ १७ ॥ गौरीरक्षितबर्हौघान्कौमारान्वरबर्हिण ॥ स्कंदोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥ १८ ॥

सास्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कक्षेपुस्कंधशाखासंधिषु ॥ कुंजेषुलतावनशाखासु ॥ १३ ॥ विहगेषुविशेषमाह ॥ निशानाथेति ॥ निशाकरकलानांस्वकामृणालशकलानीव तैरेधितान्वर्धितान् तथाअर्जुनाःशुभ्राअंभोजिनीकंदाअपिकवलानिग्रासायेषांतथाविधान् ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान्हंसान् ॥ १४ ॥ ॐकारस्यवेदानांचरहस्यार्थालोचनसमर्थत्वात्तुल्योमिभभूतान्परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनगुरुमुखाद्विधिनाध्ययनयेषाम् ॥ १५ ॥ अग्निवाहनशुकानाहउद्गीर्णेति ॥ उद्गीर्णस्वादिना ॥ अस्थिरोऽस्य नैकान्यनेकानितडित्पुंजानिनीलमेघाश्चवर्णत समाउपमायेषाम् ॥ १६ ॥ यज्ञवेदिषुआसीनांनांहरितकुशलतानांदलानीवश्यामान्हरितान्कुशान्मुखितलाहनभूतान्शुकानाहंदवानि नित्यवामुक्तत्वे ॥ मयूरपोतान्कथयति ॥ शिखेत्यादिना ॥ शिखिन अग्निशिखेवभास्वरा शिखायेषान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

व्योम्नैवजातानातत्रैवनष्टानांमरणपर्यंतभूमावनवतरताअतएवबलाधिक्यान्महतामतएवव्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानांपक्षिजातिभेदानांनित्यंक्रीडासहायत्वाद्बंधून् आबद्धनिलयान्कृतनीडान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भूतौघप्राणिजातम् ॥ तत्रतस्मिन्वृक्षे ॥ २२ ॥ पुष्टानिघनानिपत्राणियस्याः ॥ २३ ॥ कालेदक्षिणशाखादर्शनानंतरकालेकाकोलाद्रोणकाकाख्याः काकजातिभेदास्तेषांवलयमंडलम् ॥ कल्पाभ्राणिसवर्तमेघास्तदोघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्यकृतांजनानांयोषिताभोग्यानामप्सरसांस्वर्गैरतिसुखभोगयोग्येस्कंधकोटरेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ शाल्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः ॥ २६ ॥ मेघावातेनवायुनासमेनसमभागेनविभेद्यच्छित्त्वाअपसारिताःकोटरेप्रवेशि

व्योम्नैवजातनष्टानांमहतांव्योमपक्षिणाम् ॥ बंधूनाबद्धनिलयाञ्छरदभ्रसमाकृतीन् ॥ १९ ॥ विरंचिहंसजानन्यानन्यानग्निशुकोद्भवान् ॥ कौमारबर्हिजानन्यानन्यानंबरपक्षिजान् ॥ २० ॥ द्वितुंडांश्चभरद्वाजान्हेमचूडान्विहंगमान् ॥ कलविंकबलान्गृध्रान्कोकिलान्क्रौंचकुक्कुटान् ॥ २१ ॥ भासचाषबलाकादीन्बहूनन्यांश्चराघव ॥ भूतौघंजगतीवाहंदृष्टवांस्तत्रपक्षिणः ॥ २२ ॥ दक्षिणस्कंधशाखायांस्थितायांवैदवीयसि ॥ अथाहंदृष्टवान्पुष्टपत्रायामंबरस्थितः ॥ २३ ॥ कालेकाकोलवलयंमंजरीजालमालितम् ॥ लोकालोकाचलेरण्येकल्पाभ्रौघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ तत्रपश्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ विचित्रकुसुमास्तीर्णेविविधामोदशालिनि ॥ २५ ॥ पुण्यकृद्योषितांस्वर्गेप्रियस्तबककवासिताः ॥ अपरिक्षुभिताकाराःसभार्यावायसाःस्थिताः ॥ २६ ॥ विभेद्यमेघावातेनसमेनेवापसारिताः ॥ तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः ॥ २७ ॥ मध्येचकाचखंडानामिंद्रनीलइवोन्नतः ॥ परिपूर्णमनामानीसमःसर्वांगसुंदरः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ चिरजीवीतिविख्यातश्चिरजीविनयातया ॥ २९ ॥ जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुंडइतिविश्रुतः ॥ युगागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ॥ ३० ॥ प्रतिकल्पंचगणयन्खिन्नश्चक्रपरंपराम् ॥ जन्मनांलोकपालानांशर्वशक्रमरुत्वताम् ॥ ३१ ॥ संस्मर्तासमतीतानांसुरासुरमहीभृताम् ॥ प्रसन्नगंभीरमनाःपेशलःस्निग्धमुग्धवाक् ॥ ३२ ॥ अव्यक्तवक्ताविज्ञातानिर्ममोनिरहंकृतिः ॥ सुहृद्बंधुस्तथामित्रंमृत्युपुत्रोगुरुप्रभुः ॥ सर्वदासर्वथासत्यंसर्वसर्वस्यसंस्तवे ॥ ३३ ॥

ताइव ॥ २७ ॥ मानीमान्यः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदस्याऽवधानेननिरोधेन ॥ तयाप्रसिद्धतमया ॥ २९ ॥ ३० ॥ लोकपालप्रायपाठात्शर्वाईशानाः शक्राइंद्राःमरुत्वंतोमरुत्सखाअग्नयस्तेषांजन्मनांचक्रपरंपरागणयन्खिन्नोनिर्विण्णः ॥ ३१ ॥ पेशलश्चतुरः ॥ ३२ ॥ अव्यक्तानामस्फुटानांसूक्ष्मतमार्थानांस्फुटीकृत्यवक्ता ॥ यतस्तेषांविज्ञातामृत्योःपुत्रइवपरमप्रियः ॥ बुद्ध्यागुरोर्बृहस्पतेरपिप्रभुःसमर्थः ॥ कुतोयंसर्वेषांसुहृदादिस्तत्राह ॥ सर्वदेति ॥ यतोयंसर्वस्यप्राणिजातस्यसर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथासर्वप्रकारेणापिसर्वदासत्यंसर्वस्यसंस्तवेवर्णनप्रसंगेचसर्वमतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पक्षग्पविविशेषणानिरुपटानि ॥ स्त्संदरीकस्यकुहरदहराकाशरूपस्त्यथ ॥ तस्यभूताकाशशकाबारणायाह ॥ व्यवहारवेत्तेति ॥ सरःपक्षेऽहृदिमध्येपुंडरीकाणामाधारभूतंकु
हरंनिर्यानयस्य ॥ वयःपक्षिणस्तयामवहाराविश्रांतिस्तद्वेत्ता ॥ निमलतमत्वाधकटाशयत्री ॥३८॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचदश सर्गः॥१५॥
पूर्वामवसिष्ठनपूजितनासनादिभि ॥ भुशुंडजम्मकमादि कृतःप्रश्नोभवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथअकृतस्यभुशुंडस्यपुरःस्वाग्रअपतनेनक्षणमिवअपतअथातरम ॥ १ ॥ किंचिद्विक्षो
भितमभदस्येत्यक्षिणोति ॥ भृक्षोभेति ॥ वायसानामास्थानसभा ॥ २ ॥ अशंकितमचिंतितंकिलासभावितागमनमपिमांप्राप्तम ॥ अथवुद्धवान्त्रिकालदर्शित्वादेवेतिभाव ॥ ३ ॥

सौम्य प्रसन्नमधुरोरसवान्महात्मात्वप सरोवरइवातरखद्यशैत्य ॥ हृत्पुंडरीककुहरव्यवहारवेत्तागांभीर्यमच्छमजहत्प्रकटाशयश्री ॥३८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडदर्शननामपंचदश सर्ग ॥१५॥ ॥६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथतस्याहमपतदीप्यमानवपु पुर ॥किंचिद्विक्षोभितसभ स्वात्रक्षत्रमिवाचले॥१॥ चुक्षोभवायसास्थाननीलोत्पलसर ममम॥मत्पातमदवातेनमृकपेनेवसागर॥२॥अशंकितमपिप्राप्तदर्शनान्मामनंतरम्॥भुशुंडस्तुवसिष्ठोयप्राप्तइत्यवबुद्धवान्॥३॥ पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघशावइवाचलात्॥हेमुनेस्वागतमितिप्रोवाचमधुराक्षरम्॥४॥सकल्पमात्रजाताभ्याकराभ्यांकुसुमांजलिम्॥ मत्यमाशुतदवादान्मेघोहेममिवोत्करम्॥५॥इदमासनमित्युक्त्वानवकल्पतरुच्छदम्॥उपानीतवतित्यक्तभृत्येवायसनायके॥६॥ भुशुडउत्थितस्वीयकलापक्षेपुपक्षिपु॥उपविष्टमुनिहस्वास्वासनोन्मुखदृष्टिपु॥७॥समतात्स्वगर्वदनभुशुंडेनसमतत॥तस्मिन्कल्पलतापुंजेत्युपविष्टोहमासने॥८॥अर्घ्यपाद्यादिसपाद्यभुशुंडस्तुष्टमानस॥मामुवाचमहातेजा सौहृदान्मधुराक्षरम्॥९॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥अहोभगवतास्माकप्रसादादर्शितश्चिरात्॥दर्शनामृतसेकेनयत्सिक्ता सद्गुमावयम्॥१०॥ मत्पुण्यचिरसभारप्रेरितेनत्वयाधुना॥मुनेमान्यैकमान्येनकुतश्चागमनकृतम्॥११॥कच्चिदस्मिन्महामोहेचिरविहरतस्तव॥अखंडितेवसमतास्थिताचेतसिपावने॥१२॥किमर्थमद्यागमनक्लेशेनात्माकदर्थित॥वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोवक्तुमर्हसि॥१३॥

मेघशाव मम्भोमेघइवतियावत् ॥ ४ ॥ तदैवस्वागतोक्तिकाल एव ॥ हिममेवहेमशिशिरमासारोत्करमिव ॥ ५ ॥ स्वपक्षभृत्यैभृत्यद्वाराआसनानयनमकृत्वास्वयमेवासनमा
नयादुपानीनवतीत्यथ ॥ ६ ॥ उत्थितातपूर्वाम्बयि ॥ स्वीयाः कलाःकतिपयस्वपरतःपक्षायेपातयाविधेपुपक्षिपुतत्सभायायसेपु ॥ ७ ॥ ततस्तदनतरमहंभुशुंडेनसममुपविष्ट
॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादोनुग्रहः ॥ सद्गुमाःपुण्यरक्षायमाणा कल्पवृक्षसदृशावा ॥ वयमितिमिकरणजातितापोतनायकास्यात्याख्यायामिविद्वुमचनम ॥ १० ॥ कृत कस्माद्धेतोगात
॥ ११ ॥ महामोहमूलाकामकार्येजगति ॥ १२ ॥ आज्ञापनवचनश्रवणेउत्कानामत्कस्थितानाम ॥ आज्ञाआज्ञाप्यमर्थम ॥ १३ ॥

मृष्टानिशाणोल्लेखनेनमणिवच्छोधितानि ॥ अतएवमालाद्याकारेणघटितानि ॥ देहेषुकांतानिमनोरमाणिब्रह्मादिशरीराणितन्मयानितद्विकारभूतानीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निलानीरदामेघाएवपल्लवानिदशायस्य ॥ अबरमाकाशदिशइतियावत् ॥ अबरवस्त्रम् ॥ ८ ॥ भ्रमतीभिः शिवांगनाभिःक्रोष्ट्रीभिः पक्कैर्महामांसैर्नरामिषैर्बल्योदनैश्चआकुलम् ॥ यामनगरादिभ्योबहिर्भूतम् ॥ भ्रमतीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरंगनाभिः पक्कैर्महद्भिर्मृष्टतमत्वात्प्रशस्यैर्मांसौदनादिभोज्यैश्चाकुलव्याप्तसर्वदोषेभ्योवहिर्भूतमित्यपिश्लेषादारोप्यते ॥ ९॥ मातरोवक्ष्यमाणाः प्रेम्णाबध्नतीतिबंधवः सदाक्रीडासहाया. ॥ १० ॥ चरतःपर्यायेणतत्तदंगभूषणायप्रसर्पतः ॥ मसृणागकाःस्निग्धसर्वांगा ॥ दीप्यमानस्वर्णकांतयः ॥ ११ ॥ यस्यभैरवभीषणमाचरितचरित्रम् ॥ तदेवावयुत्योदाहरति दृक्पातेत्यादिविशेषणैः ॥ १२ ॥ सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचिंतनेनैवस्वस्थीकृतजगज्जातंयेनतथाविधमतएवस्वव्यापार.समाधिस्तत्स्थचेतोयस्यतथाविधस्ययस्ययदृच्छयासमाधिभंगेयःकरस्पंदःसोप्यासुराणिपुराणिक्षिणोत्यसुरैस्सहनाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथाविधोभवतीतिवि

निर्मलानिजितेंदूनिमृष्टानिघटितानिच ॥ यस्यास्थीन्येवरत्नानिदेहकांतमयानिच ॥७॥ सुधाकरसुधाधौतंनीलनीरदपल्लवम् ॥ तारकाबिंदुशबलंयस्यचांबरमंबरम् ॥ ८ ॥ भ्रमच्छिवांगनापक्वमहामांसोदनाकुलम् ॥ वहिर्भूतंगृहंयस्यश्मशानंहिमपांडुरम् ॥ ९ ॥ कपालमालाभरणाःपीतरक्तवसासवाः ॥ आंत्रस्रग्दामवलिताबंधवोयस्यमातरः ॥ १० ॥ प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरंतोमसृणांगकाः ॥ भुजगावलयायस्यप्रकचत्कनकत्विषः ॥ ११ ॥ दृक्पातदग्धशैलेंद्रंजगत्कवललालसम् ॥ भैरवाचरितंयस्यलीलासंत्रासितासुरम् ॥ १२॥ स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्थचेतसः ॥ यदृच्छयाकरस्पंदोयस्यासुरपुरक्षयः ॥ १३ ॥ एकाग्रमूर्त्तयःस्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ॥ स्वशनायस्यतेशैलाःसरसाअपिनीरसाः ॥१४॥ शिरःखुराःखुरकराःकरदंतमुखोदराः ॥ ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्चप्रमथायस्यलालकाः ॥ १५॥ तस्यनेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ॥ यथागणास्तथैवान्याःपरिवारोहिमातरः ॥ १६ ॥ नृत्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणानताः ॥ चतुर्दशविधानंतभूतजातैकभोजनाः ॥ १७॥

शेषः ॥ १३ ॥ यस्यसमाधिकालेप्रसिद्धमैकाग्र्यपृथिवीशैलरूपतन्मूर्त्तिषुप्रत्यक्षदृश्यतइत्याशयेनाह ॥ एकाग्रेति ॥ स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिता. रसापृथिवीरसोजलंचतत्सहिताइतिसरसाअपिस्वशना. शोभनाशनतृमाइवनीरसाअशनायापिपासादितृष्णाशून्यास्तेप्रसिद्धामेरुहिमवदादयः शैलायस्यहरस्यएकाग्रभूताध्यानमूर्त्तयःप्रसिद्धाइत्यर्थः ॥ १४ ॥ इदानीतस्यगणान्सर्वांगेषुसर्वशक्तिमतोवर्णयति ॥ शिरइति ॥ शिरासिखुराधावनखडनादिखुरशक्तिमतियेषाम् ॥ तथाखुराश्चकराविचित्रशिल्पादिकरशक्तिमंतोयेषाम् ॥ तथाकराश्चदंतमुखोदरचर्वणभक्षणावपनादिशक्तिमतोयेषाम् ऋक्षाभल्लूकाउष्ट्राअजाअहय.सर्पास्तेषामिववक्त्राणियेषातथाविधाः प्रमथायस्यलालकाःक्रीडासहायाइत्यर्थः ॥ यथागणास्तथैवसर्वांगेषुसर्वशक्तिमत्योनानाकाराननाश्चमातरस्तस्यपरिवारः ॥ १६ ॥ भुवनसंख्ययाचतुर्दशविधानिस्वसंख्ययाअनतानिभूतजातान्येकंमुख्यभोजनमन्नयासाम ॥ १७ ॥

शांते परविश्रांतधीः अत परमानंदपूर्णित ॥ समारंभस्य यथातथाविधानां सर्ववस्तूनामाविर्भावतिरोभावौ तत्तन्निमित्तसमायातस्वभावतस्तं च जानातीति आविर्भावतिरोभावत ज्ञः ॥ ५ ॥ प्रियमधुरं च यद्वचनो चितं वीणागानमिव तद्रूपवाक्यस्य यस्य साक्षात्कारमात्रात्सकलभयापहं स्वयमेव जगदुद्धारायनवशरीरमाश्रित अतएव सहजानंदप्रहर्षयुक्तो भुशुंडः प्रश्नात्तरकथनाय सरभसेन सायोगेन वदनेनाभिरामरूप सन्निदमाहेति परेणान्वयः ॥ ६ ॥ स भुशुंडो मामतिशुद्धममृतमखिलनिजस्वरूपमनुज्झितसंभ्रमेणात्यक्तवि नयारंभात्मा गिरा रसोत्पादकत्वेन कथयितुममलगिरा वक्ष्यमाणवृत्तांतमाह ॥ यथा मुग्ध मुग्धो मेघ स्तनितेन स्वगर्जितरवेण मधुपमकरंदपानरसिकं भ्रमरं प्रति तथैवाहूतवा न् ॥ तथा वराग वपृष्टप्रश्नानरसिकमयितमुक्तिनोंपदेश किंत्वनुवादमात्रमिति भाव ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० निर्वा० पू० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ स्व जन्म यन्मया हेतोरहरलक्षणमातृका ॥ तासां पानोत्सवान्मारा भुशुंडेनाथ वर्णिता ॥ १ ॥ तत्र कस्मिन्कुले भवाञ्जात इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरवक्तुं भूमिकां रचयति ॥ अस्तीत्या

परिविश्रांतधीशांत परमानंदघूर्णित ॥ आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञ संसारजन्मनाम् ॥ ५ ॥ सरभसवदनाभिरामरूप प्रियमधुरोचित गानरूपवाक्य ॥ स्वयमिव नवमाश्रित शरीरं सकलभयापहरं प्रहर्षयुक्त ॥ ६ ॥ इदममलगिरा समाह शुद्धमनृतमनुज्झितसंभ्रमक्रमे ण ॥ कथयितुमखिलनिजं स्वरूपं मधुपमिव स्तनितेन मुग्धमेघ ॥ ७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भुशुंडोपाख्याने भुशुंडस्वरूपव र्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भुशुंड उवाच ॥ ॥ अस्त्यस्मिञ्जगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवो हरो नाम देवदेवा भिवंदित ॥ १ ॥ षट्पदश्रेणिनयना यस्यांकस्थाय कलनी ॥ विलासिनी शरीरार्धे लता भूततरोरिव ॥ २ ॥ हिमहारसिता यस्य लहरीस्तब कांकिता ॥ आवेष्टितजटाजूटा गंगाकुसुममालिका ॥ ३ ॥ क्षीरसागरसंभूत प्रस्रुतामृतनिर्झर ॥ प्रतिबिंबकरः श्रीमान्यस्य चूडामणि शशी ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चंद्रप्रस्रवेणामृतीकृत ॥ यस्येंद्रनीलवत्कालकूटं कंठे विभूषणम् ॥ ५ ॥ धूलिलेखा महावर्तस्वच्छपावकसंभ वम् ॥ परमाणुमयं भस्म यस्य स्नानजलं सितम् ॥ ६ ॥

दिना ॥ सर्वेषां नाकनिवासिनां मध्ये प्रज्ञाज्ञानैश्वर्यबलादिगुणैरुत्कृष्टतमः सर्वानामपि देवानामप्युपास्यश्चेत्यानरिमत्वा विशिरस्यश्रित सर्वत सदा परवादितो नमस्कृतस्तुतश्चेति भि शिवगणे सर्वाशापिनस्तैयोस्कर्षपरमावधित्वमिति दर्शितम् ॥ अनेनाथा वक्ष्यमाणप्रश्नविचारे भंगलमपि सूचितबोध्यम ॥ १ ॥ षट्पदानां श्रेणिरिव नयनानि यस्याः ॥ २ ॥ हि ममिरहारइवधवलितालहरीलसर्णलसर्वकशाभिनापूरितागुंफितेतियावत् ॥ ३ ॥ प्रतिबिंबकरोदर्पणभूतश्चूडामणि ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चंद्रस्यामृतप्रस्रवेण निरस्तविषशक्तिरा ह्रिनमजीवनशक्तिमेत्वमर्ताकृत ॥ ५ ॥ तथा यस्य स्वच्छात्सर्वाक्षिपावकाज्जगत्प्रलयहेतो संभवतीति तथाविधं धूलिलेखाधूलिश्रेणिरूपा महाप्रलयवात्यावर्तो यस्मात्तथावि धे स्थूलभूतानां सूक्ष्मसंयमनेशकमेण परमसूक्ष्मसाम्यक्रमाय परिशेषात्परमाणुमयं सितशुभ्रं तत्ताक्षिचिन्मात्रजलमप्रमितस्नानजलं नायालक्षणजलमस्य नायाश वन्ममन्ता विभूषणमित्यनुषज्यते ॥ इत्यस्मिन्नजनिप्रासिनोद्धूलनविधिर्निवर्तितसाम्या ॥ ६ ॥

ध्वनंतःशैलागृहाश्रयस्मिन्कर्मणितथथाभवतितथा ॥ चद्रोदयरागेणरजतूरववत्ध्वनन्त्वसमुद्रवारीवजगर्जुः ॥ ३४ ॥ चंदनादिनारक्तवसासवादिनावाचर्चितान्यनुलिप्तानिपु
ष्टान्यगानिशिरआदिखुरपर्यंतानियथास्युस्तथापानपपुः ॥ ३५ ॥ तासामुन्मत्तवृत्तान्येवकानिचिदभिलपन्नुपसंहरति ॥ पपुरिति ॥ पपु पेयानि ॥ अपुःपरस्पररक्षुः ॥ पर
स्परमुखेअग्रौवाअहौषु. ॥ अपवृत्तंपरिवृत्तस्वाचारशिक्षयाअपगतसद्वृत्तंवा ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥
ब्राह्मीहंस्यांचडयोगात्स्वजन्मभ्रातृभिःसह ॥ ब्राह्म्याःप्रसादाज्ज्ञानाप्तिःपितुःस्थानाप्तिरुच्यते ॥ १ ॥ तासांमातृणाम् ॥ वाहावाहनभूताश्चडादयः ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्नुत्सवे

अन्याजगुर्ध्वनच्छैलगृहमापानतोषिताः ॥ वारीवरववद्रंजज्जगन्मंडलकोटरे ॥ ३४ ॥ अन्याःपानंपपुःपुष्टचर्चितांगशिरःखुरम् ॥ ली
लाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ॥ ३५ ॥ पपुरुदगुरथोच्चैःसत्वराजग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः ॥ ननृतुरनिशमादुःस्वादुमां
संचदेव्यस्त्रिभुवनमपवृत्तंचक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०भु०मातृव्यवहारवर्णनंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥
भुशुंडउवाच ॥ ॥ इत्युत्सवेवर्त्तमानेतासांवाहास्तउत्तमाः ॥ तथैवमत्ताजहसुर्ननृतुःपपुरप्यस्त्रक् ॥ १ ॥ तत्रैकत्रासवोन्मत्ताःकाश्चिन्न
नृतुरंबरे ॥ रथहंस्यःस्थिताब्राह्म्यःकाकश्चालंबुसारथः ॥ २ ॥ नृत्यंतीनांचहंसीनांपिबंतीनामथासवम् ॥ तलेचाब्धितटानांतुरतिःसम्य
गजायत ॥ ३ ॥ संजातरतयोमत्ताःसर्वाहंस्यःक्रमेणताः ॥ रेमिरेसहकाकेनाप्यथमत्तास्तदाकिल ॥ ४ ॥ सप्तानांकुलहंसीनांदयितोवा
यसस्त्वसौ ॥ क्रमेणारमतैकत्रयावदन्योन्यमीप्सितम् ॥ ५ ॥ अथतागर्भधारिण्योबभूवुरतितोषिताः ॥ देव्यश्चकृतनृत्यास्ताःसुप्रशां
तमथाययुः ॥ ६ ॥ ददुरोदनतांयातामीश्वरायप्रियामुमाम् ॥ भोजनायमहामायादेव्यस्ताःशूलपाणये ॥ ७ ॥ प्रियामेभोजनेदत्तेत्येवं
चशशिशेखरः ॥ बुध्वाबभूवरुषितोयदामातृगणंप्रति ॥ ८ ॥ तदातास्तांसमुत्पाद्यस्वांगदानेनवैपुनः ॥ ददुर्भूयोविवाहेनपार्वतीमिंदुमौ
लये ॥ ९ ॥ ततोदेव्योहरश्चैवपरिवारस्तथैतयोः ॥ सर्वेसंतुष्टमनसःस्वांस्वामुपययुर्दिशम् ॥ १० ॥

ब्राह्म्योब्रह्माणीसवधिन्योरथहंस्यःअलंबुसायारथोवाहनभूतश्चडाख्यःकाकश्चएकत्रस्थितानन्नृतुः ॥ २ ॥ अब्धितटानांवेलानांतलेसमभूप्रदेशेइतिउद्दीपनविभावोक्तिः ॥
रतिरनुराग. ॥ ३ ॥ मत्तत्वादेवोत्कृष्टजातीनामपिहंसीनांनिकृष्टजातीयेनापिकाकेनसहरतिरनुचितापिसपन्नेतिसूचनायापिशब्दः ॥ ४ ॥ एकत्रेतिवीप्सितम् ॥ एकैकस्यांहं
स्यांयावदन्योन्यमीप्सितमिच्छापूर्त्तिस्तावदरमतेत्यर्थः ॥ अथकृतोत्सवकृत्यास्तादेव्योमातरश्चस्वमायाचेष्टाऽविमर्शात्सुप्रशातमकृत्यंतरुद्रमयुः ॥ ६ ॥ अतएवओदनतांया
तामुमांतस्मैईश्वरायभोजनायददुः ॥ ७ ॥ यदाशशिशेखरोमेप्रियाभोजनेदत्तेतिबुध्वामातृगणंप्रतिरुषितोबभूवतदातामातरस्तांपार्वतीस्वांगदानेनस्वस्वांगैःशिरआद्येकैकाव
यवकल्पनेनपुनरुत्पाद्यभूयोविवाहेनपाणिग्रहणविधिनाददुरितिद्वयोरन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतयोर्देवीहरयोः ॥ मातृणांदेव्यंशत्वेनैकीकारादेकशेषेद्विवचनम् ॥ १० ॥

रक्तमेदोवसाआसवइत्यसरापेयायासाम् ॥ शरीरावयवा शवहस्तपादावयवाःस्रजोयासाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्कस्यस्थानांतासांनामाम्याह ॥ जयाचेत्यादिना ॥ देवतामातृ देव्यः ॥ २० ॥ मनुरातकोऽत्यस्तुमामुखाइत्यादिषुउत्स्यत्वेनतासांपसिद्धेकथमराविस्युष्यतेतमाह ॥ सर्वासामेवेति ॥ २१ ॥ तासांमध्येसममीयाविपतेतस्यास्तुवाहनपदाम्य काकोविपतइनिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउक्तलक्षणामातर ॥ कनापिविहारहेतुना ॥ २४ ॥ चिर्चिकाम्यहारासमाधीपरमार्थभूतस्वात्सतस्यप्रकाशकपानोत्सवम् ॥ वामस्रोतोवाममार्गेमपरशक्त्याराधनप्रकारस्तद्गतास्तुंबुरुनामानंरुद्रमूर्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिता ॥ तुंबुरुंरुद्रंवामस्रोतोवाममार्गस्तद्गताःसत्यआश्रिताइतिवा ॥ २५ ॥ २६ ॥

खरोष्ट्राकारवदनारक्तमेदोवसासवा ॥ दिगंतरविहारिण्यःशरीरावयवस्रजः ॥ १८ ॥ वसतगिरिकूटेषुव्योम्निलोकांतरेषुच ॥ अवटेषु श्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनाम् ॥ १९ ॥ जयाचविजयाचैवजयतीचापराजिता ॥ सिद्धारक्तालंबुसाचउत्पलाचेतिदेवता ॥ २० ॥ सर्वासामेवमातॄणामष्टवेतास्तुनायिका ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगतापरा ॥ २१ ॥ तासांमध्येमहार्हाणांमातॄणांमुनिनायक ॥ अलंबुसेतिविख्यातामातामानदविपते ॥ २२ ॥ वज्रास्थितुङ्गभंहास्यइन्द्रनीलाचलोपम ॥ तस्यास्तुवाहनंकाकोवैण्याागरुडायथा ॥ २३ ॥ इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिता ॥ कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वाकेनापिहेतुना ॥ २४ ॥ उत्सवंपरमचक्रु परमार्थप्रकाशकम् ॥ वामस्रोतोगताएतास्तुंबुरुंरुद्रमाश्रिता ॥ २५ ॥ पूजयित्वाजगत्पूज्यौदेवौतुंबुरुभैरवौ ॥ विचित्राया कथाश्चक्रुर्मदिरामदतोपिता ॥ २६ ॥ अथेयमाययौतासांकथावसरतःकथा ॥ अस्मानुमापतिर्देव किंपश्यत्यवहेलया ॥ २७ ॥ प्रभावंदर्शयामोस्यपुनर्नास्मांस्त्वसौयथा ॥ इत्थमाभमहाशक्तिःकरिष्यत्यवधीरणम् ॥ २८ ॥ इतिनिश्चित्यतादेव्योविवर्णवदनांगिकाम् ॥ उमामेववशीकृत्यप्रोक्षयामासुराहृता ॥ २९ ॥ माययापह्नतांभर्त्तुरंगार्द्धगमुपागताम् ॥ तामालोलकचांदिव्यःशेपुरोदनतांगताम् ॥ ३० ॥ पार्वतीप्रोक्षणदिनेतस्मिंस्तत्रमहोत्सवे ॥ बभूवतासांसर्वासांनृत्यगेयमनोहर ॥ ३१ ॥ अत्यानदमनुद्दामरवमेवांबरयशो ॥ दीर्घावयवविक्षेपविकासिजघनोदरा ॥ ३२ ॥ अन्याजहसुरुद्दामतालक्ष्वेडाघनारवम् ॥ लसदंगविकारचध्वनत्सगिरिकानना ॥ ३३ ॥

कथावसरतःपरस्परसंवादकथाप्रयुक्तरुद्रकृतमामवहेलनप्रसंगेनकथायामाययौ ॥ तामेवदर्शयति ॥ अस्मानिति ॥ २७ ॥ अथासौउमापतिर्देवमाभामहतीशक्तिरस्मत्प्रभावोयेनतथाभूत सन्अस्मानुद्दिश्ययथापुनःअवधीरणमवहेलनांनकरिष्यतितथाअस्यप्रभावंदर्शयामइत्यन्वय ॥ २८ ॥ उमांरुद्रशक्तिंवशीकृत्यस्वमूर्त्यंतरत्वात्स्वाधीनांकृत्वायज्ञपशुमिवसमंत्रेणांभसाप्रोक्षयामासु ॥ विवर्णवदनांगिकामित्यनेनवदनार्थमामावर्णांतरापादनेनसहसापत्याउमायोग्यितेतिपरिज्ञातुमशक्यत्वात्पावनंसूच्यते ॥ २९ ॥ रोदनतांगताकर्पूरोपुरिव ॥ भर्तुरंगार्धमुमामूर्त्यंतरत्वेनस्वात्मनिमुक्त्वाशापायोगात्परिहासकीडायामनस्वमूर्त्यवहेलनायोक्तेपि ॥ ओदनतांओदनस्यभावं सर्वजनस्योपलेपयोग्यतांमतांकर्मभिनिर्दिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ताल:करतालक्ष्वेडाःसिंहनादवत्ताभ्यांघनारवंघनवत्स्वनंयथाभवति ॥ ३३ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृतइत्यादिभिः ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेष ॥ अतएवशैलसंसदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमबरमाकाशमेवाबरवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षासिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि॥२९॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः॥नागजातिद्वयस्यात्मानाकनायकभूषणः॥३०॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः॥ एषनिस्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः॥३१॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्यार्केंदुलोचनः॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः॥३३॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः॥उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम्॥३४॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत्॥ विद्यतेशृंगमपरोदिवाकरइवोदितः॥३५॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान्॥जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः॥ ३६॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयास्मिन्किलरमेसुताः॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम्॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति॥३९॥बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णकाकपुत्रकैः॥शीतलाभ्यंतरंस्वर्घ्यंपूरितंकुसुमोत्करैः॥४०॥ तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि॥भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ॥४१॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम्॥४२॥ तद्भुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः॥ ४३॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिबमिवस्थित कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चद्रबिबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतादेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवाद्यैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्थाःस्थितिर्यस्मिन्नेवविधआत्मास्वरूपयस्यतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

अतवाम्योगर्भिण्य ॥११॥ वत्सयत्योगर्भिण्य ॥१२॥ इतिउक्तातनुपहायसपारविहायनिर्विकल्पाख्येसमाधानेसमाधौ ॥१३॥अजस्यविष्णोर्नाभिसरोजस्यतिमूर्लेर्वरिस
स्यकमलस्याकरउत्पत्तिस्थानेविचरु ॥१४॥ नाभिकमलस्यपल्लवेकिसलयप्रदेशे ॥१५॥ गर्भाकांत्यापरिपक्वगमपावविक्षेपेणत्रिधाजग्मु अभिधत ॥ यथासारवतसारवति ॥
प्यत्ययेनैवयवनम ॥ प्रत्तोवामिस्वणरअनरवपराभ्यामभिर्धननवम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १९ ॥ ॥ सातक्षय कथभवानित्यस्यप्रश्नस्योत्तरवक्तुमुपक्रमते ॥ मातृ भिरितिमातृभि स
हचिरमागधिताअस्माभिरितिशेष ॥ १९ ॥ तथानादृशननतत्त्वसाक्षात्कारफलेनअनुगृहीता स्म ॥ २० ॥ तिष्ठाम स्यास्यामइतिनिश्चित्यपितु पार्श्वेविष्यकच्छे ॥ २१ ॥ पू

अंतसव्योयमूवुस्ताब्राह्म्याहस्योमुनीश्वर॥ वृत्तांतकथयामासुब्राह्म्यादेव्यायथास्थितम्॥११॥ ॥ब्राह्म्युवाच॥ ॥हेवत्स्य सांप्रत
वत्सवत्योमेरयरुमणि॥ नमसर्थामवत्योहिस्वैरचरतसांप्रतम्॥ १२॥इतिगभालसाहमीरुक्काढेवीद्यापरा ॥ निर्विकल्पसमाधाने
व्राह्मीतम्यौयथासुखम्॥ १३॥ अजनाभिसरोजातवैरिंचकमलाकरे॥ गभालसाविचेरुस्ताराजहस्योमुनीश्वर॥ १४॥ एवविपध्ग
भालानाभीकमलपल्लवे॥ सुवतेस्मद्दून्यंडान्ययवक्षयइवांकुरान्॥ १५॥ तानिकालेसमासाद्यततोंडान्येकविंशति ॥ गर्भाक्रांत्याद्वि
धाजग्मुर्ब्रह्मांडानावसारवत्॥ १६॥ अडभ्यस्तेभ्यएवहिजातावयमिमंमुने॥ भ्रातरश्चसुतनयावायसाएकविंशति ॥ १७॥ तेसंजा
तागतावर्द्धितस्मिन्कमलपल्लवे॥ संजातपक्षा संपन्नागगनाश्रयनेक्षमा ॥ १८॥ मातृभि सहहसीभिर्ब्राह्मीभगवतीतत ॥ चिरमारा
धितामम्यक्समाधिविरतामती॥ १९॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्यातत स्वयम्॥ तयांगानुगृहीता स्मोयेनमुक्तावयस्थिता ॥ २० ॥
सशांतमनम शांताएकांतेध्यानसस्थितौ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितु पार्श्वेवयंगता ॥ २१ ॥ आलिंगितास्तत पित्रापूजितालघुसावय
म्॥ तयादृष्टा प्रसादेनसस्थितास्तप्रसयता ॥ २२॥ ॥चडउवाच॥ ॥पुत्रा कच्चिदपर्यंतवासनाततुगुंठितात्॥ भवंतोनिर्गतानूनम
स्मात्ससारजालकात्॥२३॥ नोचेद्दयभगवतींतदिमांभत्यवत्सलाम्॥प्रार्थयामोयथायूयभवयज्ञानपारगा ॥२४॥ ॥काकाऊचु॥
तातज्ञातमलंज्ञेयंयथाह्म्यादेव्या प्रसादत ॥ किंत्वेकांतस्थितेस्थानमभिवांछामउत्तमम्॥ २५॥ ॥चडउवाच॥ ॥सर्वरत्नगणाधार
समस्तसुरसश्रय ॥ अस्तित्र्येयमहोत्सेधोमेरुर्नाममहीधर ॥ २६॥ लसच्चंद्रार्कदीपस्यभूतवृंदकलत्रिण ॥ ब्रह्मांडमडपस्यांतस्तंभ क
नकनिर्मित ॥ २७॥ सौवणचक्रपीठाग्रपारम्याकचशिखरांगुलि ॥ ध्वनद्वीपाब्धिवलयोभुवेवोन्नमितोभुज ॥ २८॥

जिताअलवृसाये ॥ संयना विनयादिगुणपभिता ॥ २२ ॥ ससारलक्षणाज्जालकात्पक्षिबधनानायान्निर्गता कच्चिदितीष्टप्रश्ने ॥२३॥ तत्तदर्थम् ॥ भवयभविप्यथ ॥२४॥
एकातस्थिनरवस्थानस्ययोग्यस्थाननिवासमभिवाछाम ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेरुमेववर्णयति ॥ लसदित्यादिना ॥ भूतवृंदैःप्राणिसमूहै कलत्रिणःकुटुंबिनोब्रह्मांडलक्षणस्यमडप
स्यगृहस्यमत स्तभोमध्यस्तम ॥ २७ ॥ सौवर्णेनचक्राकारेणपीठेनमूलधामसदृशेनांकिपुरुषादिवर्षमयेन ... सपच्छःरत्नमयैरंगुलीयकैराढ्या शिखराण्येवांगुलयोयस्य
ध्वनंतोद्वीपाब्धयपवलयायस्य ॥ ईदृशाभुवाउन्नमितऊर्ध्वकृतोभुजइवस्थित ॥ २८ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृतइत्यादिभिः ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेष ॥ अतएवशैलससदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमबरमाकाशमेवाबरवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि॥२९॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः॥नागजातिद्वयस्थात्मानाकनायकभूषणः॥३०॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः॥ एषनित्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः॥३१॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्याकैंदुलोचनः॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः॥३३॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः॥उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम्॥३४॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत्॥ विद्यतेश्रृंगमपरोदिवाकरइवोदितः॥३५॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान्॥जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः॥ ३६ ॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयास्मिन्किलरमेसुताः॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम्॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति॥३९॥बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णकाकपुत्रकैः॥शीतलाभ्यंतरंस्वच्छंपूरितंकुसुमोत्करैः॥४०॥ तदच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि॥भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ॥४१॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम्॥४२॥ तद्भुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमिवस्थित कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतांदेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवायैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्था.स्थितिर्यस्मिन्नेवविधआत्मास्वरूपयस्यतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

असमाल्लोकाल्लोकांतरं स्वर्गस्तत्सुरममरावतीम् ॥ ४५॥ तत्रब्रह्मलोके ॥४६॥ गच्छतेति आज्ञया आज्ञावानेनाशिषा च एधिता वर्धिता ॥४७॥ तपनवद्भास्वरा ॥४८॥ मौनयथा
स्यात्तथा अवस्थिता सदा समाधिपराइतियावत् ॥ ४९ ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ जाताइति ॥ हेमहानुभाववयजाता ॥ यथावत्यथावद्बोधसमाप्यस्थितिमेतत्स्याननिवासमाग
ताश्चेत्येतत्यश्चमयात्तरसवमविरबद्धयथास्यात्तथातेतुभ्यमुक्तम् ॥ अत परशेषेणावशिष्टेन कियत्तपुश्चतेसाधोत्त्वत्तस्मरसि किंचेतिप्रश्नद्वयोत्तरेणाम्येनवक्तव्यनिमित्तेनमांसम्य
गनुशाधि आज्ञापयतदपितुभ्यं वदिष्यामीत्यर्थ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेपू० एकोनविंशतितम सर्ग ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ प्रतिकल्प
जगत्साम्यं भातॄणां निधनतया ॥ मलयेपि भुशुंडो भक्त्वा चिरस्थैर्यमुक्तवान् ॥ १॥ त्वत्तत्स्मरसि किंचेति प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरवक्तुकामो वक्ष्यमाण बहुकल्पस्वजीवनोत्केरिमक

परिहृत्य दिनाधीश लोकांतरपुरगता ॥ स्वर्गमुल्लंघ्य याता स्मो ब्रह्मलोकं मुनीश्वर ॥ ४५ ॥ प्रणामपूर्वं तत्रैतद्यथावत्तत्पितुर्वचः ॥ मात्रे च
भगवत्यै च ब्राह्म्यै चाशु निवेदितम् ॥ ४६ ॥ ताभ्यां सस्नेहमालिंग्य गच्छतेत्याज्ञयैधिता ॥ वयं कृतनमस्कारा ब्रह्मलोकाद्विनिर्गता ॥ ४७ ॥
उल्लंघ्य लोकपालानां पुरीस्तपनभास्वरा ॥ आकाशगामिनो लोलाः पवनस्कंधचारिणः ॥ ४८ ॥ इमं कल्पतरुं प्राप्य निजनीडं प्रविश्य च ॥
दूरस्थबाधास्तिष्ठामो मुनेर्मौनमवस्थिताः ॥ ४९ ॥ जाता यथा वयमिमे स्थितिमागताश्च संप्राप्य बोधमुपशांतधियो यथावत् ॥ एतत्तदु
क्तमविखंडमलं मयाते शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव ॥ ५० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० आलयलाभोनाम एकोनविंशति
तमः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ भुशुंड उवाच ॥ ॥ आसीत्किंचित्पुरा कल्पे जगद्यच्चिरमास्थितम् ॥ सन्निवेशेन चैतद्धि तथापि च न
दूरगम् ॥ १ ॥ तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेन वर्णितम् ॥ मया मुनींद्र बोधाय प्राग्जन्मसाम्यदर्शिना ॥ २ ॥ अयमेकफलितः पुण्यैश्चिरकालो
पसंभृतैः ॥ निर्विघ्नमेव पश्यामि यद्भवंतमुने तत ॥ ३ ॥ इदं नीडमिमां शाखामहं चायमयं द्रुमः ॥ अद्य पावनतां प्राप्ता न्येतानि तव दर्शनात्
॥ ४ ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यं गृहीत्वा विहगार्पितम् ॥ नूनं पावनतां नीत्वा शेषेणादिश चाशुभो ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इदमर्घ्यं च पा
द्यं च गृह्यादत्तवति स्वयम् ॥ भुशुंडे विहगे तस्मिन्निदं राम अहमुक्तवान् ॥ ६ ॥

स्मनरुथाप्य निजनीडप्रविश्य चेत्यापुनरप्युक्तपूर्वोत्तरविरोधाशंका माभूदिति कल्पभ्रमेष्वावीनां प्रतिकल्पसस्थानसाम्याद्वैक्यभासइत्याशयवदरायति ॥ आसीदित्यादिना ॥ पुरा
अस्मज्जन्मदेर्तीकल्पे यत्किंचिज्जगत्पदार्थस्तच्चिरमास्थितमतत्सन्निवेशेन अवयवसंस्थानाकृत्यादिना एतद्वृत्त एतत्कल्पीयपदार्थवदेव आसीत् ॥ अतस्तद्यथापि न दूरगं अभेदारोपा
त्सन्निहितमेवेति तुल्यात्मकल्पतरुमित्यादिनिर्देश इत्यर्थ ॥ १ ॥ ततस्मात्तत्तमतीतमपि जगद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेन जगता ऐक्येनेव वर्णितम् ॥ २ ॥ तत्र वीप्सकथा प्रसंगात् पूजादि
लाभोमाभूदिति प्रश्नपूर्वं आत्मीकारप्रार्थयितुं स्तुत्या अभिमुखीकरोति ॥ अयमित्याद्याभ्याम ॥ २ ॥ इमां शाखामनुगतमिदं नीडम् ॥ एतानीति नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेष ॥
॥ ४ ॥ शेषेणावशिष्टेन विषयेण निमित्तेन आदिश आज्ञापय मामिति अर्थ ॥ ५ ॥ गृह्य इति यथा परम् ॥ उक्तवानुक्तवान् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ तनू शरीराणि ॥ ९ ॥ अकलितात्मनाअलक्षितस्वरूपेण ॥ १० ॥ स्कंधेषुमालेवव्यूढाअर्काद्वादशादित्याःशशिनश्चयैस्तथाविधेषुवातस्कंधप्रवहादिमरुदति क्रामिषुप्रलयवायुभेदेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ पाषाणवद्घनीकृतानिवारीणियैस्तथाविधैरिंदो करैरासन्नप्रलयाबुदकरकापातैश्च ॥ १३ ॥ इहमेरुशिखरेविश्रांते.परशूनपिच्छिदति क्षतधारान्कुर्वंतिशिलीभूतानीहारायेभ्यस्तै. ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृच्छ्रकालेषुमहतामपिखेदःसभावित किंपुनर्विहगाधमयोनिजातस्यममतथापिविवेकप्रभावान्नखेदप्रसक्तिरि तिवक्तुस्वयोनिर्जीविकायाइतरजीविकापेक्षयाफल्गुतामाह ॥ निरालंबेति ॥ निरालंबआकाशस्तदास्पदा ॥ १६ ॥ ईदृशेषुफल्गुष्वपिभूतेषुयोनिषु ॥ धात्राआस्थयाप्रीत्या

भ्रातरस्तेविहंगेशतादृक्सत्वामहाधियः ॥ इहकस्मान्नदृश्यंतेत्वमेवैकोहिदृश्यसे ॥ ७॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ तिष्ठतामिहनःकालोमहा नतिगतोमुने ॥ युगानांपंक्तयःक्षीणादिवसानामिवानघ ॥ ८ ॥ एतावताथकालेनसर्वएवममानुजाः ॥ तनूस्तृणमिवत्यक्त्वाशिवेपरि णताःपदे ॥ ९ ॥ दीर्घायुषोमहांतोपिसंतोपिबलिनोपिच ॥ सर्वएवनिगीर्यंतेकालेनाकलितात्मना ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्कंधव्यूढार्कशशिषुवहत्स्वविरतंजवात् ॥ वातस्कंधातिवातेषुकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ ११ ॥ दग्धोदयास्तशैलेंद्रवनव्यूहैरवेःकरैः ॥ चिरम त्यंतमासन्नैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १२ ॥ इंदोरथकरैःशीतैःपाषाणीकृतवारिभिः ॥ आसन्नकरकापातैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १३ ॥ अज स्रमिहविश्रांतैःकल्पजीमूतमंडलैः ॥ परशुच्छेदनीहारैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १४ ॥ विषमैर्जागतैःक्षोभैरुच्चैस्तरपदस्थितः ॥ कथंनक्षो भमायातिकल्पवृक्षोयमुन्नतः ॥ १५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ निरालंबास्पदाब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिता ॥ तुच्छेयंसर्वभूतानांमध्येविहग जीविका ॥ १६ ॥ ईदृशेषुचभूतेषुनिर्जरेषुवनेषुच ॥ कल्पितास्थास्थितिर्धात्राशून्येवाव्योमवर्त्मनि ॥ १७ ॥ कथमस्यांप्रभोजातौजात स्यचिरजीविनः ॥ आशापाशनिबद्धस्यविहगस्यविशोकिता ॥ १८ ॥ वयंतुभगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः ॥ नकदाचननीरूपेमु ध्यामोजातविभ्रमैः ॥ १९ ॥ स्वभावमात्रसंतुष्टाःकष्टैर्मुक्ताविचेष्टितैः ॥ क्षिपामःकेवलंकालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये ॥ २० ॥ नजीविता न्नमरणात्कर्मदेहस्यरोधनम् ॥ यथास्थितेनतिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः ॥ २१ ॥ आलोकितालोकदशादृष्टादृष्टांतदृष्टयः ॥ नूनंसंत्यक्तम स्माकंमनसाचंचलंवपुः ॥ २२ ॥ अनारतनिजालोकेनित्यंचापरितापिनि ॥ कल्पागस्योपरिसदावेद्मिकालकलागतिम् ॥ २३ ॥

स्थितिर्जीविकाकल्पितातच्चित्रमित्यर्थ. ॥ इवार्थेवाशब्द ॥ १७ ॥ १८ ॥ नीरूपेनि स्वरूपे ॥ १९ ॥ कष्टै क्लेशफलै परपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः ॥ २० ॥ जीविताज्जीवनात् ॥ देहस्यकर्मऐहिकामुष्मिकफलार्थांक्रियाम् ॥ नापिमरणाद्देहस्यरोधननाशवाछामेत्युभयत्रशेषः ॥ यथाइदानींस्थितेननित्यसिद्धनिरतिशयानदात्मस्वभावेनतिष्ठामस्तथैवाप्य पितेनैवास्तगतेहिता पूर्णकामाःस्थास्यामइत्यर्थ ॥ २१ ॥ लोकानादशाजन्ममरणाद्यनर्थदशा ॥ मिथ्यात्वनिर्णायिकाःस्वमादिदृष्टांतदृष्टयोदृष्टाः ॥ २२ ॥ तत्रतावत्कल्पा तपर्यंतकल्पवृक्षप्रभावादेवनास्माकखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ आनारतेत्यादिना ॥ कल्पागस्यकल्पवृक्षस्य ॥ २३ ॥

---

१ जीर्णपुस्तकेनिर्जनेष्वित्यपिपाठोदृश्यतेअयमेवयुक्तइतिभाति

प्रकाराद्युक्त्वाऽविस्मयदिनरात्रिविभागेप्रकथंकालकलागतिवेत्सितमाह ॥ रत्नेति ॥ प्राणापानप्रवाहेणस्वरोदयशास्त्रप्रसिद्धोपायेनेत्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ मन स्थैर्यबलाद
पिनमत्वद्दसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सारेति ॥ २६ ॥ उद्धारब्धनिमायैरस्यध्वनिभिश्चान्तो भूकाकश्च्यनाहंवेधरस्यप्रार्थप्रजामि ॥ २७॥ धीरत्वात्रपिनास्माकरवेवप्रसक्ति रित्याह॥
परेति ॥ २८ ॥ रसाक्रममनुस्तत्यभीमास्वपिदशासुसप्राप्तासुविनिर्मलोपल स्फटिकाविलक्षाकारास्तत्सदशा ॥ २९ ॥ अगत्तत्त्वस्यभूयोविमर्शबलादपिनस्वेवप्रसक्तिरित्याह॥
इयमिति ॥३०॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचतिभगवद्दर्शितदिशासर्वसाधारणेषु स्वेवपरिहायतानिश्चयात्तानभयप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वाणीति ॥ षाअथवानधायया

रत्नगुच्छप्रकाशाढ्येवसन्कल्पलतागृहे ॥ प्राणापानप्रवाहेणवेद्मिकल्पमखण्डितम्॥ २४॥ अविज्ञातदिवारात्रौयस्मिन्नुच्चै शिलोच्चये॥ जानामिनिजयायुष्यालोककालक्रमस्थितिम्॥२५॥ सारासारपरिच्छेदिबोधाद्विश्रांतिमागतम्॥ निरस्तचापलशांतंसुस्थिरंमेमुनेमन ॥ २६॥ समारब्धव्यवहारोत्थैराशापाशैरसन्मये ॥ उद्धारैरिवमूकाकोनवेवस्त्रव्रजाम्यहम्॥ २७॥ परोपशमधर्मिण्यावयमालोकशीतया॥ पश्यतोजागतींमायांधियाधैर्यमुपागता ॥ २८॥ भीमास्वपिमहाबुद्धेदशास्वचलबुद्धय ॥ विनिर्मलोपलाकारा सम्प्राप्तासुयथाक्रमम्॥ २९॥ इयमारम्भसुभगातरलाजागतीस्थिति ॥ भूयोभूय परान्दशानर्थाकिंचनबाधते॥ ३०॥ सर्वाण्येवप्रयांत्येवसमायांतिनवानवा॥ भगवन्भूतजालानिभयमस्माकमत्रकिम्॥३१॥ भूतजालतरंगिण्याविशत्या कालसागरे॥ वयसंसारसरितस्तस्याअप्यनाहता ॥ ३२॥ नाज्ञामोनचगृह्णीमस्तिष्ठामोनेहचास्थिता ॥ मृदुपादादशाक्रूरावयमस्मिन्द्रुमेस्थिता ॥ ३३॥ वीतशोकभयायामैस्त्वादृशे पुरुषोत्तमे ॥ तुष्टैरनुगृहीता स्म सस्थिताविगतामया ॥ ३४॥ ततस्ततश्चपर्यस्तलुठितनचवृत्तिषु॥ नापराम्रष्टतत्त्वार्थमस्माकंभगवन्मन ॥ ३५॥ निर्विकारंगतलोभेचालमन्युपशमगते॥ चित्तरंगा प्रबुद्धास्म पर्वणीवमहाम्बुय ॥ ३६॥ भवदागमनाद्व्रह्मन्निदानींमुदिताशया ॥ मंदरोद्धृतसर्वांगक्षीरोदोयेनतन्यते॥ ३७॥ नात परतरंकिंचिन्मन्येकुशलमात्मन ॥ सतांयदनुगम्यंतेसंत्यक्तसकलैषणा ॥ ३८ ॥

निनवाममायांतिपरमायहशेत्यर्थ ॥३१॥नच्यञ्झस्यपत्वस्यतटस्थनयासर्वभूतससारप्रवृत्त्यास्तभावराभावाध्वनभयप्रसक्तिरित्याह ॥ भूतेति ॥३२॥ व्यवहारमात्रसिद्धयेसकटक
मर्षीबसावधानतयाससारेक्रमणाम्मृदुपादा ॥ तत्त्वदृशाससारोच्छेदित्वात्क्रूरा ॥ ३३ ॥ महतामनुग्रहादपिनभ खेदप्रसक्तिरित्याह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ व्यवहारमात्रसिद्धय
ततस्तत चपलम परागास्विवृत्तिपुनर्लुठिम ॥ ३५ ॥ चित सवतोप्रसाकारदत्तित्रयोदयाद्विमलबोधाएवतरगाययातथाविधा संत ॥ पर्वण्यिमहाम्बुयदवप्रबुद्धा स्म ॥ ३६ ॥
मारणावयंद्यामीजवदामथनाद्वेतो ॥ येनाहेरोनक्षीरोदक्षीरसागरोमदरोद्धृतसर्वांगानिर्मथ्यमानसम्पत्तेनानुमुदिताशया सम्पन्नाइत्यर्थ ॥ त्वम्यनहतिपाठेम्यवधार्यत्र
मध्यमहत्स्वेवार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सर्वसारज्ञानम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भवदवलोकनेनशांतदुष्कृतंदुष्टप्रारब्धयस्यतथाविधस्यममजन्मअद्यसफलंनिरतिशयानंदफलयुक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कल्पवृक्षस्यमाहात्म्यप्रलयेधारणास्थितिः ॥ नियतिर्भूरिचित्रार्थस्तुतिश्चात्रोपवर्ण्यते ॥१॥
स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णनेयुगांतोत्पातादिषुस्वस्यखेदाप्रसक्तिप्रपचनमुखेनवृत्तस्मरसिकिंचवेतिप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ युगक्षोभेष्वित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि
धरयासहकल्पवृक्षस्यापिहरणंवियतएवतथापिदिव्यप्रभावबलान्नाकंपतेत्याशयः ॥ ३ ॥ सर्वतोदत्ताःसाम्यायस्तंभोपष्टंभशिलावद्द्रयोयस्यतथाविधोऽमरपर्वतः ॥ अर्थाद्वरा

आपातमात्ररम्येभ्योभोगेभ्यःकिमवाप्यते ॥ सत्संगचिंतामणितःसर्वसारमवाप्यते ॥ ३९ ॥ स्निग्धगंभीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् ॥
त्रैलोक्यपद्मकोशेऽस्मिंस्त्वमेकःषट्पदायसे ॥ ४० ॥ अधिगतपरमात्मनोपिमन्येभवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य ॥ ममसफलमिहाद्यज
न्मसाधोसकलभयापहरोहिसाधुसंगः ॥ ४१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वा०पू०भु०भुशुंडस्वरूपनिरूपणंनामविंशति
तमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ युगक्षोभेषुघोरेषुवात्यासुविषमासुच ॥ सुस्थिरःकल्पवृक्षोयंनकदाचनकंप
ते ॥ १ ॥ अगम्योयंसमग्राणांलोकांतरविहारिणाम् ॥ भूतानांतेनतिष्ठामइहसाधोसुखेनवै ॥ २ ॥ हिरण्याक्षोधरापीठंद्वीपसप्तकवेष्टि
तम् ॥ यदाजहारतरसानाकंपततदातरुः ॥ ३ ॥ यदालोलायितवपुर्बभूवामरपर्वतः ॥ सर्वतोदत्तसाम्याद्रिस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ४ ॥
भुजावष्टंभविनमन्मेरुर्नारायणोयदा ॥ मंदरंप्रोद्दधाराद्रिंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ५ ॥ यदासुरासुरक्षोभपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥ आसीज्ज
गदतिक्षुब्धंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ६ ॥ उन्मूलिताद्रींद्रशिलायदोत्पातानिलाववुः ॥ आधूतमेरुतरवस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ७ ॥ यदाक्षीरोद
लोलाद्रिकंदरानिलकंपिताः ॥ कल्पाभ्रपंक्तयश्चेरुस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ८ ॥ यदासमंततोमेरुःकालनेमिभुजांतरे ॥ किंचिदुन्मूलितोति
ष्ठत्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ९ ॥ पक्षीशपक्षपवनाअमृताक्रांतिसंगरे ॥ यदाववुःपतत्सिद्धास्तदायंनापतद्रुमः ॥ १० ॥ यदाशेषाकृतिंरुद्रोन
समाप्तैकचेष्टिताम् ॥ ययौगरुत्मान्ब्रह्मांडंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ११ ॥

हेणपुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामितिगम्यते ॥ ४ ॥ भुजेति ॥ अत्रापिचतुर्भुजोद्वाभ्यांभुजाभ्यांमेरुमवष्टभ्येतराभ्यांमंदरंप्रोद्दधारेतिगम्यते ॥ ५ ॥ सुरासुरयोःक्षोभस्तीव्रसंग्राम
स्तेनपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥६॥७॥ क्षीराब्धौलोलस्यमंदराद्रेःकंदरानिलैरिवकंपिताः ॥ ८ ॥ कालनेमिभुजांतरेप्रकंपितस्तारकामयेसंग्रामेप्रसिद्धः ॥ ९ ॥ अमृताक्रांतिरमृताह
रणंतदर्थेसंगरे ॥ पततःसिद्धायेभ्यः ॥ १० ॥ गरुडस्यजातमात्रस्यसर्वेलोकाःप्रकंपिताः प्रकंपितामहीसर्वासप्तद्वीपाश्चकंपिताः तदुत्पातान्निमज्जंतीभुवनावमिवाभसि दधौसह
स्रैःशिरसांसंकर्षणवपुर्हरइतिकथामनुसृत्याह ॥ यदेति ॥ रुद्रःसंकर्षणरुद्रः ॥ अद्यापिनससमाप्तएकंभूमिधारणलक्षणंचेष्टितंचरित्रंयस्यास्तथाविधांशेषाकृतिंयदाययौ यदा
चोत्प्लुत्यगरुत्मान्ब्रह्मांडंययौतदापिनाकंपतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

शैलानामधीनांसकलानांमाणिनांचोल्वणाद्युःसहाःकल्पानलशिखा फणाभिर्मुखैलस्याजउज्जगार ॥ सकपणमुखामिनेषानेप्रलयस्यपुराणेपुपसिद्धेः ॥ १२ ॥ दौस्थित्ये
नष्टस्थाननिवासन ॥ १३ ॥ इदीभेपुनक्षपेप्यकेंपुष्पमपतस्तु ॥ तथापतदानीप्रलयेभूलोकांतस्यवाह्यान्नमेरुकल्पवृक्षादिविनिर्माणमस्याशोतिभाव ॥ १४ ॥ कल्पांतिसहस्रम
हायुगपर्यंते ॥ १५ ॥ लब्धप्रकृतीनिनिश्चलस्वभावानिसर्वांगानियस्य ॥ १६ ॥ सामान्यतउक्तामाकाशेस्थितिधारणांभेदैर्विशिष्यप्रपंचयति ॥ प्रतपतीति ॥ अस्यतरीतल
सर्वदिग्मण्डलम्याप्यपरिच्छेद्यजलालापरूपएवाहमस्मीतिचित्तेनिरंतरधारणावारुणीधारणेत्युच्यते ॥ तयाहिवरुणमात्मानंसर्वामन्यतइति ॥ पार्थस्त्यादिधारणाअप्येवमेवोंसा ॥
पृथिव्यादिपंचभूतधारणाप्रकारंवसिष्ठ स्वयमेवोत्तरार्धेविस्तरेणवक्ष्यति ॥ १७ ॥ अचलमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १८ ॥ चलेवायावेवालधीर्यस्यतया विधस्सन्नभसिसह

यदाकल्पानलशिखा शैलाब्धिसकलोल्वण ॥ शेष फणाभिस्त्याजतदानाकपतद्रुम ॥ १२ ॥ एवरूपेद्रुमवरेतिष्ठतामापद कुत ॥
अस्माकमुनिशार्दूलदौस्थित्येनकिलापद ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कल्पांतेषुमहाक्षुब्धेवहत्सूत्पातवायुषु॥ प्रपतत्स्विद्रुमार्के
षुकर्यतिष्ठसिविज्वर ॥१४॥ ॥श्रीभुशुण्डउवाच॥ ॥ यदापपातकल्पांतेव्यवहारोजगत्स्थितौ॥ कृतघ्नइवसन्मित्रंतदानीहंत्यजाम्य
हम्॥ १५॥ आकाशएवतिष्ठामिविगताखिलकल्पन ॥ लब्धप्रकृतिसर्वांगोमनोनिर्वासनयया ॥ १६ ॥ प्रतपंतियदादित्या शकली
कृतभूधरा ॥ वारुणींधारणांबद्ध्वातदातिष्ठामिधीरधी ॥१७॥ यदाशकलिताद्रींद्रावातिप्रलयवायव ॥पार्वतींधारणांबद्ध्वाखेतिष्ठा
म्यचलंतदा ॥१८॥ जगद्गलितमेर्वादियात्येकार्णवतांयदा॥ वायवींधारणांबद्ध्वासप्लवेऽचलधीस्तदा ॥१९॥ब्रह्माण्डपारमासाद्यतत्त्वां
तेविमलेपदे॥ सुषुप्तावस्थयातावत्तिष्ठाम्यचलरूपया॥ २०॥ यावत्पुन कमलज सृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तत्रप्रविश्यब्रह्मांडंतिष्ठामिवि
हगालये॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथातिष्ठसिपक्षींद्रधारणाभिरखंडित ॥ कल्पांतेषुतथाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिन ॥२२॥
॥भुशुंडउवाच॥ ॥ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्यापारमेश्वरी॥ मयेदृशोनवैभाव्यंभाव्यमन्यैस्तुतादृशो ॥२३॥ नशक्यतेतोलयितुमवश्यभ
वितव्यता॥ यथयातत्तथैतद्धिस्वभावस्यैषनिश्चय ॥२४॥

वे ॥ १९ ॥ कियत्कालंतथासङ्कसेत्याह ॥ ब्रह्माडेति ॥ ब्रह्मांडस्यस्थूलसूक्ष्मसमष्टेःपारपरमावधिभूतमव्याकृतमासाद्यतस्यानांचतुर्विंशतीनांषड्विंशतीनांषट्त्रिंशतांवामा
माविद्यापांतानांवाअंतिमत्वादस्येपदेसुषुप्तवदेकरसनिर्विकल्पसमाध्यवस्थया ॥ २ ॥ कियत्कालंतादृशसमाधौस्थितिरितिचेत्तत्राह ॥ यावदिति ॥ तत्रपुनः सृष्टिकर्मणिविहगा
नामस्माकमालयेएतत्कल्पतरुस्थानापन्नेतिष्ठामि ॥ २१ ॥ अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठंतिकिमर्थमाधिकारिकशरीरांतरमुक्तिंवागच्छंतितेनैवशरीरेणत्वमिवकुतोनति
ष्ठंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथतस्यचलप्रारब्धानुसारिणीसत्यसंकल्पपादेश्वरनियतिरेवव्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह ॥ ब्रह्मन्निति ॥ २३ ॥ लोकयितुमवश्यमेवेतितुल्यापरिच्छे
द्य॥ यथायादृक्प्रारब्धोपस्थितंतथैव ॥ स्वभावस्यनियते ॥ २४ ॥

प्रतिकल्पमेतत्तरुनिर्माणेपिभोजकादृष्टमूलभूतमत्संकल्पएवनिमित्तमित्याह ॥ मदिति ॥ २५ ॥ मोक्षइवदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोक्षेणजीवन्मुक्त्यावाउपलक्षितंदीर्घमायुर्यस्य अतएवचिरंतनार्थानांनिर्देशविषयेनायकःश्रेष्ठः ॥ २६ ॥ दृष्टा प्रत्येकमनेकविधाअनल्पाबहवःसर्गाणांसर्गास्थितयोगमाःप्रलयाआगमाउत्पत्तयश्चयेन ॥ अत्रास्मिन्स्वदृष्टेजगत्क्रमेचित्रमाश्चर्यभूतंकिंकिंस्मरसितद्वदेत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेबृहत्तर ॥ मेरोरधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिवाधीशःसूर्यःमेरुप्रभाभिरविभक्तःअपृथग्भूतःपृथगसन्निति यावत् ॥ दिवालोकोदिनहेतुःप्रकाशः॥३०॥ अर्धंप्रकटंसप्रकाशंकोटरयस्यअतएवलोकालोकमिवस्थितम् ॥ आढ्याःकचित्प्रकाशसंपन्नाअद्रयोयस्मिंस्तथाविधंभुवनम्॥३१॥

मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनःपुनः॥ अस्मिन्नेवगिरेःशृंगेतरुरित्थंभवत्ययम्॥ २५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतमोक्षदीर्घायुर्भवान्निर्देशनायकः॥ ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयोगयोग्यमनोगतिः॥२६॥ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगगमागमः॥ किंकिंस्मरसिकल्याणचित्रमस्मिञ्जगत्क्रमे॥ २७॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥बृहत्तराशिलावृक्षामजाततृणवीरुधम्॥ अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरामधः॥ २८॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ भस्मसारभरापूर्णांसंस्मरामिधरामधः॥ २९ ॥ अनुत्पन्नदिवाधीशामज्ञातशशिमंडलाम्॥ अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः॥ ३० ॥ मेरुरत्नतलोद्योतैरर्धप्रकटकोटरम् ॥ लोकालोकमिवाढ्याद्रिभुवनंसंस्मराम्यहम्॥ ३१ ॥ प्रवृद्धासुरसंग्रामेक्षीयमाणांतरामिह॥ पलायमानामभितःसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्युगानिचाक्रांतामसुरैर्मत्तकाशिभिः ॥ दैत्यांतःपुरतांप्राप्तांसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३३ ॥ अत्यंतांतरितांतांतसमस्तापरमंडलाम् ॥ अजदेवत्रयीशेषांसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३४॥ चतुर्युगार्धमपरंनीरंध्रांवनपादपैः॥ अदृष्टेतरनिर्माणांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३५॥ एवंचतुर्युगंसाग्रंनीरंध्रैरचलैर्वृताम्॥ अप्रवृत्तजनाचारांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३६॥ दशवर्षसहस्राणिमृतदैत्यास्थिपर्वतैः॥ आकीर्णांपरितःपूर्णांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३७॥ भयादंतर्हिताशेषवैमानिकनभश्चराम्॥ द्यांचनिर्वृक्षनिःशेषांसंस्मरामितमोमयीम्॥ ३८ ॥ अनगस्त्यामगस्त्याशामेकपर्वततांगताम्॥ मत्तेविंध्यमहाशैलेसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३९॥

पलायमानालक्षणयापलायमानजनाकीर्णाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्युगानीतिकालवाचित्वादत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥३३॥ अत्यंतमंतरितान्निसमुद्रेणाच्छादितान्यंतांतक्रमेणसमस्तान्यपरमंडलानिमेर्वतिरिक्तदेशायस्याम् ॥ मेरौचअजाब्रह्मविष्णुरुद्राख्यादेवत्रयीशिष्यतइतिशेषोयस्याम् ॥ ३४ ॥ चतुर्युगानामर्धंयुगद्वयपर्यंतंनदृष्टंवृक्षेतरनिर्माणंयस्याम् ॥ ३५ ॥ साग्रचतुर्थांशाधिकचतुर्युगंनीरंध्रैर्निबिडैरचलैःपर्वतैर्वृताम् ॥ पृथुचक्रवर्तिनाहिधनुष्कोट्यापर्वतानुत्सार्यपश्चाद्भूमिःसमीकृतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ द्यांअंतरिक्षादिलोकान्चकाराद्धरांचनिर्वृक्षनिःशेषाम्॥ निर्ऋक्षेतिपाठेदिवएवविशेषणम ॥ ऋक्षाणितारा: ॥ तमोमयीतमःप्रचुरामित्यप्युभयविशेषणम् ॥ ३८ ॥ मलयदर्दुरसह्याद्रिविभाजकाभावादेकपर्वततांगताम ॥ मत्तेमेरुस्पर्धयाअभिवृद्धेसति ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ सर्वान्प्रभावातिशयेन बहूनपि ॥ ४१ ॥ आश्चर्यांतरमाह ॥ एकमेवेति ॥ यदा विराड्ब्रह्माण्डशरीर उत्पन्नमात्र स्वात्मतत्त्वं पर्यालोचयितुं कंचित्कालं समाहितचित्तो भू
त्वावस्थितो भवेत् ॥ पुरुषे सुरादिभिरसुरैश्च वर्जितम् ॥ आलोकानां प्रकाशस्वभावानां तेजसां निरतिशयसमष्टिभूतत्वात्मकत्वं ब्रह्माण्डम् ॥ ४२ ॥ कलियुगसर्गस्थितिं स्मरन्नाह ॥
सुरापेति ॥ सुरापानमाचरणीयं यस्मिन् ॥ निषिद्धाचरणरहिता सुराः ब्राह्मणास्तथाविधाः शूद्रका असत्शूद्रा यस्मिन् ॥ यदुनाथा अनेक भर्तृका सती स्त्रियो यस्मिन् ॥ ४३ ॥ आश्चर्यांतरमा
ह ॥ वृक्षेति ॥ समुद्रनिर्माणं प्रियव्रतस्योत्पत्तेः प्रागवस्थायामिदं प्रसिद्धम् ॥ स्त्रीपुंससंगं विना मानसात्स्वस्मात्स्वयमेव संजाता भूम्यादि पुरुषा यस्मिन् ॥ ४४ ॥ भूमिजलेऽसमाप्यान्न
लोकादिप्रकाशव्यवहारलोकव्यवहारसाधनोपलक्षितकालया स्थितिरिति स्मरन्नाह ॥ अपर्वतमिति ॥ व्योमस्था अमरा देवा मानवा योगसिद्धाश्च यस्मिन् ॥ ४५ ॥ न विद्यते मध्यस्था अध

एतांश्चान्यांश्च वृत्तांतान्संस्मरामि बहूनपि ॥ किं तेन बहुनोक्तेन सारं संक्षेपतः शृणु ॥ ४० ॥ असंख्यातान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामि शतशो गता
न् ॥ सर्वान्संरंभयहुलांश्चतुर्युगशतानि च ॥ ४१ ॥ एकमेव स्वयंभुवं पुरुषासुरवर्जितम् ॥ आलोकनिचयं चैकं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम्
॥ ४२ ॥ सुरापब्राह्मणं मत्तनिषिद्धसुरशूद्रकम् ॥ यदुनाथसतीकं च कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४३ ॥ वृक्षनीरध्रभूपीठमकल्पितमहार्णव
म् ॥ स्वयंमजातपुरुषं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥ अपर्वतमभूमिं च व्योमस्थामरमानवम् ॥ अचन्द्रार्कप्रकाशाढ्यं कंचित्सर्गं स्मरा
म्यहम् ॥ ४५ ॥ अनिंद्रममहीपालममध्यस्थाधमोत्तमम् ॥ सममंधककुप्चक्रं कंचित्सर्गं स्मराम्यहम् ॥ ४६ ॥ सर्गप्रारंभकलनाविभा
गो भुवनत्रये ॥ कुलपर्वतसंस्थानं जंबूद्वीपपृथक्स्थितम् ॥ ४७ ॥ वर्णधर्मधियां सृष्टिर्विभागो मंडलावने ॥ ऋक्षचक्रकसंस्थानध्रुव
निर्माणमेव च ॥ ४८ ॥ जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणं वराहोद्धरणं क्षिते ॥ ४९ ॥ कल्पनं पार्थिवानां
च वेदानयनमेव च ॥ मंदरोन्मूलनं चाब्धेरमृतार्थं च मंथनम् ॥ ५० ॥ अजातपक्षो गरुडः सागराणां च संभव ॥ इत्यादिकाया स्मृतय
स्त्वत्यातीतजगत्क्रमा ॥ बालैरपि हिता ख्यातस्मर्यंते तासु कोग्रह ॥ ५१ ॥

माउत्तमाश्च यस्मिन् ॥ अतएव समअधानि ककुभो दिशाश्चक्राणि यस्मिन्निति पूर्वकल्पास्य मन्वंतरातीतसोपलक्षितजगत्स्थित्युक्तिः ॥ ४६ ॥ एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणं तु एतत्कल्पायु
षो बहूनामस्तीति न पत्रयन्नाह ॥ सर्गप्रारंभेत्यादिना ॥ सर्वेषां प्रथमांतपदानां पंचश्लोकस्थे बालैरपि हिता ख्यातस्मर्यंते इत्यनेनान्वय ॥ आदौ सर्गप्रारंभार्थकलनासृष्टेः संकल्पस्ततो
भुवनत्रयद्वीपपर्वतप्रदेशभेदानां विभजनं विभागस्ततः कुलपर्वतानां संस्थानं यथायोग्यप्रदेशकल्पनं ततः पृथक्स्थितं जंबूद्वीपमधिकृत्य ब्राह्मणादिवर्णानां तद्धर्माणां धियां तत्तत्पो
ष्यविद्याभेदानां च सृष्टिरिति नियमायोगक्रमो बोध्यः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षितेर्वराहेणोद्धरणम् ॥ ४९ ॥ देवानां च मनुष्यादिपुरस्य एकपार्थिवानां कल्पनम् ॥ मत्स्यावतारे वेदानयन
म् ॥ ५० ॥ स्मर्यंत इति स्मर्यंते अवरस्मृत्यर्था महृत्तानेककल्पापेक्षया एतत्कल्पमात्रनिष्पन्नत्वात्तत्कल्पातीतजगत्क्रमा ॥ बालैर्मत्त्वपेक्षया अल्पवयस्कैरेतत्कल्पभैरपि
स्मर्यंत इति स्मर्यंत इत्यर्थ ॥ ५१ ॥

कल्पांतरेषुस्वदृष्टान्याश्चर्यांतराण्यपिवदन्नुपसंहरति ॥ गरुडवाहनमिति ॥ कलितंप्राप्तंजीवितदीर्घायुर्येनतथाविधःअहएतत्कल्पेप्रसिद्धगरुडवाहनंविहगोविहगोत्तमोहंसस्त द्वाहनचतुर्मुखीभूयदेवदैत्यादिसर्गाधिकारनिष्पादयतकलितवान्दृष्टवान् ॥ तथाविहगवाहनब्रह्माणवृषभवाहनरुद्रीभूयसंहाराधिकारकुर्वाणकल्पितवान् ॥ एववृषभवाहनंरु द्रचगरुडवाहनंविष्णुशरीरधृत्वापालनाधिकारकुर्वाणकलितवानितिमहदाश्चर्यरहस्यमेतदित्यर्थ. ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पूर्वा०एकविंश. सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमार्धसमसर्गका ॥ क्षीरोदमथनाद्याश्चभूयोदृष्टाइहोदिता ॥ १ ॥ ततस्तदनंतरंकिंचिद्दूरेष्वतीतकालेषुतथाअद्यतनसर्गे षुजातेषुयुष्मदादिषुभगीरथशुकाद्यतेषुस्मरणेकैवगणनेतिसप्तमेसर्वेषासम्यतानासवधः ॥ १ ॥ सनत्कुमारातेपुत्रब्रह्मर्षिषु भृग्वंगिर प्रभृतिपुसिद्धर्षिपु ॥ स्कंदेभवदनादिषुशिव

गरुडवाहनंविहगवाहनंविहगवाहनंवृषभवाहनम् ॥ वृषभवाहनंगरुडवाहनंकलितवानहंकलितजीवितः॥५२॥ ॥इ०वा०वा० दे०मो०नि०पू०भु०चिरजीवितवृत्तांतकथनंनामएकविंशःसर्गः॥२१॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥ततोजगतिजातेषुभगवन्युष्मदादिषु॥ भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु॥ १ ॥ पुलहोद्दालकाद्येषुक्रतुभृग्वंगिरस्सुच॥ सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु॥ २ ॥ गौरीस रस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुभूरिषु॥ मेरुमंदरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु॥ ३॥ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु ॥ हिरण्यकशिपुक्रा थबलिप्रह्लादकादिषु ॥ ४ ॥ शिबिन्यंकुपृथूलाख्यवैन्यनाभागकलिषु॥ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादिषु॥ ५॥ आत्रेयव्यासवाल्मी किशुकवात्स्यायनादिषु॥ उपमन्युमणीमंकीभगीरथशुकादिषु॥ ६ ॥ अल्पकातीतकालेषुकिंचिद्दूरेषुकेषुचित् ॥ तथाद्यतनसर्गेषुस्मर णेगणनैवका॥ ७॥ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टकमिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः॥ ८॥ कदाचिज्जायसेव्योम्नःकदा चिज्जायसेजलात्॥ कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात्॥ ९॥ यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थानदिग्गणः॥ सर्गोयंतादृशाने वत्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम्॥१०॥ एकरूपाखिलाचारसन्निवेशधरामरान्॥ समकालान्स्थिरस्थैर्यान्दशसर्गान्स्मराम्यहम्॥११॥ अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता॥ मुनेपंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोनिधेः॥ १२॥ मंदराकर्षणावेगपर्याकुलसुरासुरम्॥ स्मरामिद्वा दशंचेदममृतांभोधिमंथनम् ॥ १३ ॥

पार्षदेषु ॥ २ ॥ गौर्यादिषुतच्छक्तिषु ॥ मेर्वादिषुगिरिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवादिषुदानवेषु ॥ हिरण्याक्षादिषुदैत्येषु ॥ ४ ॥ शिबिप्रभृतिषुराजसु ॥ ५ ॥ आत्रेयादिषुमुनिषु ॥ ६ ॥ गणनैवकेतिनतत्रविस्मरसंभावनाप्यस्तीतिभाव. ॥ ७ ॥ अष्टमेसर्गेजन्मनिकल्पेवाममसंगतोमयासहमिलितः अभूः ॥ ८ ॥ किमष्टस्वपिजन्मसुब्रह्मपुत्रएवनेत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ ९ ॥ सर्वेषुकल्पेषुतत्तदधिकारिपुरुषाणांसमाननामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानांसर्वसन्निवेशाचारसाम्य नियमःकिंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्साम्यमित्याशयेनाह ॥ यादृशइति ॥१०॥ समकालान्तुल्यायुषः॥ स्थिराणिअसुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदाव स्थानानिदेवानांयेषु ॥ ११ ॥ आचारसाम्यमुक्त्वातद्वैषम्यमाह ॥ अंतर्धानमिति ॥ अंतर्धानंजलेनिमज्जनेनतिरोधानम् ॥ धात्रीभूः ॥ कूर्मेणैवनवराहेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

रिप मगाद्दत्क्रांगक्नानी निबलिपाह करदीकृतसर्वेषमणद्दतियावत् ॥ अधःपातालम् ॥ १४॥ मधुभिःपरशुरामावतारश्चन्यी सर्गैरतरेणाप्यसधानेनापि ॥ १५ ॥ शौकःकीक दरेणविशेषलङ्कराजनयागुखोरनाप्यनद्राजपृभनयेतियावत् ॥ १६ ॥ मिशासुकस्पेपुर्मिरात्सण्याकांखिपुराणांविक्षोभामूसाहाम् ॥ प्रतिकल्पंस्वायंभुवेंतरेचास्तुपेषन्नसिद्धी दोरक्षाप्यरमक्षयी ॥ दशामोराकाणांचंद्रमौले कृतापराधानांपरायण्याम्यगिरिगुहासुनिरोधलक्षणाम्सवप्रभुजस्तभलक्षणाम्याभिपातान्स्मरान् ॥ १७ ॥ ज्वराणामाहेश्व रवैष्णवाप्यस्परभैरानांपमथानांपमभकाम्आमपपितृशीर्योत्साहजननेनमवसकानितियावत् ॥ क्षुरमभयमंभकानितिपाठेक्षुरमाम्षाणविशेषाम्भंतिर्छिवतीतिक्षुरमम

सर्वौपधिरमोपेतांनलिग्राहस्तढादिव ॥ वारत्रयहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामध ॥१४॥ रेणुकात्मजतांगत्वापष्ठवारमिमहरि ॥ यद्ध सर्गांतरेणापिनकारक्षनियक्षयम्॥१५॥ शतंकलियुगानांचहरेर्युद्धदशागतम्॥ शौकराजतयैवासस्मरामिमुनिनायक॥ १६॥ त्रि शग्निपुरविक्षोभान्दक्षाध्वरसक्षयौ ॥ दगशकविघातांश्चचंद्रमौले स्मराम्यहम् ॥ १७॥ याणार्यमशौसंग्रामान्ज्वरप्रमथमत्रका न॥ विक्षोभितस्मुरानीकान्स्मरामिहरिशर्वयो ॥१८॥ युगंप्रतिधियापुंसांन्यूनाधिकतयामुने॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मरा म्यहम्॥ १९॥ एकार्यांनिममग्राणियद्धपाठानिमेनघ ॥ पुराणानिप्रवर्ततेप्रस्तानियुगप्रति ॥ २० ॥ पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगे युगे॥ वेदादिविवरणितानितिहासान्स्मराम्यहम्॥ २१॥ इतिहासमहाश्चयमन्यरामायणाभिधम्॥ ग्रंथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्म राम्यहम्॥ २२॥ रामवद्भवहर्तव्यनरावणविलासवत् ॥ इतियन्नधियांज्ञानहस्तेफलमिवार्पितम्॥ २३॥ कृतवाल्मीकिनाचैतदधुना यत्करिष्यति ॥ अन्यच्चप्रकटलोकेस्थितज्ञास्यसिकालत ॥ २४॥ वाल्मीकिनाप्राजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम्॥ एतच्चद्वादशवारंक्रिय तेविस्मृतिगतम्॥ २५॥ द्वितीयमेतस्यसमभारतंनामनामत ॥ स्मरामिप्राक्तनव्यासकृतंजगतिविस्मृतम्॥ २६॥ व्यासाभिधेनजी वेनतेनैवान्येनवाकृतम्॥ एतत्तुसप्तमवारंक्रियतेविस्मृतिगतम्॥ २७॥

धालपाविधामभकामभामाणियप्वित्यथ ॥१८॥ युगमतियुगेयुगे ॥ कर्मप्रवचनीयेनप्रतिनाबीप्सायोत्यते ॥ पुंसामप्येपुरुषाणांधियांबुद्धीनांन्यूनाधिकतयाप्रमप्यर्यगुरु गुश्रूषाभूमिशयनादिक्रियाणांशिक्षाप्यगानांसावधानस्वरवर्णापुच्चारणलक्षणपाठानांचन्यूनाधिकताकृतप्रभाववैचित्र्यैर्युक्तान् ॥ १९ ॥ प्रतिद्धापरांतनिर्माणभेदाद्बहुपाठानि ॥ २० ॥ वेदार्थविविदिष्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिःप्रथितानपुनः पुनस्तानेवभारतरामायणादीनितिहासान् ॥ २१ ॥ महारामायणाभिधंब्रह्मणावसिष्ठविश्वामित्रादिभ्यउपदिष्ट वामणाबत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदप्यवसिष्ठरामसंवादरूपमहारामायणग्रंथिरात्सहस्रमितकरिष्यतितत्पिविद्यनामबलावनुभूतंस्मरामिकमपिकालतोज्ञास्यसि ॥२४॥ एतद् [illegible] ॥२५॥२६॥२७॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अधुनासंनिहितत्रेतायुगे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अधुनाएतच्चतुर्युगांतर्गतद्वापरांते ॥ ३२ ॥ बहिरिदंजायतइतिभ्रांतिरेवेत्याशयेनाह ॥ जगन्मयीति ॥ ३३ ॥ ता ॥ ३४ ॥ प्रतिसर्गंलोकादीनांसन्निवेशादिसाम्यनियमोप्यौत्सर्गिकइत्याह ॥ समेति ॥ ३५ ॥ मन्वाद्यधिकारिपुरुषसन्निवेशचारित्र्यादिष्वपिसाम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह ॥ ता न्येवेति ॥ ३६ ॥ सश्रुतेप्रख्याते ॥ ३७ ॥ अन्यएवसमाश्रयानिवासाः ॥ ३८ ॥ समाश्रयभेदमेवप्रपञ्चयति ॥ कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥ मलयेअचलःस्थिरः ॥ ४० ॥ प्रा

आख्यानकानिशास्त्राणिनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर ॥ २८ ॥ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेयुगे ॥ साधोपदार्थजालानिप्रपश्यामिस्मरामिवै ॥ २९ ॥ राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्यति ॥ ३० ॥ नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः ॥ जघानवारत्रितयंमृगेंद्रइववारणम् ॥ ३१ ॥ वसुदेवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अधुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ जगन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवत्स्थिता ॥ ३३ ॥ इदस्यभ्रांतिरनित्येयमंतस्थासंविदात्मनि ॥ जायतेलीयतेचाशुलोलावीचिरिवांभसि ॥ ३४ ॥ समैकसन्निवेशानिबहूनिविषमाणिच ॥ तथार्धसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहम् ॥ ३५ ॥ तान्येवतादृक्कर्माणितथान्याचरणानिच ॥ तत्कर्माणितथान्यानिभूतानीहस्मराम्यहम् ॥ ३६ ॥ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मन्विपर्यस्तेजगत्क्रमे ॥ सन्निवेशेन्यथाजातेप्रयातेसंश्रुतेजने ॥ ३७ ॥ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचबांधवाः ॥ अन्यएवनवाभृत्यास्त्वन्यएवसमाश्रयाः ॥ ३८ ॥ कदाचिदहमेकांतेविंध्यकच्छकृतालयः ॥ कदाचित्सह्यनिलयःकदाचिद्दर्दुरालयः ॥ ३९ ॥ कदाचिद्धिमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः ॥ कदाचित्प्राक्तनेनैवसन्निवेशेनभूधरम् ॥ ४० ॥ चूतवृक्षेचशाखायांप्राप्यनीडंकरोम्यहम् ॥ अनाद्यंतेषुयातेषुयुगेषुमुनिनायक ॥ ४१ ॥ प्राक्तनेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ देहंत्यक्त्वासुखंसाधोनातःपरिणतिंगतः ॥ ४२ ॥ तदीयेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ तातेजीवतियैवाभूच्छोभास्यसुतरोस्तथा ॥ ४३ ॥ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहंस्थितिमिहागतः ॥ नेहाभूदुत्तरापूर्वककुब्नायंचभूधरः ॥ ४४ ॥ दिगुत्तराभूदन्येयंपूर्वमेवमहीधरः ॥ एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ॥ ४५ ॥

प्येत्यस्यप्राक्तनेनभूधरमित्यनेनान्वयः ॥ अनाद्यंतेषुअसंख्येयेषु ॥ ४१ ॥ अतःप्राक्तनसन्निवेशात्परिणतिसन्निवेशांतरनगतः ॥ तर्हित्वमिवपादपोपिकिंचिरजीवीनेत्याह ॥ देहंत्यक्त्वेति ॥ ४२ ॥ एवंचनपादपजीवैक्येपितात्पर्यंकिंतुशोभासन्निवेशसाम्यादभेदोपचारइतिसूचयन्नाह ॥ तदीयेनेति ॥ तातेचंडे ॥ ४३ ॥ एवंदिग्भूधरयोरैक्यप्रत्यभिज्ञापिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह ॥ नेहेति ॥ ४४ ॥ पूर्वंउत्तरादिक्अन्यैवाभूदियमन्या ॥ एवंभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यावृत्तिविपरिणामाभ्यामन्वयः ॥ तर्हितथैवत्वमपिप्रतिकल्पमन्यःसमानसन्निवेशश्चकिंनस्यात्तत्राह ॥ एकेति ॥ अहंएकश्चासौएकेनैवदेहसंस्थानेनवीताब्रह्मनिशागमायस्यतथाविधः ॥ ४५ ॥

तत्कुतस्तमाह ॥ ध्यानांतइति ॥ यत कस्यतिप्रागुक्तधारणापूर्वकस्थिरीकृतस्यध्यानस्यनिर्विकल्पकसमाधेरतेअवसानेपुनर्जातमेनसर्गमालोक्यसएवायमेरु सएवायपावप इतिमस्यभिज्ञायमानेतस्वेएवएनसर्गवेद्यि ॥ ययहमप्य स्यातसावगाहिनीमत्यभिज्ञैमनस्याविनिभाव ॥ एवपूर्वसस्थानादन्यथासस्थानतापद्दणादपितद्वदुर्मननाशदत्याश यगर्वादिगुत्तरापूर्वस्येयमिस्युक्तिमुपपादयति ॥ अर्कादिरिति ॥ दिशाप्राच्यादय अर्कसोमादर्क्षाणानक्षत्राणामुदयास्तमयाविनियतसचारास्वनियतोत्तरविक्स्थितमेरोर्वि स्थानका प्रसिद्धति ॥ ४६ ॥ सर्गांतरेतुतादिशास्तस्मिन्मेरावेवान्यथाप्रकारांतरणस्थितेसतिचित्रपटलिखितमेवाधीनादिशस्तत्परिवर्त्तनवशअन्यथासस्थानव्यत्यस्तस्थिति यांतीत्यर्थ ॥ एवदिशामनियतस्थित्यामिथ्यात्वेतदनुसारिनियतावयवसन्निवेशघटितस्यसर्वस्यापिजगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणमिथ्यात्वप्रतिभातीत्याह ॥ नसदित्यादिना ॥ ॥ ४७ ॥ आत्मन स्वंदचमत्कारोमायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभव ॥ जागतेपुपदार्थेपुविभ्रमकृतव्यवस्थाव्यत्यासवत्कालकृतव्यवस्थाव्यत्यासोपिदृश्यतइत्येतदुपपादयन्दर्शयति ॥

ध्यानांतेतत्त्वएवेनसर्गमालोक्यवेद्म्यहम्॥ अर्कादिऋक्षसचारान्मेर्वादिस्थानकादिश ॥४६॥ सस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयांतिदि शोन्यथा॥ नसन्नासज्जगन्मन्येभ्रमयन्केवलधिय ॥४७॥ आत्मस्पदचमत्कारविभवोयविजृंभते॥पुत्र पितृत्वमायातिमित्रयात्यरि तांतया॥४८॥शीत्यश्वशतशोयातान्पुंसश्चैवस्मराम्यहम्॥ कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगस्थितिम् ॥४९॥ त्रेतायाद्वापरेचैवसस्मरा मिमुनीश्वर॥ अदृष्टवेदवेदार्थान्स्वसंकेतविहारिण ॥५०॥ सर्गान्निरर्गलाचारान्कचित्काश्चित्स्मराम्यहम्॥ ध्यातरिब्रह्मणोब्रह्मन्ससु रासुरमानुपम्॥ ५१॥ चतुर्युगसहस्रांतेजगच्छून्यस्मराम्यहम्॥ मनोमनननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान्॥ ध्यातान्वायुमयैर्भूतैर्ब शसर्गान्स्मराम्यहम्॥५२॥ विचित्रसस्थानविशेषदेशान्विचित्रकायाकुलभूतकोशान्॥ विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहब्रह्म दिनेष्वशेषान्॥५३॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भु०चिरजीवितवर्णननामद्वाविंश सर्ग ॥२२॥ ॥७॥ ॥श्री वसिष्ठउवाच॥ ॥अयासौवायमश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदमया ॥ भूय पृष्टोमहाबाहोकल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥ चरताजगत कोशेव्यव हारवतामपि॥ कथंविहगराजेंद्रदेहमृत्युर्नबाधते॥२॥

पुत्रइत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्रेतायाद्वापरेचकृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिचेत्यनुकृष्यान्वय ॥ कलियुगस्थितिमेवसक्षिप्यविवृणोति ॥ अदृष्टेति ॥ ५० ॥ कचित्कृतयु गाचारमपि ॥ तथाहि ॥ कृतयुगेपिपुष्करेणनलस्यनिकृत्याद्यूतेजयोविनापराधमेकवस्त्रेणसभार्यस्यनिवासनचप्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥ हेब्रह्मन्चतुर्युगसहस्रस्यतिअवसानेवेधसिज गदुपसंहारक्रमेणाप्सुशयित्वायोगनिद्राच्छलेनब्रह्मण परमात्मनोध्यातरिसतिससुरासुरमानुपजगच्छून्यमसत्तामिवापन्नस्मरामीत्यर्थ ॥ एवमलीनेपिजगत्यैवममनोमननमिमा णान्प्रागुक्तान्वातमयैवायुप्रायैर्भूतैप्राणिभिर्ध्यातान् ॥ ५२ ॥ उक्तसर्वसक्षिप्योपसंहरति ॥ विचित्रेति ॥ अहब्रह्मदिनेपुकल्पपुविचित्रस्थानविशेषयुक्तादेशायेपुतथावि धान्विचित्रकायाकुलभूतानाकोशभूतान्अशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेमो०पू द्वाविंशतितम सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ स्वसंकल्पेपुदेहेषुमरणस्पुर्नबाध्यते ॥ परस्यचनतत्कार्यंतत्तवमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ पूर्वकल्पगतान् ॥ पक्षीन्द्रमेककालिक ॥ १ ॥ कथकीदृशोवस्त्यानगुणात्मवाकोत्र ॥

वाचालयतिमुखरयतिभृत्यवाक्पटुतांप्रश्नमुखेनख्यापयतीतियावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रसर्वदोषाधारवासनान.शएवमुख्योमृत्युतरणोपायइत्याह ॥ दोषति ॥ यथात्यक्तहारा द्याभरणचोरानजिघासतितद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ५॥ नि.श्वासलक्षणादेहवृक्षच्छेदना ककचायेभ्यः सर्वासादेहलतानादेहवृक्षशाखाभूतहस्तपादादीनांघुणाःकाष्ठकीटभूता आ धयोमनोव्यथा ॥ ६ ॥ शरीरतरो कोटरस्थसर्पौघभूता अतएवचिंतालक्षणाअर्पिता शिरसिफणायै. ॥ नदहंतिअर्थात्स्वविषाग्निना ॥ ७॥ नभुक्तेनदशति ॥ ८ ॥ शरीरां भोधेर्वाडवोवडवाग्निभूतः ॥ अतएवपीताशेषविवेकाबु. ॥ ९ ॥ आकुलव्यग्रम् ॥ तिलानाराशिकर्मयन्त्रकर्त्रिवउपमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥ ब्रह्मात्मविश्रांतिरेवात्यं

भुशुंडउवाच ॥ ॥ जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्जिज्ञासयेवमाम् ॥ पृच्छसिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालयंतिहि ॥ ३ ॥ तथापियत्पृच्छसिमांत त्तेप्रकथयाम्यहम् ॥ आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंसताम् ॥ ४ ॥ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः ॥ त्वदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तं नजिघांसति ॥ ५ ॥ निःश्वासवृक्षक्रकचाःसर्वदेहलताघुणाः ॥ आधयोयंनभिंदंतिमृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ६ ॥ शरीरतरुसर्पौघाश्चिंतार्पि तशिरःफणाः ॥ आशायंनदहंत्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ७ ॥ रागद्वेषविषापूरःस्वमनोबिलमंदिरः ॥ लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्युस्तंनजि घांसति ॥ ८ ॥ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः ॥ ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ९ ॥ यंत्रंतिलानांकठिनंराशिमुग्रमि वाकुलम् ॥ यंपीडयतिनानंगस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ १० ॥ एकस्मिन्निर्मलेयेनपदेपरमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तंमृत्युर्नजिघां सति ॥ ११ ॥ वपुःखंडाभिपतितंशाखामृगमिवोदितम् ॥ नचंचलंमनोयस्यतंमृत्युर्नजिघांसति ॥ १२ ॥ एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्या धिहेतवः ॥ मनागपिनलुंपंतिचित्तमेकंसमाहितम् ॥ १३ ॥ आधिव्याधिसमुत्थानिचलितानिमहाभ्रमैः ॥ नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकं समाहितम् ॥ १४ ॥ नास्तमेतिनचोदेतिनसंस्मृतिर्नविस्मृतिः ॥ नसुप्तंनचजाग्रत्स्याच्चित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १५ ॥ अंधीकृतत्वदाका शाःकामकोपविकारजाः ॥ चिंतानपरिहिंसंतिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १६ ॥ नददातिनचादत्तेनजहातिनयाचते ॥ कुर्वदेवचकार्याणि चित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १७ ॥ येदुरर्थादुरारंभादुर्गुणादुरुदात्वताः ॥ दुष्क्रमास्तेनकृंततिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १८ ॥ आभांतिविपुला र्थानिमहांतिगुणवंतिच ॥ सर्वाण्यवानुधावंतिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १९ ॥

तिकमृत्युजयोपायइत्याशयेनाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ ११ ॥ वपुर्लक्षणेपुष्पितवनखंडेअभिपतितःशाखामृगइवउदितमूर्जितम ॥ छादसंक्लीबत्वम् ॥ १२ ॥ दोषानुपसंहरंस्त ज्जयहेतुगुणान्वक्तुप्रथमसमाधानमेवमुख्योगुणइत्याशयेनतत्प्रशंसति ॥ एतेइत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कर्माणिकुर्वत्यथाशास्त्रव्यवहरदपि ॥ १७ ॥ दुष्टा अर्थाअर्जनीयधनादय आरभ्यतइत्यारभा.कृषिगृहधनादयः ॥ गुणारागद्वेषादय उदात्वतामर्मप्रकाशनोक्तयः क्रमानीतयः नकृततिदुष्टफलेननपरितापयति ॥ १८ ॥ आभातिप्रकाशमानानिविपुलार्थानिबहुलाभानिसर्वाण्येवसुखानीतिशेषः ॥ अनुधावतिअनुसरति ॥ १९ ॥

उर्कश्रीत्तर्कालिकसुसंतसंहितम् ॥ दुरीहितदशाभोगाभिलापदस्याउन्मुक्तत्वात्मलाभलक्षणतत्परम ॥२०॥ चित्तस्यवैधुर्यपुरुषार्थविधुरतातद्दायिना ॥ अनेकत्वभेदद्दृष्टि त्तलक्षणपिशाचेनयत्क्षीरप्यनदृष्टतत्परम ॥ २१ ॥ आदौचारुसुखारंभमध्येअधर्परिपाकेपिमधुरम् अनेपथ्यसमष्ट स्वनिवर्तकज्ञानतत्परम् ॥ २२ ॥ आद्यंतमध्यगसर्वावस्था स्वनुगतमात्मसुखम् ॥ २३ ॥ नविद्यतेउत्तमयस्मात्तथाविधसौभाग्यनित्यनिरतिशयानंदत्वथ ॥ २४ ॥ अनुत्तमसौभाग्यत्वमेवेतरसुखानित्यताविमर्शनेनसाधयति ॥ सा मरत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवलोकमयस्याशुभतामुक्त्वाकालद्वयजगतएवत्वाह ॥ सत्वगइति ॥ २८ ॥ क्रियाशब्देनतत्फलानिलक्ष्यंते ॥ २९ ॥ चिंतापदमपिमा नसक्रियामात्रपरंतत्फलोपलक्षकम् ॥ ३० ॥ तस्मिनलक्षणस्यक्षीरोदकस्यसंस्यविक्षोभणेमंदरायमाणेषु ॥ स्वमानसक्रियामात्रोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ अतिचित्राकारासुअ

यद्दुर्दर्कंहितसत्यमनपायिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदशोन्मुक्ततत्परंकारयेन्मन ॥ २० ॥ यदृष्टमशुद्धेनचित्तवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपि शाचेनतत्परंकारयेन्मन ॥ २१ ॥ आदौमध्येतथांतेचचिरायपरमोचितम् ॥ यच्चारुमधुरपथ्यंतत्परंकारयेन्मन ॥ २२ ॥ यदनंतमनप ष्यंतथ्यमाद्यंतमध्यगम् ॥ समस्तसाधुभिर्जुष्टतत्परंकारयेन्मन ॥ २३ ॥ यद्बुद्धे परमालोकमाद्यंयदनुत्तमपरम् ॥ यदनुत्तमसौभाग्यतत्प रंकारयेन्मन ॥ २४ ॥ सामरासुरगंधर्वेसविद्याधरकिन्नरे ॥ ससुरस्त्रीगणेस्वर्गेनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २५ ॥ सनरेसनराधीशेसपर्व तपुरव्रजे ॥ सांबुधौभूतलेतातनकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २६ ॥ सनागेसासुरव्यूहेसासुरस्त्रीगणेतथा ॥ समस्तएवपातालेनकिंचिच्छो भनस्थिरम् ॥ २७ ॥ सस्वर्गससुरालोकेसपातालेसदिक्तटे ॥ जगत्यस्मिन्सुसर्वस्मिन्नकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २८ ॥ आधिव्याधिविलो लासुकुत्सौघवलितासुच ॥ क्रियासुनित्यतुच्छासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २९ ॥ तरलीकृतचित्तासुहृदयानंदिनीषुच ॥ चिंतासुधीवि कारासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३० ॥ क्षीरोदकसस्पंदमंदरेषुचलेष्वपि ॥ स्वसंकल्पविकल्पेषुनकिंचित्सुस्थिरंशिवम् ॥ ३१ ॥ अनार तागमापायपरास्वसिशिरास्वति ॥ चित्राकारासुचेष्टासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३२ ॥ नवरमेकमहीतलराजतानचवरंविबुधामर रूपता ॥ नचवरधरणीतलनागतास्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३३ ॥ नवरमाकुलगात्रविचारणनचवरपरकार्यविवेचनम् ॥ नवर मप्यकथाक्रमवर्णनंस्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३४ ॥

त्यसुतासु अतएवासिशिरास्वसिधाराप्रायासुइंद्रियविचेष्टासु ॥ ३२ ॥ एवमशाश्वतत्वात्तुच्छ त्वाच्चनआगतकिमपिसुखविशेषैकिमिःस्पृहणीयमित्याह ॥ नवरमित्यादिना ॥ एकाअनन्यराजतासमहीतलराजतानवरम् ॥ एवंविबुधाअमितकृतमायेअमरायेद्रबृहस्पत्यादय स्तद्रूपतास्वर्गराज्यापपीतियावत् ॥ धरण्यास्तलेपातालेसर्वधरणीधारणसमर्थाशेषनागतापातालराज्यमपीतियावत् ॥ यत्रसतांविवेकिनांमन स्थितिंपूर्णकामतयाविश्रांतिमु पैतितथाविधंकिमपिनभवतीत्यथ ॥ ३३ ॥ एवंकुलहस्त्यादिस्मृतलाघवाकुलताहेतुनानाशास्त्राणांचतुरशविद्यास्थानामांविचारणंनिष्कर्षसामर्थ्यलक्षणपांडित्यमपिनवरम् ॥ एवं परोपाकारणात्बुद्धिसंकार्यविवेचनसामर्थ्यलक्षणलोकानुरंजनसामर्थ्यमपिनवरम् ॥ अध्यात्मेतरतत्क्रियाकथनसामर्थ्यमपिनवरमितिपूर्ववत् ॥ ३४ ॥

यदिआधिप्रचुरत्वाज्जीवितनवरंतर्हिसर्वाधिनिवृत्तिमत्त्वान्मरणंवरंस्यात्तत्राह ॥ दृढमूढतेति ॥ सर्वदुःखनिदानमूढतादार्ढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः ॥ तर्हिभोगेनसर्वदुःखक्षयकर त्वान्नरकोवरमस्त्विति चेन्नेत्याह ॥ नचेति ॥ नरकस्यापिपुनःपापजन्मावसानत्वात्तत्रापिसर्वदुःखक्षयइतिभाव ॥ विष्टपंसर्वभुवनाधिपत्यम् ॥ ३५ ॥ नरस्यविवेकिनःपुरु षस्यइतिअनेनप्रकारेणविचार्यमाणाविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःसर्वेपिनरम्याः ॥ हियस्माद्धेतोस्तेजगत्क्रमाश्चलतरकलनयाअशाश्वतत्वबुद्ध्याआहितेगृहीतेपदार्थेमहांतःकथ चिरस्थितिमात्यंतिकविश्रांतियातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देहनाडीक्रमोपेताषट्चक्रस्य दयान्विता ॥ प्राणस्पदविभागाढ्याप्राणचिंतेहवर्ण्यते ॥ १॥ यदिजगतिनकिंचिच्छोभनंस्थिरंतर्हिकितच्छोभनंस्थिरंचयत्रविवेकिनश्चित्तविश्रांतिस्तदाह ॥ एकैवेत्यादिना ॥

नवरमाधिमयंचिरजीवितंनचवरंमरणंदृढमूढता ॥ नचवरंनरकोनचविष्टपंस्थितिमुपैतिहिनक्वचिदाशयः ॥ ३५ ॥ इतिविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःखलुमतिमूढतयानरस्यरम्याः ॥ चलतरकलनाहितेपदार्थेकथमुपयांतिचिरस्थितिंमहांतः ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधानसंकल्पनिराकरणंनामत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ एकैवकेवलादृष्टिर्निरपायागतभ्रमा ॥ विद्यतेसर्ववित्त्वेषुसर्वश्रेष्ठासमुन्नता ॥ १ ॥ आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी ॥ चिरसंभृतदुःस्वप्नसंसारभ्रमहारिणी ॥ २ ॥ निष्कलंकमनोमार्गविपुलांगणचारिणी ॥ तथासमस्तदुःखानांचितानर्थविनाशिनी ॥ ३ ॥ ज्योत्स्नयेवांधकाराणामलमंतःप्रजायते ॥ सास्वात्मचिंताभगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता ॥ ४ ॥ युष्मदादिपुसुप्रापादुष्प्रापैवास्मदादिषु ॥ समस्तकलनातीतंपरांकोटिमुपागतम् ॥ ५ ॥ पदमासादयंत्येतत्कथंसामान्यबुद्धयः ॥ आत्मचिंताविलासिन्यास्तस्याःसख्योमहामुने ॥ ६ ॥ किंचित्साम्यमुपायाताविज्ञानशशिशीतलाः ॥ आत्मचिंतासमानानांविविधानांमुनीश्वर ॥ ७ ॥ आत्मचिंतावयस्यानांमध्यादेकतमामया ॥ सर्वदुःखक्षयकरीसर्वसौभाग्यवर्धिनी ॥ ८ ॥ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंतासमाश्रिता ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तवंतंविहगंभुशुंडंपुनरप्यहम् ॥ जानन्नपीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिम् ॥ ९ ॥ सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंतचिरजीवित ॥ यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वेषुवित्त्वेषुज्ञानेषुमध्येसर्वाशेश्रेष्ठासमुन्नतासहसादुरारोहेतियावत् ॥ १ ॥ आत्मचिंतासाक्षात्कारपर्यंतआत्मविचारः ॥ चिरमनादिकालादारभ्यकामकर्मवासनासंभृतस्य दुःस्वप्नकल्पस्यसंसारभ्रमस्यहरणशीला ॥ २ ॥ निरस्तमायादिकलंका प्रत्यक्श्रवणमननएवमार्गोयत्रतथाविधेमनसोप्यमार्गेअगम्येवानिरतिशयभूमानंदलक्षणेप्रत्यगात्मांगणेसंचरणशीला ॥ तथाउपस्थितसर्वदुःखानांभाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचिंतादिसर्वानर्थानांचविनाशिनी ॥ ३ ॥ अंधकाराणांतत्कार्यभ्रांतिभिःसहपरिगणनाद्बहुवचनम् ॥ अलमत्यंतमतोनाशस्तयेतिशेषः ॥ ४ ॥ दुष्प्रापैवेत्यवधारणेहेतुमाह ॥ समस्तेत्यादिना ॥ ५ ॥ सामान्यबुद्धयःअविशुद्धप्राकृतबुद्धयः ॥ तर्हिसातवकथंसुलभाजातेतिचेत्तत्सखीसमाश्रयणादित्याशयेनप्राणचिंतांवर्णयितुंपीठिकांरचयति ॥ आत्मचिंतेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रीडयाकौतुकेन ॥ ९ ॥ किंकीदृशी ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ भवतां पूज्यानां पुष्पवाटिकानां सन्निधाने प्राणरक्षणपरिशिक्षितुं विशेषतः परिज्ञातुं पुनः प्रत्युत्तराणि तवास्य प्रत्युत्तरवदानि लोकोत्तम ॥ १२ ॥ देहगेहवर्णनक्रमेणवक्ष्य
माणम ॥ १३ ॥ वातपित्तकफलक्षणमिश्रकारा महान्त स्थूणाविटङ्कादिर्यस्य ॥ १४ ॥ पुर्यष्टकमागम्याख्यातम् ॥ तत्पर्यष्टकमाभस्वजनाधारश्रयस्य ॥ १५ ॥ अत साक्षित
पात्यमपालयप्यमानदेहगेहपरस्य सिसाक्षात्कारनुभवसि ॥ सस्याकर्णशष्कुलीद्वयलक्षणे चन्द्रशालिके शिरोगृहे यस्मिन् ॥ शिरोरुहैः केशैराच्छादनवत् ॥ १६ ॥ भुजौ पार्श्वे च उपमन्दिरा
णि यस्य भागास्य ॥ दन्तालिर्दन्तपङ्क्तिलक्षणकेसरमालाभिर्भूषितप्रधानद्वारबिलं यस्य ॥ १७ ॥ रूपरसग्रहणसवातविषयोमलक्षणम् ॥ तान्स्पर्शयति अन्तर्निवेदयति
यानि ज्ञानेन्द्रियाणि तल्लक्षणद्वारपालवत् ॥ नभत्वच सर्वाङ्गव्याप्यासक्षद्वारपालत्वमिति अधोद्वारयोरपि तद्वत्स्पर्शोऽस्यम ॥ सर्वे प्रसकुलेन लिङ्गदेहाभ्यामिद्वाराभ्यामेन आलालोके
नवलिङ्गाभ्यामम ॥ विरापनभजागरेतारअक्ष्णा कनीनिकेतल्लक्षणयोरालिवयोः कृष्णतमद्वारनकोशयो कृतास्वामिस्थितिर्यस्मिन् ॥ इधोर्द्वैनामेपयोर्यदक्षिणेक्ष्णुरूप नेमस्य

भुशुण्ड उवाच ॥ ॥ सर्ववेदान्तवेत्तासि सर्वसंशयनाशक ॥ मामतत्परिहासार्थं मुने पृच्छसि वायसम् ॥ ११ ॥ अथवा भवतामेव भग
वन्परिशिक्षितुम् ॥ पुनः प्रत्युत्तराणीद कामेत्सतिरुपस्थिता ॥ १२ ॥ भुशुण्डजीवितकरं भुशुण्डस्वात्मलाभदम् ॥ शृणु प्राणसमाधानव
क्ष्यमाणमिदं मया ॥ १३ ॥ पश्येदं भगवन्सर्वं देहगेहं मनोरमम् ॥ त्रिप्रकारमहास्थूणं नवद्वारसमावृतम् ॥ १४ ॥ पुर्यष्टककलत्रेण तन्मात्र
स्वजनेन च ॥ अहंकारगृहस्थेन सर्वतः परिपालितम् ॥ १५ ॥ अतः पश्यसि सत्कर्णशष्कुलीचन्द्रशालिकम् ॥ शिरोरुहाच्छादनवद्विपुला
क्षिगवाक्षकम् ॥ १६ ॥ आस्यप्रधानसुद्वारभुजपार्श्वोपमन्दिरम् ॥ दन्तालिकेसरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोटरम् ॥ १७ ॥ अनारतं रूपरस
स्पर्शनद्वारपालवत् ॥ सकुलालोकवलिततारालिंकृतस्थिति ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसादिग्धस्नायुसततिवेष्टितम् ॥ स्थूलास्थिकाष्ठस
यद्वस्तु कुड्यमुममाहितम् ॥ १९ ॥ इडा च पिङ्गला चास्य देहस्य मुनिनायक ॥ सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठनिमीलिते ॥ २० ॥ पद्मयु
गमत्रयं यन्त्रमस्थिमांसमयं मृदु ॥ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् ॥ २१ ॥ सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ॥ चलं
तितस्य पत्राणि मृदुव्याप्तानि वायुना ॥ २२ ॥

जापन विपारिनिश्रुतेरिति भाव ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसाभिर्धारिभिर्लोमयैरिव स्निग्धमुपलेपेनोपचितम् ॥ स्नायव शिरास्तत्संततिभिर्वेष्टितरुद्धम् अतएवसुकुड्यम ॥ १९ ॥ अस्य
देहस्य मध्यप्रदेशे पिङ्गलाच निष्ठे कोमलसूक्ष्मनाड्यौ वामदक्षिणपार्श्वकोष्ठनिमीलिते अनभिव्यक्ते नासापुटयोः प्राणसंचारलिङ्गेनाभिव्यक्तसुस्थिते ॥ २० ॥ तत्र सर्वप्राणशक्तीना
माश्रयभूतं हृत्पद्म जसहस्रमप्याकनाभिमभेदमूलजालकपुरीतन्नामकसंपुटितसनालपद्मयुग्मभयाकारलक्षणयत्रभयं दर्शयति ॥ पद्मयुग्मेति ॥ अस्थिपहणात्तकिसधिकील
योनोप्यनास्थागम्यते ॥ अन्योन्यसंपुटीभावेन मिलत्कोमलसद्दलमतएवयभत्स्यकपद्याकारम् ॥ २१ ॥ नासापार्श्वावांसससकलदेहाकाशचारिणा चप्राण्यापानमान्यमनसे
मनयिकर्मसंपत्रागिदलानि यस्य तत् ॥ एवं प्राणसंचारेण पत्राणि दलकुञ्चतीत्यथा दृश्यते ॥ अतएवतस्य पर्यस्य पत्राणि प्राणापानवायुनाभ्यामाभिर्सतिसुचलतिमन्वास
मिश्रास्वासकर्मकुर्वन्ति विकसजिधेस्य च ॥ २२ ॥

कितत्तत्राह॥चलत्स्विति ॥ परिवर्धतेपरितःप्रसारात्पुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषुप्रविश्यबहुलीभवतीत्यर्थः॥ यथाबहिररण्यादौलतापत्रजालेवातेनाहतेसतिवायुःपरितःप्रसरतितद्वदित्यर्थ॥ २३ ॥ एवद्वृद्धिंनीत सत्हृदयपायुनाभिकंठसर्वांगलक्षणमनेकधास्थानंकृत्वाकल्पयित्वाप्राणादिपंचसंज्ञःसन्ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानासुद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासुएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवाह ॥ प्राणेति ॥ २५ ॥ तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपिसर्वांगेप्रसरंदर्शयति ॥ हृत्पद्मेति ॥ २६ ॥ तासामन्नरसस्यदेहव्यापनायनाडीषुव्यापारमाह ॥ यातीति ॥ २७ ॥ हृदयमेवमुख्यस्थानप्राणस्यैवमुख्यताअन्येतद्वृत्तिभेदास्तद्द्वारेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियादिचेष्टा शक्तिभेदैः करोतीत्याह ॥ सएषइत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ यत्रेहाप्रतिमादियंत्रस्यनृत्यादिचेष्टाम् ॥ यांत्रिकोयंत्रसूत्रधारः ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिद्विविधसंकेतवतौ ॥ ३१ ॥ एवसर्वमौपो

चलत्सुतेषुपत्रेषुसमरुत्परिवर्धते॥ वाताहतेलतापत्रजालेबहिरिवाभितः॥ २३ ॥ वृद्धिंनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा॥ ऊर्ध्वाधोवर्तमानासुदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ॥ २४ ॥ प्राणापानसमानाद्यैस्ततःसहृदयानिलः॥ संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः॥ २५॥ हृत्पद्मयंत्रत्रितयेसमस्ताःप्राणशक्तयः॥ ऊर्ध्वाधःप्रसृतादेहेचंद्रबिंबादिवांशवः॥ २६ ॥ यांत्यायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच॥ उत्पतंतिपतंत्याशुताएताःप्राणशक्तयः॥ २७ ॥ सएषहृत्पद्मगतःप्राणइत्युच्यतेबुधैः॥ अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने ॥ २८ ॥ काचित्स्पर्शमुपादत्तेकाचिद्वहतिनासया ॥ काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिवचांसिच॥ २९ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके॥ करोतिभगवान्वायुर्यंत्रेहामिवयांत्रिकः॥ ३० ॥ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रस्तुतावनिलौमुने॥ प्राणापानावितिख्यातौप्रकटौद्वौवरानिलौ॥ ३१ ॥ तयोरनुसरन्नित्यंमुनेगतिमहंस्थितः॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः॥ ३२॥ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः॥ हृदाकाशार्कशशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः॥ ३३ ॥ शरीरपुरपालस्यमनसोरथचक्रयोः॥ अहंकारनृपस्यास्यप्रशस्येष्टतुरंगयोः॥ ३४ ॥

द्यातिकमुपवर्ण्यस्वयक्रियमाणांप्राणचितादर्शयति ॥ तयोरिति ॥ तयोर्गत्यनुसरणत्वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्यागेनाधिदैविकसूत्रात्मरूपतदात्मभावधारणयाआसंगपाप्मदूषितसर्वेंद्रियव्रतपरित्यागेनतन्मात्रव्रताचरणवागादीद्रियाणांहिवचनादिस्वस्वविषयव्यसनिताव्रतंतच्चासंगपाप्मदूषितमितिश्रमलक्षणेनमृत्युनाभग्नम् ॥ प्राणस्यतुमुखनासिकादिस्थानेषुसंचरणमेवव्रतंतच्चनविषयासंगदूषितमितिनश्रमात्मनाभज्यतइतिप्राणएवैकोव्रतभंगशून्योमृत्युनानग्रस्यते अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचितनात्स्वस्यजितमृत्युतेत्याशयः॥ इयंचप्राणचिताप्राणव्रतधारणसहिताबृहदारण्यकेअथातोव्रतमीमांसेत्यादिनातस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चनेत्पाप्मामृत्युराप्नुवदितियद्विचरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यंसलोकताजयतीत्यतेनग्रंथेनप्रपंचिताततएवावगंतव्या ॥ तयोरुपासनीयगुणांतराण्यप्याह ॥ शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ॥ ३२ ॥ श्रमहीनयोरिति ॥ तानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयेमेअथेममेवनाप्नोद्योयमध्यमःप्राणइतिश्रुतेरितिभावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आशरीरयाबजीवमरुद्वयोरविच्छिन्नोपासनयो ॥ तथासमाकृश्रुतिरुदाहृतायपुरुषारेसमापिपयिषेदिति ॥ नविच्छिद्यादितिहितवर्थ ॥ ३५ ॥ समरूपयोरिति ॥ अभ्यासा
निरापनपरिहतस्थहृदशपोडशांगुलप्रदेशमात्रपरिमितसंचारयोरित्यर्थ ॥३६॥ प्राणायामाभ्यासात्तयोः सूक्ष्मतमत्वापादनाद्वनोक्रमणाविमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सहस्रेति ॥
अथवानात्मन संचारेणनयोर्मुखनासिकासंचारश्चक्षुषोनलक्ष्यनेतथाह ॥ सहस्रेति ॥ यथाकेश सहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठतीतिश्रुतेनाडीनामेषातिसूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्षत्वेतत्संच
रनयोगतिःसुतरांदुर्लक्षेत्याशय ॥ ३७ ॥ वर्णितप्राणचिंतावर्णयिष्यमाणप्रकारप्रश्नस्यावसरंसूचयन्नुपसंहरति ॥ अविरतेति ॥ हृदिवद्धयाविस्थानेष्वविरतगतसंचारोययो
स्तयोमध्ये प्राणापानयोर्श्वासितानानाश्रुतिपुनस्त्वप्राणोपास्तिप्रकरणेअनेकधाविहितानिर्वोषत्वगतश्रमत्वाजयप्रतत्वसंवर्गाद्यनेकगुणविशिष्टांगतिमनुसृत्यवक्ष्यमाणप्रकारेणो

तयोममानुस्मरत प्राणापानाभिधानयो ॥ गतिशरीरमरुतोराशरीरमरुद्वयो ॥ ३५॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयो ॥ सुषुप्तस्थितस्येवप्रज्ञनगच्छतिवासरा ॥३६॥ सहस्रविनिकृत्तांगाद्बिसततुलवादपि ॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापिगति सूक्ष्मतरानयो ॥ ३७॥ अविरतगतयोगतिविदित्वाहृदिमरुतोरनुसृत्यचोदितांताम् ॥ नपुनरिहहिजायतेमहात्मन्मुदितमनापुरुष प्रणष्टपाश ॥ ३८॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० प्राणविचारणंनामचतुर्विंशतितम सर्ग ॥२४॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्यसकथयन्पक्षीपृष्टस्त्वपुनमया॥ कीदृशीप्राणवातस्यगतिरित्येवराघव॥१॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥जानन्नपिमुनेसर्वंकिंमापृच्छसिलीलया॥ यथापृष्टमहंवच्मिशृणुतत्रापिमद्वच ॥ २॥ प्राणोयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेप्राणोयमुपरिस्थित ॥ ३॥ अपानोप्यनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोयमवाक्स्थित ॥ ४॥ जाग्रत स्वपनश्चैवप्राणायामोयमुत्तम ॥ प्रवर्ततेयतस्तज्ज्ञतत्तावच्छ्रेयसेशृणु ॥ ५॥ बाह्योन्मुखत्वंप्राणानांयद्धृद्बुजकोटरात् ॥ स्वरसेनास्तयमानांतंधीरारेचकंविदु ॥ ६॥ द्वादशांगुलपर्यंतबाह्यमाक्रमतामध ॥ प्राणानामंगसंस्पर्शोयःसपूरकउच्यते ॥ ७॥

पास्यप्रणष्टमृत्युपाश सपुरुषस्तज्ज्ञानेनजीवन्मुक्तोभूत्वाइहसंसारेपुनर्नजायतइत्यर्थ ॥ हिशब्द प्राणाद्युपास्तीनामपिनिष्कामानुष्ठितानांज्ञानद्वारामुक्तिहेतुत्वश्रुतिप्रसि
द्धिनिद्योतनाय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशतितम सर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्राणापानगतिप्रश्नेरेचकादिप्रकल्पनम् ॥
प्राणापानोपलक्ष्यस्थानंप्रश्नपूर्वं वर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रश्नावसरप्रदानसूचितांश्चिंतनीयप्राणगतिप्रकारभेदामयापृष्टइत्याह ॥ इत्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एक प्राणशब्दोरूढ अपरस्तुभाग
निनीनिर्यौगिकस्तल्लक्षणपर ॥ लक्षणानुसारेणैवोध्वस्थानमपिनिर्णीयदर्शयति ॥ अयमुपरिस्थितइति ॥ ३ ॥ एवमपानपदमप्येकयौगिकपूर्ववत्सर्वम् ॥ ४ ॥ एवलक्षणतोभेदप
दर्शयतदुभयोर्व्यापनं सर्वप्राणायामत्वसिद्धिर्विपतनंदर्शयति ॥ जाग्रतइत्यादिना ॥ ५॥ तत्रहृदयान्मूर्धपर्यंतप्रश्वासगत्यधप्रांतरेरेचकत्वेनचिंतनीयम् ॥ मूर्धादिबहिर्द्वादशांगुल
पर्यंतत्वंश्वासपूरकत्वेनेत्याह ॥ बाह्येतिद्वाभ्याम ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ विनिभक्तोमाद्स्यविकल्पिपाठ

एववाह्यादेशादपानेअर्त परापततिप्रविशतियोनासाग्रादिमूर्धपर्यंतोयश्चमूर्धादिहृदयपर्यंतोवायोःस्पर्शस्तं द्विविधमप्यंतःपूरकविदुरित्यर्थः ॥८ ॥ इदानीमंत कुंभककल्पिताक ल्पितसाधारण्येनलक्षयति ॥ अपानेइति ॥ अस्तगतेप्रशातेसति॥९॥बहिरपिचरेचकादीन्दर्शयितुमुपक्रमते॥ रेचकइत्यादिना॥ अपानस्योदयस्थानेनासाग्राद्बहिर्द्वादशागुलप र्यंते ॥ १० ॥ स्वतएवभवतीतिस्वभावायेरेचकादयःप्रोक्ताः ॥ ११ ॥ अभ्युदितं अभिमुखंस्थितः ॥ तस्यवातस्यतत्रबाह्यप्रदेशएववाह्यपूरकादयश्चिंतनीयाइतिशेषः ॥१२ ॥ तत्रबाह्यवाय्वंतरपानस्यैकीभावेननिश्चलप्रायास्थितिकुंभकत्वेनकल्पयति ॥ मृदंतरस्थेतिसार्धेन ॥ १३॥ तस्यपूर्वप्राणभावेनहृदयादारभ्यनासाग्रपर्यंतायागतिस्तांवाह्यपूरक

बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्नवर्जितः॥ योयंप्रपूरणःस्पर्शोविदुस्तमपिपूरकम्॥ ८ ॥ अपानेऽस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥ ताव त्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते॥ ९ ॥ रेचकःकुंभकश्चैवपूरकश्चत्रिधास्थितः॥ अपानस्योदयस्थानेद्वादशांतादधोबहिः ॥ १०॥ स्वभावाःसर्वकालस्थाःसम्यग्यत्नविवर्जिताः॥ येप्रोक्ताःस्फारमतिभिस्ताञ्छृणुत्वंमहामते॥ ११ ॥ द्वादशांगुलपर्यंताद्बाह्यादभ्युदितः प्रभो॥ योवातस्तस्यतत्रैवस्वभावात्पूरकादयः ॥ १२ ॥ मृदंतरस्थानिष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रसमसंमुखे ॥ १३ ॥ व्योम्निनित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः॥ बाह्योन्मुखस्यवायोर्यानासिकाग्रावधिर्गतिः ॥ १४ ॥ तंबाह्यपूरकंत्वाद्यंविदुर्यो गविदोजनाः॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः॥ १५॥यावायोस्तंविदुर्धीरा अपरंबाह्यपूरकम्॥ बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापा नउद्गतः॥ १६॥ तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुः॥ यत्तदंतर्मुखत्वंस्यादपानस्योदयंविना॥ १७॥ तंबाह्यरेचकंविद्याच्चिंत्यमानं विमुक्तिदम्॥ द्वादशांताद्यदुत्थायरूपपीवरतापरा ॥ १८॥ अपानस्यबहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान्कुंभकादीनना रतम्॥ १९॥ प्राणापानस्वभावांस्तान्बुध्वाभूयोनजायते॥ अष्टावेतेमहाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्मृताः॥ २० ॥ स्वभावाद्देहवायूनांकथि तामुक्तिदामया॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥ २१ ॥

त्वेनापिकल्पयेदित्याह ॥ बाह्योन्मुखस्येति ॥ १४ ॥ ततोबहिर्गतिबाह्यपूरकांतरतयाकल्पयति ॥ नासाग्रादिति ॥ १५ ॥ बहिरित्यादि पूर्वोक्तानुवादः ॥ १६ ॥ बाह्यरेचकद्व यकल्पनप्रकारमाह ॥ यत्तदिति ॥ उदयप्रस्पदंविना ॥ तथाचप्रस्पंदपूर्वक्षणेयदंतर्मुखत्वंप्रस्पंदोन्मुखत्वंतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वादशांताद्बाह्यद्वादशांगुलचरमभागात् ॥ नासा ग्रपर्यंतमपानस्यचलनेनस्वरूपाभिव्यक्त्यापीवरता ॥ १८ ॥ १९ ॥ बुध्वाउपास्यभूयोनजायतइत्यवश्यभाविज्ञानफलेनस्तुतिः ॥ अष्टाविति ॥ यद्यपिबहिरंतश्चरेचकपूरक योःप्रत्येकंद्वैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यांसहदशभवंतितथापिकुंभकयोःप्राधान्यादष्टकाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ २० ॥ एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपिकालेभवतीत्याह ॥ गच्छ तइति ॥ २१ ॥

कफत्वभोकृत्वाभिमानोप्यनेनननश्यतीत्याशयेनाह ॥ यत्करोतीति ॥ २२ ॥ बाह्यदृष्टिपरित्यागाद्अंतरालदर्शनोदयेनपरमपदप्राप्तिरप्यनेनसिध्यतीत्याह ॥ अध्ययमिति ॥ अस्मिन्प्राणार्धितनव्यापारेससक्तमतएवबाह्यसमर्थपरिजहत्त्यजन् ॥ २३ ॥ २४ ॥ श्वदृतीश्चर्मभस्त्रायांतद्वत्शरीरादाविति यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्राणापानयोरनुसरणमनुसारिश्वतमेतेनयाप्राप्ताधसर्तापुसांसशांतमलमोहेनचित्तेनअंतर्हृदयस्थेहृदयस्थगात्मनि ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्राणस्याभ्युदयहस्याविपूर्वोक्तानुवाद ॥ २९ ॥ ३० ॥ हृदयसंस्थि

ऐतेनिरोघमायांतिभ्रुत्यातिचलानिला ॥ यत्करोतियदश्नातिबुद्ध्येवालमनुस्मरन् ॥ २२ ॥ कुंभकादीन्नरःस्वांतस्तत्रकर्तानकिंचन ॥ अव्यग्रमस्मिन्व्यापारेबाह्यपरिजहन्मन ॥ २३ ॥ दिनै कतिपयैरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ एनदभ्यसत पुंसोबाह्येविषयवृत्तिषु ॥ २४ ॥ नयभ्रातिरतिंचेत श्वदृतौब्राह्मणोयथा ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्ययेस्थिता कृतबुद्धय ॥ २५ ॥ प्राप्तप्राप्तव्यमखिलंतैरखिन्नास्तएवहि ॥ तिष्ठतागच्छतानित्यस्वपताजाग्रतातथा ॥ २६ ॥ एषावेध्येस्यतेदृष्टिस्तन्नबंधनमाप्यते ॥ प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् ॥ २७ ॥ संशांतमलमोहेनस्वस्थेनांतरिहोप्यते ॥ सर्वारंभान्सदास्वच्छ कुर्वन्नपिबुधोजन ॥ २८ ॥ प्राणापानगतिंप्राप्यसुखस्य सुखमेधते ॥ प्राणस्याभ्युदयोब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदिस्थितात् ॥ २९ ॥ द्वादशांगुलपर्यंतेप्राणोस्तंयात्ययबहि ॥ अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशांतान्महामुने ॥ ३० ॥ अस्तंगतिरयांभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ प्राणोयत्रसमायातिद्वादशांतेनभ पदे ॥ ३१ ॥ पदात्तस्मादपानोयस्वादेतिसमनंतरम् यात्याकाशोन्मुख प्राणोवहत्यग्निशिखायथा ॥ ३२ ॥ हृदाकाशोन्मुखोपानोनिम्नेवहतिवारिवत् ॥ अपानश्चंद्रमादेहमाप्याययतिबाह्यत ॥ ३३ ॥ प्राणःसूर्योग्निरथवापचत्यंतरिदंवपु ॥ प्राणोहिहृदयाकाशंतापयित्वाप्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥ मुखाग्रगगनपश्चात्तापयत्युत्तमोरवि ॥ अपानेंदुर्मुखाग्रंतुप्लावयित्वाहृदंबरम् ॥ ३५ ॥ पश्चादाप्याययत्येपनिमेषसमनंतरम् ॥ अपानशशिनोतस्याकलाप्राणविवस्वता ॥ ३६ ॥ यत्रग्रस्तातदासाद्यपदंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणार्कस्यतथातस्यायत्रापानसितांशुना ॥ ३७ ॥ ग्रस्तातत्पदमासाद्यनभूयोजन्मभाग्भवेर ॥ प्राणएवार्कतांयातिसबाह्याभ्यंतरेंबरे ॥ ३८ ॥ आप्यायनकरींपश्चाच्छशितामधितिष्ठति ॥ प्राणएवेंदुतांत्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम् ॥ ३९ ॥

तेअभ्राजमध्येअलगतिरपानस्येतिशेष ॥ प्राणोयत्रयस्मिन्नभःपदेसमायातितिसमाप्यते ॥ ३० ॥ तस्मात्स्वात्पदात्अपानएतिउद्गच्छति ॥ प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वंपुनःशरीरेप्यशीत्याप्याधोमुखत्वप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ बाह्येत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तयो सूर्यचंद्रात्मकत्वाविषयेत्याशयेनमाभ्युपपादयति ॥ प्राणहत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कलाचन्द्रभाग ॥ यत्रयस्मिन्हार्दब्रह्मणिस्थित्वापसानद्ग्रासाय ॥ ३६ ॥ यत्रयस्मिन्द्वादशांगुलपर्यंतबाह्याकाशोबलक्षितेब्रह्मणिविषयत्वेनापानेनप्रसानब्रह्मपरमासाद्यत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एकस्यैववायोःपर्यायेणशशिसूर्ययोरर्थात्मनीयत्वाह ॥ प्राणएवेत्यादिना ॥ ३८ ॥ आप्याय[illegible] ॥ ३९ ॥

तत्रत्र हि द्वादशांगुलपर्यंतेप्रसृत प्राणो यावदर्कतामौष्ण्यपरित्यज्य चंद्रतां शत्यनगत सामाणापानयो संध्यवस्थातस्यांदेहादहि प्राणलयादात्मनो निर्देहत्वनिष्क्रियत्वनिर्मनस्त्वादयो वास्तवस्वभावा सभावयितुशक्यत्वाद्विचार्यते ॥ तत्रबाह्यकुंभकेदेहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चंद्रसूर्यात्मकप्राणापानक्रियाप्रयुक्तायु कालपरिच्छेदाभावाच्चादेशकालेस्वात्मनि प्रतिष्ठितेनयोगिनानशोच्यतेइत्यर्थ ॥४०॥ एवमंत कुंभकेपिहृदिप्राणापानसंधौप्रतिष्ठितस्यमनसो निजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधावश्यभावान्नजन्मादिप्रसक्तिरित्याह ॥ हृदीति ॥४१॥ आत्मनोमनस आधारमधिष्ठानपरमात्मानम् ॥ अथवाहृदयस्थ स्वात्मैवप्राणसूर्य सएवापानात्मकचंद्रतयाउदयास्तमयतद्रश्मिभूतत्वानादिवृत्तिभेदाद्यात्मनाविवर्त्ततेनतद्व्यतिरिक्त कश्चिदस्तीत्युपासनस्वात्मदर्शनेहेतुरित्याह ॥ सोदयास्तमयमिति ॥४२॥ ननुकिंहृद्यात्मसाक्षात्कारेणबाह्यनमसाबहिरेवापरिच्छिन्नस्यात्मनआवृतत्वात्तत्क्षयायबाह्यज्योतिरेवकिनान्विष्यतेतत्राह ॥ नेति ॥४३॥ हार्दंत्विति ॥ बाह्यध्वांतकल्पनापिहार्दध्वांतवशादेवेतितत्क्षयेतत्क्षयोर्थसिद्धइतिभाव ॥ बाह्यज्योतिषाबाह्यतमःक्षपणं

क्षणादायातिसूर्यत्वंसंशोषणकरंपदम् ॥ अर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतः ॥४०॥ प्राणस्तावद्विचार्यतेऽदेशकालेनशोच्यते ॥ हृदि चंद्रार्कयोर्ज्ञात्वानित्यमस्तमयोदयम् ॥४१॥ आत्मनोनिजमाधारंनभूयोजायतेमनः ॥ सोदयास्तमयंसेंदुंसरश्मिंसगमागमम् ॥४२॥ हृदयेभास्करंदेवंयःपश्यतिसपश्यति ॥ नक्षीणंनापरिक्षीणंबहिष्ठंसिद्धयतमः ॥४३॥ हार्दंतुक्षपयेद्ध्वांतंयत्क्षयेसिद्धिरुत्तमा ॥ बाह्येतमसिसंक्षीणेलोकालोकःप्रजायते ॥ ४४ ॥ हार्देतुतमसिक्षीणेस्वालोकोजायतेमुने ॥ हार्दांधकारक्षयदंपरिज्ञातंविमुक्तिदम् ॥ ४५ ॥ सोदयास्तमयंयत्नात्प्राणार्कमवलोकयेत् ॥ अपानेंदुःप्रयात्यस्तंयत्रहृत्पद्मकोटरे ॥ ४६ ॥ पदात्तस्मादुदेत्यंतःप्राणार्कोबहिरुन्मुखः ॥ अपानेस्तंगतेप्राणःसमुदेतिहृदंबुजात् ॥ ४७ ॥ छायायांगलितांगायांतत्रैवाशुयथातपः ॥ प्राणेत्वस्तंगतेबाह्यादपानःप्रोदितःक्षणात् ॥ ४८ ॥ आतपेपरितोनष्टेछायेवानुपदंतथा ॥ प्राणजन्मावनौनष्टमपानंविद्धिसन्मते ॥ ४९ ॥ अपानजन्मभूमौचप्राणंनष्टमवेहिहि ॥ अस्तंगतवतिप्राणेत्वपानेभ्युदयोन्मुखे ॥ ५० ॥ बहिःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ अपानेस्तंगतेप्राणेकिंचिदभ्युदयोन्मुखे ॥ ५१ ॥ अंतःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणरेचकमालंब्यअपानाद्दूरकोटिगम् ॥ ५२ ॥ स्वच्छंकुंभकमभ्यस्यनभूयःपरितप्यते ॥ अपानेरेचकाधारंप्राणपूरांतरस्थितम् ॥ ५३ ॥ स्वसंस्थंपूरकंदृष्ट्वानभूयोजायतेनरः ॥ प्राणापानावुभावंतर्यत्रैतौविलयंगतौ ॥ ५४ ॥ तदालंब्यपदंशांतमात्मानंनानुतप्यते ॥ प्राणभक्षोन्मुखेपानेदेशंकालंचनिष्कलम् ॥ ५५ ॥

तुरूपादिदर्शनहेतुरेवनबहिरात्मदर्शनेहेतुरित्याशयेनाह ॥ बाह्येइति ॥ लोक्यतइतिलोकोजगद्रूपम् ॥ ४४ ॥ ४५॥ उक्तेबाह्यांत कुंभकप्रतिष्ठेप्ररोचनायप्रपंचयिष्यन्भूमिकारचयति ॥ अपानेंदुरित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदयोन्मुखतैवनिरोद्धव्येत्याशयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपानादपानोदयस्थानाद्द्वादशांगुलस्थानाद्दूरकोटिगषोडशांगुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निःशेषत्वायुरेचनात्स्वच्छम् ॥ नासाविवरेणांतःप्रविशत्यपानेबाह्यरेचकाधारप्राणस्यपूरणप्राणपूरस्तदर्थमतःआस्थितप्रविष्टस्वसंस्थदेहांतर्गतपूरकंदृष्ट्वाउपास्य ॥ ५३ ॥ यत्रहार्देब्रह्मणि ॥ ५४ ॥ इदानीमर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतइत्यत्रअदेशकालेनशोच्यतेइतियदुक्तंतद्विदृणवन्बाह्यकुंभकोक्तस्यदेशकालबाधस्यांतःकुंभकेप्यनुकर्षंदर्शयति ॥ प्राणभक्षोन्मुखइत्यादिना ॥ बहि प्राणलयाधिष्ठानचितिअंतःप्राणनिर्गमापादानचितिवाबाधेनदेशकालचात्तदतर्वर्तिवस्तुजातंचनिष्कलंचिन्मात्र

॥५६॥ ५१ ॥ हृदयान्तर्बाह्यावानान्त्यौ मर्दयन्निगीर्णावितिनिश्चयेत्यर्थः ॥ नादृशावस्थाप्राणापानक्षधिश्चणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विदुनान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना
॥ ५८ ॥ रिपु पागिनश्चिगोर ॥ ५९ ॥ ६ ॥ ण्वक्रियाभेदभिन्नप्राणापानाप्रकारमुक्तान्निरुद्धयनन्तरमाणापानान्तरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥
पुष्पस्यान्तर्न्याद्विना ॥ सक्रियाणावहिनष्टशवास्यानित्याह ॥ नमप्राणमिति ॥ नर्हिक्रियाणल्योपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचनत्पारिस्थयार्थप्राण
स्यानावधिनमिन्यक्तनृप्रामनापाधितयभिप्राव ॥ ६१ ॥ आस्वादनइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउभा

विनायपहिरंनवानपृयपरिशोष्यते ॥ अपानसक्षणपरेप्राणेत्वदितयानहि ॥५६॥ देशकालचसप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमनः ॥ यत्रप्रा
णोत्यपानेनप्राणेनापानएवच ॥५७॥ निगीर्णोबहिरतश्चदेशकालौचपश्यतो ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥ ५८॥ अय
त्नसिद्धंयात्यस्यंकुम्भकंतत्पदंविदुः ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुम्भकंपरमंपदम् ॥ ५९ ॥ एतत्तदात्मनोरूपशुद्धंपारमैवचित् ॥ एतत्तत्तत्स
दाभासमेतत्प्राप्यनशोच्यते ॥ ६० ॥ पुष्पस्यान्तरिवामोदःप्राणस्यान्तरवस्थितम् ॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जल
स्यान्तरिवास्वादमपानस्यान्तरस्थितम् ॥ नमप्राणनवाप्राणचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्यान्तस्थमपानक्षयकोटिगम् ॥
अपानप्राणयोर्मध्येचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोक्तं परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे
॥ ६४ ॥ मननोमननमत्युद्बुद्धेरेकावबोधनम ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५ ॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥
यच्चसर्वमयंनित्यंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनपुण्यसवपावनपावनम् ॥ नचभावनमन्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६७ ॥
(अपानास्तंगतोयत्रप्राणोनाभ्युदितः क्षणम् ॥ कलाकलंकरहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपाग
त ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणाःसमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्म
हे ॥ ६९ ॥ प्राणापानौद्ववस्यान्तेयात्याभ्यन्तरमास्थिते ॥ यैद्वयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

पास्यवास्यदन्याख्यतु ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसवपर्यायाथ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनज्योतिषोज्योति ॥ भावमनोबुद्ध्यादिविषिकारैनमनूनभीभवम्
पूर्णस्वभावनयप्यगतनम ॥ नूनमितिनिश्चय ॥ ६७ ॥ नासापोपलक्षितद्वादशांगुलपर्यन्तगगनआवर्तःप्राणापानप्रवाहसधियस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसंधौसावर्तोभवति ॥ ६८ ॥
ह्दर्नाभ्यामीनपरगाराधिष्ठमपहाय यत्रध्यानेनिमूर्योस्तयत्रगच्छति अरेवाम्बक्रिरेधर्मसण्नायसउम्वर्णद्विनिश्चुत्पर्थमनसिकृत्याह ॥ यत्रप्राणइति ॥ ६९ ॥ येद्वेप्राणापा
नाद्यस्यानयोगिभि पयनगम्यनेद्वतिपदनदाधारस्तदधिष्ठानपचित्तस्तत्त्वमित्यर्थ ॥ ७० ॥

१ अयंश्लोक कश्मीरस्थपुस्तक धिकारट

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नसत्प्राणापानसमाहार प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक भावेनतद्विसर्गरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयोः परामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्ताबोधरूपचेत्यर्थ ॥ एवंप्राणोपा स्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोःकारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलंकहीनपरमा र्थतः ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव स्वनुभवःसएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम्॥ पूर कांशविसृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधंविरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७३॥ य त्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकला गणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥ ७५॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्ण नंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५ ॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्म ले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतो पिवा॥ स्वप्नेपिनचलत्येषसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिषुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामे नात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्पर मात्मावलोकनात्॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६ ॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांप श्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना ॥८॥ यथाप्राप्तेषुकार्येषुप रित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम्॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनि रूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसु स्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायु प्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेःप्रवहणात्संरुध्यतेसरुध्येतापीत्यर्थः॥ विरुद्धंव्युत्थापकंवि षयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातपः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

॥५६॥ ५०॥ देशकालौप्राणापानाभ्यांसहैवनिगीर्णाविति पश्येत्यर्थः ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसंधिक्षणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विदुर्नान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना
॥ ५८ ॥ विदुर्योगिनइतिशेषः ॥ ५९ ॥ ६ ॥ एवंक्रियाभेदभिन्नप्राणापानाभ्यामुक्त्वातन्निरोधनन्तरप्राणापानाद्यंतरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनंकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥ क्षणमित्यादिना
पुष्पस्यांतरित्यादिना ॥ सकिंप्राणोपहितएवोपास्योनेत्याह ॥ नसप्राणमिति ॥ तर्हिकिंप्राणलयोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचतत्परिच्छयार्थंप्राण
स्यांतरवस्थितमित्युक्तेननूपासनापाधितयनिश्चाव ॥ ६१ ॥ आस्वादनइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम् ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउप्रा

विचायथहरितवान्भूयःपरिशोष्यते ॥ अपानभक्षणपरेप्राणेह्रदितयाग्रहि ॥५६॥ देशकालचसंप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमन ॥ यत्रप्रा
णोत्यपानेनप्राणेनापानएवच ॥५७॥ निगीर्णौयहिरतश्चदेशकालौचपश्यतो ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥५८॥ अय
त्नमिद्ध्यात्यस्यंकुंभकंतत्पदंविदुः ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुंभकःपरमपदम् ॥५९॥ एतत्तदात्मनोरूपश्चद्वेपापरमैवचित् ॥ एतत्तत्त्स
दाभासमेतमाप्यनशोच्यते ॥ ६० ॥ पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जल
स्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणंनवाप्राणंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपांतस्थमपानक्षयकोटिगम् ॥
अपानप्राणयोर्मध्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोच्चै परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे
॥६४॥ मनसोमननंसत्यंबुद्धेरेकावबोधनम् ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५ ॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥
यच्चमवमयंनित्यतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनपुण्यसर्वपावनपावनम् ॥ नचभावनमन्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥६७॥
(अपानास्तगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलंकरहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपाग
त ॥ नासाग्रगगनावर्ततच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणोलमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्म
हे ॥ ६९ ॥ प्राणापानोद्भवस्थानेयात्याभ्यंतरमास्थिते ॥ येद्वेयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

णस्यप्राणइत्यादिश्रुते ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसर्वपर्यायार्थ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनज्योतिषांज्योतिः ॥ भावैमनोबुद्ध्यादिविकारैनमत्नमभीभवन्
पूर्वस्यभावातत्त्वप्यवनतनष्ट ॥ नूनमितिनिश्चय ॥६७॥ नासाग्रोपलक्षितद्वादशांगुलप्रदेशगगनआवर्तःप्राणापानप्रवाहसंधिर्यस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसंधीसावर्तोभवति॥६८॥
द्वादशांतान्तदशोपाधिभेदमपहाय यतश्चरेतिसूर्योस्तयत्रचगच्छति तदेवाश्वकिरेधर्मैसएवाद्यसउश्वएतदैवतदितिश्रुत्यर्थमनसिकृत्याह ॥ यत्रप्राणइति ॥६९॥येद्वेप्राणापा
नोद्भवस्थानेयोगिभिः पद्यतेगम्यतेइतिपदेतदाधारस्तदधिष्ठानयच्चित्तत्त्वंतदित्यर्थः ॥ ७० ॥

१ अयंश्लोकःकाश्मीरस्थपुस्तकेऽधिकोदृष्टः

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नंसत्प्राणापानसमाहार.प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक
भावेनतद्विसर्गरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयोः परामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्तावोधरूपंचेत्यर्थ. ॥ एवंप्राणोपा
स्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पंदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोःकारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलंकहीनपरमा
र्थत' ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव.स्वनुभव'सएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधंपरमात्मपदम्

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंवहिश्चापानकुंभकम्॥ पूरकांशविस्पृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्तावोधंविरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७३॥यत्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकलागणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥७५॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्णनंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्मले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः॥ २ ॥गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥स्वप्नेपिनचलत्येषसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिपुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामेनात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात्॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांपश्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना॥८॥ यथाप्राप्तेषुकार्येषुपरित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम्॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनि
रूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतव' ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनंविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसु
स्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायुःप्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेःप्रवहणात्संरुध्यतेसंरुध्येतापीत्यर्थः ॥ विरुद्धंव्युत्थापकंवि
षयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातप. ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

विमृश्यपदेयतयानिश्चित्य ॥ नेनचिरजीवामि ॥ १० ॥ समायोग सधिस्तत्समयतश्च विभातमलेतियावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आत्मन स्वस्यान्यस्यवाचटितमितिशेष ॥ शुभम
त्वावाज्जीवनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ परसर्वद्वैतबाधलक्षणत्यागम ॥ जीवितजीवनाभिनिवेशास्तवावि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपर्मभासम ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्यत अन्यस्य
॥ २ ॥ सर्वचिरेय ॥ सर्वपस्नानावस्तिचावभासनश्तिसर्वपदाभासम ॥ २१ ॥ आहरन्आस्वान ॥ २२ ॥ ससारभयसांसारमारंभकार्यम् ॥ २३ ॥ यथाकालमारभ्योप

भावाभावमयींचिंतामोहितानीहितान्विताम् ॥ विमृश्यात्मनितिष्ठामिचिरजीवाम्यनामय ॥ १० ॥ प्राणापानसमायोगसमयसमनुस्मरन् ॥ स्वयमात्मनितुष्यामिचिरंजीवाम्यनामय ॥ ११ ॥ इदमद्यमयालब्धमिदप्राप्स्यामिसुदरम् ॥ इतिचिंतानमेतेनचिरजीवाम्यनामय ॥ १२ ॥ नस्तौमिनचनिंदामिकचित्किंचित्कदाचन ॥ आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहशुभमागत ॥ १३ ॥ नतुष्यतिशुभप्राप्तौनाशुभेप्वपिस्त्रियते ॥ मनोममसमनित्यंतेनाहशुभमागत ॥ १४ ॥ परमत्यागमालब्ध्यसर्वमेवसदेवहि ॥ जीवितादिमयात्यक्तंतेनाहशुभमागत ॥ १५ ॥ प्रशांतचापलंवीतशोकस्वस्थंसमाहितम् ॥ मनोममुनेशांततेनजीवाम्यनामय ॥ १६ ॥ काष्ठविलासिनींशैलत्वणमिंमिहिमनभ ॥ समंसर्वत्रपश्यामितेनजीवाम्यनामय ॥ १७ ॥ किमद्यममसपन्नप्रातर्वाभवितापुन ॥ इतिचिंताज्वरोनास्तितेनजीवाम्यनामय ॥ १८ ॥ जरामरणदु खेपुराज्यलाभसुखेपुच ॥ नबिभेमिनत्वप्यामितेनजीवाम्यनामय ॥ १९ ॥ अयवधु परश्वायममायमयमन्यत ॥ इतिब्रह्मन्नजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २० ॥ सर्वंसर्वपदाभासमनाद्यतमनामयम् ॥ अहंचिदितिजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २१ ॥ आहरन्विहरस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्छ्वसन्स्वपन् ॥ देहोहमितिनोवेद्मितेनास्मिचिरजीवित ॥ २२ ॥ इमसांसारमारंभसुपुनपदवत्स्थित ॥ असंतमिवजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २३ ॥ यथाकालमुपायातावर्थानर्थौसमौमम ॥ हस्ताविवशरीरस्थौतेनजीवाम्यनामय ॥ २४ ॥ अपरिचलयाशान्त्यासुदृशास्निग्धमुग्धया ॥ ऋजुपश्यामिसर्वत्रतेनजीवाम्यनामय ॥ २५ ॥ आपादमस्तकांतेस्मिन्नदेहेममताभम ॥ त्यक्ताहंकारपकस्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २६ ॥ यत्करोमियदश्नामितत्त्यक्ताहतोपिमे ॥ मनोनैष्कर्म्यमादत्तेतेनजीवाम्यनामय ॥ २७ ॥ यदायदामुनेकिंचिद्विजानामितदातदा ॥ मतिरायातिनौत्सुक्त्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २८ ॥

स्थापितभोगकालानुसारेणोपायातौप्राप्तौ ॥ २४ ॥ स्वरूपान्नपरिचलतीत्यपरिचलयामन स्थैर्यशान्त्या ॥ सुदृशासर्वभूतेष्वात्मौपम्यदृष्ट्या ॥ ऋजुमकुटिलम् ॥ यथाचोक्तं भारते ॥ सर्वजिह्ममृत्युपदमार्जवब्रह्मण पदम ॥ एतावाञ्ज्ञानविषयःप्रलाप किंकरिष्यतीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ ततनदभिमानस्यकाशरीरेष्यतद्यतोपिमेमनोनैष्कर्म्यमकर्तृतो कृतमावनामादत्तेस्वीकरोति ॥ २७ ॥ औत्सुक्यमविनीततामायाति ॥ २८ ॥

ईश·परेषामाक्रमणसमर्थोप्याक्रांतिपरिभवंनकरोमि ॥ एवंपरकृतेपरितापेसहनशीलत्वान्नखेदवान् ॥ २९ ॥ पश्यद्रूपेचेतनप्रायेअस्मिन्शरीरेभासमानेप्यहंचिदास्पदश्चि न्मात्रदर्शी ॥ एवचचिदात्मन सर्वभूतेषुसाम्यात्सर्वभूतस्थात्मासन्भूतवृंदस्वशरीरमिवपश्यामीत्यध्याहृत्ययोज्यम ॥ ३० ॥ सर्वदासमाहित·सन्आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृ त्ते·अंतर्हृदिमस्पर्शप्रवेशनददामि ॥ ३१ ॥ वाह्यदृष्टिविषयेसुप्त सन्जगत·असत्तांपश्यामिअतस्तुप्रबुद्ध सन्आत्मन सत्ताकरबिल्ववत्पश्यामीत्यन्वय· ॥ ३२ ॥ श्लथंशिथि लावयव क्षीणकृशाग क्षुब्धव्यापृतावयवक्षुण्णसचूर्णितावयव सर्वमतीतानागतवर्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदृशानववत्पश्यामि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भावा:कला नामिववित्तादीनामुपचयाअभावास्तत्क्षयाश्चतेषुनैवाभिनिविष्टोस्मि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किंसर्वत्रजाड्यमनपोह्यैवाहवुद्धिस्तेनेत्याह ॥ घटइति ॥ ३८ ॥ उपसहरति ॥

करोमीशोपिनाक्रांतिंपरितापेनखेदवान्॥ दरिद्रोपिनवांछामितेनजीवाम्यनामयः ॥ २९ ॥ पश्यद्रूपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माचिदास्पदः॥ भूतवृंदमहंसाम्यात्तेनजीवाम्यनामयः॥ ३० ॥ आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःसमाहितः॥ संस्पर्शनददाम्यंतस्तेनजीवाम्यनामयः॥ ३१ ॥ असत्तांजगतःसत्तामात्मनःकरबिल्ववत्॥ सुप्तःप्रबुद्धःपश्यामितेनास्मिचिरजीवितः॥ ३२ ॥ जीर्णंभिन्नंश्लथंक्षीणंक्षुब्धंक्षुण्णंक्षयंगतम्॥ पश्यामिनववत्सर्वंतेनजीवाम्यनामयः॥ ३३॥ सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने॥ सर्वस्यप्रियमित्रंचतेनजीवाम्यनामयः॥ ३४॥ आपद्यचलधीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः॥ ३५॥ नाहमस्मिनचान्योमेनाहमन्यस्यकस्यचित्॥ इतिमेभावितंचित्तंतेनजीवाम्यनामयः॥ ३६ ॥ अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहम्॥ अहंक्रियेतिमेवुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः॥३७॥ घटश्चित्पटश्चित्खंचिद्घनंशकटंचचित्॥ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः३८॥इत्यहंमुनिशार्दूलत्रिलोककमलालिकः ॥ भुशुंडोनामकाकोलःकथितश्चिरजीवितः॥ ३९ ॥ब्रह्मार्णवेविलुलितंत्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्यभिभवेनविभिन्नरूपम्॥ आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि॥ ४० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भुशुंडोपाख्यानेचिरजीवितहेतुकथनंनामषड्विंशःसर्गः॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एतत्तेकथितंब्रह्मन्यथास्मियदिहास्मिच॥ त्वदाज्ञामात्रसित्ध्यर्थंधार्ष्ट्येनज्ञानपारग॥ १ ॥

इतीति ॥ मेरुकर्णिकावासित्वात्श्यामत्वाच्चत्रिलोककमलस्यअलिरिवअलिक· ॥ ३९ ॥ उत्पादनानिसर्गा आदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्तल्लक्षणेनाभिभवेनपरस्परप्रतिघातेनविभिन्नानिवैचित्र्यप्रापणानिरूपाणियस्यतत् ॥ एवरीत्यापुन·पुनरुन्नमितमालीनचाकुलपरिभ्रमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनइंद्रियाणांदृश्यजगद्व्युत्थानकालेआलोकयन्समाधिकालेप्रकलयन्विलापयश्चचिरस्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवा०तात्पर्य०नि०पू०षड्विंशःसर्गः ॥२६॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडस्यप्रशसात्रयियासोस्तेनपूजनम् ॥ वसिष्ठस्यनभोगत्यास्वलोकाप्तिश्चवर्ण्यते ॥१॥ यथायेनप्रकारेणअस्मिचिरजीवामि ॥ परमार्थतइहकार्यकरणसघातेयदस्मितच्चकथितमित्यर्थः ॥ धार्ष्ट्येनवैयात्येन ॥१॥

आत्मोदत सुवृत्तांत ॥२॥३॥ येभवतमपश्यंतितेधन्याः शोधन्या ॥ यावदपेतिस्वदृशोश्चिरस्थितिसार्थक्याभिप्रायम ॥४॥ विबुधानदिवानांविबुधांषभूतयोज्ञानैश्वर्यसंपदोदृष्टा
॥ ५ ॥ मोत्तायमनचिरमश्विप्याविमहांस्तस्यभोजनःकथंचिदाप्यतेतथापिभवानिवनसुलभ ॥ ६ ॥ वंशात्वदेवेणुवने ॥ वेणूनामप्यष्टसुमुक्ताकरेषुपरिगणनात् ॥ ७ ॥ ८ ॥
मध्याह्नपदनमाध्याह्निककर्मलक्ष्यत ॥ सुरमविरसमर्पितलोकस्वपदम् ॥ ९ ॥ १० ॥ मौक्तिकफलक्षणेनार्घ्येणअर्घार्थजलेन ॥ ११ ॥ त्रिनेत्रमिवेत्युपमानान्नित्यशिवपूजा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अहोनुचित्रंभगवन्भवताभूषणश्रुते ॥ आत्मोदंत प्रकथित परंविस्मयकारणम् ॥ २ ॥ धन्यास्तेयेमहात्मानम
त्यंतंचिरजीवनम् ॥ भवतंपरिपश्यतिद्वितीयमिवपद्मजम ॥ ३ ॥ यावदपदृशोधन्या स्वात्मोदंतमखंडितम् ॥ यथावत्पावनबुद्धे सर्वंक
थितवानसि ॥ ४ ॥ भ्रम्यांतदिक्षुसर्वासुदृष्टाविबुधभूतय ॥ भवानिवजगत्यस्मिन्नमहानवलोकित ॥ ५ ॥ कथंचित्प्राप्यतेकश्चित्त्वां
दृक्महाजन ॥ नत्ववानिवभव्यात्मासुलभोजगतिक्वचित् ॥ ६ ॥ वंशखंडेहिकस्मिंश्चिज्जायतेमौक्तिकंयथा ॥ जगत्खंडेहिकस्मिंश्चिद्दृ
श्यतेत्वादृशस्तथा ॥ ७ ॥ मयातुसुमहत्कार्यमद्यसंपादितंशुभम् ॥ पुण्यदेहविमुक्तात्मायद्भवानवलोकित ॥ ८ ॥ तदस्तुतवकल्याणप्रवि
शात्मगुहांशुभाम् ॥ मध्याह्नसमयोयन्मेव्रजामिसुरमंदिरम् ॥ ९ ॥ इत्याकर्ण्यभुशुंडोसौजग्राहोत्थायपादपान् ॥ सकल्पिताभ्याहस्ता
भ्यामुपात्तहेमपल्लवम् ॥ १० ॥ कल्पवृक्षलतापुष्पकेसरेणहिमत्विषा ॥ तत्पात्रेमौक्तिकार्घ्येणपूरयामासपूर्णधी ॥ ११ ॥ तेनार्घ्यंपाद्य
पुष्पेणत्रिनेत्रमिवमामसौ ॥ आपादमस्तकंभक्त्यापूजयामासपूर्वज ॥ १२ ॥ अनुव्रज्याकदर्थनस्वर्गोव्रालमितिभुवन ॥ विष्टरादह
मुत्पायतत खगवदाप्लुत ॥ १३ ॥ व्योम्नियोजनमात्रंतुमदनुव्रज्ययागत ॥ करकरेणावष्टभ्यबलात्संरोधित खग ॥ १४ ॥ मयियाते
क्षणेनैवगगनाध्वन्यदृश्यताम् ॥ निवृत्तोसौविहंगेंद्रोवृत्स्यजासंगति सताम् ॥ १५ ॥ अन्योन्यमपिकस्मिंश्चित्तरंगकइवांबुधौ ॥ व्योम
न्यदृश्यतांयातोस्मगस्मृत्यामुनीनहम् ॥ १६ ॥ समर्पिमंडलप्राप्यजाययापरिपूजित ॥ यातेकृतयुगस्यादौपुरावर्षशतद्वये ॥ १७ ॥ स
गतोहंभुशुंडनमेरोःशृंगद्रुमेभवम् ॥ अथरामकृतेक्षीणेत्रेतासंप्रतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ मध्येत्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वंरिपुमर्दन ॥ पुनरद्याष्ट
मेवपर्वतत्रैवोपरिभूभृत ॥ १९ ॥

परतापितस्यगम्यते ॥ पूर्वमश्चिरतन ॥ १२ ॥ हेस्वर्गेत्र अनुव्रज्यालक्षणेनकदर्थनश्रमेण अलमितिभुवन्नहमाप्लुतउड्डीन ॥ १३ ॥ संरोधितोनिवर्तित ॥ १४ ॥ १५ ॥ आ
कामम्योन्यमप्यदृश्यतांयातौ ॥ मम-अहस्मस्य भुशुंडस्यस्मृत्याअविच्छिन्नस्मरणेनोपलक्षित सप्तर्षिमंडलंप्राप्य मुनीन्द्रष्टानितिशेष ॥ १६ ॥ जाययाअरुंधत्या ॥ उ
कायाभुशुंडसमते कालमाह ॥ यातेइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ भूभृत-मेरो ॥ १९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ २० ॥ इतीति ॥ इतिइमांसुमतेर्भुशुंडस्यसत्कथांय प्रविचारयिष्यतिसइहास्मिन्नेवशरीरेभवाजन्मादयस्तद्भयैर्बहुलाअतएवाकुलायेजीवास्तैरास्थि ताइतिइमाप्रसिद्धामसत्सरितमायानदींतरिष्यति ॥ प्रसभमितिपौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आख्यायिकाभिसंबधोदेहानियतिवर्णनम ॥ आपातभातिमात्रत्वदेहादेश्चात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ वर्णितायाभुशुंडाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशगव धर्दर्शयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १ ॥ प्राणाभ्यासोत्रप्राणस्यनिरोधउपास्तिर्वातत्पूर्विकाम ॥ महार्णवइतिविपुल संसारोनिगीर्याव्यवसितः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणापानावलोकि

मिलितोभूद्भुशुंडोमेतथैवाजररूपवान् ॥ इतिसंकथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यचैवांतर्यद्युक्तंतत्समाचर ॥ २० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिसुमतिभुशुंडसत्कथांयोविमलमतिःप्रविचारयिष्यतीह ॥ भवभयबहुलाकुलास्थितांसप्रसभमसत्सरितंतरिष्यतीति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानसमाप्तिर्नामसप्तविंशतितमःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंभुशुंडवृत्तांतःकथितस्तेमयानघ ॥ अनयाप्रज्ञयातीर्णोभुशुंडोमोहसंकटात् ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यस्वप्राणाभ्यासपूर्विकाम् ॥ भुशुंडवन्महाबाहोभवतीर्णमहार्णवः ॥ २ ॥ यथाज्ञानेनयोगेनसंतताभ्यासजन्मना ॥ भुशुंडःप्राप्तवान्प्राप्यंतथासादयतत्पदम् ॥ ३ ॥ असक्तबुद्धयःसर्वेभुशुंडवदवस्थितिम् ॥ प्राप्नुवंतिपरेतत्त्वेप्राणापानावलोकिनः ॥ ४ ॥ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञानदृष्टयः ॥ इदानींधियमालंब्ययथेच्छसितथाकुरु ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्भवताभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ॥ हार्दमुद्दामदौरात्म्यंप्रमृष्टमखिलंतमः ॥ ६ ॥ प्रबुद्धाःस्मःप्रहृष्टाःस्मःप्रविष्टाःस्मःस्वमास्पदम् ॥ स्थिताःस्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोस्यपराइव ॥ ७ ॥ अहोभुशुंडचरितंपरंविस्मयकारकम् ॥ भगवन्भवताप्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम् ॥ ८ ॥ भुशुंडचरितेब्रह्मन्नेतस्मिन्कथितेत्वया ॥ यच्छरीरगृहंप्रोक्तंमांसचर्मास्थिनिर्मितम् ॥ ९ ॥ तत्केननामरचितंकुतोवातत्समुत्थितम् ॥ कथंवास्थितिमायातंकोवातत्रावतिष्ठते ॥ १० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परमार्थावबोधायदोषापाकरणायच ॥ शृणुराघवतत्त्वेनवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ ११ ॥ अस्थिस्थूणंनवद्वारंरक्तमांसावलेपनम् ॥ शरीरसदनंरामनकेनचिदिदंकृतम् ॥ १२ ॥

नःउक्तोपास्तिशीलाः ॥ ४ ॥ यथेच्छसियोगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकांवाज्ञात्मप्रतिष्ठांतथाकुरु ॥ ५ ॥ त्वायोगोपास्तीत्वदुपदेशश्रवणादेवस्वस्यतत्त्वबोधःसिद्धइतिसूचयन् राम कथाप्रसंजितदेहगेहस्वरूपमेवजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ भगवन्नित्यादिना ॥ भूमिभास्वताभूमाववतीर्णेनसूर्येण ॥ उद्दामानिदौरात्म्यानिअनात्मस्वात्मत्वदर्शनानितत्प्रयुक्तदुश्चेष्टितानिचयस्मात्तथाविधहार्दंतम. ॥ ६ ॥ अपराद्वितीयाभवतइव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्तुर्निमित्तस्यस्थितिप्रकारस्यतदंत स्थस्यस्वामिनश्चप्रश्नाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्राद्यस्योत्तरमाह ॥ अस्थीति ॥ १२ ॥

नम्मीश्वरोस्यदेहस्यनिमातामुनिपुराणाख्यायिकामसिद्ध जीवस्तुस्वकर्मोपभोगायास्यनिमापकस्तौकथमपलप्येतेतमाह ॥ आभासमात्रमिति ॥ इत्यमेवविनैषनिर्मातारमि स्यय।नहिजलेचन्द्राभासोनिमातारमपेक्षतेनापिनिमित्तिककल्पितद्वितीयचन्द्रबिम्बमस्तीत्यर्थः ॥ ईश्वरस्यनिर्मातृत्वतुश्रौतनमुख्यम् ॥ पुरुषनि श्वसितदृष्टांतदर्शनात् ॥ जीव स्यनिमापयितृत्वमपितया अबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिमापणायोगाच्चेतिभाव ॥१३॥ देहस्यमिथ्यात्वतुप्रतीतिकालमात्रस्थितिकल्पाद्द्वित्वचदेवसिद्धमित्याह ॥ द्विचंद्रेति।चंद्र द्वित्वद्विचंद्रदर्शनस्यविधौसस्यैवभवतिनान्यदा देहोपिहियस्मात्तथैव वस्तुतस्तुसदैवसेकएवेंदुरित्यन्वय ॥१४॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ देहेति ॥ परमार्थसदधिष्ठानकतयाउपचा रात्सत् ॥ १५ ॥ असत सत्त्वभांति कदृष्टांतमाह ॥ स्वप्नइति ॥ मुधामिथ्यैव ॥ बुद्बुदविधौबुद्बुदप्रतीतिसत्त्वे ॥ इतरद्विधौशुद्धजलदर्शनसत्वे ॥ जलमृगतृष्णिकोदकम् ॥ १७ ॥

आभासमात्रमेवेदमित्यमेवावभासते ॥ द्विचंद्रविभ्रमाकारसदसच्चव्यवस्थितम् ॥ १३ ॥ द्विचंद्रदर्शनविधौचंद्रद्वित्वसदेवहि ॥ वस्तुत श्चैकएवेंदु स्थितादेहस्तथैवहि ॥ १४ ॥ देहप्रत्ययकालेहिदेहोयसमवस्थित ॥ असन्नेवचसत्तस्माद्प्रोक्त सदसदात्मक ॥ १५ ॥ स्वप्न स्वप्नावबोध संस्त्वन्यदासमुधैवहि ॥ बुद्बुदोबुद्बुदविधौसत्योमिथ्यैवचान्यदा ॥ १६ ॥ देहोदेहविधौसत्योत्यसत्यइतरद्विधौ ॥ प्रतिभास विधौतावज्जलसदसदन्यदा ॥ १७ ॥ प्रतिभासविधौदेह सन्नसश्चान्यदास्मृत ॥ आभासमात्रमेवेदमित्यंसप्रतिभासते ॥ १८ ॥ अय नामाहमित्यंतग्रहीतमननंस्थितम् ॥ मांसास्थिमयनिर्माणदेहोहमितिविभ्रमम् ॥ १९ ॥ त्यजसंकल्पनिर्माणदेहा मतिसहस्रश ॥ सुख तल्पगतोयेनस्वप्नदेहेनदिक्कटान् ॥ २० ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्वसास्थित ॥ जागरायांमनोराज्येयेनस्वर्गपुरांतरम् ॥ २१ ॥ परिभ्र मसिमेरुवासदेहस्तेक्वसास्थित ॥ स्वप्नेष्वपिचय स्वप्नजन्त्रयेनमहीतटान् ॥ २२ ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्वसास्थित ॥ मनोराज्यम नोराज्येमहद्विभवभूमिपु ॥ २३ ॥ परिभ्रमसियेनेहसदेहस्तेक्वसस्थित ॥ गतेर्हेहेमनोराज्येयाविचित्राजगत्क्रिया ॥ २४ ॥ प्रकरोपिम हायाहोतेदेहास्तेक्वसस्थिता ॥ विलासिन्यानुरागिण्यायेनसंकल्पकांतया ॥ २५ ॥ निर्वर्तियामिदेहेनसदेहस्तेक्वसस्थित ॥ एतेरामयथा देहामनस सदसन्मया ॥ २६ ॥

प्रतिभासविधाविति।प्रसाधितार्थनिगमनत्वान्नपौनरुक्त्यम ॥ १८ ॥ आभासमात्रतामुपपादयन्स्वत्वाभिमानत्याजयति ॥ अयमिति ॥ आग्रहीतदेहाकारमननमेवसंस्कारदा र्ढ्यात्तुन पुनर्देहाकारेणस्थितम ॥ १९ ॥ त्यजतिपूर्वान्वयि ॥ संकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहरत्यतेपामसत्यतांदर्शयति ॥ सुखतल्पगतइत्यादिना ॥ २० ॥ जागरायांजागरे ॥ छां दसमीत्वम ॥ २१ ॥ २२ ॥ मनोराज्यात कल्पितेमनोराज्यांतरेमहतीपुविभवभूमिपु ॥ आम्महत समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वेकनृत्येनवभासश्छांदस ॥ महतांमिद्ध्य द्वादीनांवाविभवभूमिपु ॥ २३ ॥ गतेकल्पनाविलयमनुविलीने ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्वर्तितसंभोगसुखंयासीतियोग्यतयायसमानकालोक्ति ॥ एवमविष्यस्वप्नमनोराज्यदेहा अप्युदाहृताया:।तेषुमिथ्यात्वसांकल्पिकत्वादिनिश्चितत्वाद्वस्तुतदेहेपितथात्वंसाधयति ॥ एतेइति ॥ २६ ॥

अहंताध्यासविषयेदेहेदर्शितोन्यायोममताध्यासगोचरेधनादावपिसमइत्याशयेनाह ॥ इदंधनमिति ॥ २७ ॥ यानुदेहादौस्वामादिविधर्म्यबुद्धि साचिरानुवृत्तिमात्रान्नतुसत्य त्वासाकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥ अतएवास्यतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति ॥ २९ ॥ सम्यक्आत्ममात्रपरिशेषेणद्रक्ष्य सि ॥ यथाअर्कोदयेप्रबुद्धःस्वामार्थान्पश्यतितद्वत ॥ ३० ॥ काचिदनिर्वचनीयामिथ्यैवेत्यर्थः ॥ उक्तर्थेचवागुत्पत्तिप्रकरणेविस्तरोक्तंस्मारयति ॥ यथेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एँ

तथैवताहशाचारोदेहोयंमनसःस्मृतः ॥ इदंधनमयंदेहोदेशोयमितिविभ्रमः ॥ २७ ॥ तत्सर्वंचित्तवीर्यस्यसंकल्पस्यविजृंभितम् ॥ दीर्घ स्वप्नमिमंविद्धिदीर्घंवाचित्तविभ्रमम् ॥ २८ ॥ दीर्घंवापिमनोराज्यंसंसारंरघुनंदन ॥ प्रबोधमेष्यसियदापरमात्मेच्छयात्वया ॥ २९ ॥ द्रक्ष्यसित्वंतदासम्यगिदमर्कोदयेयथा ॥ स्वप्नसंकल्पजालेनयथान्यैवजगत्स्थितिः ॥ ३० ॥ तथैवेयंहिसंकल्पकलनाकाचिदेवहि ॥ यथा पूर्वमयोत्पत्तिःप्रोक्ताकमलजन्मनः ॥ ३१ ॥ मनसःस्वयमेवांतःसंकल्पकलनोद्भवा ॥ विचित्ररचनोपेतंमनस्तच्चात्तविभ्रमम् ॥ ३२ ॥ संकल्पकलनामात्रंतथेदमवभासनम् ॥ यथाकल्पितआभासोमनसोङ्गजनांगनः ॥ ३३ ॥ देहादिचिंतितोदेहःस्थितोन्यस्तद्वदेवहि ॥ प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तोवासनातिशयेनयः ॥ ३४ ॥ तथैवदृश्यतेदेहस्तथाकल्पदयेनमः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंकल्पोत्थयमेवचित् ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतेरामभूयतेतदिहान्यथा ॥ अयंसोहंममायंचसंसारइतिभाविते ॥ ३६ ॥ सत्योचोभाव्यतेरामभावनादार्ढ्यसंभवः ॥ भावितंतीव्रवेगेनयदेवाशुतदेवहि ॥ ३७ ॥ सर्वंचदृश्यतेरामकांतेवात्यंतवत्सला ॥ अहम्यापत्तिरभ्यस्तायथान्येनदृश्यते ॥ ३८ ॥ तथा यंभावनाभ्यस्तःसंसारोप्यवलोक्यते ॥ यथास्वप्नावनोक्षिप्रमहर्यदवभासते ॥ ३९ ॥ नथेदमल्पकालस्थमपिसंलक्ष्यतेस्थिरम् ॥ व्योम न्येवयथानापतसेमंदृश्यतेसरित ॥ ४० ॥ धराप्यविद्यमानापिसंकल्पाद्दृश्यतेतथा ॥ दृश्यतेदृष्टिवैरूप्याद्यथाव्योमनिपिच्छिका ॥ ४१ ॥ तथैवेयजगल्लक्ष्मीर्दुर्ज्ञानादवभासते ॥ दृश्यतेसमयादृष्ट्यानयथाव्योमनिपिच्छिका ॥ ४२ ॥

दर्वोपाख्यानोक्तमपिस्मर्तव्यमित्याह ॥ यथाकल्पितइति ॥ ३३ ॥ पूर्वदेहादुत्क्रांतिकालेविचिंतितोयोदेहः ॥ ३४ ॥ तथाकल्पद्वयेनतादृशसंस्थानसंपन्ना ॥ पौरुषेणप्रयत्ने नमन प्रत्यग्मुखीकृत्यस्वात्मदर्शनेअयंदेहजगदाकारःसंकल्पश्छिद्येतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतेयदीतिशेषः ॥ तर्हिइअन्यथाभूयते ॥ इतिभावितेतथैवानुभूयतइति शेषः ॥ ३६ ॥ तदेवाहदृश्यतेइतिपरेणान्वयः ॥ ३७ ॥ अहम्यापत्तिर्व्याघ्रतिर्यथाभ्यस्ता ॥ ३८ ॥ क्षिप्रंशीघ्रमल्पसाक्षणादिःअहर्मिगदादिकालोवभासते ॥ ३९ ॥ स्थि रशाश्वतम् ॥ व्योमनिमरुभूम्याकाशे ॥ सरिन्मृगतृष्णानदी ॥ ४० ॥ धरातुअपिशब्दादन्तरिक्षत्रिलोकीच ॥ पिच्छिकाबर्हमुष्टिः ॥ ४१ ॥ दुर्ज्ञानादभ्रमात् ॥ ४२ ॥

भीरुरपिस्वसकल्पेपुसमनोराज्यकल्पितइत्तिष्यामादिपु ॥ सभ्रमभयम् ॥ ४३ ॥ स्वभाव आत्मा ॥ सम्रतिबहिर्मुखवशायाम ॥ ४४ ॥ यद्विभेतितदपिभयर्मकिनकिंचित्स्वा
त्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थ ॥ य विभेतिसएवकिंचित्सशोध्योविवेचनीय ॥ ४५ ॥ अयभयाविलक्षणामोह अद्वयशुद्धात्मनिदृश्यते ॥ तथाचश्रुति ॥ यस्मन्यस्यास्तिकस्मा
न्नुबिभेमीति ॥ ततएवास्यभयंवीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वैभयंभवतीति ॥ केनतर्ह्युपायेनास्याशुद्धस्यातितमाह ॥ सम्यगिति ॥ स्वभावआत्मा ॥ ४६ ॥ पुनरशुद्धिभाति
शंकांवारयति ॥ नेति ॥ स्वभावत कांचनमांस्यातापनयाग्रहीततापाविनास्वरूपाभिव्यक्तौपुनस्तापत्वमिवेत्यर्थः ॥ कुतोस्यदर्शनमाघाच्छुद्धिरितिचेद्दृश्यमलस्याभासमात्रत्वा
दित्याह ॥ आभासमात्रमेवेति ॥ ४७ ॥ इतिअस्माद्धेतो सम्यगालोकनमेवान्यकल्पनायास्त्यागोनिवृत्तिरितिविदुरितिपूर्वेणान्वय ॥ सम्यगीक्षणंतर्हिकीदृशतत्राह ॥ मरण

सम्यग्दृष्ट्याजगल्लक्ष्मीस्तयेयंनावभासते ॥ भीरुरभ्येतिनयथास्वसकल्पेपुसंभ्रमम् ॥ ४३ ॥ स्वसकल्पेहिमसारेनतयेतिभयंसुधी ॥ स्व
एवहिस्वभावोयमित्यसप्रतिभासते ॥ ४४ ॥ संसारसरणिस्थित्यांकस्मात्कोत्रविभेतिकिम् ॥ सएवकिंचित्सशोध्यःशुद्ध्याविमलताग
ते ॥ ४५ ॥ तस्मिन्नद्वयमेतेरामोहोयंजगत स्थित ॥ सम्यगालोकमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ॥ ४६ ॥ नगृह्णातिमलभूयस्तापक्तामि
वकांचनम् ॥ आभासमात्रमेवेदनसन्नासज्जगन्मयम् ॥ ४७ ॥ इत्यन्यकलनात्याग सम्यगालोकनंविदु ॥ मरणजीवितंस्वर्गोज्ञानम
ज्ञानमेवच ॥ ४८ ॥ चिदाभासादृतेनास्तीत्येकतासम्यगीक्षणम् ॥ त्वमहंतादिससारइतिमेनदिशोदश ॥ ४९ ॥ सर्वस्वाभासमेवेतिस
म्यगालोकनंविदु ॥ सदसन्मयसंसारेयथाभूतार्थदर्शनात् ॥ ५० ॥ नात्ममेतिनषोढेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ निर्णयिसर्वभावानाम
सत्त्वसत्त्वमेवच ॥ ५१ ॥ निष्कामंशांतिमभ्येतिसम्यगालोकनात्मन ॥ ननंदतिनचस्तौतिनद्वेष्यतिनशोचति ॥ ५२ ॥ शीतलांसत्यता
मेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ अवश्यमेवमर्त्तव्यंसर्वैरेवहियधुभि ॥ ५३ ॥ इतिबंधुवियोगेपुकिंत्वयापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवचमयाम
र्त्तव्यमितिनिश्चय ॥ ५४ ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौकिमुधापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवजातेनकिंचित्सुविभवादिकम् ॥ ५५ ॥

मित्यादिना ॥ ४८ ॥ चिदाभासाच्चित्प्रकाशादृतेबिनापृथङ्नास्तीत्येकताचिन्मात्रपरिशेष फलम सम्यगीक्षणमित्यर्थ ॥ त्वमात्त्वातिरिक्तचेतनता ॥ अहंतास्वदेहमात्रपरि
च्छिन्नचेतनता ॥ आदिपदास्वताइनाभिमानविषयआध्यात्मिक कार्यकारणकलाप संसारयत्यात्मानंलोकांतरेपुविपयेपुचभ्रमयतीतिससारोविपयकलापस्तदाधारावदशवि
शश्चेतिसर्वदृस्पजातयमेमत्सबधिन पृथङ्नसतिकिंनुस्वाभासस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवास्तीत्यन्वय ॥ ४९ ॥ सम्यगालोकनफलमाह ॥ सदसन्मयेति ॥ सद्रूपअसतीमायात
द्दृगयोपादानके ॥ ५० ॥ असत्त्वंबाधम् ॥ सत्त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषम ॥ ५१ ॥ निष्कामआप्तकामत्वात्कामम ॥ ५२ ॥ शीतलामपशांततापमयाम् ॥ स्वस्यमुक्तावपि
बंधुजनानांबधानिवृत्तेसर्वायमरणादिदर्शनजसतापोदुर्वारस्तत्राह ॥ अवश्यमेवेत्यादिना ॥ ५३ ॥ अज्ञानाशयात्स्वमरणाशंकातापोप्यनेनोपायेनपरिहर्तुंशक्यइत्याशये
नाह ॥ अवश्यमेवेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ आपन्दारिन्द्र्यदुर्दशाया ॥ अर्थादेवआयाताभवत्वेव ॥ बृहतिवर्धते ॥ ५७ ॥ असदपिसदेवअसदेवनकदाचित्सत्वमापन्नमितिमायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मकेप्र
पंचेकिमन्यदस्तियत्परिदेव्यतेइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अहअहंकारात्मानास्मि ॥५९॥ चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थ. ॥ चिदाभासश्चित्प्रकाश ॥अंगेतिकोमलामन्त्रणे ॥
॥ ६० ॥ येनिष्ठेउदर्कफलेनिमित्तभूतेयस्मिन्परितापेइतिक्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥ अनुत्तमपदेस्थितोब्रह्मवित्सर्वभावेषुनाशाताबाधपरिशिष्टांपरतांब्रह्मतामेवआदत्तेस्वीक
रोतिनप्रतीतिकालिकीखरताम् ॥ यथातित्तिरीनीडनिर्माणायतृणानांमूलतःखरभागान्परित्यज्यमृद्वीतृणकोटिमेवादत्तेतद्वदित्यर्थः ॥६२॥ एतदर्थंससारस्यखरभागपरिहारार्थ

प्राप्तव्यंपुरुषेणेतिहर्षस्यावसरोहिकः ॥ सर्वस्यैवहिसंसारेनरस्यव्यवहारिणः ॥ ५६ ॥ अर्थायाताभवत्यापच्छोकस्यावसरोहिकः ॥ बृंह
त्युदेतिस्फुरतिबुद्बुदौघइवार्णवे ॥ ५७ ॥ इदंहिजगतांजालंकिमत्रपरिदेवना ॥ सत्सदेवसदेवैतदसदेवासदेवहि ॥ ५८ ॥ क्रियावैचित्र्य
मात्रेतुकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ नाहमस्मिनचाभूवंभविष्यामिनसोधुना ॥ ५९ ॥ देहोयंचित्रदोषोत्थःकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ देहाच्चेदन्यएवा
हंचिदाभासस्तदंगहे ॥ ६० ॥ कौतौमेसदसद्भावौयन्निष्ठंपरितप्यते ॥ इतिनिश्चयवत्स्वांतंसम्यग्ज्ञानात्मनोमुनेः ॥ ६१ ॥ नास्तमेतिनचो
देतिनशांतंपरितप्यते ॥ परतामेवनाशांतामनुत्तमपदेस्थितः ॥ ६२ ॥ आदत्तेतित्तिरीम्रद्वींतृणकोटिमिवामलाम् ॥ एतदर्थमसत्येस्मि
न्नास्थाकार्यामनागपि ॥ ६३ ॥ सुरज्ज्वेवबलीवर्दोबध्यतेजंतुरास्थया ॥ अतस्त्वयादृढमिदमितिनिर्णीयबुद्धितः ॥ ६४ ॥ आस्थारहित
याबुद्ध्याविहर्तव्यमिहानघ ॥ कर्त्तव्यमेवकर्त्तव्यमकर्त्तव्यमुपेक्ष्यते ॥ ६५ ॥ आस्थानास्थेपरित्यज्यलीलयैवमहाधिया ॥ आभासमात्र
मेवेदयस्यचप्रतिभासते ॥ ६६ ॥ सोंऽतःशीतलतामेतिदिनांतेभुवनंयथा ॥ प्रतिभासंपरित्यज्यपदार्थपटलव्रजे ॥ ६७ ॥ आभासमात्र
सामान्यमिदमालोकयानघ ॥ आभासमात्रकंरामचित्तामर्शकलंकितम् ॥ ६८ ॥ ततस्तदपिसंत्यज्यनिराभासोभवोत्तम ॥ चिदाका
शमयोनित्यंसर्वगःसर्ववर्जितः ॥ ६९ ॥ आभासस्यपरित्यागेभवस्येकांतनिर्मलः ॥ नाहमस्मिनमेभोगाःसत्याइत्यभिभाविते ॥ ७० ॥
नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ अहमेवहिवासर्वंचिदित्येवंविभाविते ॥ ७१ ॥ नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ दर्शनद्वयम
प्येतत्सत्यमत्यंतसिद्धिदम् ॥ ७२ ॥

म ॥६३॥ इदममभूतब्रह्मइतिउक्तयुक्त्यानिर्णीय ॥६४॥ तर्हिकिमास्थापरित्यज्ययथेष्टाचरणकर्त्तव्यंनेत्याह ॥ कर्त्तव्यमेवेति ॥ विहितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ लीलयाअश्रमेण
॥६६॥ दिनांतेसौरतापोपरमे ॥ सर्वानुगतसन्मात्रदर्शनेउपायमाह ॥ प्रतिभासमिति ॥ विशेषाकारमित्यर्थः ॥ पदार्थानांपंचभूतानापटलंसमूहस्तदात्मकेघटपटादिविषयव्रजे
॥६७॥ चित्तस्यआमर्शेनविशेषकल्पनेनकलंकितमभूदितिशेषः ॥६८॥ तत्सन्मात्ररूपमाभासमपिसत्यज्यस्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्यात्यक्त्वानिराभासस्त्रिपुटीशून्य.सर्वगःपूर्ण.॥६९॥
निराभासतासिद्ध्युपायभूतचिंतनद्वयमाह ॥ नाहमित्यादिना ॥ अभितोभाविते चिंतितेसति ॥ ७० ॥ चितिसर्वबाधचिंतनंसर्वस्यचिदात्मभावचिंतनवेतिद्वेचिंतने ॥७१॥७२॥

ऐच्छिकसमुच्चयेप्यनयोर्नविरोधः फलतऐकरूप्यादित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७३ ॥ रागादिदोषक्षयस्यैवर्णितमहयसफलनाम्यस्मिन्नित्याह ॥ कुर्विस्यादिना ॥ रागा
दिक्षयमेवमधानफलंसौमि ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ पदस्थितिम् ॥ ७७ ॥ किंनामतु स्वफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिमूत्सेतिशेषः ॥ ७८ ॥ तेजना ॥ ते
अरण्यप्रसिद्धाजनुकाः ॥ एषार्थेवैराग्यं ॥ रागद्वेषक्रमसमूलमाह॥ मज्जनमिति॥ अभ्यत अभ्यस्मात्स्वरयपासधनममावास्यक्रम् ॥ ७९॥ इतिइत्यलक्षणनष्टधनाविविषयेअ
भिनिवेशात्तद्दृश्यार्थवधबंधनादिसंव्यवहारेहालक्षणारागद्वेषयोःक्रमा केनुच्छाइत्यर्थः॥ कुतस्तुच्छात्सभाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनचभव

यदेकमेतयोर्नास्तिरम्यंतद्धामसंश्रय ॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ य
त्किंचिदुदितंलोकेयत्नमस्यथवादिवि ॥ ७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात् ॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायादृग्रामविचेष्टितम् ॥ ७५॥
तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम् ॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीपुहरिणाइव ॥ रागोद्वे
षश्चसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले॥७७॥यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किंनामांगनलभ्यते॥येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥
रागद्वेषमयास्तेवैजनुकास्तेधिगस्तुतान् ॥ मज्जनमुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोःक्रमा ॥ धना
निधवोमित्रपुनरायांतियातिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनरप्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभवाभोगा मायेयंपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स
साररचनामवासक्तपातयत्यलम् ॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते ॥ आद्यं
तयोःभवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत् ॥ ८३ ॥ क्वभ्रांतिरर्तिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितरवद्रुमे ॥ एकेनकल्पिताखेसौमुक्तेतादुरगोपर ॥ ८४ ॥
इतीयमगमंसाररचनातेनमाभ्रम ॥ मृताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गंधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमविद्धु ॥ स्वप्न
संकल्पपुरवदसदेवेदमुत्थितम् ॥ ८६ ॥ सर्वत्रसंस्यमेवेदसुषुप्तमिवविश्रुतम् ॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान
निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसंभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांविततांनिद्रांघनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा
लक्ष्मीमिवावासनिधानपुरुषोत्तम ॥८९॥

स्याभोगोयस्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तांयत्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
अस्थिरमसरात्तरभावविकारपरम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेससारदृतिर्बधयोग्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अभ्येस्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ पितु माया ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सत्त्वमसभावविधिना
नचिसद्भावाच्चसत्त्वमसत्त्वम् ॥ निद्रयनस्वमादिभावापन्नसुषुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमजस्रानुस्यूतम पूर्णान्वयि ॥ यथानगुभवास्तंएनांनिद्रात्मजेत्युत्तरान्वयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ पाठान्तरपिनियतादितिकाचित्पाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अत्रैवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविध'सन्सत्यस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुममिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वदनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअत सुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमा
हितस्तिष्ठेत्यर्थ' ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंश.सर्ग. ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रो धाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्त
र' ॥ कैलासेप्राकूशिवेनेत्थस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुमहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारे प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणांतत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुध्यस्वप्रबुध्यस्वपुनःपुनरयंमया ॥ प्रबो
ध्यसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम् ॥ ११ ॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा ॥ सुशब्दशालिनारामत्वनेनैवासिबोधितः ॥ १२ ॥
बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव ॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः ॥ स
र्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः ॥ १४ ॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुषुमसौम्यदृष्टिः ॥ अतिविततमिदंसुशुद्धय
त्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः ॥ २८ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे ॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते ॥ १ ॥ तत्रस्थेषुचसर्वेषुतेषूपश
मशालिषु ॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २ ॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव ॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबो
धिते ॥ ३ ॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान् ॥ ४ ॥ एवमेवा
वलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुरुथाः ॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके ॥ ५ ॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते ॥ क्षोभितायांमनोनाभ्या
मिदंसंसारचक्रकम् ॥ ६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुषमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७ ॥ नाभिंसंसारचक्रस्य
चित्तमेवनिरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच ॥ ८ ॥ पौरुषेणनयत्नामंनतत्क्वचनलभ्यते ॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधो
पकल्पिताम् ॥ ९ ॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा ॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिःश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन ॥ १ ॥ तत्रस्थेषुत्यात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम ॥ मुनेर्वचनामृतंविररामे
तिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थ. ॥ ४ ॥ अ
र्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम ॥ इहमसारेपदस्थितिमाकुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायांरागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासवैराग्यदार्ढ्य
लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एच्छिकममद्मयेप्यनयोर्नविरोध' फलतऐकत्वप्याविस्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७२ ॥ रागाविशेपक्षयपत्येवर्षिममद्वयसफलनाम्यस्मिन्मिस्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा
विक्षयमवमधानफलं स्तौति ॥ यत्किचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ पदस्थितिम् ॥ ७७ ॥ किनामद्गु स्वफलमितिशेप ॥ शास्त्रशालिनोपिभूत्वेतिशेप ॥ ७८ ॥ तेमना ॥ ते
अरण्यपक्षिद्यामृगुका ॥ एवार्थेवैराग्य ॥ रागद्वेपक्रमक्षमूलमाह॥ मन्नुनमिति॥ अम्यत अम्यस्मादवस्थपासधनममाकास्यकम् ॥ ७९॥ इतिइत्यलब्धनष्टधनाविषिपयेअ
भिनिवेशात्तद्वहणार्थंधवधनाविस्यव्यवहारेहालक्षणारागद्वेपयोःक्रमा केनुच्छाइत्यय ॥ कुलसुच्छालभाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ मियविपयभावेनअमियाभावेनपरस्प

यदेकमेतयोर्रंत्सिरम्यतद्रामसश्रय ॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ य
त्किंचिदुदितलोकेयन्नभस्ययवादिवि ॥ ७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेपपरिक्षयात् ॥ रागादिहतयाबुध्यायाद्दग्रामविचेष्टितम् ॥ ७५॥
तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम् ॥ द्वेपदोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिपु ॥ ७६ ॥ पदकुर्वंतिदग्धासुस्थलीपुहरिणाइव ॥ रागोद्वे
पश्वसर्पौद्वौनविलीनौमनोविले ॥ ७७॥ यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किनामांगनलभ्यते ॥ येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥
रागद्वेपमयास्तेवैजम्बुकास्तेधिगस्तुतान् ॥ मन्नुनभुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेपयो क्रमा ॥ धना
निधवोमित्रपुनरायांतियांतिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनर प्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभवाभोगा मायेयपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स
सारश्चनामवांमसक्तपातयत्यलम् ॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते ॥ आद्य
तयो सवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत् ॥ ८३ ॥ कथभ्रातिरतिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितखद्रुमे ॥ एकेनकल्पिताखद्रोमुक्तेतादूरगोपर ॥ ८४ ॥
इतीयमगमसाररचनातेनमाश्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमविद्धु ॥ स्वप्न
सकल्पपुरवद्सदवेदमुत्थितम् ॥ ८६ ॥ सर्वत्रसस्यमेवेदसुप्तमिवविच्युतम् ॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान
निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांविततानिद्राघनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा
लक्ष्मीमिवावामनिधान पुरुपोत्तम ॥८९॥

स्यात्मेगायम्याम् ॥ ८१ ॥ ससत्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तांयुक्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
अस्थिरमुत्तर।त्तरभावविकारपत्तम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेसंसारइतिवधयोम्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अम्येत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विद्धु भासा ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सवमसमवायधिष्ठा
नषित्सन्नावाद्यमवयसस्थम ॥ विच्युतस्वभावविभावापन्नंसुप्तमिव ॥८७॥ अध्यनमअसानुस्यूनम पूर्वाम्बयि ॥ भवाग्रगुभवास्वप्नांनिद्रास्यअेस्यूत्तराम्बयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ नाशापिनिपतादनिकांचनूपाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अथैवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यंस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुम्नमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वइदंनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअतःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमा
हितस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंशःसर्ग. ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांति.पुनरुक्तार्थविस्त
र ॥ कैलासेप्राकूशिवेनेत्थंस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुग्रहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारे प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणातत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्ध्यस्वप्रबुद्ध्यस्वपुनःपुनरयंमया॥ प्रबो
द्ध्यसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम्॥११॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा॥ सुशब्दशालिनारामत्वमनेनैवासिबोधितः॥१२॥
बोधमासाद्यपरंप्रबोधोद्यैवराघव॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतेजन्मनतद्दुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः॥ स
र्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः॥१४॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुषुम्नसौम्यदृष्टिः॥ अतिविततमिदंसुशुद्धये
त्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन्॥१५॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः॥ २८॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते॥ १॥ तत्रस्थेषुचसर्वेषुतेषूपश
मशालिषु॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबो
धिते॥ ३॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान्॥ ४॥ एवमेवा
वलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुरु॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके॥५॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते॥ क्षोभितायांमनोनाभ्या
मिदंसंसारचक्रकम् ॥६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुषमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७॥ नाभिंसंसारचक्रस्य
चित्तमेवनिरोधयेत्॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच॥८॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधो
पकल्पिताम् ॥ ९॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन॥१॥तत्रस्थेषुस्वात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम ॥ मुनेर्वचनामृतविररामे
तिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अ
र्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहससारेपदस्थितिमाकुरु ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायारागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासवैराग्यदार्ढ्य
लक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३४ ॥ नयवे

[illegible] ॥ ३३ ॥ इनिदमन्ननांस्नवेवनांत्नुत्पिना ॥ नक
[illegible] ॥ ३३ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३ ३॥
[illegible] ॥ आं [illegible] ॥ ३८ ॥ ननयान्यिग्नादेहाचित्रपुनायया किल ॥
[illegible] ॥ ३ ९॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३ ९॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ १८॥ नम्मि मामममयेदेह्य याम्याभावनानर ॥ [illegible] ॥ ३ ९
[illegible] ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] खिल ॥
[illegible] ॥ २१॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २२॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ य
[illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २५॥ त
[illegible] ॥ [illegible] ॥ २६॥ [illegible] क्षतम् ॥ न
[illegible] ॥ २७॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २८ ॥

[illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ १८॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ स्वमत्यास्रिसार्थेन ॥ २०॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ यथेति ॥ तस्यात्मम क्षनि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ २४ ॥

॥ २९ ॥ तत्रस्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ॥ ३० ॥ देहचक्रकंदेहपरंपराचक्रम् ॥ ३१ ॥ प्रतीतित सन्नपिपरमार्थत असन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतयस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्कृतनैवोच्यतेयदेतिशेष. ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थ ॥ ३४ ॥ इच्छातोहिकर्तृत्वस्यात्सातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासभवतीत्याह ॥ निरीहइति ॥ ३५ ॥ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ॥ ३६ ॥ तर्हिकथराज्यसस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ ३७ ॥ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहंकारस्या

भ्रमितं यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदत्यंतमोहितः॥ अकस्मादेवरूढेनमिथ्याज्ञानेनवल्गता॥ २९॥ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ संकल्पेन चभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रपातितम् ॥ ३० ॥ हतंचहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ धीरतामलमालंब्यघनभ्रममिमंत्यजेत्॥३१ ॥ असत्या कृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन्॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन॥ ३२॥ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः॥ निरीहो मेवसत्यांचकरोत्यपिजगत्क्रियाम्॥ ३३॥ जडेनरामक्रियतेयन्नतत्कृतमुच्यते॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताक्वचिदेवहि॥ ३४॥ सा हिजडोदेहोनात्मनोस्याभिवांछितम्॥ कर्त्तानकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः॥ ३५॥ यथादीपोनिवातस्थःस्वात्मन्येवावतिष्ठते॥ क्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ॥ ३६॥ यथादिवसकर्माणिभास्करःखस्थएवसन्॥ करोत्येवमिमांरामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७॥ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत्॥ ३८॥ कुतोप्यागत्यनिःसारःसर्वसज्जनव र्जितः॥ अहंकारःकुवेतालःप्रविष्टश्चित्तनामकः ॥ ३९॥ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयःप्राप्यते फलम्॥ ४०॥ स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः॥ उन्मत्तचित्तवेतालःपरिवल्गतिलीलया ॥ ४१ ॥ शून्यंदेहगृहंप्राप्यचित्तयक्षेण तत्कृतम्॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनियताःस्थिताः॥ ४२॥ चित्तवेतालमुद्वास्यस्वशरीरकमंदिरात्॥ संसारशून्यनगरेनबिभेतिक दाचन॥ ४३॥ चित्तभूताभिभूतेस्मिन्येशरीरगृहेरताः॥ चित्रमद्यापितेकस्माद्घटिताआत्मवत्स्थिताः ॥ ४४ ॥ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेह सद्मनियेमृताः॥ पिशाचस्येवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव॥ ४५॥

वर्जनात्तद्भृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥ प्रविष्टःस्यादितिशेष ॥ ३९ ॥४० ॥ सत्यहंकारेअनर्थांतरमप्याह॥ स्वसकल्पेत्यादिना ॥४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनतकोटिदेहेपुनःपुअद्यापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताःकस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्घटनदुःखेअनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्ननकुर्वतितच्चित्रमित्यर्थ ॥ ४४ ॥ येमृतास्तेषामितिशेष. ॥ ४५ ॥

---

१ स्वच्छइत्यपिपाठ.

दर्शितापभयवह्निदग्धेशरीरकेआस्थयाविहरन्नापुरुष पिशाचएवेतिविभक्तिविपरिणामेनानुपज्यते ॥ तथास्थाकुतोनयुक्तातमाह ॥ नात्विति ॥ ४६ ॥ नयममहंकारस्यानु
सरतांमृत्यतांत्यक्तातनोयोगभूमिकाभ्यासावहंकारस्यअस्मृतिआत्यंतिकविस्मृतिंप्राप्य ॥ ४७ ॥ नमित्राणीति ॥ अहंकारिणांविनयवैर्लभ्यादौद्धत्यात्स्यभावाच्चनकश्चि
त्प्रियसतीतिभाव ॥ ४८ ॥ फलकंटकजनवैरादितापमतएवमरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तस्यपरलोकेपिदुःखमेवेत्याह ॥ अहंकारेति ॥ ५१ ॥ यस्यस्वदेहपादपस्यकोटरे

अहंकारग्रहग्रस्तगृहेदग्धशरीरके ॥ विहरन्नास्थयासाधोनतुवेतत्किलस्थिरम् ॥४६ ॥ अहंकारानुसरतांत्यक्त्वावितत्तयाधिया ॥ अहं
कारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवाश्ववलंब्यताम् ॥ ४७ ॥ अहंकारपिशाचेनग्रस्तायेनिरयैषिण ॥ तेषांमोहमदांधानानमित्राणिनबांधवा ॥
॥४८॥ अहंकारोपहतयाबुद्ध्यायाक्रियतेक्रिया ॥ विषवल्ल्याइवफलंतस्याःस्यान्मरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ विवेकधैर्यहीनेनस्वाहंकारमहोत्स
व ॥ मूर्खेणालंबितोयेननष्टमेवाशुविद्धितम् ॥५०॥ अहंकारपिशाचेनवराकायेवशीकृता ॥ तएतेनरकाग्नीनांराघवेंधनतांगता ॥५१॥
अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिकोटरे ॥ स्वदेहपादपोऽधीरैरचिरेणनिपात्यते ॥५२ ॥ अहंकारपिशाचोस्मिन्देहेतिष्ठतुयातुवा ॥ त्वमेनमा
लोकयमामनसामहतांवर ॥५३॥ अवधूतोत्यवज्ञातश्चेतसैवतिरस्कृत ॥ अहंकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति ॥५४॥ देहालयेस्फुर
त्यस्मिन्रामचित्तपिशाचके ॥ अस्यानंतविलासस्यकिमिवागतमात्मन ॥ ५५ ॥ चित्तयक्षाभिभूतानांयापुंसांविततापद ॥ शक्यते
परिसंख्यातुनतावर्षशतैरपि ॥ ५६ ॥ हाहामृतोस्मिदग्धोस्मीत्येतावेतुखवत्तय ॥ अहंकारपिशाचस्यशक्तयोन्यस्यनानघ ॥ ५७ ॥ स
र्वगोपियथाकाश सबधोनेहकेनचित् ॥ सर्वगोपितथैवात्मानाहंकारेणसंगत ॥ ५८ ॥ यत्करोतियदादत्तेदेहयंत्रमिदंचलम् ॥ वातरज्जु
युतंरामतदहंकारचेष्टितम् ॥ ५९ ॥

न्दविसस्यदेहपादप ॥ बहुधेकथनंजात्यैकस्यात ॥ अधीरैरितिच्छेद ॥ ५२ ॥ मामालोकय ॥ ५३ ॥ अनवलोकनमात्रेणाकिंस्यात्तमाह ॥ अवधूतइति ॥ ५४ ॥ आत्म
नस्तदनुसरणाद्देवानय उपेक्षितस्तस्यिनोप्याकिंचित्करत्वस्यात ॥ देहालयेइति ॥ ५५ ॥ चित्तेतिप्रकृताहंकारस्यैवप्रकारांतरेण्यनर्थकारितास्यानायनिर्देशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
अहंविस्मृतात्मैवानुभूपनहंमिनैयायिकारीनांप्रीतिपारयति ॥ सर्वगइति ॥ सपत्न्यनहंमितेधपत्तन्मितिदहसर्व ॥ ५८ ॥ वातरज्जुःसूत्रात्माप्राणः ॥ ५९ ॥

यद्यहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मातर्हिकेनेषितंपततिप्रेषितंमन.केनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतेइत्यादि श्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ वृक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसंस्थःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःकारणश्रुतिभिरुपचर्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपचारेमनआदीनामत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेवनिमित्तमित्याह ॥ आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककल्पितस्थूलदेहंच ॥ ६१ ॥ प्रकटाधयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥ नन्वसबधेमनआदेःसत्तास्फूर्त्यसिद्धिः सबधेत्वात्मासगत्वासिद्धिरित्याशक्याह ॥चपलेति॥ चपलस्पंदनानीरयतिप्रेरयतीतिचपलस्पंदनेरास्तथाविधाभिरात्मनःप्राणस्यशक्तिभिरावृतवशीकृतचित्ततादात्म्याध्यासलक्षणेनमौर्ख्येणाज्ञानेनदृश्यतेनवस्तुव

वृक्षोत्पत्तौयथाहेतुरकर्त्रपिकिलांबरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथेहात्माचित्तचेष्टासुकारणम् ॥ ६० ॥ आत्मसन्निधिमात्रेणस्फुरत्यात्तवपुर्मनः॥ दीपसन्निधिमात्रेणकुड्यरूपमिवामलम् ॥ ६१ ॥ अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः॥ द्यावापृथिव्योरिवकःसंबंधःप्रकटांधयोः॥ ६२॥ चपलस्पंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम्॥ चित्तमात्मेतिमौर्ख्येणदृश्यतेरघुनंदन॥ ६३॥ आत्माप्रकाशरूपोहिनित्यःसर्वगतोविभुः॥ चित्तंशठमहंकारंविद्धिहार्दंबृहत्तमः ॥ ६४ ॥ आत्मासिवस्तुतस्त्वंहिसर्वज्ञोनमनोभ्रशम्॥ दूरेकुरुमनोमोहंकिमेतेनाभिसंगतः॥ ६५॥ पिशाचोपिमनोरामशून्यदेहगृहेस्थितः ॥ भावयत्येषदुष्टात्मामौनमुत्तमसंस्पृशन् ॥ ६६ ॥ भवप्रदमकल्याणंधैर्यसर्वस्वहारिणम्॥ मनःपिशाचमुत्सृज्ययोसिसत्वंस्थिरोभव॥ ६७॥ चित्तयक्षदृढाक्रांतंनशास्त्राणिनबांधवाः॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवम्॥६८॥संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः॥ शक्नुवंतिसमुद्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा॥६९॥अस्मिञ्जगच्छून्यपुरेसर्वमेवप्रदूषितम्॥ देहगेहंप्रमत्तेनचित्तयक्षेणवल्गता ॥ ७० ॥ चित्तवेतालवलितासमस्तादेहखंडजा॥ इयंजगदरण्यानीशून्याकस्यनभीतये॥ ७१ ॥ जगन्नगर्यामस्यांतुशांतचित्तपिशाचकम्॥ देहगेहंकतिपयैःसेव्यतेसद्भिरेवयत्॥ ७२ ॥ इहसंश्रूयतेयायादिक्सैवरघुनंदन॥ प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णादेहश्मशानकैः॥ ७३ ॥ अस्यांजगदरण्यान्यांमुह्यंतंमुग्धबालवत्॥ स्वयमाराध्यधैर्यांशमात्मनात्मानमुद्धरेत्॥ ७४ ॥ जगज्जरदरण्येस्मिन्नश्वरद्भूतमृगव्रजे॥ धृतिंतृणरसैराममागच्छमृगपोतवत् ॥ ७५ ॥ अस्मिन्महीतलारण्येचरंतिमृगपोतकाः॥ त्वमज्ञानगजंभुक्त्वासैंहींवृत्तिमुपाश्रय॥ ७६ ॥

तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरितिपाठेचित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥ असगत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेवप्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठंवंचकम् ॥६४॥ ६५ ॥ हेउत्तममनःपिशाचआत्मानमसंस्पृशन्नपिमौनतूष्णीमेवस्वसंस्पृष्टभावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ सशातेति ॥ शुद्धचित्तमितियावत् ॥ मृगमृगसदृशंवत्सम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहलक्षणेखंडेपरिच्छिन्नभागेजाता ॥ ७१ ॥ समस्तेत्युत्सर्गःक्वचिदन्यथात्वमपियतोदृष्टमित्याह ॥ जगदिति ॥ यत्यतः ॥ ७२ ॥ अतएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिंदति ॥ इहेति ॥ ७३ ॥ धैर्यांशमाराध्यदृढमवलंब्य ॥ ७४ ॥ तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृतिंकृतार्थताबुद्धिम् ॥ ७५ ॥ मृगपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरंतिचेच्चरंतुनाम ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ननुवधुजने समानशीलतयासंवेवास्थानसुखदृष्टतत्रकोशायस्तमाह ॥ अत्यल्पेति ॥ विशेषणान्युभयपयोज्यानि ॥७८॥७९॥ नमक्तस्यमासक्तिकर्दमेद्दतिशेष ॥ पतलम्ममर्यादालक्षणापस्वीकोपनासुराष्णाराक्षसीस्वावतीत्यर्थ ॥ ८० ॥ अन्येनकमणा ॥ यक्षेणाकारेण ॥ अन्यस्यमनस ॥ अन्योजीव ॥ मौख्यस्यपक्षिकापरि वतमानापरपराचिमाआम्बर्यरूपेस्यर्थ ॥८१॥ सेवकघनत्वादपिनात्मनित्रु स्वतन्त्रोगभोक्तृशरीरादिरूपान्तरावकाशइस्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिभिर्भि ॥ इतरस्यसद्रूपेतररूपस्य सदितरत्वस्यैव असदलीकादिपदैःप्रसिद्धरितिभाव ॥ ८२ ॥ यथाउपलस्यघनताकाठिन्यनोपलात्पृथक्सतीतथामानससमष्टिव्यष्टिमन समूह आदिपदात्तत्कार्यस्थूलप्रपञ्च

अन्येनरम्यगामुग्धाजंबूद्वीपेस्वजगले॥ विहरंतियथारामतथामाविहरानघ॥ ७७॥ अत्यल्पकालशिशिरेकर्दमालेपदायिनि॥ नमक्त
व्यंग्यधुरूपेमहिपणेवपल्वले॥ ७८॥ भोगाभोगार्थहिप्कार्यांआर्यस्यानुसरेत्यढम्॥ प्रविचार्यमहार्यस्वमेकमात्मानमाश्रयेत्॥ ७९॥
अपविस्त्रस्यतुच्छस्यदुर्भगस्यकुराकृते ॥ देहस्यार्थेनमंक्तव्यचिंताचहीसुदारुणा॥ ८०॥ अन्येनरचितोदेहोयक्षेणान्येनसश्रित ॥ दु
खमन्यस्यभोक्तान्यश्चिन्नेयंमोस्यचक्रिका॥ ८१॥ यथैकरूपापनताद्दपठास्यात्मनस्तथा॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसभ
वात्॥ ८२॥ यथोपलस्यघनतामानसादितथात्मन ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्यसस्थिते ॥८३॥ यथोपलस्योपलताघटस्य
घटतायथा॥ सत्तामात्रादभिन्नैवमानसादितथात्मन ॥ ८४॥ अत्रेमामपरांहर्षिमहामोहविनाशिनीम्॥ श्रणुयाकथितापूर्वममकै
लासकंदरे॥ ८५॥ संसारदु खशांत्यर्थदेवेनार्धेंदुमौलिना॥ अस्तींदुकरसंभारभासुरप्रागोदिव ॥ ८६॥ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरी
रमणमंदिरम्॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चंद्रकलाधर ॥ ८७॥ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा॥ कदाचिदवसंगंगातटेविरचिता
श्रम ॥ ८८॥ तपोर्थंतापसाचारेचिरायरचितस्थिति ॥ सिद्धसंघातवलितश्रुतशास्त्रार्थसंग्रह ॥ ८९॥ पुष्पार्थस्यूतपुटिक पुस्तकव्यूह
संग्रही॥ एवंगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके॥ ९०॥ तप प्रचरतोराममकालोत्यवर्तत॥ अथैकदाकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने॥ ९१॥

श्च ॥ न कुल ॥ सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक्सस्यमानसादे सस्थितेरभावादित्यर्थ ॥ ८३ ॥ अथचन्यायःप्रत्येकघटतम्मानसवस्थाविप्यपियोप्यइतिसदद्वैतमेवमसि द्धमित्याह ॥ यथेति ॥ ८४ ॥ अत्रास्मिन्नर्थेइमांवक्ष्यमाणमामसशिवपूजालक्षणादृष्टिम्शृणु ॥ ८५॥ तथादौकैलासवर्णनमुखेनकथाप्रस्तौति॥ अस्तीत्यादिना ॥ इंदुकराणां संभार सधामइवभासुर ॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ तापसैराचयनइतितापसाचार कृच्छ्रचांद्रायणादिसस्मिन्नियतास्थितिर्यस्यतथाविध सन्॥ ८९॥ ९०॥ बहुलस्यकृष्णस्य श्रावणपक्षस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

रात्रप्येमुखेश्वदोपेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचारायुपरमात्संशांतरूपासुदिक्षुकरादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदनंकाष्ठमौनव्रततत्रस्थितास्विव ॥ १२ ॥ गहनेषुवने षु ॥ १३ ॥ तनुतांईषद्बहिःप्रवणतामितियावत्॥ १४॥स्मयात्विस्मयात् ॥ १५॥ बहिर्दृष्ट्या अवलोकितमतर्विचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तपुरस्थसानुंप्रस्थदेशपश्यामितावत्तत्रप्राप्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुसयत सावधानः ॥ १७ ॥ सुमनाःसंतुष्टमनाः ॥ पुर पुरोदेशम् ॥ १८ ॥ सम्यक्साष्टांगप्रणम्याभिवंदित.स्तुत ॥ स्वभाग्यमहोदयस्वस्मिंस्तदनुग्रह

गतेश्रावणपक्षस्यराज्यग्रेक्षयमागते॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनास्थितास्विव॥१२॥खड्गच्छेद्यांधकारेषुकुंजेषुगहनेषुच॥ एतस्मिन्नंतरेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ॥ १३॥ समाधिंतनुतांनीत्वास्थितोहंबाह्यमग्नदृक् ॥ अपश्यंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम्॥ १४ ॥शुभ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रबिंबगणोपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात्॥ १५॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकितम् ॥ यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः॥ १६॥ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः॥ शिष्यान्संबोध्यतत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसुसंयतः॥ १७॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः॥ तत्रपुष्पांजलिंदत्वादूरादेवत्रिलोचनः॥ १८॥ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवंदितः॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याक्रज्ज्याशीतलयातया॥१९॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्यसाक्षिणे॥ १००॥ अर्घ्यंपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुरः॥ १०१॥ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तोत्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया॥२॥संपूजितासखीयुक्तागणमंडलिकातथा॥पूजांतेपूर्णशीतांशुरस्मिशीतलयागिरा॥ ३॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धेंदुकलाधरः॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे॥ ४॥ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंविदस्तेस्थिताःपदे॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्त्तते ॥५॥ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः॥ एवंवादिनिदेवेशेसर्वलोकैककारिणि॥६॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन॥ त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर॥७॥ नाकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्चनभीतयः॥त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम्॥८॥नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेपुनः॥तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः॥९॥

दृष्टिपातवर्णयति ॥ ततइति ॥ तयास्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानंदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अभ्युपेत्यअभिमुखंसमीपेगत्वा ॥ १०१ ॥ तादृश्याशिवपूजासदृश्यासपर्ययापूजया ॥ २ ॥३॥ तदाज्ञयातत्रसानावुपविष्टंमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशल्यपरमकाष्ठापरमात्मनिचित्तविश्रांतिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्षयापृच्छति ॥ ब्रह्मन्निति ॥ ४ ॥ संविदश्चित्तवृत्तयः ॥ पदेपरमात्मवस्तुनि ॥ ५ ॥ ६॥ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतियेनप्रणमंति ॥ सर्वेपिप्रणमत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमाइत्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइतिवत्प्राशस्त्यलाभः ॥ ९ ॥

भूतस्यवापसंचितस्यपुण्यस्यरक्षस्थानीयस्यफलंतनोतिअनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति ॥ वर्त्तमानस्यैतदेहारभ्यस्यसेचनममृतसेकेनेवाभिवर्धनंतनोति ॥ ११० ॥ एष्यत
श्चरिष्यमाणस्यस्वर्गर्थबीजंतनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वासांवर्त्तमानानामेष्यंतीनांच ॥ १३ ॥ पूर्णाइष्टार्थैरितिशेष ॥ १४ ॥ त्यक्ताउद्वेगाश्चिंतक्षोभहेतवोयस्मिंस्तथावि
धदेवार्चनविधानंमूर्ध्नानिपत्याम्यव ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्णमिंदकलाविशदइत्युक्त्याचसिद्धस्यविषयभोगाभिलाषशून्यमानोपनतात्सर्वपापक्षयकरसर्वकल्याणवर्धनमितिविशेष
णाभ्यांचसवानर्थनिरस्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधनविषयएवायंप्रश्नइतिनिश्चितवान्सर्वज्ञःपरमकारुणिकईश्वर सर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्ठायपरमपुरुषार्थसाधन
मज्ञानमेवमदेवार्चनपरमरहस्यभूतमुपदेष्टुकामःप्रतिजानीते ॥ शृण्विति ॥ १७ ॥प्रवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवस्वरूपमुपदेष्टुंशिष्यस्यतद्बुभुत्साजनयन्पृच्छति ॥

त्वदनुस्मरणैकांतधियोयन्नस्थिताजना ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ ११० ॥ तनोतिचैष्यतोबीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥
ज्ञानामृतैकरूलशोधृतिज्योत्स्नानिशाकर ॥ १११ ॥ अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ ११२॥
सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तमृतपतेपदम् ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतभगवंतमहेश्वरम् ॥ ११३ ॥ अवोचंप्रणतोभूत्वायद्रामतदिदंशृणु ॥ भगवं
स्त्वत्प्रसादेनपूर्णोमेसकलादिश ॥ ११४ ॥ किंतुपृच्छामिदेवेशसंदेहंतन्निर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ ११५॥
सर्वपापक्षयकरसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो ॥ ११६॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्च
नमनुत्तमम्॥ वदामिमुच्यतेयेनकृतेनसकृदेवहि ॥ ११७॥ कश्चिद्देवोस्तिमहाबाहोदेवः कः स्यादितिद्विज ॥ नदेव पुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रि
लोचन ॥ ११८॥ नदेव कमलोद्भूतोनदेवस्त्रिदशेश्वर ॥ नदेवःपवनोनार्कोनानलोननिशाकर ॥ ११९॥ नब्राह्मणोनावनिपोनाहंनत्वंहि
जोत्तम॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृक् ॥ १२०॥

कश्चिदिति ॥ महाबाहोनिरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहोइतिवाबुभुत्सापेक्षयाचपूजानामधुरतायोतनायसंबोधनम्॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयोदेवा किमेतावत्स्यपि
विषयेप्रगल्भस्यापिमनस्विसंभावयतीतिमन्यमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेषुभ्रमआजाड्यमयममपनेतुमाह ॥ नदेवइत्यादिना ॥ ११८ ॥ कमलोद्भूतोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरइंद्र ॥ नि
शाकरपद्मनस्कलाधीनशरीरकपर्यासियास्कोटिदेवदेहोपलक्षणम ॥ ११९ ॥ पुनर्नाहंनत्वमितिमिथःपोक्तवसिष्ठयोस्तथाप्रोक्तंतितस्माद्भुवा ॥ यदहंप्रसिद्धोस्मितत्त्वंप्रसिद्धोसी
त्यादिमुनिपुणस्यसमष्टिप्राणनाशसिद्धे कलनप्रकारेणइनिप्राणइनिप्राणस्यैवसर्वदेवात्मकत्वमुनेश्वमाणत्वात्तेनमामदेवतात्वनिवारणार्थम् ॥ एवंनैनदेवाश्रामुखम्पूर्वमर्शविस्यादि
श्वपिपुत्राध्यात्मिकेपुचसुरादिपुदेवत्वमदर्शनात् तथेत्ताहासोमध्य त्वाहादत्यादिनंचलिंगाद्यदेहाद्याध्यात्मिकानामानपिप्रसक्तदेवतात्वंवारयति ॥ देहरूपइति॥१२ ॥

आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलात्रदेहादिशोभा ॥ मतिग्रहणसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम् ॥ तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेष्वपिसर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तंबोध्यम ॥ कस्तर्हिदेवस्त माह॥अकृत्रिममिति ॥ ङ्कृञोड्डितःक्वि क्रेर्मम्नित्यमितिमप् ॥ कृत्रिमक्रियासाध्यतद्विलक्षणपरमार्थदेवनिरतिशयप्रमोदश्चित्प्रकाशोदेवइत्यर्थः ॥ पुंडरीकाक्षादिमत्यता हिचित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तास्तेपाचित्प्रकाशात्पृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशएवानाद्यतःस्फुरन्सर्वत्रैकोदेवस्तदभिव्य क्त्यतिशयादेवपुंडरीकाक्षादयोपिअभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देनज्वलदंगारादवदेवाउच्यन्तइतिनश्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोपीतिभाव ॥ २१ ॥ आकारादिनादेशतोवस्तुतश्चपरि च्छिन्नेमितेकालत परिच्छिन्नेतत्देवनकुतः ॥ अयभावः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्वितिदशस्वर्थेषुप्रसिद्धाद्दीव्यते पचाद्यचिदेवशब्दव्यु

नदेवःकमलारूपीनापिदेवोभवेन्मतिः॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते॥१२१॥ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः॥ अकृ त्रिममनाद्यंतंदेवनंचिच्छिवंविदुः॥ २२ ॥ तदेवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत् ॥ तदेवास्तियतःसर्वसत्तासत्तात्मरूपधृक्॥ २३ ॥ अज्ञा तशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम्॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यक्रोशाध्वापरिकल्प्यते॥२४॥ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेःप्राप्यतेफलम्॥ अकृत्रिममनाद्यंतंफलमानंदआत्मनः॥ २५ ॥ अकृत्रिमफलंत्यक्त्वायःकृत्रिमफलंव्रजेत् ॥ त्यक्त्वासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम् ॥१२६॥ बोधःसाम्यंशमइतिपुष्पाण्यग्राणितत्रच ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूज्यविदोविदुः ॥ २७॥ शमबोधादिभिःपुष्पैर्देवआ त्मायदर्च्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम् ॥ २८ ॥ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्त्वादेवार्चनंजनाः॥ कृत्रिमार्चासुयेसक्ताश्चिरं क्लेशंभजंतिते॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोबालक्रीडोपमंचते॥ आत्मध्यानादृतेब्रह्मन्कुर्वतेदेवपूजनम्॥ १३० ॥ आत्मैवदेवोभग वाञ्छिवःपरमकारणम्॥ ज्ञानार्चनेनाविरतंपूजनीयःससर्वदा॥१३१॥

त्पादनात्मकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्यस्वच्छंदक्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्तुतीनामाविषयकमदस्वप्नेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वाद्दशस्वर्थेपुद्युतिमोदावेवमुख्यावर्थौतौ चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोनपरिच्छिन्नेपुजडेष्विति ॥ अत.अकृत्रिमंचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थ.॥२२॥ यत.सर्वजगज्जीवतत्संसाररूपंतत्सत्तयै वसत्तात्मरूपधृक्नस्वतइतितदेवास्तिनान्यदित्यर्थ ॥ २३ ॥ तर्हिकिंपुंडरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थएव नेत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ कृतंविहितम ॥ २४ ॥ आत्मनस्तत्त्वत.सा क्षात्कारात्पूजनेनप्रसन्नादित्यर्थ. ॥ २५ ॥ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्धांतोतितदर्थंकृत्रिमपूजैवकार्यातित्राह ॥ अकृत्रिमेति ॥ २६ ॥ अकृत्रिमपूजनेतर्हिकासामग्री तामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यसर्वत्रात्मौपम्येनदर्शनम ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्व्युत्थिता संतःसाकारदेवपूजनंकुर्वीतश्चेद्दृश्यतेतत्तेबालक्रीडोपम कुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

त्वमीवस्वभावमकृत्रिमअव्ययचेतनाकाशचिदाकाशस्वभावविद्धिनत्वन्य अनात्मापूज्योयतोज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेवमुख्यपूजानाम्येत्यर्थ ॥ यथाहुः ॥ देहोदेवालयःप्रोक्तो जीवादेवस्सदाशिवः ॥ त्यजेदज्ञाननिर्माल्यंसोहंभावेनपूजयेदिति ॥ ३२ ॥ तदेवास्तियत सर्वसत्तासत्तात्मरूपमितिग्रहणएवजगज्जीवतत्संसरणसत्तास्मनाधस्थानमुक्तत्वप्रो पर्यान्तिजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ चेतनेति ॥ ३३ ॥ तत्रचित्तत्तायाश्चेत्यानधीनत्वतावत्सर्वचेत्यमलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमितितदधीनज्ञानस्यचेत्यस्यज्ञानांतरमिवनसत्तांतरम पियुक्तमित्युपपत्तिमाह ॥ चिद्व्योमेति ॥ सर्वमतिपूवाधान्यपि ॥ यथस्मात्तेतो ॥ अथवाचिद्व्योमसर्वभसर्गकालेपिअसंभवचेत्यपारादिपरिच्छेदशून्यत्वात्प्रलयकालवदित्यनु मानलक्षणायोपपत्तिर्दर्शिताबोध्या ॥ ३४ ॥ कथर्तार्हिजगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह ॥ यथदिति ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वादेवमायावरणात असंमानाम्नायिकवासनादिमार्गेणय स्वंदितंस्पंदनमिवप्रसिद्धंतेनतज्जगदितिभ्रमभाति ॥ तथाहि ॥ यथत्सूर्यचद्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वप्रकाशमिवद्रलीभूतप्रकाशजवतितस्यस्वकचनस्यत्वंविवेअसमानारस्वय

त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानजीवमव्ययम् ॥ स्वभावंविद्धिनत्वन्यःपूज्यःपूजात्मपूजनम् ॥ १३२॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चेतनाकाशमात्मयथाजगदिदंप्रभो ॥ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ चिद्व्योमैवकिलास्तीहपारावारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासंभवच्चेत्यंयत्कल्पांतेवशिष्यते ॥ ३४ ॥ यथत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु ॥ स्वयंयत्स्पंदितनामतेनेदंजगदित्यलम् ॥ ३५ ॥ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगत्त्रालिचिदात्मकम् ॥ एवंचिद्व्योममात्रात्मजगदच्छंनभित्तिमत् ॥ ३६ ॥ अत्यंतासंभवाच्चेत्यंदृश्यचिद्व्योममात्रकम् ॥ चित्त्वात्कचतिसर्गादौयत्तज्जगदितिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्स्वप्नपुराकारयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्व्योममात्रात्मन्यतानामकाकुत ॥ ३८ ॥ चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदंबरम् ॥ चिन्मात्रमात्माजीवश्चचिन्मात्रभूतसततिः ॥ १३९ ॥ चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौसदवेदने ॥ भिन्नस्वर्गेपुरेवापिकिंसंभवतिकथ्यताम् ॥ १४० ॥

यद्विवादहि यथाकारेयत्स्पंदितस्पंदनंनामप्रसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपजगदित्यलमत्यंतप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ इतिउक्तरीत्याएवंविचित्ररूपजगच्चिदात्मकमेवसत्स्व प्नपुरवत्चिदिवभातिभ्रांत्या ॥ एवमुक्तरीत्यापरमार्थतोविमृष्टंतुजगन्नभित्तिमत्अमूर्तमच्छंचिद्व्योममात्रमेवेत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तर्हिकिंचिदेवचेत्याकारेणपरिणतस्वपश्यतिने त्याह ॥ अत्यंतेति ॥ अपरिणामित्वादद्वयत्वाच्चात्यंतासंभवाच्चेत्यमप्यात्मचित्स्वभावायदृश्ययाकचतिप्रथतेतदेवदृश्यमजगदित्यर्थ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अतएवारोपितरूपबाधे नचिन्मात्रस्वरूपद्रष्टव्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिना ॥ ३९ ॥ स्वर्गेऊर्ध्वलोकेपुपुरेस्वनगरेवाअपिशब्दात्पातालेपुवाचिद्भिन्नंकिंसंभवतितत्कथ्यतांनिरूपणकुशलैः अपि तु न कित् सत्तास्फूर्तिमत्वेअचित्स्वप्नव्याघातात्तदभावेअलीकत्वादलीकस्यचितोप्युज्जीवनादर्शनाच्चितोऽसंगत्वेनाचित्स्वभावयोगात्स्वाधकांतरस्याप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १४० ॥

१ मायावरणात्संभवादितिकचित्पाठः

ननुयजतिददातिजुहोतीत्यादिशब्दांनरात्कर्मभेददवचित्आकाशजगदित्यादिनामांतराद्भेदोस्त्विति चेत्तत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशार्थत्रयपरत्वेनाभि
प्रेतानात्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाशृदीप्तावितिधात्वर्थानुगमेनचिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्गमेरपियेगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइत्यनुशासनाद्वर्त्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिक्विपि
द्वित्वादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनार्थदेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्यौद्वैतस्वमादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशातदेत्यर्थ.
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वितीयएवशब्दोऽपिशब्दार्थे ॥ ४४ ॥ अखिलचित्तसचेत्यमपिजगत्अचेत्यसन्मात्रमेवस्थितम ॥ ४५ ॥ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनबद्धस्याप्रजायेयेति
श्रुतिदर्शितआद्यसकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितद्वैतवत्द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ॥ ४६॥ जगत्सामान्येउक्तन्यायघटपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स

आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः ॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपवृक्षवत् ॥ १४१ ॥ एवंद्यौस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते॥ त
दाकिलचिदाकाशमेवभातिजगत्तया ॥ ४२ ॥ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नेभातिजगद्वपुः ॥ तथेदंजाग्रदाख्येपिस्वप्नेभातितदेवनः ॥ ४३ ॥
यथास्वप्नपुरेचित्त्वंवर्जयित्वेतरत्क्वचित् ॥ नाकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः ॥ ४४ ॥ यतोनसंभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम् ॥
चित्तंसंचेत्यमप्येतदचेत्यंसज्जगत्स्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशकलनंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम् ॥ स्वप्नवद्द्विद्विचिद्व्योम्निनत्वेतद्द्वैतवत्स्थितम्
॥ ४६ ॥ यथाचिद्व्योममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम् ॥ सर्गादावेवसर्गोयंतथाचिद्व्योममात्रकम् ॥ ४७ ॥ शुद्धसंवित्तिमात्रत्वाद्दृतेन्यत्स्वप्न
पत्तने ॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये ॥ ४८ ॥ याःकाश्चनदृशोयेयेभावाभावास्त्रिकालगाः ॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचि
द्व्योममात्रकम् ॥ ४९ ॥ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः ॥ यस्त्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः ॥ १५० ॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यजग
तोन्यस्यतेमम ॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत् ॥ ५१ ॥ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिद्व्योमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित् ॥ तथेहसर्गेप्रथ
मैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ॥ १५२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनंनामएकोनत्रिंशत्तमः
सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम् ॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः ॥ १ ॥

गौघटपटादिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सज्ज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ॥ १५० ॥ देहःपारमार्थिकस्वरूपम् ॥ १५१ ॥ उक्तमनूद्योपसहरति ॥ संकल्पनइति ॥
प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवदेवान्यद्रूपंनास्ति ॥ १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र॰पू॰
एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चित.सर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशाप्राप्तापिचित्तत्त्वाप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथास
र्वमिदप्रभोइतियत्त्वयापृष्टतस्येदमुत्तरवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कच्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेव.क.स्यादितिद्विजेतिमयात्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वांप्रतिपृष्टंतदप्येतदेवे
त्याह ॥ एषदेवइति ॥ १ ॥

परिच्छिन्नदेशाचनपरिच्छिन्नफलमेतदर्थमनुसर्वकामावसानभूमिभूमानवप्राप्तिफलमितिसर्वोत्कृष्टमित्याह ॥ तवेतदिति ॥ सर्गभू सर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् ॥ १ ॥ तत्प्रवस्तु वित्तव्ययायाससाध्यताशंकापरिहरति ॥ अवहिरिति ॥ अवहि साधनपतत्साध्यचेतिमियह ॥ ३ ॥ प्रबुद्धोविवेकीमुख्याधिकारीतियावत् ॥ अतिशयितोदेव अतिदेवस्त वर्णने ॥ ४ ॥ मुख्याधिकृतपरेवार्चनेतर्हिकोऽधिकारिणस्तानाह ॥ अभ्युत्पन्नेति ॥ अतएवतदनुरूपमेवकृत्रिमप्रतिमादितत्सामपीत्याह ॥ कृत्रिमेति ॥ अर्चाप्रतिमातत्पुरम् ॥ ॥ ५ ॥ तत्परात्पादनालाभेकोद्भवाशनमित्याह ॥ शमेति ॥ ६ ॥ अर्चनकृत्वासंतोषमायातिप्राप्नुवति ॥ ७ ॥ यत कुतश्चिरत्वमप्रायविमानाप्सरःप्रभृतिसाधनान्मिथ्याल कमेवस्वर्गादिफलमासादयतीतिमुधेत्यस्योपपत्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ यदा आदि कारणयस्यसोऽस्मदादिरस्मत्कल्पितप्रपंचांतगत असौचक्षुरादिदृश्यमूर्तिरूपोदेव कश्चिदनिर्वचनी

तत्तत्पूजनंश्रेयस्तस्मात्सवमवाप्यते॥तदेवसर्गभू सर्वमिदतस्मिन्व्यवस्थितम्॥२॥अकृत्रिममनाद्यतमद्वितीयमखंडितम्॥अवहि साधनासाध्यसुखतस्मादवाप्यते॥३॥प्रबुद्धस्त्वमुनिश्रेष्ठतेनेदतवकथ्यते॥नातिदेवाचनेयोग्य पुष्पधूपचयोमहान्॥४॥ अभ्युत्पन्नधि योयेहिबालपेलवचेतस॥कृत्रिमार्चामयतपादेवार्चनमुदाहृतम्॥५॥शमनोधाद्यभावेहिपुष्पाद्यैवार्चयंतिहि॥मिथ्यैवकल्पितैरेवमा कारेकल्पितात्मके॥६॥स्वसंकल्पकृते कृत्वाकर्मेरर्चनमाहृता॥याला सतोषमायातिपुष्पधूपलवार्चने ॥७॥ स्वसंकल्पकृतेरर्थैः कृ त्वादेवार्चनमुधा॥यत कुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमात्रनयतिते॥८॥पुष्पधूपार्चनंब्रह्मन्कल्पितंबालबुद्धिषु॥ यत्स्यादेवादृशायोग्यमर्चन तद्वदाम्यहम्॥९॥ अस्मदादिस्त्वसौकश्चिद्देवोमतिमतांवर॥ देवस्त्रिभुवनाधार परमात्मैवनेतरत्॥१०॥शिवस्सर्वपदातीत सर्वसंक ल्पनातिग॥सर्वसंकल्पवलितोनसर्वोनचसर्वक॥११॥दिक्कालाद्यनवच्छिन्न सर्वारंभप्रकाशकृत्॥चिन्मात्रमूर्तिरमलोदेवइत्युच्य तेमुने॥१२॥संवित्सर्वकलातीतासवभावांतरस्थिता॥सर्वसत्ताप्रदादेवीसर्वसत्तापहारिणी॥१३॥ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यंतद्देवउच्यते॥ परमात्मपरामिस्त्यतत्सदोमित्युदाहृतम्॥१४॥महासत्तास्वभावेनसर्वत्रसमतांगतम्॥ महाचिदितिसप्रोक्तपरमार्थइतिश्रुतम्॥१५॥

योमायामयएवेत्यथ ॥ कस्तर्हिपारमार्थिकोदेवस्तमाह ॥ देवइति ॥ १० ॥ सर्वेभ्यात्मब्रह्मविष्णुरुद्रादिदेवेभ्योप्यतीत सकल्पनामनोदृश्यसदतिग ॥ यतोवाचोनिवर्तंतअप्राप्यमनसासहनिश्चते ॥ यस्तुसर्वैर्विषयभोगसंकल्पैर्वलितोवेष्टितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूप सनसाधनतोपिसर्वोनफलतोपिसर्वकभोगसुखयस्मिस्तथाविध ॥ स्वस्वकर्मोपासनतार तम्यानुसारेणभोगसामग्र्यात्फलसुखस्पस्यपतमलाभाबित्यर्थ ॥ ११ ॥ आत्मदेवस्तुपूजनवशायाफलवशायाचनित्यनिरतिशयपरमार्थसत्यपूर्णानंदैकस्वभावएवे तिसएवदेवइत्यस्तियोग्यइत्याह ॥ दिक्कालेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदसतोर्भावाभावयोवर्तमानतदन्यकालयोर्मूर्तामूर्तयो कारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वाभात राल्किसाक्षिचिन्मात्ररूपत्वाद्धामस्वाद्धामध्यम ॥ परमस्यप्रत्यगभिकरणज्योतिष्पउत्कृष्टआत्मैवपरासवायतनसमाअभित्यामकाशोयस्यतत्तथाविधतत्त्वभोक्तिरित्येतमुनिभिर्विराडादिपादमयालकसर्वप्रपंचप्रविलापनेनशिवमीत्वतुर्थमित्येसआत्मातिविज्ञेयइत्युदाहृतमित्यर्थ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यवहारेसर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधेतुमहासत्तात्मना ॥१६॥ तस्यैवसर्वैषादेवतादीनामात्मत्वाद्दपिमुख्यंदेवत्वमित्याह॥ यदित्यादिना ॥१७॥१८ ॥ तस्यैवविमर्शैसर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किंसार.सदतिशेष· ॥ १९ ॥ ससर्वःपूर्णोदेवएवाहनपरिच्छिन्नइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सएवसर्वकर्त्तासर्वभोक्ताचेत्याह ॥ सकरोतीत्यादिना ॥ २२ ॥ पुर्यामास्ते ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २३ ॥ शरीरमावसथोमहागृहंयस्यास्तथाविधायाम् गहनादुर्विवेकाअन्नमया

स्थितंसर्वत्रसर्वंतुलतास्वंतर्यथारसः ॥ सत्तासामान्यरूपेणमहासत्तात्मनापिच ॥ १६ ॥ यच्चित्तत्त्वमरुंधत्यायच्चित्तत्त्वंतवानघ ॥ यच्चित्तत्त्वंचपार्वत्यायच्चित्तत्त्वंगणेषुच ॥ १७॥ चित्तत्त्वंयन्ममेदंचचित्तत्त्वंयज्जगत्त्रये ॥ तद्देवइतितत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः ॥ १८ ॥ पादपाण्यादिमानन्योयोवादेवःप्रकल्प्यते ॥ संविन्मात्रादृतेब्रह्मन्किंसारःकिलकथ्यताम् ॥ १९ ॥ चिन्मात्रमेवसंसारसारःसकलसारताम् ॥ गतःसदेवःसर्वोहंतस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ २० ॥ नसदूरेस्थितोब्रह्मन्नदुष्प्रापःसकस्यचित् ॥ संस्थितःससदादेहेसर्वत्रैवचखेतथा ॥ २१॥ सकरोतिसचाश्नातिसबिभर्त्तिप्रयातिच ॥ सनिःश्वसितिसंवेत्तासोंगान्यंगानिवेत्तिच ॥ २१ ॥ सोस्यांविचित्रचेष्टायांप्रकाशिन्यांचतद्वशात् ॥ तत्स्वरूपनिबद्धायांपुर्यामास्तेमुनीश्वर ॥ २३ ॥ शरीरावसथायांचचलायांतत्प्रसादतः॥ सोस्यांगहनकोशायांहृद्गुहायांगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ मनःषष्ठेंद्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः ॥ तस्यसंव्यवहारार्थसंज्ञाचिदितिकल्पिता ॥ २५॥ सएषचिन्मयःसूक्ष्मःसर्वव्यापीनिरंजनः ॥ इमंभास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच ॥ २६ ॥ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थंजगत्क्रियाम् ॥ इमांरंजयतिप्राज्ञरसेनेवमधुर्लताम् ॥ २७॥ चारवोयेचमत्काराश्चितश्चितियथास्थितम् ॥ चमत्कुर्वंतिकिलतेतेनकेचिन्नभोभिधाः ॥ २८ ॥ केचिज्जीवाभिधानाश्चकेचिच्चित्ताभिधानकाः ॥ केचित्कलाभिधानाश्चकेचिद्देशाभिधानकाः ॥ २९ ॥ केचित्क्रियाभिधानाश्चकेचिद्द्रव्याभिधानकाः ॥ केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः ॥ ३० ॥ प्रकाशाभिधानाःकेचित्केचिच्छैलतमोभिधाः ॥ अर्केंद्राद्यभिधाःकेचित्केचिद्वृक्षाभिधानकाः ॥ ३१ ॥

दिव हि' कोशायस्यास्तथाविधायाम् हृद्बुद्धिःसैवगूहतीतिगुहातस्याम् आनंदमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ उपदेशसंव्यवहारार्थम ॥ २५ ॥भास्यारोपंकरोतीव तदपवादेनकरोति ॥ नित्यभानस्यकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥२६ ॥ रंजयतिशोभयति ॥ मधुर्वसतः ॥ २७ ॥ चमत्काराआरोप्येसत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशबलेयंस्थितपूर्वकामकर्मवासनानुसारेणनियतचमत्कुर्वंत्याविर्भावयति॥ तांश्चिच्चमत्कारानेवनामकल्पनयाव्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना॥ सर्गभेदेननभोबहुत्वोक्तिः ॥२८॥२९ ॥ भावविकाराजायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतियास्कोक्ताः॥आदिपदाद्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येणऔचित्येनचविचित्राभिधानकाः॥३०॥तानेवप्रपंचयति॥प्रकाशेति॥३१॥

चित किंस्वभोगेच्छयाजगत्स्थितिर्नेत्याह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तंश्रीमद्गौडपादाचार्यैः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोऽयमाप्तकामस्यकास्पृ
हेति ॥ नचैवंसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोध अस्यमहतोभूतस्यनि श्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यंतरेइच्छाप्रयत्नाद्यनपेक्षनि श्वसितप्रायत्वाक्तेस्तत्वैक्ष
तबहुस्यांप्रजायेयेतिसमानतात्पर्यकमुत्पत्तरानुगुण्यायचाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकर्तृकत्वाशंकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् ॥तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ कामा
च्चनानुमानापेक्षेति ॥ ३२ ॥ त्रैलोक्यलक्षणानामंभोधीनांसंस्थानुताविकस्थितिपुविचार्यमाणासुचिदेवशरीरवास्तवतत्त्वतद्रूपाजलजालिकाजलसमूहस्थानीयानाम्पवि
त्यथः ॥ ३३ ॥ तस्यामनःकस्वरूपभोक्ताविधिपुटीप्रकाशकत्वमेवभोक्तविवेकात्प्रोक्तृत्वमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ ईश्वरीस्वारोपितसचाचभासनसमर्था

निरिच्छस्वस्वभावेनवसंतेनयथांकुर ॥तन्यतेतद्वदेवेयजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना॥३२॥ चिदेवास्मुसमग्रासुसर्वदैवैकिंकेवहि॥ त्रैलोक्यां
भोधिसस्यासुशरीरजलजालिका॥ ३३॥शरीरपंकजभ्रातमनोभ्रमरसंभृताम्॥ आस्वादयतिसंकल्पमधुसत्तांचिदीश्वरी॥ ३४ ॥
ससुरासुरगंधर्वसशैलार्णवकंजगत्॥ चितिस्थिनप्रवहतिजलावर्त्तजलयथा॥३५॥ यथचित्तमयाचारचारुचचुरचक्रिकम्॥संसार
चक्रंचिच्चक्रेभ्राम्यतिभ्रमभाजनम्॥ ३६॥ चिच्चतुर्भुजरूपेणजघानासुरमंडलम्॥ कालोजलदखंडेनसायुधेनयथातपम्॥ ३७ ॥
चिच्छिनेत्रतयाप्रसन्नपशीतांशुचिह्नया॥ गौरीकमलिनीवक्रपद्मषट्पदतांगता॥३८॥विष्णो पद्मालितामेत्यचिद्ध्यानाधीनमानसा॥
ग्रयीनलिन्या सरसींधत्तेपैतामहींस्थितिम्॥ ३९॥ चितोब्रह्मन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिश ॥ पत्राणीवतरोर्हंसिकेयूरादिक्रियेवच
॥४०॥ चित्समस्तसुरानीकपरिवंदितपादया॥ त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ॥ ४१ ॥ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरड
यरे॥ पतत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाब्धिवारिवत्॥ ४२॥ चिच्चन्द्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासवितन्वती॥ विकासयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्ध
तीम्॥ ४३॥ चिद्दर्पणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिंबितम्॥ गृह्णात्यनुग्रहेणांनःस्वगर्भमिवगर्भिणी॥ ४४॥

॥ ३४ ॥ एवंकर्तृत्वमपितस्या स्वाभ्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रयानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरासुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्त्तते ॥ ३५ ॥ यथातीतिवधलयाविधोयश्चित्त
मय कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआचारस्तेनचारवश्चपुराश्चपलाश्चव्यष्टिजीवसंसरणचक्रिकायस्मिंस्तथाविधजीवसमष्टिससारचक्रमायाशबलेचिच्चक्रेभ्राम्यति ॥ ३६ ॥ वर्णितल
क्षणचितएवमर्थकर्तृभोक्तृत्वविशिष्यप्रपंचयति ॥ चिदित्यादिना ॥ कालोयथातु सायुधेनेंद्रधनुर्वज्रयुक्तेनजलदखंडेनातपमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विष्णोर्नाभिपद्मेअलितांभ्र
मरत्वमिवएत्यप्राप्य ॥ त्रयीवेदास्तल्लक्षणायानलिन्या सरसींमहासरोभूतास्थितिमूर्त्तिम् ॥ ३९ ॥ केयूरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥ चूडामणितांचपतामितियावत्
॥ ४१ ॥ सुभासुरतांसूर्यादितेजोरूपताम् ॥ ४२ ॥ साक्षादपितस्याआकारमयानिमित्तामाह ॥ चिच्चन्द्रिकेति ॥ ४३ ॥ महतीलक्ष्मी स्वच्छत्वस्वरूपताल्लक्षणाशोभाविष्णवी
मायावा ॥ ४४ ॥

चतुर्दशभुवनस्थानां भूतानाम् ॥ भूतीकरोतिसत्तांसंपादयति ॥ यथावारिश्री रसशक्ति अंबुधिर्जलसमूहरूपासतीसमुद्रत्वंसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ॥ ४५ ॥ इह्यनीता मेवचितलतात्वेनरूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणायाकेदारिकायाक्षेत्रभक्तौरूढाहिरण्यगर्भात्मनाअंकुरिता ॥ सत्तौघा सर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्ष णाफलदायिनी ॥ ४६ ॥ संवेदनानिसविकल्पज्ञानानि ॥ चित्तेहाश्चित्तवृत्तयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जडाःशैलादयएवगुल्मकामूलप्ररोहायस्याः ॥ विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येवग्र थयस्तैर्वलिता ॥ आमूलाग्रप्रवृत्तिप्रतानैः परिवर्त्तितावेष्टिता ॥ ४९ ॥ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टदृश्यकुसुमअनयाजन्यतइतिपरेणान्वयः ॥ सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शासि हमित्युपपत्ति ॥ ५० ॥ छायाचंद्रादिकांतिरिवाच्छंस्फुटदृश्यकुसुमम् ॥ मन्यतेअभिमानविषयीक्रियते ॥ तन्यतेविस्तार्यते ॥ ५१ ॥ तस्याश्चित.सत्सत्यंचित्चेतनम् ॥ ज

चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच ॥ भूतीकरोतिवारिश्रीःसमुद्रत्वमिवांबुधिः॥४५॥ विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्यो मकेदारिकारूढासत्तौघफलशालिनी ॥ ४६ ॥ जीवजालरजःपुंजवासनारससरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिताचित्तेहाकलिकाकुला॥४७॥ अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ॥ ४८ ॥ सर्वर्तुपर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥ विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्त्तिता ॥ ४९ ॥ चिल्लतेयंविकसितापेलवंसदसद्वपुः ॥ विचित्रंदृश्यकुसुमंपरामर्शासिहंवहु ॥ ५० ॥ अन येहहिसर्वत्रच्छायाच्छमिवजन्यते ॥ मन्यतेतन्यतेवस्तुगीयतेक्रियतेपिच ॥ ५१ ॥ महाचितानयानित्यंभासंतेभास्करादयः ॥ देहाःस्वदं तेचमिथस्तत्सच्चिज्जडविभ्रमैः ॥ ५२ ॥ चिताचावर्त्तवर्त्तिन्यासिद्धान्येवप्रनृत्यति ॥ जगज्जालरजोलेखातत्सत्ताहस्यदेहिनी ॥५३॥ चि त्सर्वजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयंयथा ॥५४॥ चिच्चंद्रबिंबेविमलेशशवत्प्राप्यसंगमम् ॥ सर्व त्रलक्ष्यतामेतिपदार्थश्रीर्जगद्गता ॥ ५५ ॥ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावली ॥ रूपमेतिफलंचैवप्रावृट्सिक्तेवसल्लता ॥ ५६ ॥ चिच्छा ययैवसर्वस्यजाड्यंसम्यगुदेतिच ॥ सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमास्त्विह ॥ ५७ ॥

इचेत्यविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दंपत्योर्देहावस्तुतोऽमंगलरूपाअपिमिथ स्वदंतेप्रीतिविषयाभवंति ॥ ५२ ॥ आवर्त्तोवात्यावर्त्तस्तद्वर्त्तिन्याचितैवसिद्धातत्सत्तयैवदृ श्यदेहिनीदर्शनयोग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्व्यतिरिक्तेवभूत्वाप्रनृत्यति ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूताचित् ॥ दीप प्रसिद्धोवर्णाश्रयरूपवद्द्रव्य यथाप्रकटयतितद्वत् ॥ ५४ ॥ चिदधीनप्रकाशतामेवजगत.प्रपचयति ॥ चिच्चंद्रबिंबेइत्यादिना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननुचिद्यदिरसायनमिवपदार्थपटलावलींसर्वतोव्याप्यस्फुर तितर्हितत्रजाड्यनस्यात् ॥ नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कताया.प्रसक्तिरस्तीतितत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापंचीकरणेनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्वात्तदतस्तमःप्रसक्त्यभावे पितैजसभास्वरतायाभूतांतरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौतत्प्रयुक्तच्छाययाअतस्तमउदेति ॥ तथाघटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरतायाअप्यध्यस्तेनाभिभवाद्बहि श्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्व्याप्त्यास्फुरणेतच्छाययाअतजाड्यमुदेतीत्यर्थ ॥ ५७ ॥

१ टीकानुरोधेनात्रफलदायिनीतिपाठापेक्षितइतिभाति

तथा च यथार्थदर्शनाभ्यासाकारः। स्वयमेव आकृतिं च चिन्मयसिद्धिस्तथा देहान्तरनिष्यत्त्यथमा वृषि चमत्कृति वशादेवमवाश्च घटपटाद्याकृतिर्वै चिन्मयसिद्धिर्नाम्य येत्याह ॥ चि चमत्कृतयेति ॥ त्रैलोक्यदेहास्य ब्रह्मान्तर्गता साकारपदार्था एते छायाभासवत् आकृतिमाकारमपि न स्पृशेयु साधकान्तराभावादित्यर्थ ॥ ५८ ॥ क्रियाविहितनिषिद्धे पुनरुक्ति सैव कुलवधू ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थमनुभावयितुं व्यतिरेकमुखेनापि प्रसिद्धोदाहरणेषु समर्थयति ॥ चिदालोकमिति द्वाभ्याम ॥ स्फुरन्नपि चलन्नपि मुखमपि प्रकटतां एतिय द्दष्ट ॥ किं तत्त्वमप्रकारकालदेशानां निरास ॥ ६० ॥ स्वांगानि शाखा यस्य ॥ कुन्तलालि केशसमूहोलतायस्मिन् ॥ चिन्मज्जनं चिद्दीपिना ॥ ६१ ॥ एवं च चिदधी नजन्मस्थानादिस्वभावत्वाज्जगज्जलाधीनसर्वभावस्तरंगादि जलमिव चिद्वपरमार्थतश्चेति सिद्धमित्युपसंहरति ॥ वर्द्धत इति ॥ ६२॥६३॥ यथा काचिदेवास्ति तत्तर्हि तदात्मक अ यं देहादि शमूढमरणपूर्वकारान्तरत्वं च अव निस्कारमयीमनयपुरमून विकारशून्या अधानेभासितामासि तिरिवन चतनितत्कथमित्यर्थ ॥६४॥ तदेवमस्पष्टं पुनराह ॥ अयमिति॥

चिच्चमत्कृतयोदेहेन भवेयुरिमा यदि॥ त्रैलोक्यदेहास्य केतेन स्पृशेयु किलाकृतिम्॥ ५८॥ चिदाकाशप्रकाशोस्मिन्संकल्पशिशुधारि णी॥ क्रियाकुलवधूर्देहगृहेस्फुरति चंचला॥५९॥ चिदालोकविना कस्य रसनाग्रेस्फुरन्नपि॥ कथकदाप्रकटतामेति दृष्टः क्व वा रस ॥६०॥ शृण्वंगस्वांगशाखापि कुन्तलालिलतोप्यलम्॥ चिन्मज्जनविना देहवृक्ष कद्व राजते ॥ ६१ ॥ वर्द्धते विलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी॥ चिद्वारीतरङ्गास्ति चिन्मात्रमिदमुत्थितम्॥ ६२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवांस्तदाध्यक्ष सुधांशु स्वच्छया गिरा॥ पुन पृष्टो मया राम सुधांशुस्वच्छया गिरा॥ ६३॥ यदि सर्वगता देव चिदस्त्येका तदात्मक ॥ तदयं चाव निस्कारमया धेवन चेतति॥ ६४॥ अयन्त्वि त्वान्पुरा भूत्वा चिद्दीन भ प्रतिस्थित ॥इतीयं कल्पना लोके प्रत्यक्षानुभवा कथम्॥ ६५॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ शृण्वेतदखिलब्रह्म न्यदा पूर्ववदामिते॥ महानयं त्वया प्रश्न कृतो ब्रह्मविदांवर॥६६॥चिदस्ति हि शरीरेह सर्वभूतमयात्मिका॥ चलोन्मुखात्मिकैका तु निर्विक ल्पापरा स्मृता॥६७॥ संकल्पमुद्धासैवांत स्वयमन्येव सास्थिता॥ संकल्पितेतरवरादौ शील्यत्रीय यागता॥ ६८॥ सएव हि पुमान्कोपाय येहान्य इव लक्षणात्॥ भवत्येवं विकल्पांका चित्स्वरूपान्यतां गता॥ ६९॥

अयं देहादि पुराहस्य भावात्पूर्वं जीवनदशायां च चित्त्वाम् चेतनावान् ॥ तसीमतत्पदशितत्वाज्जस्वाभाव ॥ भूत्वा सम्प्रति दस्य मरणादिदशायां चिद्धीन स्थित इतीयं कल्पना कथं चितो ऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्च कथमपि ज्ञात्यायागाविति प्रश्नार्थ ॥ ६५ ॥ यथा नष्टेनन स्यैव जीवाविक्त्वनद्रूप्यताभिमानमप्रामान्तरमनुलीनप्रश्नान्तरेव सिद्धेन फलेन पोरप्युत्तरं संहिश्य च कुकामईश्वरउवाच ॥ शृण्वेति ॥ अखिल ब्रह्मनप्रश्नोत्तरसहितं सर्वम ॥६६ ॥ वक्ष्यमाणोपादानमथ धर्मी विवप्रति विचवि विष्यष्टेदर्शयति ॥ चिदिति ॥ इह किल चलायां व्यष्टिसमष्टिबुद्धौ उन्मुखात्मिका आसक्तस्व भावा ॥ विज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृ भोक्तृस्वभावेत्यर्थ ॥ पराकूटस्थ चिन्निर्विकल्पा ॥ ६७ ॥ तस्यास्त्वलस्वभावत्वमिव भेदोप्युपाधिकृत एवेत्याशयेनाह ॥ संकल्पेति ॥ इ नाहमिनास्मि सा रेवनाअनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिर्दीयात संकल्पनस्वात्मा नैव जीवात्मनानुभावयन्ती ॥ आदिकर्म णि क्त प्रत्यय ईरितेति क्त ईरित ॥ यथा तु शीलिवं तस्मसंकल्पितश्च तरोवरउपपत्तिर्येयातथा चिदात्तीरी शील्यं नतासर्ताद्वितीयेन सम्पन्नातह ॥ ६८ ॥ पुमान्मनुष्यः अन्योपाशत्त्वश्च स्थूरो गवतितह ॥ ६९ ॥

एवंरीत्यास्वरूपात्परिच्युताचित्क्रमाज्जाड्यं जडतादात्म्यंभावयंतीसतीकलनायाःसविकल्पबुद्धेः पदंविषयतांप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थः ॥७०॥ आकाशसहितानिपरमाणूनिसूक्ष्मभूतानितद्भावरूपाशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानांबीजात्मिकाचेत्यतामायोपलक्षितचिद्विषयताएतिपश्चाद्घातनतन्मात्रसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ॥ ७१ ॥ तथाभूतायास्तस्याःपंचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावंतदंतर्लिंगदेहेजीवभावंतत्रबुध्यादिभावंचदर्शयति ॥ देशेति ॥ तन्मात्रैःसूक्ष्मभूतैःपंचीकरणेनवलितासंवलितासतीसमद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागातानिमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागाताचक्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवोभूत्वाबुद्धिरहंकारोमनःअर्थाच्चित्तचभवतीत्यर्थः॥७२॥७३॥ ब्रह्मचिदेवअप्रबोधेनाज्ञानेनशबलरूपमासाद्यदेहजीवाकारेणसंकल्पितासतीतत्प्रयुक्तजाड्येनअविश्वप्रबोधिनीअसर्वज्ञाभूत्वापुनःपुनर्भोगसंकल्पादनारतं

विकल्पकल्पिताब्रह्मंश्चित्स्वरूपपरिच्युता॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनापदम् ॥ ७० ॥ चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुताम् ॥ शब्दबीजात्मिकांपश्चाद्घाततन्मात्रगामिनी॥७१॥ देशकालविभागांतातन्मात्रवलिताक्रमात्॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चादहंमनः॥ ७२ ॥ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते॥ चंडालोस्मीतिमननाच्चंडालत्वमिवद्विजः॥७३॥ संकल्पिताप्रबोधेनजाड्याविश्वप्रबोधिनी॥ शबलंरूपमासाद्यसंकल्पाद्यात्यनारतम्॥७४॥ अनंतसंकल्पमयीजाड्यसंकल्पपीवरा॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयःपाषाणतामिव॥७५॥ ततश्चित्तंमनोमोहोमायेतिविहिताभिधा॥ जाड्यंनिपुणमाश्रित्यसंसारेजायतेमुने॥७६॥ मोहमांद्यमुपायातातृष्णानिगडपीडिता॥ कामक्रोधभयोपेताभावाभावातिपातिनी॥ ७७ ॥ त्यक्तानंतनिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी॥ दुःखदावानलातप्ताशोकाशिवकृशाशया॥ ७८ ॥ इयमस्मीतिभावेनशून्येनविकलीकृता॥ देहमात्रगृहीतास्थापरंदैन्यमुपागता॥ ७९ ॥ मग्नामोहमहापंकेजीर्णेववनदंतिनी॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका॥८०॥ असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी॥ तापोपतप्तह्रदयारागतेजोनुरंजिता॥ ८१ ॥ निजयूथपरिभ्रष्टाम्रगीवावशतांगता॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता॥८२॥ स्वसंकल्पोपयातासुभीतासंभ्रमदृष्टिपु॥ पलायतेवाप्यन्यासुवेतालेष्विवबालिका॥८३॥ उष्ट्रीवमधुरंबिंदुंवांछतेभावितंसुखम्॥ अवांतरपरिभ्रष्टादोपाद्दोपंपतत्यधः॥८४॥

यातिसंसरति ॥ ७४ ॥ पयोजलपाषाणताकरकात्वमिवमोहजीवताभ्रममायाति ॥ ७५॥७६॥ भावोविभवः ॥ अभावोदारिद्र्यंतदनुपातिनी ॥ ७७ ॥ व्यवच्छेदेषुभार्यापुत्रादिवियोगेषुशोकादिविकारिणी ॥ शोकैरशिवैश्चकृशाशयाकृपणा ॥ ७८ ॥ इयंप्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीतिभावेनभ्रमेण ॥७९॥८०॥ रागेणतेजसाक्रोधेनचानुरंजिता ॥८१॥ विभवानाभूतमात्राणांवाआविर्भावेउदिताकारात्हृष्टाअभिव्यक्तावा ॥ अस्तंदैन्यंतिरोभावेवा ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ यथाउष्ट्रीकंटकनिंबपत्रादिषुचर्व्यमाणेषुस्वावासनाभावितबिंदुमल्पतरमधुररसंकांक्षतेतद्वद्दुःखबहुलेषुविषयेषुसुखंकांक्षतइत्यर्थः॥ अथवायथाउष्ट्रीविषमप्रांशुवप्रप्ररूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रस्रुतमधुबिंदुलेहनवांछयावृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुरःपादोन्नयनमात्रात्स्वदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टावप्राधोविषमदेशेपतति तद्वत्पततीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

॥८५॥ नरकादिभूमिपुकष्टात्कष्टमनुप्राप्ता॥८६॥ क्रमान्मानुष्यलाभेपिबाल्याद्यभूतिव्यवहारकौशलाभ्यासाद्वैदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्यांगकाव्यनाटकतर्काद्यभ्यासमुपागता सतीविचित्रस्यस्वधस्यधनगृहक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणेयःपराक्रमस्तत्पदमेवगतानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थः ॥८७॥ एवंक्रमेणवयःपारप्राप्यप्राणात्ययमुपागतासतीसंप्तोप्रीतारांकने॥ विवर्त्तनभूमौलुठनतत्परायणा ॥ ८८ ॥ संक्षेपोक्तमप्रपंचयति ॥ बाल्येइति ॥ विवशापराधीनासर्वेअर्थाभोगायस्या ॥ चिंतयाचित्तविषयादिचिंतयाआवृतापिहितविवेका ॥ ८९ ॥ कर्मगतीरेवप्रपंचयति ॥ जायतइत्यादिना ॥ ९० ॥ कुल्पर्वतेहिमवति ॥ ९१ ॥ देवगिरौमेरौ ॥ वीरुत्गुल्मिनी ॥ ९२ ॥ नारायणादीनामपिजीवगतिप्रपंचन यदमेवहितन्नित्यमनित्यापविनःस्वभावइत्यादिशिवपुराणानुरोधात् ॥ नारायणादिसारूप्यमुक्तजीवविषयेवायोज्यम् ॥ अथवाइतआरभ्यनजीवगतयः

परवैपम्यमायातिसकष्टात्सकष्टगता॥ दुःखाद्दुःखंनिपतिताविपदोविपदिस्थिता ॥८५॥ नानानर्थगणोपेताचेष्टापरवशाशया ॥ कष्टात्कष्टमनुप्राप्तापरितापानुतापिनी॥८६॥ क्रमादामवैदग्ध्याद्वैदग्ध्यांगमुपागता॥ विचित्रयधनिर्माणपराक्रमपदंगता ॥ ८७॥ सवतःशंकतेप्रीताप्राणात्ययमुपागता॥ क्षीणतोयेवशफरीविवर्त्तनपरायणा ॥८८॥ बाल्येविवशसर्वार्थायौवनेचिंतयावृता॥ वार्धकेप्यतिदुःखार्त्तामृताकर्मवशीकृता॥८९॥ जायतेस्वर्गनगरेनागीपातालकोटरे॥ आसुरीदैत्यविवरेनरस्त्रीवसुधातले॥ ९०॥ राक्षसीरालसाधारेवानरीवनकोटरे॥ सिंहीगिरींद्रशिखरेकिन्नरीकुलपर्वते ॥ ९१ ॥ विद्याधरीदेवगिरौव्यालीचवनगर्त्तके॥ लतातरौस्वगीनीडेवीरुत्सानौवनेमृगी॥ ९२॥ शेतेनारायणोंऽभोधौध्यानीब्रह्मपुरेऽब्जजः ॥ कांतागतोहरःशैलेस्वर्गेसुरवरोहरिः ॥९३॥ दिनकरोतितीक्ष्णांशुर्वर्षत्यंबुधरोजलम्॥ करोतिश्वसनसंवित्सपर्वतमहोदधिम्॥९४॥ ऋतुचक्रंप्रवहतिसहसाकालमंडलम्॥ दिनरात्रितयोपेतितेजस्तिमिरतांक्रमात्॥ ९५॥ क्वचिद्बीजरसोल्लासात्क्वचित्पाषाणमौनिनी॥ क्वचिन्नदीरसवतीक्वचित्कुमुदविस्तृतिः ॥९६॥ क्वचित्फलावलीपाके क्वचित्काष्ठानलादिभिः ॥ क्वचिच्छैत्यहिमहारिःक्वचित्खादिनर्किंचन ॥ ९७॥ क्वचिदुज्ज्वलिताकाराक्वचित्कष्टाशिलाक्वचित्॥ क्वचिन्नीलायहरिताक्वचिदभ्रिःक्वचिन्मही ॥ ९८॥ सर्वात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगतः ॥ सर्वात्वादेवरूपेवखादप्यच्छैव सापरा॥ ९९॥ चिच्चिनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा॥ तत्तथानुभवत्यंगुस्पष्टाद्दीप्यादितांयथा॥ १००॥

प्रपंच्यनेर्किंतुचित सर्वव्यापारकर्तृत्वस्यदोषः ॥ कांमयागतः अर्धीमसंगत ॥ ९३ ॥ श्वसनादिर्पदेवाप्ताशक्त्यापारालक्ष्यते ॥ ९४ ॥ ऋतुघटितसंवत्सरचक्रम् ॥ कालमंडलयुगमन्वंतरादि ॥ ९५ ॥ क्वचिद्बीजावीजालकस्तवकुरतादेर्गुरसात्मकश्चोल्लासोयस्या ॥ पाषाणेर्मौनिनीनिश्चला ॥ ९६ ॥ सतीयातपवर्षयानंतरमुपलक्षितेत्यध्याहार्यम ॥ शैत्येनहिमभिधाधरतहिमतुषारिजल्यस्या ॥ स्वआकाशआदिपदाद्वायुश्चअप्यन्यांकिंचन ॥ ९७ ॥ कष्टाकुशर्कटकादिदुर्गमा ॥ ९८ ॥ सर्वशक्तित्वमायातद्योगतः ॥ सर्वात्वादेवरूपाजगद्रूपैव ॥ सर्वनाशोत्पत्तिमाभपुंस्त्वावच्छेदवत्त्वात्स्वच्छा ॥ परमार्थतस्तुखादप्यच्छैवसापिवित्यर्थः ॥ ९९ ॥ चित्आत्मानस्वयेनभावनप्रभययाचिनोतिविवर्त्तनापचयनयतितयातभावमनुभवतीत्यर्थः ॥ १००॥

तानूभावान्पुन·प्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसग्रहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजातिग्रहणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद
य पक्षिजातिभेदा. ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिद्व्लोपेदीर्घ ॥ शवरीमाया ॥२ ॥ योनिषुदेहभेदेषु ॥ ३ ॥ अवलादुर्वला ॥४॥५॥ कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावा ॥ तथा
चश्रुति· ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापो भवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपाप पापेनेति ॥६॥ अनन्ययास्वातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया
अविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ॥७॥ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेतिशेष· ॥१०८॥ हेरामत्वजडगतेरविद्याया शक्ततासामर्थ्यमवलोकयघस्माद्धेतोर्यापूर्णब्रह्मस्वभावा
पिचित्अरघट्टस्यघटीयत्रस्यघटीषुप्रविष्टघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यतद्वत् ॥ निजस्यनिरतिशयानदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदन्तर्भावनसामर्थ्यस्यच

हंसीक्रौंचीबकीकाकीसारसीतुरगीवृकी॥ बकीबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीशुनी ॥ १०१ ॥ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशु
की॥ धीःश्रीर्ह्रीःप्रीतीरतिश्वशंबरीशर्वरीशशी ॥ २ ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमतियोनिषु॥ विवर्त्तमानसंसारजलावर्त्ततृणंयथा
॥ ३ ॥ बिभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्दभी॥ नानयासदृगन्यास्तिमुग्धाबालाचलाऽबला॥ ४॥ एषासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्म
हामुने॥ प्राकृताचारविवशावराकीपशुधर्मिणी ॥ ५ ॥ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः॥ अनंतदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममा
श्रिता॥ ६॥ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमलम् ॥ तंडुलेनेवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम्॥ ७॥ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरि
तापिनी॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका॥ ८॥ जडगतेरवलोकयशक्ततांनिजपदस्मरणेनविनेहचित्॥ व्रजतिकष्टमधःपत
नाययायदरघट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०शिवपूजोपाख्यानेचेत्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशः
सर्गः॥३०॥ ॥५॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात्॥चित्स्वप्नक्षीवतामोहपतितासंभ्रमेयथा॥१॥
अमृतापिमृतास्मीतिविपर्यस्तमतिर्वधूः॥यथारोदित्यनष्टैवनष्टास्मीतितथैवचित्॥२॥अकारणंविपर्यस्तामतिर्भ्रांतमपिस्थिरम्॥यथा
जगत्पश्यतीदंतथाहंताभ्रमाच्चिति॥३॥ चित्तंहिकारणंत्वस्याःसंसारानुभवेचितेः॥ नचतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात्॥४॥

स्मरणेनविनादेहमात्रपरिच्छिन्नाहघटीमात्रपरिच्छिन्नमहभोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचममरिक्तैवसपन्नेतिमन्यमानापुन·पुन.स्वपतनायअधोधोव्रजतितत्कष्टमि
त्यर्थ ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिंशत्तम·सर्ग ॥ ३० ॥ ॥५॥ ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्प्रदर्श्यते ॥ मन·प्राणेंद्रियद्वा
राबहिरत प्रथायया ॥ १ ॥ एववर्णितप्रकारजीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसचिनोति ॥ स्वप्नेक्षीवतामदिरामदस्तत्कृतेसमोहेपतिता ॥ १ ॥ वधूर्मुग्धा ॥
भ्रातकुलालचक्रादियथास्थिरनिश्चलपश्यतितथाजगदपिस्थिरपश्यति ॥ ३ ॥ तच्चित्तकिंचिद्वस्तुन ॥ कुत· ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यतमसभवात् ॥ अचित्त्वेजगदंतःपा
तेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१ आर्षोदीर्घ.

॥ ५॥ चित्तनिषेधादेवचितिच
चित्तासत्त्वादेवतच्चेत्यजगतोप्यसत्त्वसिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यथाचिताचित्तयमतश्चेत्यते असौचित् चित्ततदधीनचेत्यचनकिंतुशुद्धैवेत्यर्थः ॥ ५॥ चित्तनिषेधादेवचितिच
क्षुरादिप्रयुक्तदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपत्रिपुटीनिषेधोपिसिद्धइत्याह ॥ नेत्याविना ॥ दृशिचिति ॥६ ॥ चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्यामितद्विषया ॥आदिपदाम्मतमतिमतध्यबुद्धि
योपृथोऽप्याअहंकथंकाराइकार्याणिगृह्यते ॥ ७ ॥ तत्त्वपरोक्षवस्त्वतरत्वम ॥ आदिपदात्तवाम्ययमाप्यतत्समधाग्रसते ॥ ८ ॥ नानाजीवभेदाअनानामतिदेहमात्माभेदा
प्यासाश्चापिन ॥ अणीअत सुमेरवदव ॥ शब्दानामानिअर्थारूपाणितेषांशब्दश्री कथापिनास्ति ॥ ९ ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादयःशास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधाअपितत्त्व
पर्यवसानपर्यंतमेव दृष्टेनुचित्तस्वमतियोग्यप्रसिद्धत्वेपिनसभवतीत्याह ॥ नेतीति ॥ वस्त्वतिरिक्तोवस्तुताअवस्तुमास्यधर्मावपिनस्त ॥ १० ॥ शिलाया कोशोगर्भे ॥ स्वेयथाप्रसि
एवंहिकारणाभावाच्चेत्यस्याभ्भवादिति॥ नासौचित्ततश्चेत्ययतश्चेत्यतेयथा॥५॥नदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपतैलमिवोपले॥ नकर्तृकर्मक
रणदर्शीदाविवरूण्णता॥६॥ नमात्वमेयमानानिनभ्रसीवनवांकुर ॥ नचित्तचेतनचेत्यादिनदनेखदिरोयथा॥७॥ नाहत्वत्वत्वतत्त्वादिप
वंतत्वमिवांबरे॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेशखत्वमिवकज्जले॥८॥ नानानानानचाप्यतरणाविवसुमेरव ॥नचशब्दार्थंशब्दश्रीर्महोपरलताय
था॥९॥ नेतिनेतिनचैवार्कमहलरजनीयथा॥ नवस्तुतावस्तुतेचतुपारेतुययोष्णता॥१०॥ नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवद्रुम ॥ शू
न्यताशून्यतानाममहतीखइवाखता॥११॥ केवलकेवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते॥ नचित्तात्कस्यचिद्दोषाज्जातयेतदवाप्यते॥१२॥
तत्सर्वभावनामात्रेणानर्थप्रकृत स्थित ॥ तज्ज्ञोप्यभावनामात्रेणानर्थउपशाम्यति॥१३॥ तज्ज्ञोप्यभावनामात्राहतेन्यत्रोपयुज्यते॥
नतृणंनचत्रैलोक्यमितिस्वायत्ततात्रया॥ १४॥ स्वायत्तएवचैषोर्थोदुःसाध्योभावनास्थित ॥ यद्यन्नसाध्यतेपुंसातत्कथंकेवलभ्यते॥
॥१५॥ निर्विकल्पाद्वितीयाचिद्यासौसकलगासती॥परमैकापरासाच्छादीपिकातेजसामपि॥१६॥ सैषावभासनकरीसर्वगानित्यनि
र्मला॥नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरंजना॥१७॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेखरे॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता॥१८॥
द्वामहतीशून्यताअशून्यताचकेवलकेवलीभावलक्षणास्वस्वरूपस्वच्छतैवविमर्शोअवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नतया चित्यपीतिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
समष्टिचित्तमेवास्याश्रित सवानर्थहेतुर्दोष यस्मात्तएवनिमित्ताच्चतुर्विधशरीरेषुजातयाअनयाएतत्संसारदुःखमवाप्यते नचतदस्माभिरुच्छेत्तुंशक्यमित्याशंक्याह ॥ नचि
त्तादिति ॥ चिद्दोषाच्चितोदोषभूतात्कस्यहिरण्यगर्भस्यचित्तान्निमित्ताज्जातयाएतत् समवाप्यतइतिनकिंतुतेनसृष्टायेवैंद्रियविषयास्तेपुसर्वेप्यहंममेतिसत्यात्मइतिचभावना
मात्रेणापप्रकृत संसारलक्षणानर्थ स्थितइत्यर्थ ॥१२॥ अतएवतत्त्वज्ञेअभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञेपीति ॥१३॥ अतएवतृणमिथ्यापवर्तितुंशक्योपित्रैलोक्यपदा
र्थोभावनाबलादेवातत्त्वविदांदुःसाध्य स्थितइत्याह ॥ नतृणमिति ॥ १४ ॥ नन्वतिसुलभोभावनात्याग स्वतएवसुलभोमसिद्धातितमाह ॥ यद्यदिति ॥ तृणमात्रस्यापिकरप्रसा
रणयत्नविनाअलाभदर्शनादितिभाव ॥ १५ ॥ भावनामात्रत्यागेपरमपुरुषार्थरूपापरमार्थचित्सर्वप्रसुलभेत्याशयेनतांवर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथार्दीपःपदार्थप्रकाशनायस्वरूपस्थित्यैवप्रभवतिनतुकांचनक्रियांकरोतितद्वच्चिदपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एषाएवंप्रभावापिसाचित्अमुनादेहादिभावनेनैवामलिनापिमलिनासंप
न्ना एवमविकल्पाढ्यापिविकल्पिनीतिसर्वत्रयोज्यम् ॥२०॥ इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्रविशेषव्याप्तिलक्षणेउपचयेयुक्तिमाह ॥ निर्वि
कल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पास्पर्शिनीपरासर्वगतासूक्ष्माचित्वातेप्राणप्रधानेलिंगदेहेआवाताप्रतिबिंबभावेनानुगतासतीअगानिहस्तपादादीनिमर्माणिल्हद
यादिस्थानानिआदिपदाद्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदचव्याप्यसर्वगतास्वसंविदतावन्मात्रेआकृष्येवचिनोतिउपचयंनयति ॥ यथादीर्घसूक्ष्मकौशेयादितंतुस्तर्कुयंत्रादिसूचीवेष्टनेअ
तिदीर्घमपिस्वतावन्मात्रेउपसंहृत्यबदराद्याकारमुपचयनयतितद्वदित्यर्थः ॥२१॥ अतएवजाग्रत पुरुषस्यचिद्वहीरूपाद्यालोकनैरंतरमनस्कारैश्चवलितासतीबोधतोबोधपक्षेभव
ति ॥ निद्रायतोगच्छतस्तुस्वमेवासनामयरूपालोकमनस्कारवलितासतीअतर्बोधतोबहिस्त्वबोधतइतिपक्षद्वयेपिभवति ॥ सुषुप्तौत्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्नकिंचिदवेदिषमित्युत्थि

साक्षिवत्तिष्ठतिसतीस्पंदतेनचकुत्रचित् ॥ दीपःप्रकाशनायेवकरोतिनपुनःक्रियाम् ॥ १९ ॥ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाढ्याविकल्पि
नी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगैवच ॥ २० ॥ निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोतिस्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवे
ष्टने ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारावलिताचिदबोधतः ॥ बोधतश्चैवभवतिनिद्रांसदसतीयतः ॥ २२ ॥ सापरैवचिदत्यच्छाचिंतामाया
तिचेतनात् ॥ साधुरेवयथासाधुर्भावितेदुर्जनैषणाः ॥ २३ ॥ मलेनस्वर्णमायातिताम्रतांमलमार्जनात् ॥ पुनःकनकतामेतियथाचित्प
रमातथा ॥ २४ ॥ स्वारोपशांत्यास्वादर्शोयथैतिप्रतिमास्थितिम् ॥ तथासर्गमिवागम्यबोधात्स्वंयातितत्पदम् ॥ २५ ॥ अभाववेदनाद
स्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसदेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥ यदाचित्वाच्चिनोत्यंतरन्यतामसतींतदा ॥ अहंतामिवसंप्राप्य
नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥ ईषत्स्पंदादधोयातिभृगुप्रांतात्तरोःफलम् ॥ यथातथैवसंवित्तेरधःपातोमहानिव ॥ २८ ॥ रूपादीनांतुसत्तै
पाचितएवामलैवचित् ॥ द्वित्वैकत्वेत्वबोधोत्थेबोधेनविलयंगते ॥ २९ ॥ सत्तामात्रेणचित्तस्यबोधश्चित्तेंद्रियादिपु ॥ आलोकसत्तामा
त्रेणव्यवहारःक्रियास्विव ॥ ३० ॥

तस्यपरामर्शाच्चसदसतीसत्यप्यसत्वायाअबोधपक्षएवभवतीत्यर्थः ॥२२॥ साअत्यच्छाब्रह्मचिदेवदेहाद्यात्मताचेतनातदनुकू
लप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिंतामायाति यथासाधुरेवदुर्जनसंगत्याचिरचित्तेभावितेसंस्कृतेसतिदुर्जनैषणाःप्राप्यअसाधुर्भवतितद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएवपुनर्ब्रह्मात्मताभाविते
चित्तेसब्रह्मैवभवतीत्याशयेनदृष्टांतमाह॥मलेनेति ॥२४॥ यथाशोभनआदर्शोदर्पणःस्वारोपितमलस्यमार्जनेनशांत्याप्रतिमास्थितपुनःपुनःप्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्यांस्थितिंस्व
च्छतामेतितद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादित्सर्गमिवागम्य ॥ वाल्यपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्यस्थितातत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदयातीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभावःअसद
ज्ञानंतद्वेदनात् ॥२६॥ अन्यताभेदम् ॥ उदरमंतरकुरुतेअथतस्यभयभवतीतिश्रुतेरितिभावः ॥२७॥ ईषत्स्पंदाद्वृंतवियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटतत्प्रांतात् ॥ एषजीव
भाव ॥२८॥ चितएवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्वाभावादितिभावः ॥ द्वित्वैकत्वेभेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥ चित्तस्यचित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥

१ चित्पदमित्यपिपाठः

सामान्येनोक्तविशिष्यचक्षुरादित्रिपुटिस्थोपपादयन्नितएवसप्तफलीभावदर्शयति ॥ वातावित्यादिना ॥ चित्तनिधिप्रेरितावातात्प्रानवायोर्निमित्तात्चक्षुःकनीनिकयो स्पदो भवतितस्यास्थितावीमित्तीअसौमिन्द्रियदृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते ॥ तयाकुल्याद्वाराजलमिववार्सनाद्वि प्रापणीययस्त करणतद्गनितधामेघटादौतद्रूपस्यतत्समानाकारस्यरूपस्यनील पीतादेघटाद्याकारस्यचयोबोध सत्ताभयासापराचिदेवेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ एवस्पार्शनत्रिपुटीस्थलपित्यक्मारुतौजडौनुच्छौस्वत सत्तास्फूर्त्तिशून्यौ अतश्चिदधीनसत्तास्फूर्त्तिबला देवतयोःत्वगस्पर्शेन्द्रियकस्पनानिमित्तत्वात्स्पर्शउच्यते ॥ मारुतात्वयुक्तशीतोष्णादिस्पर्शेपुमननतत्साक्षरामनोवृत्ति स्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते ॥ तत्सावित्तिस्तदवच्छिन्नाचिपयात त्रिपुटीमयातुपरासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ एवघ्राणेन्द्रियात्मनागन्धात्मनाचविभक्तस्यगन्धतन्मात्रस्यनासाग्रप्रदेशेपवनेनकृत संबन्धोगन्धसंविदाभासाकारोंत करणवृत्तीनांनिमित्त त्वादुपसवित ॥ आसांत्रिपुटीनांमनसाहीनविविक्तयस्ययास्वरूपभूतनसापरमासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥ २१ ॥ एवशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेन्द्रियस्यप्राणवातस्यचसंगादुत्पन्नामनोव

वातात्कनीनिकास्पदस्तदीमिहदृष्टिरुच्यते ॥ तदात्थवतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ॥ ३१ ॥ त्वङ्मारुतौजडौतुच्छौतत्सगस्पर्शउच्यते ॥ मनःस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ॥ ३२ ॥ गन्धतन्मात्रपवनसंबंधोगन्धसंविद ॥ आसांतुमनसाहीनवेदनपरमैवचित् ॥ ३३ ॥ शब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुषुप्तसदृशीसंवित्परमाचिदुदाहृता ॥ ३४ ॥ क्रियोन्मुखत्वसंकल्पात्सकल्पोमननक्रम ॥ मनःचित्तकालुष्यमात्माचिन्निर्मलाभवेत् ॥ ३५ ॥ चित्प्रकाशात्मिकानित्यास्वात्मन्येवावसस्थिता ॥ इदमतजगद्वृत्तेसन्निवेशयथाशिलाः ॥ ३६ ॥ अद्वितीयादधानेदंविकारादिविवर्जितम् ॥ नात्ममेतिनचोदेतिस्पंदतेनोनवर्त्तते ॥ ३७ ॥ सकल्पाज्जीवतामेत्यनिःसंकल्पात्मनात्मना ॥ चिज्जडंनोजडभावभावयतीस्वसंस्थिता ॥ ३८ ॥ रयस्त्वस्याश्चितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरय ॥ अहंकृतेरयोबुद्धिस्ततोबुद्धेर्मनोरय ॥ ३९ ॥ मनसस्तुरयःप्राणःप्राणस्याक्षगणोरय ॥ अक्षौघस्यरयोदेहोदेहस्यस्पंदनोरय ॥ ४० ॥ स्पंदनकर्मसंसारेजरामरणपंजरम् ॥ एवंप्रवर्त्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजम् ॥ ४१ ॥ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्त्वमइवाततं ॥ मनागपिनसत्यात्ममृगतृष्णांबुवत्स्थितम् ॥ ४२ ॥

स्य शब्दसंवित्तयस्तास्तुमनोऽशंविनावित्तायसुषुप्तसदृशीनिर्विकारायासाक्षिसंविदापरमाचित ॥ एवरासनत्रिपुटीसाक्षिचिदपिविविच्यद्रष्टव्येतिभाव ॥ ३४ ॥ एवकर्मेन्द्रिय प्रवृत्तिनिमित्तसकल्पात्मकमनोवृत्तिस्तस्याश्चित्साक्षितयाप्यात्मचिद्विवेचनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ॥ ३५ ॥ एवंचात्मविदिश्वसर्वद्वैतस्फूर्त्ते साक्षिचिन्मात्रात्मकत्वेसर्व द्वैतस्यामेवाप्यफलमिति फलितमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्फाटिकशिलास्वांतर्गतवनगिरिनद्यादिप्रतिबिंबसन्निवेशंधत्तेतद्वत् ॥ ३६ ॥ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेष णम् ॥ अधिष्ठानतस्वात्मनाविकारादिविवर्जितमितिवा ॥ ३७ ॥ चिन्नजडजगत् नोजडमजडत्वास्तवभावभावयतीसतीस्वयस्वरूपेस्थितातपतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ इदानींचितोव हिःसंसरणेरयपरंपराक्रमस्यमाह ॥ रयइतिद्वाभ्याम ॥ ३९ ॥ स्पंदन कर्मेन्द्रियगण ॥ ४० ॥ सर्वेषामपिरयानांससारेस्पदनभ्रमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थ ॥ जरामरणोपल क्षितावेहाएवपंजराणियस्मिन्पाविधजीवसमरोलापकआदमूलकारणस्येश्वरस्यविभूत्यामायैश्वर्येणजातम् ॥ ४१ ॥ मायिकत्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतइति ॥ ४२ ॥

मनसस्तुरथःप्राणइतियदुक्तंतत्रवक्ष्यमाणार्थोपयुक्तविशेषवक्तुमुपपत्तिमाह ॥ रथइति ॥ कल्पनायामानसकल्पनायानिमित्तत्वादितिशेष ॥ तदेवदर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ४३ ॥ बलीसूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ॥ ४४ ॥ एवमनसोपिप्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीतिव्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशेहार्दाकाशेसंलीनेसति ॥ ४५ ॥ रूपयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवप्राणनिरोधादपिमनोनिरुध्यतइत्याह ॥ प्राणेइति ॥ ४६ ॥ अतएवतस्यतद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षेपणयत्रविशेष ॥ अन्यथाप्राणनिरोधेमनःक्षयिक्षीयतइत्यर्थ. ॥ ४९ ॥ प्राण समष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इदुश्चन्द्रस्तद्दशाभूतंमनश्च ॥ छविश्चन्द्रिकामनोवृत्तयश्च ॥ अतएवचाक्षुषादि

रथस्त्वत्रस्मृतःप्राणःकल्पनायामुनीश्वर॥ यत्रप्राणमरुत्तत्रमननंपरितिष्ठति ॥ ४३ ॥ आलोकश्रीःस्थितायत्ररूपंतत्रैवराजते॥ प्राणोबलीस्थितोयत्रतदेवपरिवेपति॥ ४४॥ यत्प्रयातिवनंवात्यातदेवपरिघूर्णते॥ मनस्याकाशसंलीनेनप्राणःपरिवेपति ॥ ४५॥ तेजस्यसत्तामायातेनरूपमिवराजते॥ प्राणेप्रशांतेमरुतिमनोंतर्नमनागपि॥ ४६ ॥ वात्यायामुपशांतायांरजोनपरिकंपते ॥ यत्रप्राणोमरुद्यातिमनस्तत्रैवतिष्ठति॥ ४७॥ यत्रयत्रानुसरतिरथस्तत्रैवसारथिः॥ प्राणसंप्रेरितंचित्तंयातिदेशांतरेक्षणात् ॥ ४८ ॥ क्षेपणोन्मुक्तपाषाणइवतत्रान्यथाक्षयि॥ यत्रपुष्पंतत्रगंधोयत्राग्निस्तत्रसोष्णता॥४९॥ यत्रप्राणोमरुद्यातियत्रेंदुस्तत्रतच्छविः॥ संवित्तिःपवनस्पंदान्नाडीसंस्पर्शनश्वसः॥ ५० ॥ संवित्तिस्फारताचित्तंमनस्तत्प्राणकोटरे॥ सर्वत्रविद्यतेसंविद्व्योमस्वच्छाजडाजडे ॥ ५१ ॥ क्षुभ्यंतीवतुसाप्राणस्पंदादित्यनुभूयते॥ सत्तामात्रस्वरूपेणजडेपुसमवस्थिता॥ ५२ ॥ प्राणसंबोधितावेत्तिवेदनात्मतयाजडे॥ नानास्फारसमुल्लासैर्यःपूर्वंपरिवल्गति॥ ५३ ॥ प्राणेतीतेत्वमननःसएवाशुनवेपति॥ पुर्यष्टकेचित्परमास्वेमुनेप्रतिबिंबति ॥ ५४ ॥ आदर्शएवप्रतिमादृश्यतेनोपलादिषु॥ मनःपुर्यष्टकंविद्धिसर्वकार्यैककारणम्॥ तदेवभेदैःकथितमन्यैःस्वाशयकल्पितैः॥ ५५ ॥

सविंत्तिप्रत्येकवायोरपिनिमित्तताप्राज्ञयोपदर्शितेत्याशयेनाह ॥ सविंत्तिरिति ॥ सर्वांगेष्वन्नरसप्रवेशार्थसर्वनाडीसस्पर्शनश्वसपवन ॥५० ॥ चित्तमनोघटितलिंगशरीरात्मकेतस्मिन्प्राणकोटरेचितोविबप्रतिबिबभावेनद्विगुणीकरणेनस्फारतापितत्तस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ सवित्तीति ॥५१॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यतीवेति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्यासंचलंतीवयतोलिंगेचिदनुभूयतेइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ जडेपिदेहेप्राणसबोधितासतीसर्गादिवेदनात्मतयाआध्यासिकचित्तादात्म्यबलेनवेत्ति ॥ योदेहःपूर्वंजीवनदशायापरिवल्गति व्यवहरति ॥ ५३ ॥ सएवनवेपतिनकपते ॥ भूतातःकरणप्राणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतम् ॥ अविद्याकामकर्माढ्यंलिंगपुर्यष्टकविदुः ॥ तस्मिन्पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥ ननुप्राणनिमित्तोमनसिचित्प्रतिबिंबउक्तइदानींतुपुर्यष्टकेसउच्यतेतत्कथनविरोधस्तत्राह ॥ मनइति ॥ अन्यैराचार्यैःस्वाशयकल्पितैःशिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५ ॥

---

१ पुस्तकांतरेप्राणसंबोधितोवेत्तिवेदनात्मतयाजड इतिमूलपाठस्तदनुरूपोजडोपिदेहःप्राणसंबोधितःसन्इत्यादिटीकापाठश्चोपलभ्यते

इदानींजीवतदुपाधितद्भोग्यलक्षणस्यविश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषुचित्करसस्माप्रसाधीनत्वात्परमात्मनोऽभत्वमेवमवदित्यनुभावयन्नुपसंहरति ॥ यस्मादिति ॥ यस्मादुद्गतोस्तम
भितस्येवोदेति ॥ यत्रयस्मात्सर्वमवस्थितवत् चकारात्तत्रैवलीयते यस्मात्द्वेतोमनएवदेहदृश्यादिविपरिवर्ततिभ्रमति ॥ छांदसपरस्मैपदम् ॥ तत्तस्माद्विश्वपरमवस्तुब्रह्मैवनान्यदितिविद्धि
इत्यर्थ ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चित्तैष्टयतिदेहादियथापुर्यष्टकगता ॥ यथादेहांतरयातितत्सर्वमिहवर्ण्य
त ॥ १ ॥ परमाचिच्छागुरूकरीत्यापुंसानुपुर्यष्टकंचरतीमचिटासतीकथकथारीत्याकार्याणिऐहिकपारलौकिककर्माणिकरोतितच्छीला कथंचतदनुकूलदेहादिस्पंदशालिनीस
तीब्रह्मभिधाचलति स्नाति भुंक्ते यजते प्रार्थयते क्षमिपोवेवदत्तइत्यादिशब्दाभिलापयोग्यताउपैतितत्सर्वंकथयामिशृण्वित्यर्थ ॥ १ ॥ देहस्पंदेचिन्मतीवजीवचलनहेतुस्त
च्चलनेचतदुपाधिपुर्यष्टकरूपमनस्तयापरिणतामानवचित्सत्त्वभावतिरोधाधीमायाशक्तिर्हेतुस्तस्यामनोरूपेणपरिणतौपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहेतु ॥ मूढवारणम
के कर्मदैवंतपूर्वतु कर्मैवतच्चराशदृरितिपदार्थानिपदरूपबोधहेतुत्वस्यकमत्वव्यवस्थापनादित्याशयेनाह ॥ प्राक्तनैरित्यादिना ॥ शक्तिरनादिमायारूपाब्रह्मशक्ति स्वावरणश

यस्मादुदेतिकलनाकुलदृश्यजालयत्रचस्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ॥ यस्मान्मनोविपरिवर्ततिदेहदृश्यासर्वंतुतत्परमवस्त्वितिविद्धिवि
श्वम् ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०मन प्राणैक्यप्रतिपादननामैकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वर
उवाच ॥ ॥ मुनेशृणुकथंकार्यकारिणीस्पंदशालिनी ॥ चरतीचतनुंपुंसामुपैतिपरमाभिधाम् ॥ १ ॥ प्राक्तनैस्तैर्निहत्येवस्वमनोमननेहि
ते ॥ कर्मव्रातैर्विचित्रैश्चपरिपीवरतांगते ॥ २ ॥ मनस्तयागताशक्ति सज्जडेवागताचिते ॥ सास्फुरत्यनयाब्रह्मन्नुचिताशक्तिभूतया
॥ ३ ॥ अस्या प्रसादादिहसाचित्कलकवतीमुने ॥ जगद्गंधर्वनगरंकरोतिनकरोतिच ॥ ४ ॥ चित्तार्थसत्तयादेहोमूकस्तिष्ठतिकुड्यवत् ॥
तत्सत्तयाप्रस्फुरतिनग्न संप्रेरिताश्मवत् ॥ ५ ॥ यथास्फुरत्यतिजडमयोयस्कांतसन्निधौ ॥ तथास्फुरतिजीवोयंसतिसर्वगतेपरे ॥ ६ ॥

क्यात्ताम्रयब्रह्मनिहत्स्येवनास्तिनभातीमितीतियोम्यतानीत्वाप्राक्तनैरनादिकालादारभ्यसंचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतांगतैर्विचित्रैर्बहुविधकामवासनान्वितैर्मननैस्तैमानैर्वरी
हिते ॥ कायवाक्दारुपैश्चविहितनिषिद्धकर्मव्रातैर्भिमिश्रैर्मनस्तयापुर्यष्टकात्मकमनोभावेनगतापरिणतासतीचिते स्वाधिष्ठानचित्सत्तातश्चिद्विवर्तस्वभावबलाज्जडेवमिश्रभा
वमापन्ना भूत्वाज्ञानकर्मव्यवहारोचितासतीस्वशक्तिभूतयाअनयाज्ञानकर्मेंद्रियादिभिर्व्यवस्थासामायाशक्तिरेषदृप्रदर्शनदृश्यादिनवविधसंसाररूपेणस्फुरतिमृत्यतिनान्यत्किंचि
दितिद्वयोरर्थ ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्यामायाशक्तेः अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्चप्रसादात्कमात्करोतिनकरोतिचेतिसंबंध ॥ ४ ॥ नहिब्रह्मचित्सन्निधानादेहएवसर्वंकरोतुकिं
चित्ताविकल्पनयातमाह ॥ चित्तार्थेति ॥ आविर्भावान्मनोवृत्त्याहंकारपरिग्रह ॥ ५ ॥ जीवस्यप्राणकर्मेंद्रियव्यापारप्रब्रह्मसन्निधिमात्रेणसाधारणनिमित्तमित्याह ॥ यथेति ॥ ६ ॥

१ पंचमाध्यायद्वितीयेब्राह्मणे — २ तत्तत्कर्मविचारावस्थायामेकांतस्थित्वाकर्मदैवाश्रयंपुन पुन कार्यकरणोपादानहेतुभूतम् ॥ नकेवलभूचतुरयापितुकालेश्वरा
पर्युपपन्नेषुयथोभयथांसतु कर्मदैवतत्प्रशंसतु रिति — ३ यद्वा प्राणजिह्वावाक्चक्षु श्रोत्रमनोहस्तलक्षणः ॥ अतिपद्वाअपानरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शसंज्ञा

पुच्छादिप्रथायांज्ञानेंद्रियप्रयोजनेषुचप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणनिमित्तमित्याशयेनाह ॥ सर्वस्थयेति ॥ आत्मरूपयाचिच्छक्त्यैवस्फुरतिस्वपरप्रथासमर्थोभवति ॥ ननुभौतिकत्वाद्द्रव्यस्वभावेस्थितजीवोपाधिभूतलिंगमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मण·सकाशात्कथप्रतिबिंबमादत्तेद्रव्येद्रव्यस्यैवप्रतिबिंबननियमदर्शनादितिचेत्तत्राह ॥ मुकुरइति॥ मुकुरेणद्रव्यस्वभावेअस्थितादपिगुणक्रियाजात्यादेःप्रतिबिंबादानदर्शनान्नद्रव्यादेवप्रतिबिंबोमास्रइतिनियमइत्यर्थः ॥७॥ यदिब्रह्मप्रतिबिंबोजीवस्तर्हिकथतस्यअज्ञाननिद्रालस्यादिजाड्यानुभवः नहिसूर्यप्रतिबिंबेअभास्वरतासंभवइत्याशंक्याह ॥ प्रविस्मृतेति ॥८॥ चित्तत्वचित्तधर्मजाड्यमालिन्यादि ॥ सुमहान्नृगाधिलत्वणहरिश्चंद्रादिरिव ॥९॥ चित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादिप्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसचलनहेतुत्वमप्यस्याःसिद्धमित्याह॥ जडयेति ॥ वातशक्तिःप्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्यातत्समानतया॥१०॥ कर्मात्मनाउक्तरीत्याक्रियास्वभावत्वमापन्नेनमनसामननशक्तिमता ॥ उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यतदीनेन॥यथानौकास्तंभनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेनवायुनानौकास्थाः

सर्वस्थयात्मशक्त्यैवजीवएषस्फुरत्यलम् ॥ मुकुरोबिंबमादत्तेद्रव्यात्मन्यस्थितादपि ॥ ७॥ प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयंजडतांगतः॥ मोहाद्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिवसद्द्विजः ॥ ८॥ प्रविस्मृतस्वभावाहिचिच्चित्तत्वमुपागता॥ मोहापहतचित्तत्वात्सुमहानिवदीनताम् ॥ ९ ॥ जडयावशयादेहोवातशक्तिसमानया ॥ संचाल्यतेतदनयावारीववीचिमालया ॥ १० ॥ कर्मात्मनावराकेणजीवेनमनसामुना॥ चाल्यंतेदेहयंत्राणिपाषाणाइववायुना॥ ११ ॥शरीरशकटानांहिकर्षणेपरमात्मना॥मनःप्राणोदयौब्रह्मन्कृतौकर्मकृतौदृढौ ॥ १२॥ चिज्जडंतूररीकृत्यरूपंजीवत्वमेत्यच॥ मनोरथमुपारुह्यवहत्प्राणतुरंगमम् ॥ १३ ॥ क्वचिज्जातपदार्थत्वंक्वचिन्नष्टपदार्थताम् ॥ क्वचिद्बहुपदार्थत्वंक्वचिदेकपदार्थताम्॥ १४ ॥ गतेवभिन्नेवास्त्येवमत्यजंतीनिजंपदम् ॥ जलतेवतरंगत्वंसैवासदसदोदिता ॥ १५ ॥ उपजीव्यात्मनोरूपंपरंस्फुरतिवृत्तिषु॥ आलोकमुपजीव्येमंरूपश्रीर्दृश्यगायथा ॥ १६ ॥ परमात्मनिचित्तत्त्वेस्थितेसतिनिरामये ॥ जीवोजीवतिसालोकंदीपेसतिगृहंयथा ॥ १७॥ आधयोव्याधयश्चैवप्रयांत्यस्यप्रपीनताम् ॥ अपामिवतरंगत्वंवीचित्वस्येवफेनता ॥ १८ ॥

पाषाणाअभिमतंदेशंप्रतिचाल्यतेतद्वत ॥ ११ ॥ मनःप्राणोदयौमन प्राणशक्तिकर्मकृतौभृत्यौबलीवर्दौवा ॥ १२ ॥ स्वामव्यवहारसाधारण्यायमनसएवरथत्वकल्प्यमुख्यामुख्यप्राणानांतुतुरंगमत्वमित्याशयेनाह ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ क्वचित्जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वबहुपदार्थत्वच ॥ क्वचित्सुषुप्तेनष्टपदार्थतांतिरोभूतसर्वपदार्थतांअविद्यैकपदार्थताचगतेवेतिपरेणान्वयः ॥ १४ ॥ किंतादुग्धंदधिभावेनेवजीवजगद्भावेनपरिणामान्नष्टानेत्याह ॥ अस्तीति ॥ एवंपरिणतापिनिजपारमार्थिकवपुःस्वरूपमत्यजंतीसतीनत्त्वदृशाअसज्जाग्रदिव्यव्यवहारदृशाप्यसत्त्वमइवचआउदिताईषद्विकसितेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्मचिद्बलेनैवमनोरूपजीवजगत्प्रथतइत्याह ॥ उपजीव्येति ॥ १६ ॥ चिदेवतत्त्वंपारमार्थिकरूपंयस्यतथाविधे ॥ १७ ॥ एवदेहचेष्टाहेतुताचितउपपादिताइदानीतस्यादेहांतरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैराग्यायचदेहनिमित्तदुःखानिप्रपचयति ॥ आधयइत्यादिना ॥ १८ ॥

१ अत्रटीकानुरोधेन (वपुः) इतिपाठोपेक्षितइतिभाति

वैषम्यं देश्यत्वादि ॥ १९ ॥ अत्रदृष्टे ॥ यथासूर्योदीप्ते स्वप्रकाशिनिरवांबुदैर्मेघैस्तिरोधानम्लानिसंभवितत्वाद्विषेषस्यदृष्टदृष्ट्याएतितद्वत् ॥ २० ॥ व्यवतीज्ञानानधिकृतयोनि
व्यवतर्ती ॥ स्वरूपनोरितिनुमोज्ञावश्छोदस ॥ यथाघनेनमविरासिमवजाड्येनपराभूतपुरुष स्वज्ञाविनास्वांगावदलननविदतिनानुसधसतद्वत् ॥ २१ ॥ कथातर्हिचितोमोहो
नश्यतिनत्याह ॥ प्राप्येति ॥ यथामदाविघनमोहरतोजंतु कालेनस्वकर्मस्मरणप्राप्यनिर्मोहोभवतितद्वत् ॥ २२ ॥ इदानींदेहत्यागप्रकारंवक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यदासातस्य
प्राणस्यस्पंदशक्तिः अगसविदाआनखापादिमुगोपाधिद्वाराप्रविष्टजीवसंविदोस्ट्विर्लिंगस्योपसंहारेणप्रमोषनोनिमित्ताद्धस्तपादादेरनुसंधाननकरोति ॥ यथाकुष्ठोगलितानामंगु
ल्यादीनांस्पर्शग्रहणनकरोतितद्वत् ॥ तदाह देहस्थितमुशुद्धापास्यानेवाधितपद्मपत्रप्राणसंचारानुकूलतयानस्फुरतिनकंपतेइतिपरेणान्वय ॥ २३ ॥ यथायदाक्षेपत्तिगूढिरपरामृष्ट

आधिव्याधिशिराकीर्णशरीराम्भोजषट्पद ॥ जीवोवैषम्यमायातितरगत्वेयथापय ॥ १९ ॥ चिच्छक्ति सर्वशक्तित्वान्नाहचिदितिभा
वनात् ॥ अत्रमेवैतिवैवस्यमूर्यादीमैरिवांबुदे ॥ २० ॥ वैवश्याज्जवतीमौढ्यान्नविदत्यात्मसंविदम् ॥ घनजाड्यपराभूत स्वांगावदलन
यथा ॥ २१ ॥ प्राप्यचाप्यनुसंधानमस्यामोहोविनश्यति ॥ घनमोहरतोजंतु स्वकार्यस्मरणंयथा ॥ २२ ॥ यदांगसंविदांवातस्पंदशक्ति
प्रमोषत ॥ नकरोत्यनुसंधानकुष्ठीस्पर्शेपणयथा ॥ २३ ॥ असंवित्स्पंदतोदेहेपद्मपत्रंह्रठिस्थितम् ॥ नस्फुरत्यपरास्पृष्टदारुपात्रंयथाव
हि ॥ २४ ॥ निःस्पंदपद्मपत्रेंत प्राणाःशांतिंप्रयांत्यमी ॥ तालवृंतेयथाऽस्पंदेवहि पवनशक्तय ॥ २५ ॥ प्राणशांतेतरस्पर्शेजीवोनिष्पूर्ण
मूकताम् ॥ यातिशांतेनभोवायोनदस्त्वयथारज ॥ २६ ॥ विरजविगताधारमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदेलब्ध्वाजलादितरुबी
जवत् ॥ २७ ॥ इतिवैकल्यमायाते कारणौघे समंतत ॥ पुर्यष्टकेशमंयातेदेह पततिनिश्चल ॥ २८ ॥ चिच्चेत्यचेतनान्मोहात्स्पंदमायाति
वासना ॥ तदीरितास्मरत्यंतरन्यद्विस्मरतिस्वयम् ॥ २९ ॥ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुरेत्पुर्यष्टकंभवेत् ॥ हृत्पद्मयंत्रेवहनाद्ध्रुवंपुर्यष्टकंस्थिरि
॥ ३० ॥ देहेपुर्यष्टकंयावदस्तितावत्सजीवति ॥ शांतेपुर्यष्टकेदेहोमृतइत्युच्यतेद्विज ॥ ३१ ॥

दास्पाधनस्पंदनेतद्वत् ॥ २४ ॥ शांतितेजसिविलयम् ॥ मनःप्राणेप्राणास्तेजसीतिश्रुते ॥ २५ ॥ रूपोपाधिविलयान्निरर्गलपूर्णोनामोपाधिविलयान्मूकश्चय कारणात्मात
ज्ञानंयाति ॥ २६ ॥ रजोगुणप्रधानस्वाधारप्राणोपरमादेवविरजविगताधारश्चमनोपिसदैवमाणेनकारणात्मपदलब्ध्वातद्भावेनैवशिष्यते ॥ तर्हिकिंसर्वथागतनेत्याह ॥ तिष्ठ
तीति ॥ जलादिभूतमात्रापदम्यपार्थिवतरुबीजवत्पनर्देहाभिभावोन्मुखंतिष्ठतीत्यर्थ ॥ २७ ॥ सएवास्यादेहत्यागइत्याह ॥ इतीति ॥ २८ ॥ पुर्यष्टकस्यतर्हिकेनहेतुनोत्पत्ति
स्तिष्ठत्यस्पंदात्तस्यश्चपूर्वपूर्वभोक्तादिभावस्मने ॥ सापवासनास्पंदवासनास्पंदेपस्वरूपाज्ञानकृतेचितश्चेत्याकारचेतनहेतुरितितस्योन्मुखत्वायचितश्चेत्याकारतांप्रतिप
त्तिलक्षणांबहिर्मुखतांप्रथमपीडयपनेननिरोद्धव्येत्याशयेनाह ॥ चिच्चेत्यचेतनादिति ॥ २९ ॥ वहनात्पलमात्रुद्धेनिश्चलेसतीतियावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ शांतितरस्पर्शादित्यपिपाठ

परस्परविरुद्धानांवातपित्तकफाख्यानांमलानांरागद्वेषादिवासनामलानांचसंबो वातप्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादित्रशात्र ॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ॥ ३२ ॥ वातयंत्रेव्यज
नाडी ॥ ३३ ॥ स्वस्यसंवित्ति सकल्पस्तद्वशात् ॥ वैवश्यमरणादिदु खसहस्रम् ॥ सर्वैकान्यक्रियत्तद कालेदाप्रत्ययविधानान्नित्यदेतिच्छादसम् ॥ ३४ ॥ अतएवभोगवासना
शून्येषुतत्संकल्पाभावान्नमृत्युवश्यतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्योममरुतिलद्व्योमवायौप्राणे ॥३७॥ एवलीनस्यमनस पुन स्वर्गनरका
दिभोजकादृष्टप्रबोधितस्यहार्दाकाशेएवचक्षुष्टोवामूर्ध्नोवाअन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकस्वकल्पनैवनतुवहि स्वर्गादयोनामान्यसर्ता
त्याशयेनाह ॥ सुचिरेति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावोयेन ॥ यत्रतत्रेतिस्वर्गादेर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्यादेहांतरग

विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात् ॥ नप्रस्फुरतिहृत्पद्मयंत्रमभ्यंतरंयदा ॥ ३२ ॥ तदापुर्यष्टकंशांतिमुपैतिगगनेशनैः ॥ संरोधिते वातयंत्रेयथापवनसंततिः ॥ ३३ ॥ स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवैवश्यमुपगच्छति ॥ पद्मयंत्रंशरीरस्थंप्रवाहंयातिनित्यदा ॥ ३४ ॥ वासना विमलायेषांहृदयान्नापसर्पति ॥ स्थिरैकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताश्चिरायुषः ॥ ३५ ॥ संरुद्धेपद्मयंत्रेहिप्राणेशांतिमुपागते ॥ देहःपतत्य धैर्योयंकाष्ठलोष्टसमःक्षितौ ॥ ३६ ॥ यथैवव्योममरुतिलीनंपुर्यष्टकंभवेत् ॥ तथैवतत्रैवतदालयमेतिमनोमुने ॥ ३७ ॥ सुचिराभ्यस्तभा वंतुवासनाखचितंमनः ॥ यत्रतत्रभ्रमत्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति ॥ ३८ ॥ शरीरंशवतामेतिमनोमारुतवर्जितम् ॥ गतंगृहजनैर्दूरंगृहंसंशू न्यतामिव ॥ ३९ ॥ सर्वगाचिच्चेतनतोजीवीभूयमनःस्थिता ॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वासातिवाहिकदेहिनी ॥ ४० ॥ तन्मात्रपंचकंचित्तंक्रोडी कृत्यव्यवस्थिता ॥ स्वप्नभ्रमवदाकारंभावात्स्थूलंप्रपश्यति ॥ ४१ ॥ दृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनी ॥ आतिवाहिकदेहत्वंविस्मर त्यखिलंक्षणात् ॥ ४२ ॥ असत्येवशरीरेस्मिन्कृतकृत्रिमभावना ॥ नयत्यसत्यंसत्यत्वंसत्यंचासत्यतामपि ॥ ४३ ॥ सर्वगाहिचिदंशेनजी वीभूयाभवन्मनः ॥ मनःपुर्यष्टकरथमाक्रामतिततोजगत् ॥ ४४ ॥ पुर्यष्टकवातमयंदेहमुत्थापयत्यलम् ॥ स्पंदिवेतालवज्जीवतीत्यु च्यतेतदा ॥ ४५ ॥ क्षीणेपुर्यष्टकेचित्तंयदाव्योमनिलीयते ॥ तदास्फुरतिदेहोयंमृतइत्युच्यतेपिच ॥ ४६ ॥ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्या शक्तिमृच्छति ॥ वैवश्यात्कालवशतःपर्णजर्जरतामिव ॥ ४७ ॥

हणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदेव ॥ अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तचैत्याकारानुप्रवेशचेतनत ॥ ४० ॥ तन्मात्राणिसूक्ष्मभूतानितेपापं चानासंघातात्मकचित्तमातिवाहिकदेहाख्यपुर्यष्टकम् ॥ भावात्संकल्पनात् ॥ ४१ ॥ रसशालिनीअहंताशक्तिमती ॥ ४२ ॥ अस्मिन्उक्तलक्षणेस्थूलदेहे ॥ असत्यजगत्सत्य त्वंनयतिआरोपेणप्रापयति ॥ सत्यंस्वीयब्रह्मभावअसत्यतानास्तिनभातीतिस्वप्रतीतियोग्यताम् ॥ ४३ ॥ चित्तसंसरणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ अंशेनबुद्धिप्रतिबिंबितांशेन ॥ ४४ ॥ वातमयसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदाउत्थापयतितदाहृदिप्रविश्यस्पंदीस्पंदनशीलोवेतालोयस्यतथाविधःशवइवजीवतीत्युच्यतेजनैरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ व्योमनिहार्दा काशेब्रह्मणि ॥ स्फुरतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनःस्फुटोभवति ॥ ४६ ॥ स्वस्याजरामरब्रह्मरूपताविस्मृत्यजरठदेहगतामशक्तिस्वयमृच्छतिप्राप्नोति ॥ ४७ ॥

तत पूर्वम्म्रियतइत्याह ॥ जीवशक्त्येति ॥ जीवस्य बधिष्ण्याप्राणुकस्थितिशक्त्याअपरामृष्टेअतएव बलमाम्निरुद्धे सति ॥ ४८॥ पुनःपुनर्नानाशरीरग्रहणं भवसंसरणजरामरणांत मेवप्राप्यमित्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ यथाजीवानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उक्तमेवोपसंहरन्ननुवदति ॥ सर्वगेति ॥५२॥ परितोवितते पूर्णेचिदमलनभसि मयनरूपा पूमतन स्वीयशुभाशुभमयपरिणतिरूपा अतएव सुखदुःखफलभोगेहास्यरोदनादिकलकलैः कोलाहलैर्मुखरा तत्तन्मयाश्चित्रविचित्रपुरजीवजगद्रूपा कल्पना स्फुटाभिरामाआपा तरमणीयाविविधैः शरीरैर्जननमरणादिर्धास्याआत्मविमोहतापनायस्फुरतिप्रतिभासतइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्य॰नि॰प्रक॰पू॰द्वात्रिंश सर्ग ॥ ३२ ॥

यथाजीवजगद्भ्रमोद्गमकलकल्पिता ॥ विचारेणैवसाध्यास्तथानर्थैरिहोच्यते ॥१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिन्श्वेतस्मिन्प्रतिबिंबतीतियदुक्तं यच्चदृढभावनयापश्यत्सभैरवसशालिनी त्यादुक्तन्भोगमप्राप्यनुपपत्तिरविद शक्ते ॥ चन्द्रार्धेतिद्वाभ्याम ॥ धरतीतिधरचन्द्रार्धस्यशेखरेधरचन्द्रार्धशेखरधर ॥ अर्धशब्दस्यपोडशतमभागनिष्ठत्वेनसमांशवाचित्वा भावनानपुंसकत्वार्धनपक मत्यस्याभवत्तेपर्यालत्दुरूप ॥ अनन्तस्यदिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्यएकरूपस्यसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्यचिल्लक्षणस्यतत्त्वस्य

जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपवनचक्रे॥ प्राणेसरोधमायातेम्रियतेमानवोमुने॥४८॥यथाजातानिजातानिचान्यान्यन्यानिकालत॥वृ क्षात्पर्णानिशीर्यंतेशरीराणितथानृणाम्॥४९॥जायतेचम्रियतेचशरीराणिशरीरिणाम्॥पादपानांचपर्णानिकातत्रपरिदेवना॥५०॥ चिद्युधौस्फुरत्येतादेहबुद्बुदपंक्तय॥इतश्चान्याइतश्चान्याएतास्त्वास्यानधीमत॥५१॥सर्वगापिचिदेतस्मिश्चेतसिप्रतिबिंबति॥पदा र्थमंतरादत्तेनान्योहिमुकुरादृते॥५२॥चिदमलनभसिप्रयत्नरूपा परिविततेतदतन्मया स्फुरंति॥कलकलमुखरा स्फुटाभिरामाविवि धशरीरविमोहतापनाय॥५३॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰देहपातविचारोनामद्वात्रिंशत्तम सर्ग ॥३२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवा च॥ ॥चंद्रार्धशेखरधरचित्तत्त्वस्यमहात्मन॥ अनन्तस्यैकरूपस्यद्वित्वंकथमुपागतम्॥१॥कथंचतन्महादेवरुद्रपर्यायसकुलम्॥स्त वेद्दुःखोपघातायप्रज्ञयाविनिवारितम्॥२॥

सजातीयजीवरूपविजातीयकाजगद्रूपचद्वित्वकथमुपागतम् ॥ किंस्वतउतपरत॥ नाद्य ॥ अविकारत्वा दनवयवत्वाच्च नापिद्वितीय द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १ ॥ यदितुनिर्निमित्तमेवतद्द्वागतमितिमुच्येतर्हि सकोपमानाभावादनंतकोटिभिस्तत्पर्यायैर्धने सकुलम्यानन्धिरा नुवस्याद्टनत्प्रसङ्गयातस्वबोधेनैकत्वागनुक्त्वाभ्यांबुबुलनमनकथविनिवारितसत्आत्यन्तिकदुःखोपघातायभवेत्॥ निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धे ॥कथंचिदेकस्योच्छे देप्यन्येषामनन्तानांतादृशबंधानांपरिशेषात्सुम पुनरन्याम्यनिर्निमित्तबधोत्पत्तदुर्वारत्वाच्च ॥ मायागुक्तमात्मशक्तिमायानिमित्तमिथ्याभूतमेवतदितिनकश्चिद्दोषइतियुक्तम् ॥ सा सामनुकीयास्यात्सहजावा ॥ आद्येपिस्वतउत्पन्नाउतपरतश्चवाधेयेनिविमर्शोअनिर्मोक्षानवस्थाविरोधापत्ते ॥ सहजायाअभ्यीच्ययशक्तिवस्तुतिप्रसङ्गपनेतुमशक्यास्यानिर्मो क्षतादवस्थ्यात् ॥ ऐकरस्यमुक्तिवैरस्यप्रसङ्गाच्च ॥ किंचमायाशक्तेर्मिथ्यात्वेअत्यन्तासत्त्वात्सत कार्योत्पादकत्वायोगात्सदेवसमुत्थितोनिर्हेतुकईनोत्पादवार ॥ सत्यत्वेज्ञानेनभि वस्यपोनाशनैर्मोक्षदोषानिर्मोक्षस्मृभपनत्साशारज्जु ॥ नचनिष्कर्षेतत्त्वासस्त्वानिरिकाननीयाविधावेनविषयस्यापर्यायनुशक्या ॥ तथैवविभयाज्ञानोत्तरमपिनिस्यामिथ्यार्व स्यात्॥नद्वितीयायाज्ञेनमयनाद्वितीयायाकर्मृशक्या ज्ञानस्याकारकत्वात्स्यपत्याभ्यानतायोगाद्वस्तुपरिच्छेदनानाज्ञानस्यनस्वनासाने पूर्णचाभिधानमिति॥२॥

नवयजीवजगदाद्विद्वैतप्रमाणैरुपपादयितुंप्रवृत्ताःकिंतुमोहादनादिकालादारभ्यभ्रांत्याप्रसक्तंतदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवदितुम् तत्राध्यारोपेसर्गादौयत्कामकर्मवास नादिनिमित्तकारणानांब्रह्माविद्याद्युपादानकारणानांवियदादिक्रमस्यव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनांकल्पनंतत्सर्वंस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायत याश्रुत्याकल्पितपरमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितयाइतरवादिकल्पनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रोतृणाविश्वासजननायलोकदृशैवोपपत्तिभिःशास्त्रेषुसमर्थ्यते॥ परिचितेतुसर्वात्मके सर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनायपरमार्थदृष्टिमेवावलम्ब्यापोद्यतएवेतितस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्यतद्विरुद्धद्वित्वासंभवोद्भावनंतवस्वाभ्युपगतविरुद्धंसिद्धांतविरुद्धंचेतिकथनपश्य सीत्याशयेनश्रीभगवान्समाधत्ते॥ सर्वशक्तीत्यादिना॥ यदाब्रह्मव्यवहारदृशासर्वशक्तिपरमार्थदृशातुएकसदेवविद्यतइतिव्यवस्थितंदृष्टिद्वयमंगीकृतंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाः कलायाःसर्वशक्त्येकदेशादुदयोयस्यतथाविधस्तदाक्षेपोनिर्मूलएव॥ हियस्माद्व्यवहारदृशाअध्यारोपःपरमात्मदृशाऽपवादः॥ नतावद्व्यवहारदृष्ट्या॥ यः सर्वज्ञःससर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपइतिश्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतोजीवजगद्द्वैतागमोनुपपन्नः॥ धर्मिग्राहकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात्॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्॥ यत्र नान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्येतुनकदाचिदपिद्वित्वतद्विरोध्येकत्ववाप्रसक्तमितितत्रतदनुपपत्त्युद्भावननिर्मूलमेवेत्यर्थः॥ २॥

॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ सर्वशक्तिहितद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा॥ तदानिर्मूलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदयः॥ ३॥ सतिद्वित्वेकिलैकंस्यात्सत्ये कत्वेद्विरूपता॥ कलेद्वेअपिचिद्रूपेचिद्रूपत्वात्तदप्यसत्॥ ४॥ एकाभावादभावोत्रएकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः॥ एकंविनानद्वितीयंनद्वितीयंवि नैकता॥ ५॥ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता॥ फलांतस्यापिबीजादेर्विकारादिहकल्पना॥ ६॥ चित्त्वंचेत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरति तन्मयम्॥ विकारादितदेवांतस्तत्सारत्वान्नभिद्यते॥ ७॥

ननुनेहनानास्तिकिंचन नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तम् विभुचिदानंदमरूपमद्भुतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेवनिषिध्यतेनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वंकथंद्वित्वतुल्यकक्षतयानिषि ध्यतेतत्राह॥ सतीति॥ सतिप्रसिद्धेद्वित्वेतद्व्यावृत्तयेएकत्वंकल्प्यते सतिचैकत्वेतदेवैकत्वांतरसहितंद्वित्वमितिकल्प्यतइतिपरस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षेएवते॥ तत्रैकत्व लक्षणधर्मस्यापितदतिरिक्तस्यकल्पनेचिदेकरस्यव्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः॥४॥ ५॥ इदानींव्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहारायमिश्रणेपिसत्ताद्वैविध्यकल्पना त्परमार्थसतिव्यावहारिकसत्तयाजीवजगद्द्वैतविरोधइत्याह॥कार्येति॥ बीजादेःपुनःफलांतस्ययथासएवायमितिप्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावेअनुगतद्रव्येविकारान्नानात्वक ल्पनातद्वदुपपत्तेरित्यर्थः॥६॥ यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थसत्ताव्यतिरिक्ताव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराहुशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्य स्तवदाक्षेपइत्याशयेनाह॥ चित्त्वमिति॥ अतस्सएवसारःपरमार्थोयस्यतत्त्वात्॥ एवंचमायातत्कार्याणांपृथक्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्त्वपक्षःअसत्त्वपक्षस्तृतीयविधापक्षोवाना नावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षोवायःकश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतांतथाप्यसंगाद्वयचिन्मात्रभासस्पर्शीससर्वोपिचिदधीनसिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्र मितिचितःकदापिबंधप्रसक्तिरेवयत्रदुर्लभातत्रानिर्मोक्षोद्भावनंदूरनिरस्तमेवेतिभावः॥ ७॥

नमारत्वमवापपारयन ॥ विकारादीति ॥ यतोयपदूभावविकारलक्षणसवाश्रयपटाविलक्षणश्चविकल्पस्तत सद्वस्तुन सकाशादेवोत्थायआविर्भूयजलाहरणाद्यर्थक्रियाका
रणत्वादिभि सार्थकत्वाभोगपवर्गानयाति ॥ भोगश्चविरवसानेतैवेतितस्मात्रसारतेत्यथ ॥ ८ ॥ एवजगतोविकल्पनामात्रत्वेकेचिअन्तरगादयोभ्यावहारिका मरुमरी
चिकापवत्या वाचिभासिका वंध्यापुत्रशशश्रृंगादयस्तत्त्वतासन्नित्यवांतरवैलक्षण्यविकल्पोप्यसम्येवेत्याह ॥ तरगाइति ॥ यस्यतत्त्वविव शशांकुरिन्नोव्रीहियवांकुरोपि
प्रभवतिसत्यसलस्यपेससलिलत्वसिद्धास्तरंगास्तेशैलस्यमूर्ध्निकल्पितास्तेयेतरगास्ते समा सरीसोपिशशश्रृंगसम स्वतोसत्यस्यब्रह्मसत्तयासत्वकल्पनस्यचभिन्नपिसाम्यादित्यर्थ
॥ ९ ॥ यस्त्वयजगत्यबोधरूप सवपदार्थानांपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोव्यवच्छेदलवस्तुबोधस्त स्वसाक्षात्कारएवसधत्तेस्फुटितशकलानिसधानेनैवैकतामयति ॥ तन्नईदृशोविप
येशगिरवर्णनपूर्त्यपुष्पयासि अलसाध्यनास्ति ॥ यत अनपगतेअज्ञानवोवाध्यापृक्तिसद्भावपिअपरोक्षममसिद्धव्यवच्छेदाविच्छिन्नदुरुच्छेद्यमित्यर्थ ॥ १० ॥ तत्त्वदृशाव

विकारादिविकल्पोयंततउत्थायवस्तुषु ॥ यातिसार्थकतांनानाकार्यकारणतादिभि ॥ ८ ॥ तरंगा सलिलेयेपितोयेशैलस्यतेसमा ॥ श
शश्रृंगसम मोपियस्यसत्य शशांकुर ॥ ९ ॥ वस्तुबोधोत्रसंधत्तेतत्रालवाग्विकल्पने ॥ व्यवच्छेदादिदुश्छेद्यवचोवाच्याक्लिद्विज
॥ १० ॥ ब्रह्मण सर्वशक्तित्वतत्त्वतोनविभिद्यते ॥ तरगफणकल्लोलजलौघइववारिण ॥ ११ ॥ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरद्यथा ॥
द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्वंत्वाद्दत्वतथाचिते ॥ १२ ॥ देशकालविकारादि कुतोभेदश्चितस्तुय ॥ तच्चिंदंतदमद्योक्तनप्रश्नोत्रतवोचित
॥ १३ ॥ देशकालक्रियासत्तानियत्याद्याश्चशक्तय ॥ चिदात्मिकाएवचित सत्वात्सपतिता स्वत ॥ १४ ॥ चित्तत्त्वंचित्तचेत्यंहृच्चिद्ब्रह्माद्य
भिधास्मृता ॥ यथावीच्याद्यभिधाहिस्थितमनुतरगकम् ॥ १५ ॥ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहांबुधे ॥ तरगितत्वमिवयत्तत्ताद्ब्रह्मेत्य
सगिता ॥ १६ ॥ तदेतत्परमब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभि ॥ शून्यंरूपरमात्मादिनामभि परिगीयते ॥ १७ ॥ एवरूपपदातीतंयद्रूपपरमात्म
न ॥ यत्तुनामाहममलविपयोनगिरांचतत् ॥ १८ ॥

शतनूभवम सर्वशक्तित्वमर्वजगदाकारमायिकरूपंतस्मात्मनस्ततोनविभिद्यतेतत्रैवतिरोभवतीत्यर्थ ॥ ११ ॥ तथाच अपागादपेरभित्सवाचारंभणविकारोनामधेयमीणिरू
पाणीत्येवसत्यमितिश्रुतिदर्शितन्यायेनलतायंक्यदर्शनेनदीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिवतत्त्वदर्शनेजगद्भेदानामप्यपसृतत्वेत्सबभ्रोनिरालंबनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना ॥ १२ ॥ यो
भर ष्टनसभितर्थिचेश्वर त्वमेवनास्तितर्हित्वकथमुपाममनिस्येनत्वयाअसद्योक्तम् ॥ अथअसद्विपयेनतवप्रश्नानोचितइत्यर्थ ॥ १३ ॥ यतश्चितरसस्यावेससपतिता सप
मसत्ताकाअर्थीभवात्मिकाएव ॥ १४ ॥ चिन्मयत्यतरीहाश्चतेपासमाहाराद्रूपममपचश्चितत्त्वमेव ॥ एवंब्रह्मादिसर्वपर्यंताअभिधानाममपचोपिचिदेवस्मृता ॥ अधुतरगक
अनुतरगानुमतरससामान्यंयथावीच्याद्यभिधाहिस्थितम् ॥ १५ ॥ तरंगितत्वमिवयद्विपतनंतदेवचेत्यसवधइत्यर्थ ॥ १६ ॥ शून्यपदेनअसद्वादसमयआसीदितिश्रुतिस्थमस
तरंलक्ष्यते ॥ १७ ॥ तत्तस्वपरमार्थतसलेदेवेत्याह ॥ एवमिति ॥ रूपाण्यिपवानिनामानिचसर्वानीतयत अहम ॥ तुशब्द पुरोवस्यनामसाकाररूपम्मादित्यर्थ ॥ तत्गिरांवाचा
चाम्नवाचनविषय ॥ १८ ॥

यदिदंदृश्यतेजगत्तत्तस्याश्चितेश्चिल्लक्षणायालतायाः फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ यदितु अनृतमेव जीवजगद्भावविवेकायपृच्छसितदाशृणुसाचितमहतीअविद्याउप नयनविचित्रवर्णरजितोपनेत्रयस्यास्तथाविधायदाभवतितदाजीवत्वेनअभिधीयतइत्यभिधातथाविधासतीद्वित्वखबाह्यत्ववाह्यजीवजगद्भावपश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्या अब्रह्माचिद्रूपास्मि ॥ २१ ॥ अकलंकेनैवरूपेणस्थितापिसकलंकवत्पुर्यष्टकरूपकल्पितेनससारसरितप्राप्यऔपाधिकचेतनेनैवचेततिननिष्कलंकचेतनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतेनपुर्यष्टकेनएकतातादात्म्याध्यासलक्षणाजीवनाएति ॥ तन्मयश्चित्प्रचुरः सन्जीवतिप्राणनादिक्रियालभते ॥ २३ ॥ इत्थंसर्वंगापिचिदेतस्मिंश्चतसिप्रतिविवर्तीत्येतदाक्षेपा शसमाधायदृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनीत्येतदाक्षेपाशसमाधानुनम्यस्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आतिवाहिकेति ॥ भावनापंचकंचभौतिकस्थूलदेहसस्कारात्मकं ॥ भूत्वादेहलाभायव्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहस्यन्नमस्मीतिवेत्ति ॥ तदहव्रीहियवास्तिलमाषाइतिजायतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौइतिशब्दोभाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्ष

यदिदंदृश्यतेतस्यास्तल्लतायामहाचितेः॥ फलपल्लवपुष्पादिनभिन्नंतन्मयंयतः॥ १९॥ महाविद्योपनयनाच्चिद्भवत्यभिधासती॥ साजी वत्वेनबाह्यत्वंतदाद्वींद्विवपश्यति॥ २०॥स्वयमन्यैवमस्मीतिभावयित्वास्वभावतः॥ अन्यतामिवसंयातिस्वविकल्पात्मिकांस्वतः॥ २१॥ ॥ २१॥ अकलंकेनरूपेणरूपंयत्सकलंकवत्॥ संसारसरितंप्राप्यचेतनेनैवचेतति ॥ २२ ॥ चिद्वपुःस्वयमेतेनत्वेकतामेतिजीवताम्॥ चित्तत्त्वस्यावभासेनजीवोजीवतितन्मयः॥ २३॥ आतिवाहिकदेहोपिजीवतांसमुपागतः॥ भावनापंचकंभूत्वाद्रव्यमस्मीतिवेत्त्यलम् ॥ २४॥ तद्द्रव्यंप्राणिनाभुक्तमाशुगच्छतिवीर्यताम्॥ ततोहंप्राणवान्जातोवेत्तीत्यनुभवात्मकम्॥ २५॥ अहंतादिक्रमेणाशुपंचका नुभवभ्रमात्॥ स्थावरंजंगमंसर्वंवेत्तितत्तद्भवत्यलम्॥ २६॥ काकतालीययोगेनदृढाभ्यासक्षयेणच॥ वासनांतरसंश्लेपात्सूक्ष्ममा कारमुज्झति॥ २७॥ द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते॥ पुंसोवेतालसंकल्पाद्वेतालइवभासुरः॥ २८॥

णार्थः ॥ तेनस्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्यभवतीतिद्योतनायद्रव्यमस्मीतिवेत्तीतिसामान्योक्तिः ॥ २४ ॥ वीर्यतांगेतस्ववृक्षादौ तुबीजभावम ॥ तत स्त्रियानिषेकक्रमेणाहंप्राणवान्स्थूलदेहोजातोस्मी तवेत्त त्यर्थ ॥ २५ ॥ अनुभवात्मकब्रह्मैवउक्तेनाहंतादिक्रमेणपश्चात्मासघ पंचकस्थूलदेहस्तदनुभव भ्रमाच्चक्षुरादिद्वाराबाह्यस्थावरजंगमंचवेत्तिपुनस्तद्वासनयास्वयमपितत्तद्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननुपूर्वमशकादिदेहत्यागेतद्देहाकारवासनात्मनासूक्ष्मतयास्थितस्यपुर्यष्टकस्य दृढाभ्यस्तमशकाकारस्यसौक्ष्म्यस्यचकथंनिवृत्तिर्हस्त्याकारस्यस्थौल्यस्यचानभ्यस्तस्यकथंलाभस्तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथाआकस्मिकेकाकतालसवधेकाकमरण प्रयोजककर्मैवनिमित्तनान्यत्तथादृढाभ्यस्तवासनाभिभवेचिरव्यवहितहस्त्याद्यहभाववासनोद्भवेचकर्मैवनिमित्तम् ॥ उद्भूतहस्तिवासनांतरसंश्लेषात्तुचिराभ्यस्तमपिसूक्ष्मम शकाकारमुज्झतीत्यर्थः ॥ २७॥ विरोधिवासनोद्भवेनपूर्ववासनोपमर्देउत्तरस्याभ्यासेनदार्ढ्यंचदृष्टांतानाह ॥ द्वित्वेत्यादिना ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अनेकस्यजगतोपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असकल्पान्क्षयोयस्यतथाविधम् ॥ द्विभसिद्धम ॥ ३२ ॥ किमत्यर्थेनयाशय ॥ सकल्पनेमानसमयमेनरचनेच्छेश भ्रमास्ति नशमकल्पस्यविनाशने ॥ औदासीन्यमात्रेणस्वतएवतत्सिद्धे ॥ प्रसिद्धश्वायमर्थइत्याह ॥ सकल्पयक्षइति ॥ गधर्वोभ्रमनस्तत्पुर्यांमनोरथरचितपुर्यां घटीसकल्पएवासमा त्विनरचनासमर्थत्वापक्षोविभ्यशिम्भीप्रसिद्धोननुतत्क्षयइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ कथमात्क्लेश ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उर्ध्व सर्वगुणात्कूटेनदनोयानेस्थितोपीतिशेष ॥ नपरिक्षीणक्लेशो

अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नकरोमीतिसकल्पात्पुरुपस्येवकर्त्तृता ॥ २९॥ द्वित्वसकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्व सविदाद्वित्वमनकस्यापिनश्यति ॥ ३० ॥ परमात्मनयाद्वित्वनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्त्वेनसर्वगत्वेनसर्वदा ॥ ३१ ॥ यत्त्व सकल्परचितमसकल्पक्षयहितत् ॥ यथामुनेमनोराज्यंगधर्वनगरयथा ॥ ३२॥ तथासकल्पनेक्लेशोनसकल्पविनाशने ॥ सकल्पयक्षो गधर्वपुर्यां स्पष्टोनतुक्षये ॥ ३३ ॥ पुष्टमकल्पमात्रेणयदिदद्वु खमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदथना ॥ ३४॥ यत्किंचिदपि मकल्प्यनरोदु खनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ॥३५॥ मकल्पव्यालनिमुक्तानयदातवचेतना ॥ नतदानदनोद्या नेत्यमुच्चै परिराजसे ॥ ३६ ॥ स्वविवेकानिले कृत्वामकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ॥ ३७ ॥ सकल्पसरित मत्तांमणिमन्त्रेणशोषय ॥ तन्नोत्थमानमात्मानंसमाश्वास्यभवामना ॥ ३८ ॥ सकल्पानिलनिधूतंभ्रांतपर्णतृणाशवत् ॥ भूताकाशे चिदात्मानमवलंब्यविलोकय ॥ ३९॥ स्वसकल्पनकालुष्यविनिवार्यात्मनात्मन ॥ परप्रसादमासाद्यपरमानदवान्भव ॥४०॥ सर्वश क्तिमयोत्यात्मायथाभावयत्यलम् ॥तत्तथापश्यतितदास्वसकल्पविजृम्भितम् ॥४१॥संकल्पमात्रमेवेदजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥अ संकल्पनमात्रेणक्षणक्षापिविलीयते ॥४२॥संकल्पवातवलितजन्मजालकदबकम् ॥असकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यतिपरपदे ॥४३॥ तृ ष्णाकरजलतिकामिमांरूढिमुपागताम् ॥सकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतींकुरु ॥४४॥प्रतिभासससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥यथाग धर्वनगरतथासस्सृतिविभ्रम ॥४५॥प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावद्धोम्बतिभूमिप ॥भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यदृढस्मृति ॥४६॥

राजसे ॥ ३६ ॥ संकल्पनाशनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ स्वविवेकेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पर्णतृणस्यअशा स्वकारत्वमुत्थितम् ॥ भूताकाशेसर्वभूतत्वाकाशे ॥ ३९ ॥ ४ ॥ य द्वत्प्रसाकारमभोम्याकारेणवायथाभावयतितथापश्यति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सकल्पस्क्षणेनपुरोवायमनलिनबलितअम्भएक्षणानांजालानांजलधराणांकदंबकअसकल्पल क्षणस्यपाम्भास्यानिलस्यस्पर्शात्परपदब्रह्माकाशविश्राम्यतिविलीयतइतियावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अविद्याकामसंकल्पनाशेपियदिजगद्भासेततर्हितत्प्रतिभासमात्रमितिजीव न्मुक्तानुभवसिद्धादरवदिपक्षपरिशिष्यनदृष्याशयेनाह ॥ प्रतिभासेति ॥ ४५ ॥ यावदज्ञानतावदेवजगत्प्रतिभासशोकादेर्मूलंतत्परकालनिस्पाशयेनाह ॥ प्रभुरिति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्भि सूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरधकाराज्ञानतत्कार्यैश्चमुक्ता ॥ १३ ॥ तस्याःपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषापरापरिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतयास बधः ॥ १४ ॥ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुमादिवत्परापरिणतियातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशचिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेवभूत्वाचेत्याशो न्मुखतात्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोऽप्युत्थानशून्यताभवतीत्ययपूर्वापेक्षयाफलतोपिविशेषइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्ष वस्त्वाकाशस्यकलाताभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्त्वा सकलदृश्यमात्रनकलयतीतिसकलाकला व्यावर्त्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिकाशब्दाभिला पायोग्यावक्ष्यमाणविशेषणासत्ताधत्ते ॥ १७ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्योंशस्तेनकलिताप्रथमानाम् ॥ १८ ॥ अतएवसर्वनिमित्तक

एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी ॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्तावितताकाशसुंदरी ॥ १३ ॥ घनसौषुप्तलेखावच्छिलांतःसन्निवेशवत् ॥ सैंधवांतस्थरसवद्वातांतःस्पंदशक्तिवत् ॥ १४ ॥ कालेनयत्रतत्रैवपरांपरिणतिंयदा ॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा ॥ १५ ॥ चेत्यांशोन्मुखतांनूनंत्यजत्यंब्धिवचापलम् ॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् ॥ १६ ॥ कालताकाशतेत्यक्त्वासकलेसकलाकला ॥ नजडानाजडास्फाराधत्तेसत्तामनामिकाम् ॥ १७ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम् ॥ तुर्यंतुर्यांशकलितामकलंकामनामयाम् ॥ १८ ॥ कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम् ॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वाद्वुतत्पराम् ॥ १९ ॥ एषाद्वितीयापदताकथितातवसुव्रत ॥ तृतीयंश्रृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर ॥ २० ॥ एषादृक्चेत्यवलनादनामार्थापदंगता ॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थादतीतोदेतिकेवला ॥ २१ ॥ स्थैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकापरात्मना ॥ तुर्यातीतादिनामत्वादपियातिपरंपदम् ॥ २२ ॥ सापरापरमाकाष्ठाप्रधानंशिवभावतः ॥ चित्येकानिरवच्छेदात्तृतीयापावनीस्थितिः ॥ २३ ॥

सार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्य.प्रथाभ्यःस्वादुभ्यश्चानदेभ्यश्चतत्परांतादृशोत्कर्षवतीस्पृहणीयतरांच ॥ १९ ॥ उक्तांतुर्याख्यांद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयामवतारयति ॥ एषेति ॥ पदभूमिकाम् ॥ २० ॥ तस्यापूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअखण्डवृत्तिश्चेत्यतद्यामब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवदेकीभावान्नमयतिगोचरयतीतिनामप्राहकाशःअर्थ्यतेगम्यतेइत्यर्थोग्राह्यास्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपूर्वाभूमिकाइयत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येतिविशेषइतिभावः ॥ २१ ॥ स्थैर्येणषड्भावविकारराहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्वेनैवनिरस्तकलका ॥ याअतिशयितपरंपदपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावत.परममंगलत्वात्सर्वेभ्योमगलेभ्य.प्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरवच्छेदाविच्छित्तिरहिताचितिस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अफलकस्थितिमाह ॥ शुद्धेति॥ सत्यावाऽसत्यावाइत्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्विमुक्ताव्यवहारेसर्वनामरूपात्मिकापिसर्वशून्यस्वभावासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तनि
ष्कलकस्थितिप्रसिद्ध्यर्थंसुषुप्तादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वंपूर्णनिरुपममतिमआकाशमिवमयमविकसतीत्याकाशविकासातथाविधयास्वमायाश
क्त्याजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणैः सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वाभिर्मार्गैर्भक्तजगन्मनसैवजृंभितम् ॥ ६ ॥ अतोमनश्छेदेनैवास्यच्छेदइत्याह ॥ म
नसेति ॥ सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात् ॥७॥ एवतत्त्वबोधेनकल्पनाभि सहमनसिच्छिन्नेप्रथमयस्यांभूमिकायांजीवन्मुक्तस्यस्थितिर्भवतितांलक्षणेनाप्यादर्शयति ॥ भृष्टबी
जापमेत्यादिना ॥ इतिनामिका जुष्टयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योश्छांदोग्येस्वपितिनाममनिर्वचनेस्वअपिइतीतिविभागेषइति
पदेनाप्यवतनत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यसुषुप्तावपिस्वपितिनामास्तितथापितत्त्वबोधेनाज्ञानलिंगाविद्याधायस्योपाधेर्यस्यामविद्यायालयस्तयोरभावावप्ययबोधक

शुद्धानिरशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभिः ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापिस्वम् ॥ ५॥ सर्वंनिरुपमंशांतमनसैतत्रिमार्गंग
म् ॥ असदेवंह्युदितंब्रह्मशक्त्याकाशविकासया ॥ ६॥ मनसामनसिच्छिन्नेसेंद्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाज्जगज्जालेप्रच्छन्नेविल
यंगते ॥ ७॥ छिद्यतेशीर्णसंसारकलनाकल्पनात्मिका ॥ भृष्टबीजोपमासत्ताजीवस्यइतिनामिका ॥ ८ ॥ पश्यतीनामकलितोत्सृजती
चेत्यचर्वणाम् ॥ मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ॥ ९ ॥ शुद्धाचिद्भावमात्रस्याचेत्यचित्तापलगता ॥ समस्तसामान्यवती
भवतीर्णभवार्णवा ॥ १० ॥ अपुनर्भवसौपुप्तपदाद्वित्यपीवरी ॥ परमासापविश्रांताविश्रांताविततेपदे ॥ ११ ॥ एतत्तेमनसिक्षीणे
प्रथमकथितपदम् ॥ द्वितीयंशृणुविप्रेंद्रशक्तेरस्या सुपावनम् ॥ १२ ॥

स्यापिशमस्त्यनिरस्तौस्वरूपमाश्रयंकइतिशब्दएवावशिष्टस्तन्नामसपद्यतइतिभाव ॥८॥ एवसर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदर्शनपरिशेषात्पश्यतीत्यपितस्यानामांतरमित्याह ॥
पश्यतीति ॥ चेत्यस्यचित्तविषयस्यचर्वणांपुनःपुनर्भोग्यानुस्मरणउत्सृजतीत्यजती ॥ ९ ॥ प्राक्केवल्यचित्तापलगतापिसापतचित्स्वभावमात्रस्यासमस्तस्यसामान्यसत्तात्मनी
तन्भावेनपरिशिष्टेतियावत् ॥ भवेजीवदशायामेवतीर्णोभवार्णवोयस्याम ॥ १० ॥ सौपुप्तमितिपदस्यसुषुप्तनिरतिशयानंदात्मकसुषुप्तस्वलाभरूपमितिच्छांदोग्यश्रुतव्युत्पत्त्यनु
रूपंयत्सौहित्यपदंशास्त्रजन्यज्ञानंतोइतःभाम पठितस्तस्यभाम पांडित्ययम्यथोपियोऽवृजिनोऽकामहतइतिश्रुत्युपदर्शितलक्षणविद्वदनुभवसिद्धस्तयोर्मनुष्याणांराद्धइत्यादि
नामानुपानदारिहैरण्यगर्भानंदांतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टविषयानंदसीकरमहार्णवायितत्वेनश्रुतिदर्शितनिरतिशयानंदरूपत्वेनपीवरीअतिमहती ॥ अथवासौपुप्तपदस्यसौपुप्त
स्थानस्ययत्सौहित्यनिरस्तसर्वाविद्यामीलत्वंविवेकघनपूर्णानंदस्वप्रकाशस्वरूपत्वेनपीवरी ॥ अतएवास्यागललक्षणयामहात्मसपदनामिकापिसेतिभाव ॥ ११ ॥ उत्तरस्याम
वतरणिकामथमस्यानमुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ शक्तेरिच्छाशक्तेर्द्वितीयाया ॥ १२ ॥

ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयःपरमःपिता ॥ महादेवःपरात्मासौपूज्यसीमातईर्यते ॥१॥ भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
न्मीलनआददेस्वीचकार ॥ १ ॥ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्रिपुंड्रशरदभ्ररेखाकितत्वाच्चाकाशतलेउदितोदृशाचंद्रसूर्याग्निलक्षणनेत्राणांचयोबोधसमाधेःप्रबुद्धतांद्योतयामा
स ॥ यथासमुद्रकान्मेघसंपुटकाद्व्यावाभूमिसंपुटाद्वाउद्गतःअशूनाराशिरर्कौऽहर्द्योतयतितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कअंशुराशिरित्युत्वविषयेयत्वछादसम् ॥२॥ तत्रभगवास्तत्त्वबोधो
पयोगितयाउपायोपेयसारौप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथममननविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीच सत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुमीयताप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्र
प्रतीचिअनर्थवहिर्मुखत्वापादनेनसर्वानर्थमूलत्वमर्थयुष्मत्प्रत्यययोग्यमचिदशमाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशपवनःस्पंदतानयस्तापरजोजाड्यादिभाजकरोतितादृशमि
तिलमर्थोपमा ॥ ३ ॥ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यहेयमुपादेयचबह्वस्तितत्कुतोनादत्तेव्यतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ येनाश्रुतंश्रुतभवत्यमतमतमविज्ञातविज्ञातभवतीत्यादिश्रुतेरात्मद
र्शनेनैवसर्वद्रष्टव्यानांतत्त्वतोदृष्टत्वाद्दृष्टैरदृष्टैर्वाभ्रमैः समसहकिंप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविदः ॥ इहभातिविषये ॥ ४ ॥ उपात्ताइष्टार्था प्रहीणाअनिष्टाश्वचित्ताश्वासनहे

॥ ततोमुहूर्त्तेनहरोगौरीकमलिनीसरः॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरंविकासंबहिराददे ॥ १ ॥ दृक्कयोद्योतयामासमुखा
श्रीवसिष्ठउवाच॥
काशतलोदितः॥ बोधंसमुद्रकादर्कंअंशुराशिरिवोद्गतः॥२॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥मुनेमननमाहूयस्वसत्तैवाशुनीयताम्॥ त्वमर्थं
माहरानर्थंपवनःस्पंदतामिव॥३॥ द्रष्टव्यमिहयत्किंचितद्दृष्टंकिंसमंभ्रमैः॥ नहिहेयमुपादेयंचेहपश्यामितद्विदः॥४॥ शांत्यशांतिमया
नेतान्विकल्पान्दलयन्नसि॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक्॥ ५॥ इमांदृश्यदशामाशुबाह्यबोधायवापुनः॥ समाश्रि
त्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णींस्थितेनकिम्॥६॥इत्युक्त्वाबाह्यबोधस्त्वंमाभवेतित्रिशूलधृक्॥ प्राणेनेदंदेहगेहंपरिस्फुरतियंत्रवत्॥ ७॥ प्राण
हीनंपरिस्पंदंत्यक्त्वातिष्ठतिमूकवत्॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः॥८॥

तुत्वाच्छांतिमयास्तएवविपरीताविक्षेपहेतुत्वादशांतिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयस्त्वमेवधीर असिरसिअन्यथातुनधीरोसि॥ अतःआस्थिलाआस्थाविधायआत्मदृक्चाद्वी
रश्वभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कंदितचिदात्मस्वभावावस्थितिरेवमुख्य.कल्पइतिभावः ॥ ५ ॥ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तर्हितत्प्राप्तयेकंचित्कालश्रवणाद्यनुकूलांकतिपयामेवबा
ह्यदृष्टिमवलम्ब्यनिरंतरतत्त्वप्राप्तयेयतस्वनकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वेत्याह ॥ इमामिति ॥ बाह्यबोधाय सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा
सर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतौअलेपकत्वसमर्थनायसर्वप्रपंचबाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधायतूष्णीमात्मलाभप्रयत्नविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषा
र्थइत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्याकारदर्शनानामध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजचेतितदेवममत्याजयितुभगवान्प्रवृत्तइतिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ त्रिशूलधृक्इति
प्रागुक्तकल्पांतरमुक्त्वात्वबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोमाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वाव्याख्येयम् ॥ त्रुटितोवाग्रंथोत्रान्वेष्यः॥
तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायत्तेतिनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ॥ ७॥ देहस्यचालनीचलनानुकूलाक्रियाशक्तिःपावनीपवन
प्रयुक्ता ॥ सवेदनीशक्तिस्तुआत्मचितिरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्यांप्रतिष्ठायांभूमिकायांस्थितिःसासर्वेभ्य शैवशास्त्रप्रसिद्धपञ्चभ्यः श्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिरादिभ्यश्चलब्धगेभ्यस्तैरभ्यभिरुपास्तिफलभूम्लोकभेदगामेभ्यश्चदूरगा अतोहे
अगममापिवचसांगोचरविषयतांनसमायातिकिंतुस्वयमेवानुभूयतइत्यर्थ ॥ २४ ॥ त्रिभ्योजाग्रदादिमार्गेभ्य कल्पनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वसंख्यायाश्चातीतइतिएवंरूपोवेद
सनातनोनित्योनाम्न ॥ अतोम्यदार्त्तमितिश्रुतेरितिभाव ॥ २५॥ तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात्एतन्मयम् ॥ उपादानातीताद्द्वितीयसत्यसंवेदनात्तुइदंनेदच ॥ द्विविध
विकल्पातीतमित्यर्थ ॥ २६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ नेदमिति ॥ स्वस्यकोशउदरतद्वत् ॥ २७ ॥ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासतत्रहेतुमाह ॥ अद्वैतैक्यादितिद्वाभ्याम् ॥ प्रलयाब्धि
वदैक्याभावेपिस्वात्मनिसंक्षोभ स्यान्नेत्याह ॥ असंक्षोभादिति ॥ कुतोनसंक्षोभस्तत्राह ॥ घनचेतनयेति ॥ घनेपिसैंधवखण्डवत्सादिविकारस्तत्रसएवदृष्टस्तद्वर्तिकनस्यात्त
याह ॥ अविकारादित्यादिति ॥ आदिपदाद्विपत्तपरिग्रह ॥ चिरनित्याअपिकालाकाशादयोनित्यायस्मात्तादृशतया ॥ २८ ॥ सतामसतामपिशिशुकल्पितनक्षशिलाको

चिरमस्याप्रतिष्ठायांमवांध्वाध्वगदूरगा॥साममाप्यगवचसांनसमायातिगोचरम्॥२४॥त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितमुने॥
तिष्ठतस्मिन्पदेनित्यमितिदेव सनातन ॥ २५॥ एतन्मयमिदंविश्वंमुनेतन्मयवेदनात्॥सत्यसंवेदनाद्भेदनचनेदंमुनीश्वर॥ २६॥ नेदं
प्रवर्त्ततेकिंचिन्नेदंकिंचिन्निवर्त्तते॥शांतसमसमाभासमयंतस्वस्यकोशवत्॥२७॥ अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्घनचेतनयातया॥ अविकारा
दिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम्॥२८॥ चिद्घनत्वाच्छिशुशिलाकोशानांजगतामपि॥ मनागपिनभेदोस्तिसतामप्यसतामपि॥२९॥
समस्तंसुशिवंशांतमतीतंवाग्विलासत ॥ओमित्यस्यचतन्मात्रातुर्यासापरमागति ॥३०॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वा
नमलद्दक्परिणामतोस्मिन्पारेपदेममुपशांतरवाभिधाने॥तूष्णीमतिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धंविश्रांतवृत्तिरथतत्रमुहूर्त्तमीश ॥३१॥
इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंश सर्ग ॥३४॥ ॥७॥

शानांजगतामपिचिद्घनत्वान्मनागपिभेदोस्तीतिसमसमाभासमितिसूक्तमितिभाव ॥ २९ ॥ उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ समस्तमिति ॥ ओमित्यस्याक्षर
स्यविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेनकल्पितैश्चतुर्भिःपादैःप्रविभक्तस्यप्रणवार्धबिंदुशक्तिशांताख्यास्तस्याअर्धमात्रायामात्रास्तासुतुर्याशांताख्यासापरमागति ॥ तस्यांहिओ
तानुज्ञात्रनुज्ञा विकल्पाख्यामुस्थितिषुअविकल्पाख्यातुरीयतुरीयातापनीयश्रुतीपरमागतिश्रुत्यसावितितिभाव ॥ ३० ॥ ईश शिवइतिवर्णितमकारेणोक्तवानुपदिष्टवान्सन्अ
यअमनामसिद्धनमुनिनाचावध्यै स्फुरनयादिभिश्चसार्धंसम्यगुपशांतोरवःप्रणवार्धमात्रावरमभागोयभेतिव्युत्पत्त्याशांतरवाभिधानेअस्मिन्सर्वसंसारपारेतुरीयतुरीयपदेअम
लायादृग्भूमानदर्शिन्निर्विकल्पेनपरिणामनोविश्रांतावृत्तियस्यतथाविधःसन्तद्वसिष्ठाश्रमेमुहूर्तंतूष्णींनिश्चेष्टएवातिष्ठत ॥ मनसःपरमपदविश्रांतीतद्धीमसर्वेंद्रियचेष्टानांकु
ठीभावादितिभाव ॥ ३१ ॥ ॥ इतिवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि पू० चतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्वतदधिकारिणोजीवास्तेपांकामकर्मग्रामनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चैत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्वक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम समर्थ स्यात्नकश्चिदित्यर्थ. ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम् किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसंप्रसूयन्तेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानांधाताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसंप न्न सर्वेश्वरश्चशंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायंतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्व सत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्या ह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितत्तएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्व रूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ ए तमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्य मयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० महादेवस्यपूज्यसीमांतत्व कथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥२१॥महत्यपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मा दुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषांसत्वानांवलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत पुंसःप्रत्यक्षप्रतींद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य ॥ २३ ॥ सन्निधा नार्थमाह्वानप्रकाशनार्थंचमंत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमंत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव ॥ आदिपदात्प्रतिष्ठापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ तत एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणातदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंदुर स्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजंतुषुविदितसत्अभयप्रदयत्सर्वस्मादाद्यंयत्अयत्नतउपास्यतदजंपदंत्व मेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

तथ क्रियागमं मूलमाश्रयश्च विनश्यन् चिच्छक्तिस्तु न विनश्यतीत्याह ॥ विनश्यत इति ॥ ९ ॥ कुतो न विनश्यतीति तत्रोपपत्तिमाह ॥ मन प्राणमय इति ॥ लिङ्गदेहस्थस्तिन्नेइ इतिया
यत् ॥ प्रजायते निरावरणमभिव्यज्यते ॥ १० ॥ स्थूलदेहमात्रस्य तु न चिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादिति दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ सदपीत्यादिसार्धेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत
एवमर्थगतापि चिन्मायायाः स्वकारणत्वाल्लिङ्गदेहारम्भभावाच्च क्रियासु स्वतत्त्वबोधे चासमर्था लिङ्गदेहे अनादृतत्वात्तद्वृत्तिद्वारा तदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगेति ॥ भासाकारेणोच्छूना
द्यावादृद्दिरत्ते निमित्तादेहपटस्पन्दादिकमति समर्था ॥ प्रकाशाकारबोधात्तु मायाकल्कविमलास्वयमेव परमशिवपरमकल्याणैकपरमात्मस्वरूप एव तिष्ठत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अत एवा
भिव्यक्ताविशेषसत्तास्फूर्तिनिमित्तत्वादीश्वरतापातनदतिस्फुरत्वस्यादेवइतिविद्वल्लक्षणइत्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्या आभासनभिव्यक्तरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युत्कर्षविवहरिहरा

माभूतात्खादपिस्वच्छासत्सैवात्रकारणम् ॥ विनश्यत प्राणदेहौ वियोगान्मरुदेवच ॥ ९ ॥ चिदात्मा खादपि स्वच्छो न विनश्यति किं
भ्रमे ॥ मन प्राणमये देहे चित्तत्त्वं परिजायते ॥ १० ॥ मुकुरेत्वमलाभासंप्रतिबिंबं प्रवर्त्तते ॥ सदप्यग्रगतवस्तुप्रतिबिंबक्रियां विना
॥ ११ ॥ यथा नास्ति मलोपेते मुकुरे मुनिनायक ॥ तथा नास्ति गतप्राणे विद्यमानेऽपि देहके ॥ १२ ॥ सर्वगापि चिदुच्छूनबोधात्स्पंदादिक
रोति ॥ बोधात्कलंकविमला चिदेव परमं शिवम् ॥ १३ ॥ विदुर्देवं तदाभासं सर्वसत्तार्थदतया ॥ सहरि सशिव सोज सब्रह्मा ससुरेश्वर
॥ १४ ॥ अनिलानलचन्द्रार्कवपुस्स परमेश्वर ॥ स एष सर्वगो त्यात्मा चित्त्वं निश्चेतन स्मृत ॥ १५ ॥ देवेशो देवभृद्धाता देवदेवो दिव पति ॥
महाचित समुल्लासमुद्यतीव न केचन ॥ १६ ॥ येनामते जगत्येते ब्रह्मविष्णुहरादय ॥ परस्मात्परिनिर्याता ब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १७ ॥
कणा लघायस इव वारिधेरिव विंदव ॥ तेष्विव भ्रमभूतेषु जातेष्विव परात्पदात् ॥ १८ ॥ स्थितेषु भ्रमबीजेषु कल्पनाजालकत्वपु ॥ सहस्र
शतशाखेयमविद्यातिपीवरी ॥ १९ ॥

रिंखानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजो हिरण्यगर्भ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुख ॥ १४ ॥ चिरत्वनि सर्वचेतन्याकर ॥ १५ ॥ येनामके चममहाचित समुल्लासनि
रनिशयाभिव्यक्त्यापि न मूर्त्तनीव मिथ्यामोहपरवशा मन्यन्तेऽत एते जगति ब्रह्मविष्णुहरादय परमेशा प्रसिद्धा इत्यर्थ ॥ १६ ॥ यस्तु परब्रह्मैव सत्तद्दृष्टया गुणैक्येशाभिमानिन
एनेषु घटचारिकायायमाविर्भूता विस्फुलिङ्गश्चापालक्ष्यनइत्याशयेनाह ॥ परस्मादिति ॥ १७ ॥ उपाध्युपहितयाधाम्याभ्यां क्रमाद्दृष्टान्तौ ॥ इदं चाराशीयम्यवहारदशोक्तविम
र्शदशायामरतादीनामप्याविर्भावसगादि नेष्टानुपदोपदेशाद्ब्रह्मादिपस्य तिरोभावानामपि व्यवहाराभिमानक्रमेणोनिरिवमवासतीत्याह ॥ तेष्विवेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ कलंकविहायविमलस्पर्शः

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सागोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतद्विकारिणोजीवास्तेषांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानत्याद्दुक्रमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम·समर्थ स्यात्नकश्चिदित्यर्थ· ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत.अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसंप्रसूयंतेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणकारणानांधाताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसंप न्न·सर्वेश्वरश्चशंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम ॥ परस्परस्माज्जायंतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥सर्व सत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्या ह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितत्तएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्व रूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ ए तमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्य मयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०महादेवस्यपूज्यसीमांतत्व कथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥२१॥महत्त्वपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्यैर्महीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुति· ॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मा दुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषासत्वानाबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तत्परिचितवत·पुसःप्रत्यक्षप्रतीद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य· ॥ २३ ॥ सन्निधा नार्थमाह्वानप्रकाशनार्थंचमन्त्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमन्त्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव ॥ आदिपदात्प्रतिष्ठापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ तत एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणातदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआभोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ. ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यउर स्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजंतुषुविदितसत्अभयप्रदंयत्सर्वस्मादाद्ययत्अयत्नतउपास्यतदजंपदंत्व मेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंश सर्गः ॥ ३५ ॥

सर्वेभ्याद्वरात्तस्यसर्वाकारणषस्थिते ॥ सर्वास्यशाविशुद्धेश्वसर्वैश्वर्यमपश्यते ॥ १ ॥ यतएतमात्मानमालोक्यनभूय परिरोहतिततोहेतोदृष्टमात्र संसाररुजद्रावयतीतिव द मचार्तीड्टेसर्वस्यजगतइतीश्वर स्वामीनमिद्वुजलाखिव ॥ तथापश्रुति ॥ सदृष्टोमृत्युयातिन ॥ भूयाअस्मिन्गोपतीस्यातेति ॥ १ ॥ चिद्वातुचित्सारम् ॥ २ ॥ क्रियाशक्त्या परम्पम ॥ स्वसत्तयासर्वभावानांभावनसत्ताप्रदम् ॥ परमार्थतस्तुअकारणमभाव्यमभवात्मकम ॥ ३ ॥ चेतनौघानांसमबुद्धिवृत्तीनांचेतनप्रकाशक चेतनात्मनिजीवेप्यत सारभूतचननचिद्रूपं ॥ स्वचत्यग्भूतचत्यानांवासनेयानामपिचेतनंबुद्धिवृत्तिभ्यामिकृताभिव्यक्त्याप्रथयितारं चेत्यानांपरममधिष्ठानतत्त्वभूत भूरिभावनआत्मानमेवमायया बहुत्वनभावितवंतम ॥ ४ ॥ आलोकानांचक्षुरादीनामादित्यादीनांचालोकप्रकाशकम ॥ तच्चक्षुषश्चक्षुज्योतिषांज्योतिरितिश्रुते ॥ अनालोक्यचक्षुरूपायाप्रकाश्यम् ॥ अलोक मलौकिकम ॥ आलोकप्रकाशम ॥ एकमसर्वाजगीजांघालनास्थितम ॥ ५ ॥ नचिद्यनेसत्पृथिव्यमअस्सद्वाप्याकाशाचयम ॥ सत्यनभ्यावहारिकणासत्येनप्रातिभासि

॥ श्रीइश्वरउवाच ॥ ॥ ततश्चिद्रूपमेवैकमर्वमत्तांतरास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धदेवरुद्रेश्वरविद्धु ॥ १ ॥ बीजंसमस्तबीजानांसार
समारमस्तते ॥ कर्मणांपरमकर्मचिद्वातुविद्धिनिर्मलम् ॥ २ ॥ कारणकारणौघानामकारणमनाविलम् ॥ भावनभावनौघानामभा
व्यमभवात्मकम् ॥ ३ ॥ चेतनचेतनौघानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वचेत्यचेतनंचेत्यपरमभूरिभावनम् ॥ ४ ॥ आलोकालोकममलम
नालोक्यमलोकजम् ॥ आलोकबीजबीजौघंचिद्वनविमलविद्धु ॥ ५ ॥ असत्यसन्मयशांतंसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्तादिसत्तां
तेचिन्मात्रंविद्धिनतरत् ॥ ६ ॥ स्वयम्भवतिरागात्मारजकोरजनंरज ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुड्यंभवतिमहितम् ॥ ७ ॥ अस्मिंश्चिच्चेत
मिस्फारेजगन्मरुमरीचय ॥ स्फुरिता प्रस्फुरिष्यतिप्रस्फुरतिचकोटय ॥ ८ ॥ स्वसत्तामात्रसंपन्नपदमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचसं
पन्नमन्यद्वैण्याद्विवानले ॥ ९ ॥ गर्भीकृतमहामेरुपरमाणुसमविद्धु ॥ आच्छादितमहामेरुपरमाणुसमंविद्धु ॥ १० ॥ गर्भीकृतमहा
कल्पोनिमेषोमावुदाहृत ॥ आक्रांतकल्पेनानेननमत्यक्तानिमेषता ॥ ११ ॥ वालाग्रकादप्यणुनाप्यामानेनाखिलामही ॥ सनाब्धि
वर्मेनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अकुर्वन्नेवसंसाररचनांकलितागत ॥ कुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन ॥ १३ ॥

केनचावस्थायप्रपणविवर्जितम ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताकारणाव्याकृतसत्तातयोरनेनाधेनतसाक्षियथिन्मात्रमतदेवसिद्धीस्यथ ॥ ६ ॥ रंजनबीजावस्थायांरागात्मा वि षयम्भौचित्तभोभकत्वाद्रजक विषयसंबंधेरजनम ॥ तद्वियोगचित्तमालिन्यहेतुत्वाद्रज आकाशअमूर्तरूपोपिकुड्यमूर्तचिभादिरंजितभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्स्वतेज सि ॥ ९ ॥ अतएवअणोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुति सर्वविरुद्धधर्माणांतत्समावेशाद्वर्शयतीत्याशयेनाह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भीकरणगौणमितिशंकावारणायाच्छादितेत्य पेनव्याख्यानम ॥ १ ॥ कालोप्यस्मिन्विरुद्धधर्मौस्यमविरुद्धमित्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ आक्रांत सर्वतोव्याप्त कल्पोपिपरार्धांतकालोयेन ॥ अथापिमात्रवर्षीनकृतम् ॥ ॥ ११ ॥ उक्तमर्थप्रपंचि ॥ वालापेत्यादिना ॥ १२ ॥ १२ ॥

१ पठमार्गानिकर्णिसार

महाकायोब्रह्मांडशरीरः ॥ १४ ॥ अद्यशब्दवाच्यषष्टिघटिकात्मकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्त्तमात्रात्मा ॥ परमार्थतस्तुनवाआद्यंमुहूर्त्तेनवाअद्यनापिप्रात. ॥ अद्यप्रातरादिश ब्दानायदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणातदासैवसतत्तच्छब्दयोग्यइत्यर्थ. ॥ १५ ॥ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥ भिंडिमिति ॥ १६ ॥ तथासत्यसार्थकवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तसर्वंपिंडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याह॥नतदस्तीति ॥१७॥ अयमेवप्रह्वादेनापिप्राग्दृष्टत्वाप्रणतइति स्मारयन्नुपसहरति ॥ यस्मिन्निति ॥ १८ ॥ यत्रारोपादसतोपिसत्ताभवतीतियदुक्तंसतसंभावनायथायत्रानर्थकाअपिश्लोका सार्थकाभवतीतिदृष्टांतप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थ कश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानांशब्दानामर्थश्री.सत्यरूपिणीतिउत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि र्वाण०पू०षट्त्रिंश सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सद्योगादसतांसत्ताशिवस्यानंतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्नृत्यंचात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरेइत्यादिकानांसर्गा तोदाहृतश्लोकप्रभृतीनांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीसत्यप्रायाभवतितस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्यमणे.समुद्गकेसंपुटप्रायेमायाशबलेसर्वेश्वरेकाविमलाभासाःशक्तयोनक चतीतिपरेणान्वय ॥ तस्यश्लोकस्यलोकत परमार्थतश्चयथासत्यार्थतातथावर्ण्यते ॥ तत्रलोकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोनेनवर्ण्यते ॥ पल्लवैःकिसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्ला

द्रव्यमप्येषनिर्द्रव्योनिर्द्रव्योपिहिद्रव्यवान्॥ अकायोपिमहाकायोमहाकायोप्यकायवान्॥ १४॥ अद्याप्येषसदाप्रातःप्रातरप्यद्यतां गतः॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्चवासदा॥ १५॥ भिंडिभिंडिंखिलेमत्तापुरुपिच्छिलिसालघम्॥ विविच्चलित्सदालोकालासोगु लुगुलुःशिली॥ १६॥ इत्याद्यनर्थकंवाक्यंतथासत्यंसएवच॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयंत्त्वसौ॥ १७॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वं सर्वतश्चयः॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः॥ १८॥ यत्रांतरालगहनेनविलासवत्याहेलाविलोलघनर्सजितयामलेन॥ मल्लेन पल्लवदलामलमालितानांलक्ष्मीलताविरलितावलितेवमुष्टिः॥ १९॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०परमेश्वरवर्णनंनामषट्त्रिंशः सर्गः॥३६॥ ॥७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥इत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणी॥ तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्गके॥१॥

नैर्मालितानालतानामल्लेनकांतेन सर्वतोलताभिरालिंगितेनेतियावत् ॥ अतएवांतरालेषुस्कंधकोटरशाखांतरालेषुगहनेनदुष्प्रवेशेनदुरारोहेणेतियावत् ॥ स्वयंचामलेनअम्ला नेनानेनतरुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्याविलासवत्याहेलयाअवहेलनेनविलोलानितरलितानिघनानामेघानाविद्युत्सवलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौंदर्यातिशयविभ्र मसर्जितानियया ॥ गर्जितयेतिपाठेसौंदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानियस्येतियोज्यम् ॥ तथाविधयास्वलक्ष्म्यावृक्षांतरेषुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धालक्ष्मीलतास्वात्मन्ये वोपसंग्रहाद्वलितासंकोचितामुष्टिरिवाऽविरलिताघनीकृत्वेत्यर्थ. ॥ अथवाभगवान्विष्णुरत्रवर्ण्यते ॥ पल्लवैर्दलैश्चामलयावनमालयामालितानांपुरुषाणांमध्येमल्लेनश्रेष्ठेनाम लेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन अंतरालेजठरेचतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेनविष्णुनाजगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्वदेवहेलाविलोलघनगर्जितयास्वदेहलक्ष्म्या स्वमालिंगतीलक्ष्मीलक्षणाललनापिवलितामुष्टिरिवाविरलिताअपृथक्कृतेत्यर्थ ॥ परमार्थतोप्यंतरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्रायै.सूक्ष्म भूतैस्तत्कार्यैर्दलप्रायै.स्थूलभूतैर्भुवनमदैश्चमालितानांजगतांयालक्ष्मीलतासाहेलयालीलयानभसिविलोलानांघनानांगर्जितमिवगर्जितंयस्यास्तथाविधयामहावाक्यश्रुत्या

१ नयन्त्वषेतिक्वचित्पाठः २ भुवनामादैरित्यपिक्वचित्पुस्तकेपाठ. ॥ इदंपाठद्वयमपिमूलाननुगुणत्वाद्विचारणीयम्

विलसनविलासस्तत्स्याममविपाकरिण्यामङ्केनप्रतिमच्छुनाद्नायव्रलितामुष्टिरिवअविरलिताविवेकघनीकृता ॥ एवमर्थांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यसुधीभिरूह्यानि ॥ इत्यादि
षानामिस्यप्रआदिपदादनर्थकत्वेनप्रसिद्धतमानिजरद्गवदशावाडिमादिवाक्यानिगृह्यते ॥ अरद्गव कम्बलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि ॥ मब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामा
राजभृत्यमायांलशुनस्यकोर्घ ॥ अस्यापिलौकिक पारमार्थिकोवार्थोप्रसत्तयैवकल्पयितुशक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकस्तावत् ॥ कश्चि मद्रदेशज कम्बलपादुकाभ्यामुपल
क्षितोजरद्गवसादृश्याज्जरद्गवोवाह्लीक स्वयगृहद्वारिस्थित सम्मद्रकाणिमद्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायतिमकाचिल्लशुनचिकित्स्यरोगयुक्तेनपुत्रेणसहलवणाकरप्रतिकेनचिदावश्यक
नकार्येणगमिष्यतीतभपुत्रजीवनकामाब्राह्मणीलवणाकरादयमागतइतिलोकेभ्यःश्रुत्वाहेराजन्नितिसबहुमानसंबोध्यभृत्यमायांलवणाकरेलशुनस्यकोर्घ किंसमर्घलशुनमुतम
हर्घमितिपृच्छतीत्यर्थ ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कम्बलसदृश्याअविषयापादुकामायेणलिंगदेहेनचचक्षुरादिद्वारिविषयभोगार्थस्थितोजरद्गवसदृशोजीवोवैषयिकाण्येवमद्रका
णितीपृथगरिमगल्गीतानिवहिर्मुखागायतितनमनागपिस्वतत्त्वविदक्षतेनमतादृशमुपलभ्यपुनाश्च संसारनरकात्त्रायतइतिपुत्रोब्रह्मात्मतावोधस्तत्कामाब्राह्मणीवब्राह्मणीश्रुति पृ
च्छति हेराजन्स्वयज्योतिष्ट्वेनविराजमानस्व चैतन्येनसर्वजगद्रञ्जयश्चहआत्मन्भृत्यमायासर्वाविपाकामकर्मबीजअविनाशकत्वाल्लवणाकरापरप्रायेत्वत्स्वरूपेपरमशुद्धेअत्यताप
विभ्रत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्यभोग्यस्यकोऽर्घोमौल्यविचारस्तव ॥ तस्मात्परित्यज्यबाह्यदृष्टिस्त्वात्मारामोभवेत्याशयेनकोयमात्मेतिवयमपास्महे कश्चन सआत्माकिंका
रणप्रसवकुल स्वजातादित्यादिपृच्छतीत्यर्थ ॥एवंदशदाडिमादिवाक्येष्वप्यर्थसत्ताऊह्या ॥ भिद्विभिद्विमितिश्लोकस्यतुबालमत्ताद्यव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैरर्थ

कानामविमलाभासास्तस्मिन्परमचिन्मणौ॥ नकचंतिविचिन्वतिविचित्राणिजगतिया ॥२॥ एषाबीजकणांतस्याचित्सत्तास्ववपुर्म
यम्॥ लब्ध्वात्मकालवाय्वादिकरोत्यंकुरमोदनम्॥ ३॥ फेनावर्तविवर्त्तांतवर्त्तिनीरसरूपिणी॥ कठिनेंद्रियसंबंधेकरोतिस्पदमंभसाम्
॥४॥ एषाकुसुमगुच्छेपुरसरूपेणसंस्थिता॥ कचतिघ्राणरंध्रेषुकरोतिपरिफुल्लताम्॥५॥ शिलांगस्थाशिलांगाभामसतींसत्यतापदम्॥
सगाधारदशांधत्तेगिरींद्र स्थितिलीलया॥६॥ पवनस्पंदकोशात्मरूपिणीवत्वगिंद्रियम्॥ ससाधयत्यात्मसुतपितेवात्मतयातया॥७॥

वत्ता ॥ अनुकार्यस्यत्वव्यक्तत्वादेवनवाच्यमेति ॥ १ ॥ याबीजशक्तयोजगतिविविच्यतिआरोपयतिता शक्तय कानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचतिनाविभवति ॥ २ ॥
ता शक्तीरवयुत्योदाहरति ॥ एपत्यादिना ॥ बीसादिबीजकणांतस्याएषापरमेश्वरीचित्सत्ताक्षेपेपरिष्कृतमृत्कालवाय्वादिसहकारिकारणानिलब्ध्वाप्रथममंकुरंकरोतिक्रमेणतंडु
लीभूयसाक्षात्पुरुषभोज्यमोदनंकरोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ फेना आवर्त्ता विवर्त्ताश्चअंतर्वर्तिनोयस्या तेष्वंतर्वर्तिनीअनुगतावारससामान्यरूपिणीऐश्वरशक्ति कठिनशिलातलादि
संबंधेनिम्नदेशोपसर्पणलक्षणजिह्वेंद्रियसंयोगेतूदरोपसर्पणरूपस्पंदंकरोति ॥ ४ ॥ रसरूपेणमकरंदसंवलितगंधरूपेण ॥ नासापुटयो परिफुल्लताम् ॥ ५ ॥ शिलांगाप्रतिमात
दाभामाशिलाव्यतिरेकेणपृथगसतीम्॥ व्यावहारिकसत्यतापदम् ॥ स्रज्यतइतिसर्ग कार्यंतदाधार शिलेतिभवविकल्पदशामविकृतैवधत्ते॥ यथाअविकृतोगिरींद्रस्तृणवृक्षल
तादिकाधाराणिधत्तेतद्वदित्यर्थ ॥ ६ ॥ एवपवनलक्षणोयःस्पंदनात्सर्वक्रियाणांकोशस्तदात्मस्वरूपात्वगिंद्रियंस्पर्शोपग्रहणायससाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतस्व
कार्येप्रवर्त्तयतितद्वत् ॥ अनयारीत्यादीद्रियांतरेष्वपिप्रवृत्तिशक्तयोबोध्याइत्यर्थ ॥ ७ ॥

१ विस्वत्तानुशिलांगाभामितिपाठःपुस्तकद्वयेउपलभ्य ॥ मूलस्थपाठेनुचिन्मसेतिविशेष्यमुपक्रमलभ्यंबोध्यम्

यथाप्रवृत्तिशक्त्यासंसरतितथानिवृत्तिशक्त्याअशेषस्यजगत साराणासत्तानासंपिंडएकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपायै स्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतिनेतीतिस
र्वप्रतिषेधेननकिंचित्त्वशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्यतत्कार्थैयत्तामवधारयति ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चईश्वरश्चसदाशिवइत्युक्त
र्षपरंपरायापंचममीशानसदाशिवमभिव्याप्यनियति सर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्ति. ॥१०॥ कथतन्नियति स्वयभवतीतिचेन्नियमेनतथाहेतुत्वादित्याह॥ साक्षिणीति॥
स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आभासेज्योतिषि ॥ ११ ॥ आकाशनगरगधर्वपुरतत्रत्यनाट्यमंडपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्राति
स्विकप्रकारभेदप्रश्न ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोकामयतबहुस्यामितिश्रुते.प्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तातततोव्योमाभिव्यक्तौतत्सत्तातत्रकालात्मन सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्तासतो

अशेषसारसंपिंडमध्यात्मानंस्वसिद्धये॥ भावयित्वानकिंचित्त्वमिवखत्वंकरोत्यलम्॥ ८॥स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे॥ ध
त्तेकल्पनिमेषांकंकालाख्यममलंवपुः ॥ ९ ॥ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इदमित्थमिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम्॥ १०॥
साक्षिणिस्फारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः॥ सत्येतस्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः॥ ११ ॥ परमाकाशनगरनाट्यमंडपभूमिषु॥ स्वश
क्तिवृत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवत्स्थिता॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः॥ साक्षिताकाच
किंतासांवृत्तंस्यात्किंयदेवतत्॥१३॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः॥सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्याना
कृतेरपि॥१४॥ इच्छासत्ताव्योमसत्ताकालसत्तातथैवच॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत॥१५॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृ
ताकर्तृतापिच॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः॥ १६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शक्तयःकुतएवैतास्त्वंकथमासुच॥
उदयश्चकथंदेवभेदाभेदश्चकीदृशः॥ १७॥

नियतसस्थानभूतभौतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यज्यतेतासुसर्वास्वनुगतामहासत्तेतिभावः॥ १५॥ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वाजीवसाधारणांस्तानाह ॥ ज्ञानशक्ति
रिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिवृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवांतरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपिजीवेस्तितथापिज्ञानेश्वरवत्क्रियाविनास्वविषयसाधयतीतिक्रियाशक्तिपर
वशातत्रैवांतर्भूतेतिभाव. ॥ इतिसामान्येनपरिगणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकानामिति ॥ एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥ अ
द्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्तदुर्वचदूरेशक्त्यवांतरभेदवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तितद्वतोर्भेदोभेदश्चविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्ति
कइत्यर्थः॥ १७॥

मायिकविकल्पकल्पनामपुक्तचिद्देवाएवशक्तयइत्युच्यतेतेवस्तुत शिवादभिन्नाएवेतिमकश्चिद्विरोधइत्याशयेनेश्वर समाधत्ते ॥ शिवस्येति ॥ अनन्तरूपस्येति ॥ मायाछित्स्व रूपताऽनंतंशिवगुणत शक्तिनःकार्यतश्चानंतंकुर्वाणातस्यामत्यवर्धयतीवनमुषिहतीतिभाव ॥ मनागपिविकल्पनाभिन्नानवस्तुनइत्यर्थ ॥ १९ ॥ विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तर गादिभेदविकल्पैर्बहुरूपकमिवबहुरकम ॥ १९ ॥ ऋतुमासादिकालनियतिक्रमेणपरिशिक्षितानटाइव ॥ २० ॥ पराभिधानापरार्धद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवांतरकल्प तस्तपरूपा ॥ सार्ईश्वरस्यक्रियेतिकृतिर्यमइतिअथवाइच्छेतिकामवाविन कल्पयतुअस्माभिःकलनामावत्वात्काल कल्पनात्कल्पइति विकल्पपर्यायनामभिरेवकृताभिधे त्यर्थ ॥ २१ ॥ तस्यांकालशक्तौनियतिपदव्युत्पादयति ॥ आमहेति ॥ द्विविधोहिनियमः ॥ इदमित्थसस्थानमित्याकारनियमोविकारनियमश्च ॥ तथाचआतृणआमहारु

श्रीईश्वरउवाच॥ ॥शिवस्यानंतरूपस्यएषाचिन्मात्रतात्मन ॥ एषाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्भिन्नामनागपि॥ १८॥ ज्ञत्व कर्तृत्वभोक्तृत्व साक्षित्वादिविभावनात् ॥ शक्तयोविविधरूपधारयतिबहुदकम् ॥ १९॥ एवंजगतिनृत्यतिब्रह्मांडेनृत्यमंडपे॥ कालेननर्त्तकेनेवक्रमेण परिशिक्षिता ॥ २०॥ यैषापरापराज्ञासासैषानियतिरुच्यते॥ क्रियाधृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा॥ २१॥ आमहारुद्रपर्यंत मिदमित्थमितिस्थिते ॥ आतृणापद्मजस्यदंनियमान्नियति स्मृता॥ २२॥ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरिमार्जिता॥एषानृत्यतिवैनृत्य जगज्जालकनाटकम्॥ २३॥ नानारसविलासाढ्यंविवर्ताभिनयान्वितम् ॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्त्तघर्घरम् ॥ २४॥ सर्वर्तुकुसु माकीर्णधारागोलकमंदिरम् ॥ भूयोभूय पतद्रूपभूरिस्वेदजलोत्करम् ॥ २५ ॥ पयोदपल्लवालोलनीलांबरकृतभ्रमम् ॥ पूर्णसप्तसमुद्रस माब्धिरत्नौघवलयाकुलम् ॥ २६ ॥ यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासितांबरम् ॥ मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम्॥ २७॥ भ्रम च्छशिमणिप्रोतगंगामुक्ताफलत्रयम्॥ सदृष्टादृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम् ॥ २८॥ अनारतरणल्लोकालंकारकोमलम् ॥ भू रिभूतलपातालनभस्तलपदक्रमम्॥२९॥

द्रपर्यंतंद्वितीयस्त्वातृणमापद्मजस्यंवमित्युभयथानियमनान्नियतिराख्यायेत्यर्थ ॥ २२ ॥ यावत्तत्त्वबोधेनापरिमार्जितातावन्नृत्यतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ तन्नृत्येनाटकलक्षणानि दर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पःप्रलयस्तल्लक्षणेनाब्धोपरमक्षणेषूत्ताविपुलाघातवाविताअनेकेपुष्करावर्त्ताख्यामेघाण्वघघरावायभेवायथ ॥ २४ ॥ धारावधारालघुक्त मर्माङ्गोरकमेवमहानाट्यमरिरंपस्य ॥ २५ ॥ पयोदामेघाण्वपल्लवास्तामानालीरालोलयन्नीलमंबरमाकाशतदेवश्लेषान्नीलवस्त्रेनकृतादिनराभ्यादिमानावेषममायम सप्तद्वीपनिर्मितेःसमाब्धिलक्षणे रत्नौघसंचितवलयैराकुलम ॥ २६ ॥ मज्जनवलयसिरोधानं उन्मज्जनमुद्राठमताभ्याभ्यपाथिकुलाद्रिकुलाभ्येवशेखराणिशिरोपाभियथ ॥ २७ ॥ मुक्ताफलत्रयपदेनहारमयंलक्ष्यते ॥ २८ ॥ लोकाजनाभुवनानितान्येवलक्षणीरलंकारैःकोमलंमंजुलम ॥ पीकम्पंतइतिपदक्रमान्तदीपावविन्यासस्थानभेदाः ॥ २९॥

मग्नाअस्तमिताउन्मग्नाउदिताश्चमहत्योभास्वरास्ताराएवधर्मकणोत्कराःस्वेदबिंदुसमूहायत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोःस्पंदैःस्मितैरीषद्धास्यैःस्फुटंव्यक्तीकृतंनभोलक्षणंनटीमुखंय त्र ॥ ३० ॥ ब्रह्मांडपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्योयत्र ॥ लुठत्.असुरव्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकातरव्यूहाएवध्वनतःमुक्तागुफितद शाउत्तरीयांतरीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदुःखयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावाःस्थायिभावाअभावास्तद्भिन्नाविभावाःसंचारिभावारसांतराणिशृंगारादिरसभेदा श्चयंत्र ॥ स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानांरसत्वमित्यालंकारिकसिद्धांतादितिभावः ॥ ३१ ॥ एवंनाटकंवर्णयित्वातद्द्रष्टारविमर्शैस्वमात्रपरिशेषपरमात्मानंदर्श यति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारैःप्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तंभरोमांचादिविकारैश्चवलितेनियतेर्नट्याअस्मिन्संसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारेविलासेसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टाप्रभु

मग्नोन्मग्नमहानेकताराघर्मकणोत्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितस्फुटनभोमुखम् ॥ ३० ॥ कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥ लुठल्लोकांतरव्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्विकारवलितेनियतेर्विलासेसंसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदोदितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० नियतिनृत्यंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएषसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ १ ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयमः ॥ २ ॥ बहिरंतश्चसर्वात्मासदास्वात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्परिपूज्यते ॥ ३ ॥ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रोष्यस्यंतःक्रमंततः ॥ ४ ॥ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगेहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यंदेहावबोधात्मपरंयत्नात्पवित्रकम् ॥ ५ ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्थानीयःअयमप्रत्यगूपःपरमेश्वरएकएवस्थितःसचतयानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेनपूजनम ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यविमुक्तिफलमीर्यते ॥ १ ॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः ॥ १ ॥ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारेणपूजनेसर्वदेवपूजनमतर्भवतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मतामाह ॥ घटेइति ॥ २ ॥ विविधेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यंतरभेदेनक्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ शास्त्रोक्तसंस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्च पवित्रकमपिदेहगेहंयत्नात्त्याज्यम ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपंपरपवित्रकंयत्नात्परिशोध्यग्राह्यमितिशेषः ॥ ५ ॥ पूजनसाधनक्रियाचध्यानमेव ॥ ६ ॥

१ विशिष्टादर्शआद्यचिद्रदफलितम् ॥

समस्तानामाभासानांसूर्यादितेजसांबुद्धिवृत्तीनांचभासनम ॥ अहंतायाः सारंशोधितमंतस्यचिद्व्योमप्रकाशम ॥ ७ ॥ आकाशादपिविपुलाभोगाकंधराकंठादूर्ध्वभागोयस्य ॥ अनंतोयःअधस्तनाकाशकोश सपादसरोरुहेयस्य ॥ ८ ॥ नानाविधेपुपरितोब्रह्मांडेषुयसत्यादयोमहांतोलोकास्तविग्भुजगृहीतानिपरमायुधानियस्य ॥ ९ ॥ तर्हिनेर्विकल्पब्रह्मांडासानेत्याह ॥ तत्कारणेति ॥ प्रकाशरूपपरमाकाशात्तमस पारग स्वयमपारोविग्रह स्वरूपंयस्य ॥ १० ॥ इयमप्यधस्तनादिब्रह्मांडभेदेनब्रह्मेंद्रादिभेदादुपपाद्यम् ॥ ११ ॥ भूतत्रियंसनुविधभूतशोभाम् ॥ त्रिजगद्गतसर्वपदार्थचेष्टनायरचितायभरअनेनइच्छाद्या शक्तयस्तस्यशरीरगानाड्यश्चिंतनीया ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रूपभेदैरनमानोपदा

चिद्रूपसूर्यलक्षाभसमस्ताभासभासनम् ॥ अतस्यचिद्व्योमप्रकाशस्वमहंतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥ अनंताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ॥ ९ ॥ तत्कोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥ अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥ ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ॥ ११ ॥ इमांभूतत्रियतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररज्जव ॥ १२ ॥ इच्छाद्या शक्तयस्तस्यचिंतनीया शरीरगा ॥ एषदेव सपरम पूज्यएषसदासताम् ॥ १३ ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वग सर्वसंश्रय ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थित ॥ १४ ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयम ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रह ॥ १५ ॥ विवर्तितजगज्जाल कालोस्यद्वारपालक ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलम् ॥ १६ ॥ देहकोणोस्यकस्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतम् ॥ विचिंतयेन्महादेवंसहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥ सहस्रशिरसशांतसहस्रभुजभूषणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् ॥ १८ ॥ सर्वत स्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णंसर्वत्रमननान्वितम् ॥ १९ ॥ सर्वतोमननातीतसर्वत परमंशिवम् ॥ सर्वदासर्वकर्तारंसर्वसंकल्पितार्थदम् ॥ २० ॥ सर्वभूतांतरावस्थंसर्वसर्वैकसाधनम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्तत ॥ २१ ॥ विधानमर्चनस्येदंशृणुब्रह्मविदांवर ॥ स्वसंविदात्मादेवोयंनोपहारेणपूज्यते ॥ २२ ॥

नामाधारोवाप्यस्तत्रैवपरित्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायासत्तात्मापीकविग्रह ॥ १५ ॥ द्वारपालक अविशुद्धिकालेमनसोंतःप्रवेशनिरोधकोविशुद्धौतुप्रवेशानुकूलइति ॥ ॥ १६ ॥ स्वांगमायाशबलरूपेअवयवतामेकदेशताम ॥अथवासर्वप्राणिनांश्रवणेक्षणशिर पाण्यादयवयवास्तस्यैवेतिविश्वरूपंचिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तथाचिंतनेप्यसंभावनास्तुतस्यमननातीतत्वमेवेत्याह ॥ सर्वतइति ॥ २० ॥ सर्वस्यएकसाधनंसत्तास्फूर्तिप्रदम ॥ इतिउक्तप्रकारेण ॥ २१ ॥ उपहियमाणस्तुपहारोगंधपुष्पादिस्तेन ॥ २२ ॥

तदेवप्रपंचयति ॥ नेति ॥ २३ ॥ इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः ॥२४॥ अखण्डसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वोक्तंचिंतनमप्येतदगमितीयमेवसर्वपूजा भ्य प्रधानेत्याशयेनाह ॥ एतदेवेति ॥ २५ ॥ अस्या.कालनियमोपिनास्तीतिसैवदैवकार्येत्याह ॥ पश्यन्निति ॥ २६ ॥ उक्तज्ञानधारात्मनाध्यानामृतेन ॥ २७ ॥ परमास्वाद युक्तेनेति ॥ अयभाव.॥ पुष्पादिविषयार्पणंहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणंकिंतुपरंपरयाल्पतरतदीयसुखाभिव्यंजनक्षुधितस्यव्रीहिमुष्ट्यर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥ इदंतुप्रतीचःस्वयमेवशोधनेननिरतिशयानंदरूपताभाविर्भाव्यतस्यनित्यंनिरतिशयस्यात्यंतैकरस्येनशिवायार्पणरूपपूजनंपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशदेवस्यानुरूपपूजन

नदीपेननधूपेननपुष्पविभवार्पणैः॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः॥ २३॥ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः॥ नित्यमक्लेशल भ्येनशीतलेनाविनाशिना॥२४॥ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता॥ २५॥ यदनारतमंतस्थशुद्ध चिन्मात्रवेदनम्॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥ २६॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत्॥ ध्यानामृते नसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम्॥ २७॥ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमैर्हितैः॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंत्वस्यसमीहितम्॥ २८॥ ध्यान मर्घ्यंचपाद्यंचशुद्धसंवेदनात्मकम्॥ ध्यानसंवेदनपुष्पसर्वंध्यानपरंविदुः॥२९॥ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो॥ ध्यानात्प्रसाद मायातिसर्वभोगसुखश्रियः॥३०॥ अयमात्मामुनेभुंक्तेदेहरूपोगृहेयथा॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेषांस्तुत्रयोदश॥३१॥ मूढोपिपूजयि त्वेशंगोप्रदानफलंलभेत्॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमितिप्रभुम्॥ ३२॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ पूजयित्वास्व मात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम्॥३३॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना॥ ३४॥

समीहितनपुष्पादीत्यर्थ.॥२८॥ अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैवसर्वोपचारसिद्धिरित्याह॥ ध्यानमिति॥ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनचैतन्यंपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम्॥ एवसर्वमुपचा रसंवेदनमेवविदु.॥ असंविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति॥ २९ ॥ प्रसादस्वरूपाभिव्यक्तिम्॥ किंततस्तत्राह॥ सर्वेति॥ सर्वेषामनुष्यादिहिरण्यगर्भांतानांभोगसुखश्रियः॥ अयप्रसन्नआत्माभुंक्तेइतिपरेणान्वय.॥ योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्॥ सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहेतिश्रुते ॥ ३० ॥ यथादेहरूपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुंक्तेतद्वत्॥ ते नापिविषयसंस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात्॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामंतर्भावादितिभाव.॥ इदानींतत्त्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितत्कुल्क ल्पानुसारिफलोत्कर्षमाह॥ ध्यानेनेत्यादिना॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ननुघटिकार्धध्यानेअश्वमेधसहस्रफलचेद्घटिकाध्यानेततोप्यधिकफलसाध्यम् ॥ तत्कथमेकराजसूयफलकीर्त्तनम ॥ नह्यश्वमेधाद्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ बृहदारण्यकेशु
ग्युपश्वकम्वश्वमेधयाजिनोगच्छन्तीतिद्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यान्ययंलोकइत्यादिनापृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वातत परतस्तयावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकाया पत्रताश
नेनरणाकाराइन्द्रिमह्नाश्वस्वपरद्वयसंधिमुक्त्वातानिंद्र सुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्सान्वायुरात्मनिस्थित्वातत्रागमयत्यत्राश्वमेधयाजिनोभवन्तीत्यश्वमेधयाजिनांब्रह्माण्डस्वपरस
विद्वारायायुनावहिर्निसायस्यसकमकस्योत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् ॥ असत्कृत्याश्वमेधाध्यानपरपुण्यपापयोरितिप्रसिद्धे ॥पूर्वरामायणेइल्लोपाख्याने नाश्वमेधात्परोय
ज्ञ प्रियप्रियमहात्मनइतिश्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकइतरकर्मिणांधूमादिमार्गेणचन्द्रमण्डलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिनएकस्यत्वर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकावाप्तिरितिसिद्धांता धि
करणाच्चाश्वमेधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेत् ॥ नैपदोप ॥ परस्यपवाविरोधेनाबाधकत्वादेवोपपत्ते ॥ यद्यघटिकार्धपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलतत्रघटि
कामात्रपूजननतस्यद्विगुण्यमात्रमेवतत्रराजसूयफलस्वाराज्यलक्षणमूयमाणमितरयामश्वमेधयाजिनांस्वाराज्येपर्यवस्यतीतिप्रजाप्योराज्ञइवमहाप्रयोगोत्कर्षोघटिकापूज

घटिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयलभेतसः ॥ मध्याह्नपूजनादित्थंराजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥ दिवसंपूजयित्वैवपरेधाम्निवसेन्नरः ॥ एषां
सोपरमोयोगएषासापरमाक्रिया ॥ वात्यस्यपूजनंप्रोक्तमेतदुत्तममात्मनः ॥ ३६ ॥ एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुर्यस्त्वाचरिष्यतिन
रःक्षणमप्यखिन्नः ॥ तंवंदयिष्यतिसुरासुरलोकपूगःप्राभास्पदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन् ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
वात्यपूजननामाऽष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ पावनंपावनानायत्सर्वतमसांक्षयः ॥ तदिदानींप्र
वक्ष्येहंमतंपूजनमात्मनः ॥ १ ॥ गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रतःस्वपतोपिच ॥ सर्वाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकात्वियम् ॥ २ ॥ नित्यमेव
शरीरस्थमिमंध्यायेत्परंशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्त्तारंस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३ ॥

कस्यसिध्यति ॥ नचाघ्रातकर्कौशिम्यन्यायाश्रयणमुक्तम् ॥ वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ तथाचेदृशेविषयेमहाभाष्येउक्तम् ॥ असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभवतिअस्तिचसंभवो
यदुभयस्याविति ॥ नाप्यपच्छेदाधिकरणन्यायावसरः ॥ अदक्षिणत्वसर्ववेदसदक्षिणत्वयोरिवब्रह्मलोकतास्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषद्योतनायतुशब्दः ॥ ३५ ॥
दिवसमिति ॥ चिरकाध्यानानोरयावश्यभावादितिभावः ॥ ३६ ॥ उक्तांबाह्यपूजांप्रशंसन्नुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ हेआत्मनइतिप्रेमातिशयेनप्रसिद्धसंबोधनम् ॥ एतदुक्तल
क्षणपूजनयस्तुनरःअविघ्नोविक्षेपखेदशून्यः सन्क्षणमप्याचरिष्यतितंक्रमात्सर्वबंधमुक्तमतएवप्राभास्पदसुरासुरलोकपूगोजगतिमामिवचंदयिष्यतिअभिवादनंस्तुत्यादिनापूज
यिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शब्दादिविषयैःप्राप्तैरमप्रत्यगभासितुं ॥ प्रत्यगात्मशि
वस्यात्मसंतपूजोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्वेषांतमसामज्ञानानांक्षयहेतुत्वात्क्षयः ॥ १ ॥ सर्वेष्वाचारेषुव्यवहारेषुगताअनुगता ॥ २ ॥ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्त्तारंसन्निधिमात्रेणजनयि
तारंबोधयितारंच ॥ ३ ॥

स्पृश्यस्पर्शादिविषयस्पृशंतभुजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्त्यजंतम् ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ बाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्त्तारंस्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥ सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदंस्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥ स्वदेहलक्षणेषुलिंगेषु ॥ तथाहि ॥ पद्माद्यासनस्थःपुरःप्रसारितपाणिर्बद्धांजलिर्देहःशिवलिंगाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएव त्यक्तमृद्दारुशिलादिलिंगांतरआदिपदात्प्रतिमांतरंचयत्र ॥ शांतेनिर्विक्षेपस्वभावेस्थितबोधलिंगम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः ॥ प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुन रसंगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान् ॥ ७ ॥ तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जतितदातर्बहिश्वसर्वनभःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमंडलस्वभावयेद्यदिनुपरितापे निमज्जतितदातादृशचंद्रमंडलतयाउदितस्वभावयेदित्याह ॥ आदित्येति ॥ आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसंस्थानेनभावितेपूर्णेहार्द्दवाह्यावरभास्वरम् ॥ ८ ॥

शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ॥ ४ ॥ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ बाह्यार्थपरिकर्त्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥ देहलिंगेषुशांतस्थंत्यक्तलिंगांतरादिकम् ॥ यथाप्रामार्थसंवित्त्याबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ प्रवाहपतितार्थस्थःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ७ ॥ आदित्यभावनाभोगभावितांवरभास्वरम् ॥ शशांकभावनाभोगभावितेंदुतयोदितम् ॥ ८ ॥ प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतंशारीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम् ॥ ९ ॥ रसीकृत्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगमम् ॥ प्राणापानरथारूढंगूढमंतर्गुहाशयम् ॥ १० ॥ ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्त्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भोक्तारंसर्वभोज्यानांस्मर्तारंसर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्संविदितांगौघंभावाभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचिंतयेच्छिवम् ॥ १२ ॥ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितरंजितंचनित्यमंगांगसंविदम् ॥ १३ ॥ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥

बाह्यांतरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषुतद्भासितपदार्थौघेषुचानुस्यूतायानित्यावगतरूपासंवित्तद्रूपम् ॥ वहंतंस्वाभासान्बहिर्विषयदेशेप्रापयतम् ॥ ९ ॥ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयस्तंस्वादनरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्यआस्वादयतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्वांतलक्षणौउदात्तौउत्कृष्टौतुरगमौयस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतीतिभगवदुक्तरीत्यासम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावनैरभावनैश्वभावितलक्षितम् ॥ आभासेभ्यः सर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशेष्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविघातात्समासः ॥ १२ ॥ निष्कर्षेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योम्निहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अगांगसविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपम् ॥ १३ ॥ तदेव विवृणोति ॥ मनोमननेति ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि गेयशाणवसिद्धषट्त्रिंशतत्त्वानितेषां परमस्थानस्थम् ॥ कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागे उन्मन्या मनोन्मन्या अतवशामप्यतिगतम् ॥ शिवयोगप सिद्धावाउन्मन्यनरशामर्गाजसमाधिरूपानरनिगतम ॥ घोरयतंप्रेरयतम ॥१५॥ व्यवहारविकल्पिनिनिर्विअसमाधिमोक्षयोरविकल्पेचवाध्यलक्षरूपेवाक्पथे ॥१६ ॥ कला नगीभूतमात्राभि ॥ स्थूलरहात्मनापरिणतं कठिनमूर्तीष ॥ १७ ॥ कलाकलनानामध्यासविकल्पानांकल्पनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेल्युट् ॥ १८ ॥ पुन स्वस्वरूपविस्मर

षट्त्रिंशत्पदकोटिम्यमुन्मन्यंतदशातिगम् ॥ कुर्वंतमतःशब्दार्थौश्चोदयतमन खगम् ॥ १५ ॥ विकल्पिन्यविकल्पेचद्विविधेवाक्पथेस्थितम् ॥ निलंतलमिवांगपुमर्वप्वंवांतरास्थितम् ॥ १६ ॥ कलाकलकरहितकठिनचकलागणे ॥ एकदेशेसुखत्पश्चेसर्वदेहेचसंस्थितम् ॥१७॥ गिम्मात्रममलाज्ञामकलाकलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षब्रससर्वंत्रस्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्तनमात्मीयमर्थित्वेनपुनम्थिनम् ॥ परायानामुपेत्याशुक्षणाद्दित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥ सहस्रपादावयव सकेशनखदतक ॥ स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमिति भावयेत् ॥ २० ॥ विचित्रा शक्तयोयस्योनानाधारामनोहराम् ॥ उपासतेमामनिशपत्य कातमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥ मनोमेद्वारपालोयनिर्वेदितजगत्त्रय ॥ चितयमेप्रतीहारीद्वारस्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धि क्रियाचैववरागना ॥ ज्ञानानिचविचित्राणिभूषणान्यगगानिमे ॥ २३ ॥ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणे मह ॥ अयसोहमनतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृति ॥ २४ ॥ तिष्ठामि सर्वकालापूर्ण मवावपूरक ॥ इतिदेवीमुपाश्रित्यस्वच्छामात्मचमत्कृतिम् ॥ २५ ॥ देवत्वपरिपूर्णोंतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नात्तमेति नचागेनिनतुष्यतिनकुप्यति ॥ २६ ॥ नवांमिनसुधयातिनाभिवाछतिनोज्झति ॥ सम समसमाचार समाभास ममाकृति ॥ २७ ॥ मौम्यनामलमायात ममंतान्मुदराशय ॥ आदेहमेरणवामावच्युच्छिन्नमहामति ॥ २८ ॥ देवार्चनकरोत्येवदीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चित्तत्त्वचलितादेहादयोस्यममुदाहृत ॥ २९ ॥

णाद्गागर्धित्वनस्थितम् ॥ म्यानिरिन्परायानविपस्वयमेयोपेत्यआशुक्षणात्स्वसक्लावेवद्वित्वमागतमिवस्थितम् ॥ १९ ॥ स्वदेहसंविदआभासा परिपायिकायस्य ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ मम्मापगापरत्याम्शुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ आत्मिकाआत्मपरप्रीतिविपर्यीत्ताबुद्धिर्ज्ञानशक्ति ॥ क्रियाप्राणशक्ति ॥ त्रिविधाणिशास्त्रीयाणिलौकिकानिषष्ठामानिभपगानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवीमर्दनिक्कीमात्मचमत्कृतिप्रत्यक्तत्वपरिषयम ॥ २५ ॥ तादृशपूजापरिपाककलाम्याह ॥ नात्तमेतीत्यादिना ॥ २६ ॥ अंत सम ॥ म द्विषमवैषम्यर्क्ममआचारोयस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कोम्परेव कथमारेहमर्पयतीतितमाह ॥ चित्तत्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिह्मऐंद्रियकवृत्तिप्रतिबिंबचिह्म परंतद्बिंबभूतम ॥ ३० ॥ सर्वेणार्थेनबाह्याभ्यतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्त देहतयाप्राप्तब्राह्मणक्षत्रियादिस्वशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रियययाव्यवहारेण ॥ काम्यतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांससेवनेन ॥ ३२॥ तदेवस्पष्टमा ह ॥ भक्ष्येति ॥ ३३ ॥ सबुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तदज्ञानतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसजितव्यमितिभाव. ॥ ३४ ॥ एवंयथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्या

यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेवचित्परम् ॥ ३० ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ म नागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूर्ववस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्तदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ॥ ३२ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥ ३३ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविला सिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुद्ध्यात्मानमर्चयेत् ॥ ३४ ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्च येत् ॥ ३५ ॥ समस्तैश्वसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिजीवितस्वप्नाद्यैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् ॥ ३६ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहप तितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ नानाकलहकल्लोललनोल्लासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मा नमर्चयेत् ॥ ३८ ॥ सतांहृदयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥ ३९ ॥ उपेक्षयाकरुण यासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभो गेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ ईहिता नीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनत्वर्थानामीशमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयै तद्धिपरमार्चनमात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वदैवसमग्रासुचेष्टानिष्टासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ॥ ४५ ॥

नोद्वेगइत्याह ॥ आधीति ॥ ३५ ॥ जगत.स्थिते.सबधिनासमस्तानाचेष्टानांफलैरितिशेष ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तर्हिकिंकलहादिपरेणापिभाव्यनेत्याह ॥ सतामिति ॥ ३९ ॥ कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्ति.क्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यतत्पद्धत्या ॥ ४० ॥ एवंभोगलंपटेनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोग समूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ॥ ४१ ॥ अनिषिद्धानानिषिद्धानाचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाक्वचिदनिषिद्धानारागेणेतिगौणः ॥ ४२ ॥ अयुक्तमयात्मना त्यक्तेनयुक्तमयात्मनाआत्तेनेतिव्युत्क्रमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशभोक्तारम् ॥ ४३ ॥ इदानींमुख्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

मत्नैव निदस्यासर्वशुभमयतिविदेतग्रहीयात् ॥ अथसंवलितमायामयत्वदस्यातुसर्वशुभाशुभसमिश्रमितिविधात् ॥ उभयथापिसाम्येनवैषम्यदर्शननिमित्ताभावादात्मैवात्मम यमितिवाआत्मप्रभुरात्ममयमितिवाकुयात्पश्येत् ॥ ४६ ॥ उक्तरीत्याशुभमनुत्ष्या ॥ ४७ ॥ इतिविभागभेदम् ॥ ४८ ॥ सर्वदाप्रामेनसर्वाकारविकारिणासर्वप्रकारेणसर्वरू पेणनाम्नाचसर्वसर्वात्मकमात्मानमर्चयेत ॥ ४९ ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यज्यसत्यात्ममात्रतावुद्ध्याउभयोराश्रयणेनस्वीकारेणापि ॥ ५ ॥ भोगभूमय सुखदु खहेतवोविषया ॥ ५१ ॥ तुच्छाशुभपमानादिदृष्टिपु अनुच्छाशुभधनधनसर्वस्वनाशादिदृष्टिपुपतितआपतित प्रसक्त उद्वेगोनानुगतव्य ॥ पतितेष्विवितिपाठेआपतितेषुचिरमाततेष्वनुवृत्तेपुभ्रजु

सर्वं विदेतशुभाशुभमर्वं विधाच्छुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुयान्नित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४६॥ आपातरमणीययच्चापातसुदु सहम्॥ तत्सर्वंसुसमनुध्यानित्यात्माचाव्रतचरेत् ॥ ४७॥ अयसोहमयनाहविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४८ ॥ सवदामवरूपेणसवाकारविकारिणा ॥ सर्वंसर्वप्रकारेणप्रासेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ अनीहितपरित्यज्यपरित्यज्यतयेहितम् ॥ उभयाश्रयणेनापिनित्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ नवांछतानत्यजतादैवप्राप्ता स्वभावत ॥ सरित सागरेणेव भोक्तव्याभोगभूमय ॥ ५१ ॥ उद्वेगोनानुगतव्यस्तुच्छातुच्छासुदृष्टिपु ॥ व्योमाचित्रपदार्थेपुपतितोत्यातितेष्विव ॥ ५२॥ देशकालक्रियायोगाघदुपैतिशुभाशुभम् ॥ अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५३ ॥ आत्मार्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुया ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनपरिभाविता ॥ ५४ ॥ नाम्लानकदूष्योनोतिक्तानकपायाश्चकाश्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवता किल ॥ ५५॥ समतामधुरारस्यारसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितचेत्यमन्ततत्क्षणाद्भवेत् ॥ ५६ ॥ समतामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तदायातिमाधुर्यपरमिंदोरिवच्युतम् ॥ ५७॥

चकरीतदाहादिविषमपदार्थेपुव्योम्नवेतिदृष्टांतयोज्यम ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ननुविषमभु स्वरागद्वेषादिविकारहेतव शुभाशुद्धिकदुतिक्तादिविषमरसाभोग्यद्रव्यश्रिय कथमविकारपदर्थीनुशक्याइतिचदेकनसमरसमसर्वेपांवैषम्यनिरासेनमधुरीकरणादित्याशयेनाह ॥ आत्मार्चनेति ॥ परिभाविताआप्लाविता सत्योनअम्लानकदूष्य किंतुमधुरैकरसाइतीतिपरेणान्वय ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आनंदैकरसविषमत्वेनसमतावर्शनाद्भातासामविकारेणग्रहणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्ति रसोवैसइतिश्रुतिदर्शितआत्मा ॥ ५६ ॥ इंदाश्च्युतममृतमिव ॥ ५७ ॥

1 रम्यमितिकचित्पाठ.

नन्ऐक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्भूत्वालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥५८॥ उपलरूपिणास्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥
ईदृशोज्ञस्तत्त्वविदेवउपासकोमुख्योमत्पूजकइत्यर्थ. ॥६०॥ नदृष्टोल्लदयंलिखतीतिल्लेख.कामोविद्युदादिश्चयस्मिन् ॥ ज्ञस्तत्त्वविदेवशरद्व्योम ॥६१॥ आनंदामृतपरिपूर्णत्वा
त्सोमएवसन्निष्कलकस्त्वप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविध अस्तमितानिमानसमनोवृत्तिर्मातामेयचयत्रतथाभूतं सद्य प्रसूतस्यशिशोर्वेदनवद्धितानंविगतविकल्पविस्तारचेतनस्य
चिदाभासस्यचित्तस्यचबीजमूलभूतस्वात्मशिवप्रशांतमतियथास्यात्तथापश्यन्सन्त्वमनुत्तमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवतिष्ठसैवपरापूजेत्यर्थ. ॥६२ ॥ विस्तरोक्तसंक्षिप्योप
पसहरति ॥ देशेति ॥ शांतासकलाईहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मनितिष्ठ ॥ सैवमुख्याशिवपूजेत्यर्थ. ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०ए

समताकाशवद्भूत्वायत्तुस्याल्लीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतदेवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥ पूर्णेंदुनेवपूर्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्वच्छेनचिह्नैकेनज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ ५९ ॥ अंतराकाशविशदोबहिःप्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तःसंपूर्णोज्ञउपासकः ॥ ६० ॥ स्वप्नेप्यदृष्टल्लेखमज्ञानाभ्रपरिक्षये ॥ शांताहंतादिमिहिकंज्ञःशरद्व्योमराजते ॥ ६१ ॥ सोमार्कमस्तमितमानसमातृमेयंसद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्धितानम् ॥ पश्यन्प्रशांतमतिचेतनचित्तबीजंजीवन्ननुत्तमपदस्थितएवतिष्ठ ॥ ६२ ॥ देशकालकरणक्रमोदितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चयशरीरनायकंतिष्ठशांतसकलेहयाधिया ॥ ६३ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० देवार्चनविधिर्नामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यथाकालंयथारंभंनकरोषिकरोषियत् ॥ चिन्मात्रस्यशिवस्यांतस्तदेवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥ तेनैवाह्लादमायातियातिप्रकटतांतथा ॥ तथास्थितेनरूपेणस्वेनैवस्वयमीश्वरः ॥ २ ॥ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले ॥ संभवंतिपृथग्रूपावह्नौवह्निकणाइव ॥ ३ ॥ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयंपरकीयंचतत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४ ॥

कोनचत्वारिंश सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितःशिवः ॥ परिशुद्धचिदात्मैवदेवतातत्त्वमीर्यते ॥ १ ॥ आत्मविद.कृताकृतंसर्वमपिकर्मशिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथाकालमिति ॥ यथारंभयथाशक्ति ॥ १ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेनतादृशपूजनेनैवतथास्थितेनपारमार्थिकेनस्वरूपेणआह्लादंनिरतिशयानंदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभंगमायाति ॥ २ ॥ ननुस्वाभाविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतु साकथपूजनस्यादितिचेत्स्वात्मव्यतिरेकेणरागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ॥३॥ राजत्वसंपत ॥ दीनत्वदारिद्र्यम् ॥ आदिपदादशनायापिपासादयोगृह्यंते ॥ तेषांवेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेपुष्पपत्राद्यारोपणस्यैवपूजात्वप्रसिद्धेरितिभावः ॥४॥

---

१ पुस्तकांतरेजीवमितिमूलपाठोजीवजीवभूतमितिटीकापाठश्चोपलभ्यते ॥

तथाच नित्यस्य शिवस्य आत्मन अतीचश्च विषयवाविलक्षणस्य जापवाविलक्षणस्य च विश्वस्य संवित्तिरारोपएवाघा ॥ यथा विषयवादिक्रमेण ब्रह्मघटाद्यात्मतयालंक्रियते स्वयमत्य गात्मा च तथैव जापवादिक्रमेण घटाद्यात्मतयैवालंक्रियत इत्यर्थ ॥५॥ एवं चैकं शिवरूपमस्य गात्मरूपता जगत्त्रयं यद्वागतमिव सर्वं तद्भासाभास्वरतरस्थितिस्यास्थितमित्यर्थ ॥६॥ एवं विमर्शे प्रत्यगात्मैवस्वातविस्मृतिमानिव भूत्वा जीवादिस्वस्वभाव अन्यद्घटादि जगद्रूपत्वस्थितनान्यत्किंचिदित्यर्थ ॥७॥ एवं तस्व तादर्शनिपूज्यपूजकादित्रिपुटीसत्तापि बाधिता भवतीत्याह ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ अत परिच्छेदरूपत्रिपुटीविभ्रम कुत असन्नेवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ यत्र यस्यानियताकारतायां पूज्यपूजाविभ्रम क्रम संकल्प्यते सा नियताकारता

विश्वसंवित्तिरेवाघानित्यस्यात्मनएवच ॥ घटाद्यात्मतयाब्रह्मस्वयमात्मातथैवच ॥ ५ ॥ शिवशांतमनाभासमेकभास्वरमागतम् ॥ जगत्त्रयवत्सर्वमात्मरूपमिदंस्थितम् ॥६॥ अहोनुचित्रमात्मैवघटाद्यन्यत्त्ववस्थितम् ॥ जीवादिस्वस्वभावोंतर्नूनविस्मृतिमानिव ॥७॥ सर्वात्मकस्यानंतस्यशिवस्यांत किलात्मन ॥ पूज्यपूजकपूजाख्योविभ्रम प्रोदित कुत ॥ ८ ॥ नियताकारताशांतेनचसभवतीश्वरे ॥ यत्रसंकल्प्यतेब्रह्मन्पूज्यपूजामय क्रम ॥ ९ ॥ पूज्यपूजाद्यवच्छिन्नोदेवोनित्यामलात्मन ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यनेश्वरत्वस्यभाजनम् ॥ ॥१०॥ त्रिजगत्स्वंताच्छाच्छसंविद्रूपस्यचात्मन ॥ नेश्वरस्याकृतेब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यते ॥११॥ देशकालपरिच्छिन्नोयंपास्यात्परमेश्वर ॥ अस्माकमुपदेशास्तेनविपश्चिद्विपश्चिताम् ॥ १२ ॥ तदीयांदृष्टिमुत्सृज्यतथेमामवलंब्यच ॥ सम स्वच्छमना शांतोवीतरागो निरामय ॥ १३ ॥ कामोपहारैरचितोयथाप्राप्तैरखिन्नधी ॥ आत्मानमर्चयस्तिष्ठसुखदु खशुभाशुभे ॥ १४ ॥ अधिगतवतिसाधौचैकमेवानुरूपंत्वयितरलितजीवेजन्मदु खादिकिंचित् ॥ नलगतिपरिशून्येसर्वत स्फाटिकांगेनवसदनइवांकेनिष्कलंकेकलंक ॥ १५ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० देवतातत्त्वविचारोनामचत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

परिच्छिन्नस्यानंततानसंभवति ॥ ९ ॥ नित्यामलात्मन इतिहेतुगर्भमीश्वरस्य विशेषणम ॥ १ ॥ ईश्वरस्य आकृतेरितिव्याधिकरणे षष्ठी ॥ व्यपदेशोवाचाभिलापोपिनयुज्यते ॥ ११ ॥ हेविपश्चिदितिसंबोधनम् ॥ विपश्चितोपिविपश्चितामितिवा ॥ १२ ॥ इमांचतुकामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलंब्यकामोपभोगैरर्चयस्तिष्ठेतिपरेणान्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तरलित शोधनेनदेहात्पृथक्कृतोजीवोयेनतथाविधेसाधौअमानित्वादिगुणवत्यतएवानुरूपमेकमतस्त्वमुक्तपूज्यपूजकादितत्त्वविमर्शेनाधिगतवति अतएवनिरस्तमायाकलंके परितस्तत्कार्यप्रपंचशून्येचत्वयिजन्मदु खादिकिंचिन्नलगति ॥ यथास्फाटिकशिलासर्वावयवकेअंकेसमीपपरितानीलरक्तादिवस्तुतरशून्येनवसदनेलेपतःप्रतिबिंबतोवान्यादिरंजनकलंकोनलगतितद्वदित्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता निर्वाण० पू० चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ५ ॥ ॥

१ प्रकाशात्मच्छेतिकाचित्पाठः

शाखाचार्यादिसाफल्यनामभेदप्रकल्पनम ॥ अध्यारोपक्रम पश्चादपवादःप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ यदुक्तंनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यतइत्यादिनापूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदे श्यतस्यशिवादिशब्दैरपिकथंव्यपदेशइत्याशयेनपृच्छति ॥ शिवइति ॥ यदिशिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंकंचिदपिधर्मतन्नस्पृशतितर्हिशिवइतिकिंनिमित्तमुच्यते ॥ एवपर ब्रह्मेत्याद्यपिकिंनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइत्यादिव्यपदेशेपुभिनत्तीतिभेद परस्परव्यावर्त्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेष किंनिमि त्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ २ ॥ पृष्टेषुनामसुसदितिनाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्नवाच्यम् तदर्थव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धैवव्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतएवासद्व्यावृत्तत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तता कृततद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च ॥ अन्यथातत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसतःसद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्वेवश्यवक्तव्येतुल्यन्यायेनतत्रापिसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेववाच्यमेवंतत्रतत्रा पीत्यनवस्थापातात्॥ एवंकिंचिन्नकिंचिच्छब्दयोरपिइंद्रियावेद्यत्वेनतद्वेद्यधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैवतत्रप्रवृत्तिसंभवः ॥ नन्वव्यावृत्तव्यावर्त्तकधर्मशून्यवा शब्दानबोधयत्येवेतिशक्यंवक्तुम् अव्यावृत्तनिर्द्धर्मकादिशब्दानांबोधकत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ नहिनिर्द्धर्मकत्वधर्मः अव्यावृत्तंचव्यावृत्तेभ्योव्यावृत्तमितिवक्तुंशक्य म् ॥ स्वमातावंध्येतिवद्व्याहतत्वात् ॥ एवंचशिवादिशब्दानामपिनिर्दोषनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रेनिमित्तनिरपेक्षैवप्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्स्वरूपप्रयुक्तैववाशिवेदु

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवःकिमुच्यतेदेवपरंब्रह्मकिमुच्यते॥ आत्माकिमुच्यतेनाथपरमात्माकिमुच्यते ॥ १ ॥ तत्सत्किंचिन्नकिंचिच्च शून्यंविज्ञानमेवच॥इत्यादिभेदाभगवंस्त्रिलोकेशकिमुच्यते॥ २॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अनाद्यंतमनाभासंसत्किंचिदिहविद्यते॥ इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यन्नकिंचिदिवस्थितम्॥ ३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम् ॥ गतंतत्क थमीशानत्वशंकेनोपगम्यते॥ ४॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यामुमुक्षुरविद्यांशःकेवलोनामसात्विकः॥ सात्विकैरेवसोविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः॥ ५॥ अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठांक्षालयन्निहतिष्ठति॥ मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा॥ ६ ॥

त्वादिव्यावृत्तिरपीतिननामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यंतमिति ॥ अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यांस्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षस्वयंज्योति ॥ ईदृशसद्वस्तुइहस्वमहिम्निस्वतएवविद्यतेनदेशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तयापराधीनव्यावृत्त्याचेत्यर्थः ॥ इवकारस्तत्रकिंचित्त्वादेरपिमिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥ मनो बुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्त्याबुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यबो धेकश्चिदुपाय संभवतीतिसतोपितस्यबोधोपायासंभवात्अशक्येनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणातद्ब्रह्मकथमुपगम्यतेअधिगम्यतेसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रमाण जन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्त्वतोभाति सएवास्यसाक्षात्कारोनबुद्धिवृत्त्यभिव्य क्तचिद्याभिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवलःसात्विकोऽविद्यांशःसच्छास्त्रसद्गुरुसत्संगादिनामभिः सात्विकैरेवाविद्याभागैःसंपादितयाश्रेष्ठ याश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारात्स्ववृत्तिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छ्रेष्ठासकार्याविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कितत्सभाह ॥ काकेति ॥ तत्श्चिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेनभाग्यपरिपाकाद्युत्थितयापूर्णब्रह्माकारवृत्त्याअविद्याया क्षयेनि शेषोच्छेदेआगतेसति अनावरणआत्माआत्मनैवात्मानपश्यतिवास्तवस्वभावयास्वभावएवावतिष्ठतइत्यर्थ ॥ आत्मस्वभावस्यएषउक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशेषएवनिश्चय ॥ असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारोनान्यादृगित्यर्थ ॥ अथवाअविद्यास्वभावस्यैषउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृशइत्यर्थ ॥ ७ ॥ अविद्यांशेनैवाविद्याक्षयेआत्मनैवात्मनैर्मल्यसिद्धौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ शिशुर्बालोद्वेअंगारेगृहीत्वापरस्परनिघर्षणक्रीडाम्यसनीअंगारयोःक्षयावक्षालितेपिहस्तेपुनःपुनस्तन्निघर्षणेनकरनैर्मल्यनाप्नोति निघर्षणोपजनितरेणुपरपगलक्षणकार्ष्ण्येनांगारयोःक्षयेनुक्षालयन्पुनरंगारालाभात्करस्यस्वतःसिद्धमेवनैर्मल्यसौवर्ण्यस्वतएवआप्नोतियथातथासात्त्विकस्तामसश्चाविद्याभाग शास्त्रार्थ स्वभागर्निर सहायेयथाकथंचि

काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय आगते ॥ प्रपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैषनिश्चय ॥ ७॥ यथाकथंचिदंगारेनिघृष्यक्षालयञ्छिशु ॥ करनैर्मल्यमाप्नोतिकार्ष्ण्यांगारक्षयेयथा ॥८॥ यथाकथंचिच्छास्त्रार्थेभागंभागविचारयेत् ॥ सात्त्विकस्तामसोभागोद्वयोरात्मोदयस्तया ॥ ९ ॥ पश्यत्यात्मानमात्मैवविचारयतिचात्मना ॥ आत्मैवेहास्तिनाविद्याइत्यविद्याक्षयविद् ॥१०॥ यावत्किंचिदिदंवस्तुनानानात्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरूपदेशाद्यानात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ ११ ॥ गुरुर्हीन्द्रियवृत्तात्माब्रह्मसर्वेन्द्रियक्षयात् ॥ यद्वस्तुयत्क्षयेप्राप्यतत्तस्मिन्सतिनाप्यते ॥ १२ ॥ अकारणान्यपिप्राप्यावशांकारणतांद्विज ॥ क्रमागुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्यसिद्धये ॥ १३ ॥ क्रमेगुरूपदेशानांप्रवृत्तेशिष्यबोधत ॥ अनिर्देश्योप्यदृश्योपिस्वयमात्माप्रसीदति ॥ १४॥ शास्त्रार्थैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचनतोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैषस्वबोधवशतस्तत ॥ १५ ॥ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनाचात्मानबुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तैवस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणांचिरसंयोगसत्तया ॥ अहनीवजनाचारआत्मज्ञानंप्रवर्तते ॥ १७॥

दात्मानविचारयेद्वयोरपिभागयोर्नाशोनिर्मलात्मोदयश्चसिध्यतीत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुशुद्धाआत्माविषयनिधार्यतेतत्कुतोनशुद्धिदृश्यनात्मनइतिचेन्नशुद्धेजडायाविचारादीस्वातन्त्र्यकित्वात्मैवशुद्धापुपायैर्विचाराविना विद्याबाधिस्वास्वयप्रयतइत्याह ॥ पश्यतीति ॥ १ ॥ अतएवगुरुशास्त्राविनानाभेदानआत्मानाप्यात्मज्ञानहेतव आत्मस्वरूपस्यतज्ज्ञानस्यसाधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह ॥ यावदिति ॥ ११ ॥ तमोपपश्यतरमाह ॥ गुरुरिति ॥ इन्द्रियैर्वृत्तपटिजयत्पृथक्आत्मा ॥ १२ ॥ तर्हिकिंगुरुवाक्ययोप्ययनित्याह ॥ अकारणानीति ॥ सिद्धयेविस्मृतकंठचामीकरवत्प्राप्ताय ॥ १३ ॥ प्रसीदतिअभिव्यक्तोभवति ॥ १४ ॥ एवमावश्यकत्वेकथमकारणत्वोक्तिस्तमाह ॥ शास्त्रार्थैरिति ॥ १५ ॥ प्रकाशिनीअभिव्यंजिका ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतएववोधनिरस्तसर्वामंगल·परमानंदात्मास्वतएवशिवशब्दार्होनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षइन्युक्तमित्याह ॥ कर्मेति ॥ १८ ॥ इदंजगत्बाधेनास्ति आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठानतत्त्वअस्तिहिअस्त्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यात्सदिव ॥ १९॥ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनार्थैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभिरधिकारिमोचनेच्छुभिर्विचित्रस्यजगत·शुद्धस्यतत्त्वस्यचमननतल्लक्षणोय·शुद्धात्मनिकलकस्तद्युक्तआत्मामनोयेषाम् ॥ २० ॥ परमार्थस्यअदूरेसन्निहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्पथेतिष्ठद्भि· ॥ मोक्षायस्वोपासकायेभक्तास्तेषावोधायशास्त्रार्थस्यतत्त्वतज्ज्ञानतदुपायानारचनायसम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥ पुराणानावेदानासिद्धांतानाबादरायणसूत्रादीना

कर्मबुद्धींद्रियाद्यंतसुखदुःखादिसंक्षये ॥ शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः ॥१८॥ यत्रेदमखिलंनास्तितद्रूपेणैवचास्तिवा ॥ तदाकाशादच्छतरमनंतंसदिवास्तिहि ॥ १९॥ अविश्रांततयायत्रतनुविधैर्मुमुक्षुभिः ॥ विचित्रशुद्धमननकलंककलितात्मभिः ॥२०॥ अदूरएवतिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे ॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच ॥ २१ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः ॥ पुराणवेदसिद्धांतसिद्धयेभावितात्मभिः ॥ २२ ॥ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका ॥ एतास्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसंज्ञेपृथगीश्वरे ॥२३॥ एवमेतज्जगत्तत्त्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम् ॥ सर्वथासर्वदासर्वंसर्वंयत्सुखमास्वभो ॥ २४ ॥ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता ॥ पुरातनैर्विरचितातस्यभेदोनवस्तुतः ॥ २५ ॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक ॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयांतिपरंपदम् ॥ २६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम् ॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्वक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलम् ॥ स्वच्छमाकाशमप्यस्यस्थूलंमेरुरणोरिव ॥ २८ ॥ सावेद्यमिहगच्छंतीयातिचिन्नामयोग्यताम् ॥ अप्यवेद्यवतीनूनमुन्मन्यंतपदास्थिता ॥ २९ ॥

सिद्धयेसार्थक्याय ॥ २२ ॥ पृथक्संज्ञाकल्पिता ॥ २३ ॥ भोवसिष्ठवियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वंतत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रकारे·सर्ववस्तूनासर्वभावनिर्वाहकतत्केवलब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चित्यत्वमास्व ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्थितिरूपदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्मदादयएकैकगुणाभिमानिनोभृत्याइवस्रष्ट्यादिकर्मनियताः ॥ २६ ॥ इदानींवसिष्ठ·शुद्धचितिजीवभावतत्संसरणारोपक्रमजिज्ञासु·पृच्छति ॥ अविद्यमानमिति ॥ २७॥ उत्तरोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंवक्तुपरमसूक्ष्मरूपमूलदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्सौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः ॥ २८ ॥ साचिद्वेद्यगोचरस्फारोद्बोधाद्वेद्यकल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चिदितिक्रियानामयोग्याभवतीत्यर्थ· ॥ उन्मन्यंतपदेनिर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभावेस्थितापि ॥ २९ ॥

१ आकाशमपिमध्यस्थमित्यपिपाठः

॥ २० ॥ इयत्तापीर्वापयावमाहनादेशतांकालतांयगता कल्पना सपयतेताश्चाहताया सत्यइत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ ताभिर्देशकालकल्पनाभि संवलितासाअहतास्पदगोच
स्कारोद्बोधात्स्वविज्ञानासतीपवनस्यलेखिकेयाम प्राणस्पदासतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ २२ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्बो
बुद्ध्यादिशब्दवाच्यापिभवतीत्याह ॥ जीवेति ॥ २३ ॥ ततोवाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्याअहतानुगम्यते नमदर्शितमत्यतपिहिततास्ति
मालरूपयया ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंतस्थयाअनावृतसाक्षिरूपयाप्रकाशरूपयाअस्याआनातीतिप्रइतिममात्मरूपसपयते ॥ तदात्मन स्वप्रकाशतावलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगि
॥ २६ ॥ एवमत कल्पनावासद्रस्यसत्ताकल्पनायांहेतुरित्याह ॥ सपद्यमानाइति ॥ ता वक्ष्यमाणा ॥ २७ ॥ तेजःसत्ताया प्रकाशिनीघट्ट सत्ता ॥ २८ ॥ रसयतीतिरसोर
क्षणाद्भावितवेधत्वादहतामनुगच्छति॥ पुरुषत्वात्पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव॥ ३०॥ अस्याहतादिरूपायादेशतांकालतागता ॥ स
पद्यतेततःशून्यरूपिण्य सत्यएवता ॥ ३१ ॥ ताभि संवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
॥३२॥ जीवशक्तिस्तयाभूतानिश्चयैकविलासिनी॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यज्ञपदेस्थिता॥ ३३॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
त्त्यानुगम्यते॥ प्रत्येकप्रस्फुरत्यतरप्रदर्शितरूपया॥ ३४॥ मिलित्वैषगण क्षिप्रंस्मृतिंसमनुकूलयन्॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसंकल्प
शाखिन ॥ ३५॥ आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनतद्विदुर्बुधा ॥ अंतस्थयाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपंस्वात्मनात्मदृक्॥ ३६॥ संपद्यमानाएवास्मिञ्श्रे
तसीमाहिशक्तय॥ पश्चादिहबहिष्ठास्ताउदयत्यनुदिताअपि॥ ३७॥ वातसत्तास्पंदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच॥ त्वक्सत्तातेजसासत्तातया
सत्ताप्रकाशिनी॥ ३८॥ रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच॥ ३९॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
त्ताचपीवरी॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वाकाराकारवर्जिता॥ ४०॥ सर्वसत्तागणश्चैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत्॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्राद्दिबीजं
बीजाद्धितांगतम्॥ ४१॥ एतत्पुर्यष्टकंविद्धिदेहोयश्चातिवाहिक॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत्॥ ४२॥ एवमायगसपन्नस
पर्णंनचकिंचन॥ नज्ञाननचतद्रूपनविद्यापितचेतनम्॥ ४३॥
नेंद्रियतत्सत्ता ॥ ३९ ॥ हेमशब्देनरजतसर्पमयेतत्रांश्रसपर्यायासे ॥ पीवरीअभिमतीभवतीपिंडसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपवत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यसंग्रस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रपरिणामेनबीजाद्धितांगमनमंकुरकांडशाखापत्रादिक्रोडीकृत्यस्फुरतितद्वत्॥ बीजाद्धीजांकिताभितिपाठेबीजतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामंकुरकांडादिपरंपराणामावि
तानिशानताँगतम्॥ ४१ ॥ एतदुक्तसर्वसत्ताक्रोडीकृतसरूपपुर्यष्टकस्थूलाविदेहयातमकम् ॥ अयमंत्रवासनात्मनाअतिवाहिकोदेह ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिदाभास
पयस्यतयाविधप्रतीयतम् उक्तविभागवत्स्फुरतिनाम्यथेत्यर्थ ॥ ४२ ॥ एवमारोपकमप्यपवादर्शयति ॥ एवमायेति ॥ ...
तत्पुर्यष्टकरूपम ॥ विद्यातपनप्रविद्यासेनाभितचेतनमपिन ॥ ४३ ॥

जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् ॥४४॥ कथमिदविज्ञातंतत्राह ॥ सविदिति ॥ यतोदृश्यजातंसविदेवेतिसवेदनेएकात्मक सविद पृथक्कृततुअचेतनंभासकशुन्यमित्यु
भयथापिनजीवतीत्यर्थ. ॥४५॥ किचेदज्ञातसद्वास्तवस्यादज्ञातवानोभयथापीत्याह ॥ सवेदनादिति॥ सवेदनादित्यस्यव्याख्यापरिज्ञानादिति ॥४६॥ अथयदिकश्चिद्ब्रूयात्स्व
तश्चिन्मात्रस्वभावमपिएतद्वस्तुवद्धस्याप्रजायेयेतिसकल्पात्स्वातरेवदृश्याशतानिदतेइतितर्हिसकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेनसत्ताप्र
थमकल्पितेदेहकेसूक्ष्मदेहेएवचिराभ्यासात्स्थूलतापश्यति ॥४७॥ स्थूलदेहगबधाच्चसर्वमातरकोशचतुष्टयबाह्यविषयजातचस्थूलत्वमापन्नतद्ब्रलैवस्वकल्पनयापश्यति ॥ वा

परंपरेप्रस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत्॥ जलपीठस्यजठरेजलद्रवविलासवत्॥ ४४॥ संवित्संवेदनैकात्मपृथगेतदचेतनम् ॥ संपद्यतेप
रिज्ञातंसंकल्पनगरोपमम्॥ ४५॥ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेवगच्छति ॥ अज्ञातमेववायत्तत्कथंगच्छतिवस्तुताम्॥ ४६॥ अथै
तद्विदतेस्वांतःसंकल्पादंशतांस्वतः॥ तन्मात्रसत्तातस्याणोरेतांपश्यतिदेहके॥ ४७॥ सर्वस्थूलत्वमापन्नंतदेवाशुप्रपश्यति ॥ तस्यतन्मा
त्ररंध्राणियथादेशंप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततःपुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ॥ काकनालीयवद्दृष्ट्वातुष्टंपुष्टंभवत्यलम्॥ ४९॥ जीवदेत
दवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकम्॥ असंतमेवगंधर्वपुरंस्वप्ननरंयथा॥ ५०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥गंधर्वनगराकारमपिस्वप्ननरोप
मम्॥ जगद्दुःखायदुःखस्यकात्रयुक्तिःपरिक्षये॥ ५१॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् ॥ अविद्य
मानंचजगन्मृगतृष्णांबुभंगवत्॥ ५२ ॥ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावासनाकुतः ॥ कथंस्वप्ननरेणांगमृगतृष्णांबुपीयते ॥५३॥ स
द्रष्टरितुसाहंतेसमनोमननादिके॥ अविद्यमानेजगतियत्सत्तत्परिदृश्यते॥ ५४॥ यत्रनोवासनानैववासकोनैववास्यता॥ केवलंकेव
लीभावःसंशांतकलनभ्रमः॥ ५५॥ यस्यसत्योप्यसत्योवाशून्यएवहियक्षकः॥ विलीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥

स्वरूपादिदर्शनेचतस्यदेहस्यचक्षुरादिलक्षणानितन्मात्रद्वाराणियथाविषयव्यवस्थितानिप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततोहस्तपादाद्यवयवसघातेआंतरकोशेषुचपुरुषाकारेणैकत्वभाव
नात्पुरुषाकृतिपश्यति तेनचाकस्माद्व्यवहारक्षमतादृष्ट्वातुष्टपुष्टचभवति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मिथ्येतिज्ञातमपिजगद्दुःखजनयत्येवअतोदु.खचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानादन्यैववाच्ये
तिमन्यमानोवसिष्ठ पृच्छति ॥ गंधर्वेति ॥ ५१ ॥ वासनाक्षयपर्यंतदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएवदु खनिवृत्त्युपायोनापाततइत्याशयेनोत्तरमाह ॥ वासनेति ॥ ५२ ॥ अत्यतास
त्त्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धिरित्याह ॥ अतइति ॥ ५३ ॥ द्रष्ट्रादिसहितेजगत्यविद्यमानेसतियद्ब्रह्मात्रसत्तदेववाशिष्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यो
व्यावहारिक.असत्य.प्रातिभासिकोवायक्षकोयस्यप्रौढस्यदृशाशून्यत्वान्नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥

॥ ५१ ॥५८॥ कृनोनोपदेश्यतमाह ॥ जीवमिति ॥ नम्मा त्मना सपधमेताश्वाहृताया संस्यन्दस्युखेक्षा ॥ ११ ॥ नानिर्देशकालकल्पनाभि सवलितासाअहृतास्वगोचरस
तमसद्वाप भिमानित्वादसन्मयबालय अशंभशास्तिउपदिशा सतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ ११ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्बोधा
तात्पर्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेपू एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ चिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छ्वादिशक्त्याअहृतानुगम्यते नपदर्शितमस्यतपिहितताच्त्विक
सवेनवस्याकस्थितपश्यतिदेहकमित्यतेयोध्यारोपउक्तःसच्छेपविप्रसशक्याप्याभजानातीतिप्रइतिभ्रमात्मकपसपद्यते ॥ तत्रात्मन स्वप्रकाशतावलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगिति
सजीव स्वमनरोयथासक्ष्मतमनाडीपुचिस्तृततमप्रसात्पश्यतितद्वत्प्रपमानाइति ॥ नाचक्ष्यमाणा ॥ १७ ॥ तेज.सत्तायाप्रकाशिनीचक्षु सत्ता ॥ १८ ॥ रसयतीतिरसोरस

शून्यएवहिवेतालइवेत्यंचित्तवासना ॥ उदितेयज पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहंतादिरूपायादेशतांकालतांगता ॥ स
स्यत्तधिग्घतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥ जीवं सवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥ श्रितामनुयातासाभवत्यन्तपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ४ ॥ मिलित्वैपगण क्षिप्रस्मृतिसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
मुपैतिहि ॥ १ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ परस्मात्परमेष्ठ्य ॥ अतस्ययावद्यशक्त्यात्तपस्वात्मनात्महक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्चे
चिद्घनस्यकार्यंस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीव पि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसांसत्तातथा
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४ ॥ एवंससर्गैकस्मिंश्चि येवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसकल्पपु ॥ ४० ॥ सर्वंसत्तागणंचैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
यद्यथाकल्पयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥ तत्त्वसद्रूप हिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसपन्नसं

मवेशोपिसवशक्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यंप्रसात्पयथाकरोतितयाअप ३ ॥
मुपुषनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्विकरा अतिमहतीप्रमाणापिचसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपसत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यसपत्र ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रामभवोमसतिपूर्वरामायणोक्तेनाभ्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशठे बीजाद्बीजाभिनामितिपाठेबीजतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामकुरकांडादिपरपराणामावि
दिभागेपुमध्यापुनवस्तुत्वप्रसिद्धे ॥ सउक्त सदाशिवादिपुरुष सकल्पमय इ विदेहप्रयात्मकम् ॥ अयमेषवासनात्मनाआतिवाहिकोदेहः ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चित्स्वरू
प्र.श्वसत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूप सन्पश्चुवनप्र मारोपकममपच्यापथावदर्शयति ॥ एवमादीति ॥ सपन्नमहादृशा तत्त्वदृशामुनकिंचनसंपन्नम् ।
नुसद्रूपंसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

एवमुक्तरीत्यायआदिपुरुषःस्वस्टस्यद्रष्टासंपद्यतेसनिमेषंप्रतिनिमेषलक्ष्यकालेपिस्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति॥ अथस्वरूप... अनंतमपारंचससारप्रतिनीयते ॥९॥ कल्प कल्पनासमर्थ. ॥ प्रतिभासस्यविपर्यास पराकूप्रवणतातन्मात्रेण ॥१०॥ व्योम्निसूचीछिद्राद्याकाशेपि ॥११॥ तेचसर्गभेदायावतां जीवानातुल्यकालतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतामिथोदर्शनादिव्यवहारसवादिन. अन्येषातच्छून्याइत्यैदवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यतइति॥ अदर्शनचकल्पितरूपा शे अधिष्ठानाशेतुसर्वेषानित्यापरोक्षतैवेत्याह ॥ दृष्टेनेति ॥ १२ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ सर्गाइति॥ यतःसर्गेणसर्गात्मनास्थितेनजीवेनसभाव्यमानाःसतएवसर्गाःसंभवंतिनतुतेशिवे परमार्थस्वभावेपरमेव्योम्नि ॥ तत्रतेपाव्योमरूपत्वस्यैवपर्यवसानादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुसर्गाब्रह्मसत्तानिरपेक्षा.स्वसत्तयावादेशकालसबधबललब्धसत्तयावासतुतत्राह ॥ स्व यचेति ॥ सदसद्रूपानैकतरनियतस्वभावाः एवदेशःकालश्चसर्गैःआक्रान्ताःतयोरपिसर्गातर्गतत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेनसर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थ.॥ तर्हिसर्गएवस्वस्यकाला

द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवंस्वयंसंपद्यतेहियः॥ सनिमेषंप्रतिव्योमसमुदेत्यथनीयते॥ ९॥ निमेषएवकल्पोयोमहाकल्पपरंपराम्॥ प्रतिभासवि पर्यासमात्रेणानुभवत्यलम्॥ १०॥ परमाणौपरमाणौव्योम्निव्योम्निक्षणेक्षणे॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंतिते॥ ११॥ दृश्यं तेकेचिदन्योन्यंसाधर्म्याद्वासनागतेः॥ मिथःकेचिन्नदृश्यंतेदृष्टेनाथसदात्मना॥ १२॥ सर्गाःसर्गेणसर्वत्रसंभवंतिनतेशिवे॥ भवंतिपर मेव्योम्निव्योमरूपाइतिस्वयम्॥ १३॥ स्वयंचसदसद्रूपालीयंतेस्वप्नशैलवत्॥ सर्गैर्नदेशआक्रांतोनचकालोनकर्तृता॥ १४॥ नचैते सत्स्वरूपावानकल्प्यंनापिचक्षणः॥ नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचननश्यति॥ १५॥ सर्वंसंकल्परूपेणचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ स्वप्नप त्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत्॥ १६॥ नदेशकालक्रमणंकरोतिचमनागपि॥ यथासंकल्पशैलेनदेशकालाद्यनंतकम्॥ १७॥ आ क्रांतमपिनाक्रांतंतथैवजगतासता॥ अथनाक्रांतमक्रांतमिवसंकल्पमेरुणा॥ १८॥

दिसबधरूपमन्यादृशंवासत्वकरोतुतत्राह ॥ नकर्तृतेति ॥ सर्गाणामितिविपरिणामेनानुषगः ॥ १४ ॥ तर्हिसर्गाःस्वयमेवयावत्प्रलयंसत्स्वरूपाःसतुतत्राह ॥ नचैतेइति ॥ सर्गस त्पदयोःपर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिभगवत्सिद्धातादितिभावः ॥ तर्हिसर्गेसत्त्वमध्यस्तमेवास्तुतत्राह ॥ नकल्प्यमिति ॥ असतःसत्त्वाध्यासाधिष्ठान त्वासभवादितिभावः ॥ तर्हिवैनाशिकमतवत्तत्तत्क्षणरूपमेवसत्त्वधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्यसत्त्वस्यप्रतीतिकालपर्यंतमनवस्थितेरत्यताप्रतीतस्यसत्त्वेअ लीकस्यापितदापत्तेरितिभावः ॥ एतेनआद्यतक्षणसबधलक्षणौजन्मनाशावपिसर्गस्यनिरस्तावित्याशयेनाह ॥ नचेदमिति ॥ १५॥ एवंचास्मत्सिद्धातएवशरणमित्याशयेनप्रा गुक्तस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ १६ ॥ कथतर्हिदेशकालाक्रातताप्रत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना ॥ १७॥ यथाउच्चैःस्थितेनसकल्पमेरुणानाक्रांतमेवअथापिसकल्पकालेआ क्रातमिवप्रतिभासतेतद्वदितिपरेणान्वयः ॥ १८ ॥

---

१ अप्यनाक्रांतमित्यपिपाठः

॥ ५० ॥५८॥ कृतेनोपदेशेयलमाह ॥ जीवमिति ॥ तज्ज्ञोआत्मज्ञाविवेकिनश्चामाधिकारिविरोपणमुपदिशातिनत्वश्चामाधिकारत्वाद्बुद्धमम्बुतरथांतिशालिनमार्यैर्मुक्तमुपेक्षि
तमसद्दृशायाभिमानित्वादसन्मयमालय अन्नमशालिउपविगनेसकनकमवदवदातांसुवर्णीस्वमुनांस्वमदृष्टपुरुषायददातिसोपिमूर्खएवेतियावत् ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समष्टिव्यष्टिससारकुमिरीशादिपूर्षिका ॥ मायैवेत्युपविश्याभशासु स्वनिलयययौ ॥ १॥ जी
वेनस्वस्याकस्थितंपश्यतिदेहकमिस्थतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेषजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ ततइति ॥ आदिसर्गैकस्याध्यासक्रमे ॥ उक्तानुवाद पूर्वानुसंधानार्थ ॥ १ ॥ स
सजीव स्वमनरोपयासदस्मतमनाडीषुविस्तृततमप्रक्षांडपश्यतितत्तरमसूक्ष्मेपिदाकारोपिपश्यतीत्यर्थ ॥ २ ॥ उक्तमेवदृष्टांतारायविवृणोति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नाडीछिद्रांत
शून्यएवहिवेतालइवेत्यंचित्तवासना ॥ उदितेयजगन्नाम्नीतच्छांतौशांतिरक्षला॥५७॥ अहंतायांजगतिचमृगतृष्णाजलेचय ॥सा
स्यस्तंधिग्घतनरनोपदेशस्त्वसाविति॥५८॥ जीवंविवेकिनमिहोपदिशतितज्ज्ञानोबालमुग्धमसन्मयमार्यमुक्तम्॥ अन्नप्रशास्ति
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति॥५९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादननामैकचत्वा
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत सजीवोभगवन्दृष्टवान्देहसभ्रमम् ॥ आदिसर्गेनत्त संस्य कामवस्था
मुपैतिहि॥ १॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥परस्मात्परमेव्योम्निपूर्वोक्तक्रमतोवपु ॥जीव पश्यतिसपन्नसचस्वप्ननरोयथा॥२॥ सर्वगत्वा
च्चिद्घनस्यकार्यंस्वप्ननरोपिहि॥ यथाकरोत्याशुतयाजीवोपापिशरीरधृक् ॥ ३॥ सनातनोहमव्यक्त पुमानित्यभिधानत ॥ करोत्यात्म
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान्॥ ४॥ एवससर्गेकस्मिंश्चिदयमोयसदाशिव ॥ कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तोनाभ्युत्पन्न पितामह ॥ ५॥ पि
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सच्चसंकल्पपुरुष सकल्पान्मूर्तिमास्थित ॥ ६॥ पुष्ट प्रथमसकल्प स्तांमनोमूर्तिमास्थित ॥
यद्यथाकल्पयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम्॥ ७॥ तत्त्वसद्रूपमखिलशून्यवेतालकोयथा ॥ भ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहंताजगद्गति ॥ ८॥
यवेरोपिसपरांतिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यंस्वप्नोऽयथाकरोतितथाअपापिसर्वेषांप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ३ ॥ सएषादिसर्गेसमष्ट्युपाधिकोहिरण्यगर्भाख्य स्वात्मनिवास्व
मुपचनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्विकराजसतामसकल्पेपुसदाशिवादिमूर्तिप्राप्यन्येनेतरकल्पकत्वनियतमित्याह ॥ एवमिति ॥ ५ ॥ आका
शप्रभवोब्रह्मनिपूर्वरामायणोक्तेनाभ्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशयेनाह ॥ पितामहइति ॥ इतरोरुद्रगणेशविनायकादि ॥ तेषामपितत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराण
विभागेषुप्रजापुत्रत्वप्रसिद्धे ॥सउक्तसदाशिवादिपुरुष सकल्पमय सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसकल्परूप ॥६॥प्रथमसकल्पएवसदसद्भूतसर्गद्वाराप
ष्ट सस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूप सन्यद्बुधनप्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाभ्यवहारक्षममनुभवतीत्यर्थ ॥ ७ ॥ तस्यदृष्ट्याअसद्रूपंप्रमदृष्ट्या
तुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत
ततारपुष्पैरित्यनुषंगः ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत
तत्राकृतनजडदेवार्चनजिहासितंचेत्यर्थः ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ५ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च
नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्वतिष्ठमवर्णयत ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यन्तसितस्वात्मशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि
त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वाद्दलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे
रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टान्तइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि
पतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतेवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे
वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंस
त्यंकिमसन्मयम्॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं
दोनभस्वति॥ यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव
स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो
र्चनम्॥ व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम्॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च
नमात्मनः॥८॥ दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे॥ ९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो
गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षतावाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यवहुवित्त
लाभमानादिकचकवेःस्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मन स्वभावएवेत्याशयेनदृष्टान्तांतराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवस्वाभाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च
नत्वचिंतनतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम् ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति
सधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव. ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थ. ॥८॥
साचसावधानताआसगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

अतएवसकल्पानुसारेणपुरुषकीटस्थावरादिजन्मवैचित्र्यमित्याह ॥ सपद्यतइति ॥ सर्वकारक ऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थ ॥ १९॥ तस्युपास्थावराणांयोनिरपिसंपद्य ते ॥ एवमेवअण्डजादिचतुर्विधजातय उत्पद्यतइत्यर्थ ॥ २ ॥ क्षणप्रतिमायाधिष्ठातु सकल्पक्षणेएव ॥ वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमाईषत्स्थूलासेत्रसरेणूपमा सर्गा'साभवतस ति ॥ २१ ॥ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपिक्रमोबोध्यइत्याह ॥ एषएवेति ॥ तेषांरुद्रादितृणांतानाम ॥ कथतर्हिसर्गोपरमस्तत्राह ॥ अस्याइति ॥ एवभूतस्यपरमार्थ तत्त्वस्यभावनात्साक्षात्कारात् ॥ २२ ॥ क्षणलेशमात्रमपिचिदात्मनोबहिर्मुखत्वेकल्पकोटिविस्तृतानर्थोदयइत्याह ॥ निमेषेति ॥ २३ ॥ लुठितापच्युता ॥ चित स्वरूपप्रति ष्ठिताप्रसन्नेत्याह ॥ सेति ॥ तत्स्वचित्तेनदृश्यतेअनुभूयतइतितद्रूपा ॥ २४ ॥ अभिमानत्यागायथायथासर्गमौढ्यगच्छतितथातथाचिदात्मविद्योतनप्रास परिच्छेदाधिक्यप्र युक्तात्मन क्षुद्रताचेत्याह ॥ अस्मिन्निति ॥ २५ ॥ सगतैरसत्यैर्दिग्देशकालकृतैस्तै परिच्छेदै परमाणुशकपुत्तिकाचताअणुताक्षुद्रताचात्मनइतिशेष ॥ परमाणुनेतिपाठेतु

यथोच्चैर्देशकालादितथैवजगतासता॥ संपद्यतेययायोसौपुरुष सर्वकारक ॥१९॥ अनेनैवक्रमेणेहकीट संपद्यतेक्षणात्॥ तस्युपामे वमेवेहजातयोहिचतुर्विधा ॥२०॥ रुद्राद्यास्तृणपर्यंता संपद्यंतेक्षणंप्रति॥ परमाणूपमा सतितथाकेचिदणूपमा ॥२१॥ एषएवक्रम स्तेषांसतिवासतिसर्गके॥ अस्या ससारमायायाएवंभूतार्थभावनात् ॥ २२ ॥ भेदोपशांतावभ्यासाद्भवत्युपगत शिव ॥ निमेषशत भागार्धमात्रमेवपराचिति ॥ २३ ॥ स्वरूपतश्चेल्लुठितासैषोदेत्यनवस्थिति ॥ साद्रूपाशिलाकाशइवचित्स्वात्मनिस्थिता ॥ २४ ॥ तद्भावभासात्मब्रह्मशब्देनगीयते॥ अस्मिन्मौढ्यगतेसर्गेमहाचिद्योतनंनच ॥ २५॥ सगतासत्यादिग्देशकालांशपरमाणुता ॥ जी वतामागताभूततन्मात्रवलनाक्रमात् ॥ २६ ॥ भवत्यगमृगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम्॥ यस्मिन्नित्येततेनतिद्दृष्ट्वेत्संगिवतिष्ठति ॥ २७॥ सदसद्व्यर्पितंविश्वविश्वगेविश्वकर्मणि ॥ नतद्दूरेननिकटेनोर्ध्वेनाधोनतेनमे ॥ नपूर्वनापनप्रातर्नसन्नासन्नमध्यमम् ॥ २८ ॥ अनु भवकलनान्तेस्यमाताभवतिनसर्वविकल्पनेष्वसत्सु॥ फलद्रुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयातिनवारिणीववल्लि ॥ २९॥ यथा पृष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमस्तुते॥ दिशाप्रयामोभिमतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति॥ ३०॥

परमेणाणुनालिङ्गोपाधिनाप्रसृतचिज्जीवतामागतासतीभूततन्मात्रशब्दितवेद्येंद्रियाविवलनाक्रमात्इहअगमृगीवीरुत्लताकीटदेवासुरादिकवाभवतीतिपरेणान्वय ॥ २६ ॥ अत एवदृष्टसंस्पृष्टसर्गमविश्वसदसद्व्यर्पितंतिष्ठतीत्याह ॥ यस्मिन्निति॥२७॥विवेकेतुतस्सर्वविद्धिकालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतदिति ॥ तेत्वदीयन मेमदीयमन ॥ मध्यमसदसत्त्व क्षणान्तरालिकमनिर्वचनीयम ॥२८॥ अतएवस्वानुभवमात्रमेवतत्प्रमाणमनुलौकिकमानुमानादितत्क्रमतइत्याह ॥ अनुभवति ॥ एवसर्वविकल्पनेष्वसत्सुअस्यस्वानुभवरूपाक लनात्स्वप्रकाशचैतन्यमृतेविनाअन्योमाताअनुभवितानभवति ॥ यातुलौकिकीफलस्युरवोऽप्यवहारविभवायस्या सकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवल्लिरिवतत्रस्थि तिमोपयाति ॥ तथाचित्पुटीमात्रमस्यवाधारित्यर्थ ॥२९॥उपदेशसमाप्तावपरितोषवशीयमीश्वर स्वोपविष्टार्थमाशिषापिनक्षिपन्नुपसोपदेशमुपसहृत्योत्तस्थावित्याह॥यथेति ॥३०

ततारपुप्लुवे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चननवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत
तत्प्राक्तनजडदेवार्चनजिहासितचेत्यर्थ ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ५ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च
नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्वनिष्ठमवर्णयत ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्वात्मशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशंसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि
त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे
रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टातइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंवरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधिपतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमेवचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंसत्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पंदोनभस्वति॥यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमवस्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनोर्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥ ७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्चनमात्मनः॥८॥दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियोगजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षताचाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्त
लाभमानादिकचकवे स्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतातराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवंस्वाज्ञाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च
नत्वचिंतननतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति
सधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव. ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थः ॥८॥
साचसावधानताआसगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

सुखदु खेहर्षविषादौ ॥ एवप्रायाईदशानश्वराएव ॥११॥ प्रथममायांतिततोयांति ॥ स्वम्यसनासंगेनपुरुषपरिभवतिच ॥१२॥ अविचारितैरतर्कितै ॥१३॥ हेनिमल ताजग
त्क्रियात्वयातर्नतासांत्वमतर्नीकिंचित्तुच्छमेव ॥ १४ ॥ यद्विदंजगतस्तुच्छतनिच्छसितसालैवजगदितिपरश्च तथादर्शनिपितवबधाविविधयोगेस्वाषयषपरिसत्तनद्वनहर्षशोकमस
क्तिरित्याह ॥ त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिउक्तरीत्याचिद्रूपेजगत्कचाचल्ये ॥ १७ ॥ उक्तार्थनस्यपरमकाष्ठायांरामस्यापयति ॥ चिदेकताननामिति ॥ १८ ॥ स्वयसम

सुखदु खेनकर्तव्येधनबधूदयक्षये ॥ एवंप्रायाएवसर्वानित्यंससारदृष्टय ॥ ११ ॥ जानास्येवगर्तिचित्रांविषयाणांप्रमाथिनीम् ॥ य
यायांतियथायांतियथापरिभवतिच ॥१२॥ एवमेवप्रवर्तंतेप्रमाणिचधनानिच ॥ एवमेवावहीयतनिमित्तैरविचारितै ॥१३॥ नतास्त
वनतासांत्वनिर्मलातजगत्क्रिया ॥ इदमित्यजगत्किंचित्किंमुधापरितप्यसे ॥१४॥ त्वमिहासिजगद्रूपचिन्मात्रविततारुते ॥ निजावय
वकाद्वत्तौक क्रमाहर्षशोकयो ॥१५॥ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदंजगत् ॥ अतस्तव कथंकुत्रहेयोपादेयकल्पना ॥१६॥ इतिचि
च्चरूपांचल्येचिन्मयेजगदंबुधौ ॥ तरंगजालेचांभोधौक क्रमोहर्षशोकयो ॥१७॥ चिदेकताननामेत्यसौपुनीमागत स्थितिम् ॥ अद्य
प्रभृतिरामत्वतुयावस्यात्मकोभव ॥१८॥ सम समसमाभासोभास्वद्वपुरुदारधी ॥ तिष्ठात्माचारतोनित्यपरिपूर्णइवार्णव ॥१९॥ एत
त्त्वंश्रुतवान्सर्वेस्थितस्त्वंपरिपूर्णधी ॥ यदिच्छसीतरत्पृष्टुंतत्पृच्छरघुनंदन ॥ २० ॥ यत्पृष्टप्रथमेकल्पेनदद्यपरिचोदय ॥ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ ॥ इदानींसंशयोनष्टन्विनिवृत्तोविशेषत ॥ २१ ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलजाताद्यनिरकृत्रिमा ॥ नमुनेस्तिमलंह्रित्वनचेत्यनचकल्प
नम् ॥ २२ ॥ तदाममाभूदज्ञानप्रशांतमधुनातुतत् ॥ कलंकआत्मनोस्तीतितदज्ञानवशेनया ॥ २३ ॥ भ्रांतिरासादिदानींसानिवृत्तात्व
त्प्रसादत ॥ नजायतेनम्रियतेनचैवात्माकलंकित ॥ २४ ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्ममयमित्युदितोरम्यलम् ॥ प्रश्नेभ्य संशयेभ्यश्चवांछितेभ्य
श्चसर्वत ॥२५॥ शुद्धंमेनिर्मलंचेतस्त्वष्टायत्रभ्रमादिव ॥ सदाचारोपदेशेषुप्राप्तप्रोक्तेपुसाधुभि ॥ २६ ॥ निराकांक्षीस्थितोरम्यत सुमे
रुःकनकेष्विव ॥नतदस्त्यस्तियत्राशानतदस्तियदीप्सितम् ॥ २७ ॥

सर्ववैषम्यनिर्मुक्तः ॥ समेनब्रह्मणासमाऐकरस्यापन्नाजगदाभासायस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रथमेकल्पेविचारारंभेवैराग्यप्रकरणेत्वयायत्पृष्टयेप्रश्नाः कृतास्तेषुअर्थात्किंचिदव
शिष्टचेदस्तितर्हितत्परंचोदयपृच्छ ॥ २१ ॥ मलमज्ञानम् ॥ द्वित्वजीवब्रह्मभेद ॥ कल्प्यतेयेनतत्कल्पनमन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सर्वंब्रह्ममयमज्ञविवर्तोवा ॥ वांछि
तेभ्यश्चनिवृत्तमितिशेष ॥ २५ ॥ त्वष्टायभ्रमआरोप्यभ्रमणभ्रमस्तल्लक्षितक्षणतस्मात्सूर्यबिंबमिवशुद्धभास्वरम् ॥ साधुभि प्राप्तेभ्यउपगतेभ्य शिष्येभ्यःप्रोक्तेषुसर्वेषामाचा
राणांसाधनानामुपदेशेषुनिराकांक्षी ॥ २६ ॥ चिरलभ्येआशा अनुपलभ्येदृप्सेतिभेद ॥ २७ ॥

मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥ रौरवनरकविशेषचापिनद्वेष्मि ॥ २९ ॥ कणशःपरमाणुशोविभज्यकीर्णानिविक्षिप्तानिविनाशितानीतियावत् ॥ त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसागरस्यसस्रति सर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य ॥ औत्प्रेक्षिकमेतत् ॥ अथवाकणश प्रस्तैर्यंश.क्षीरलवैःकीर्णानिसिक्तानित्रिजगतिययातथाविधामनुवशक्षीरसागरेसस्रतिर्व्यवहारोयस्यतथाविधश्चिरसभ्रांतोरामलक्षणोमदराचलोबोधामृतोत्पत्त्याकृतार्थ साप्रतविश्रांतउपरतभ्रमोवृत्तइतिपरेणान्वय' ॥ ३० ॥ इदजगत्इत्थयथादृष्टप्रकारमेवनान्यत्तत्त्वमस्तीतियेनमूढेनज्ञाततस्यत्वदुदितकुसदेहजालेनज्वलितेवअधिकसतापिनीइदवस्तुइदमवस्तुइतिकलनाअलमस्तिहेमुनीश्वरत्वमितिमदुक्तार्थस्वानुभवसवादायपश्येतिपरेणा

नतदस्तियदादेयंहेयंमध्यंचराचरे॥ इदंहेयमुपादेयमिदंसदिदमप्यसत्॥ २८ ॥ इतिचिंताभ्रमःशांतोनिपुणंपरमोमुने ॥ नस्वर्गमभिवांछामिद्वेष्मिवापिनरौरवम्॥ २९ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामिमंदराद्रिरिवाभ्रमः॥ कणशःकीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंस्रतिः॥ ३० ॥ विश्रांतश्चिरसंभ्रांतोनिर्भ्रमोराममंदरः॥ अवस्त्विदमिदंवस्तुपश्येतिकलनास्त्यलम् ॥ ३१ ॥ त्वदुदितस्यकुसंदेहजालेनज्वलिताधिकम्॥ इदमित्थंजगदितिज्ञातंयेनमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ सयत्रयातिकार्पण्यंजगतस्तन्नलभ्यते ॥ विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात्॥ ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णाःस्मोभवसागरात्॥ संपदामवधिर्ज्ञातोदृष्टःसीमांतआपदाम्॥ ३४ ॥ सर्वसारेप्यदीनाःस्मःपूर्णाःस्मःपरमेश्वर॥ ययावभेद्यामपरैर्दलिताशामतंगजम् ॥ संसारसागरेसम्यग्वीरतामागतंमनः ॥ ३५ ॥ परिगलितविकल्पतामुपेतंप्रगलितवांछमदीनसारसत्त्वम्॥ त्रिजगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदितमंतरनुत्तमंमनोमे॥३६॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विश्रांतिवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशःसर्गः॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

न्वय' ॥ ३१ ॥३२॥ सतादृशमूढपुरुषोयत्रयस्मिन्धनादिविषयेकार्पण्ययातिजगतःसबाधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरितिशेषः ॥ यतोवयविचित्राअशनायादिलक्षणाआकुला'कल्लोलाःषडूर्मयोयस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेनतीर्णाःस्मइतिपरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वसारेभूमानंदविषयेपिनित्यलब्धत्वाददीनाःस्मः ॥ अस्मन्मनःससारलक्षणेसमरेदलितःआशामतंगजोयेनतथाविधंसत्परैरभेद्यांसम्यग्वीरतांययौ ॥ ३५ ॥ पूर्णमनःस्थितिमेववर्णयन्नुपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्यदृढसत्वस्थैर्ययस्य ॥ त्रिजगतिप्रसिद्धानिपूर्णचंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनियानिप्रसन्नरूपाणितान्यतिक्रांतमतिप्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्षसमासश्छादसः ॥ अंतःप्रमुदितमतएवानुत्तममेमनःस्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥

इहासंगक्षयोपायावांछात्यागस्तयं पुन ॥ मन क्षयांतागुरुणाज्ञानराद्धर्यार्थमीरिता ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतौवर्णितायामपितत्परिपाकात्प्राक्प्रच्युतिर्माभूदिति शिलानिखातस्थूणादार्ढ्यायसधिकीलपरंपरामिवजीवन्मुक्तलक्षणभूतांप्रागुक्तसाधनपरंपरामेवमतिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठःप्रागुक्तेयथाप्राप्तमध्यवहारोपभोगादिलक्षणेशिवार्चनेपि सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृतात्इतिन्यायेनममावाद्धिंसापरानिष्टादिप्रसक्तेरवर्जनाद्भोगस्यानर्थहेतुत्वात्तस्यादेवपुनर्जननायनर्थइत्याशंकांवारयन्नाह ॥ केवलेनेति ॥ केवलेनरागादिरहितेनअतएवअसंगेनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगशून्येन ॥ १ ॥ ननुविषयाणांतुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेषुरागस्त्यक्तुंशक्यइत्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेषुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायंनियमइतिभाव ॥ २ ॥ अतएवचिरानर्थक्षणिकसुखेच्छाप्रसंगोपिनयुक्तइत्याह ॥ वांछेति ॥ वां

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ केवलेनेंद्रियैः सार्द्धंवर्त्तमानार्थवर्त्तिना ॥ असंगेनमनसायत्करोपिनतत्कृतम् ॥ १ ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रयमेतुष्टयेतया ॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान् ॥ २ ॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टयेनान्यदातया ॥ तस्मात्क्षणसुखेसक्तिर्बालोचिताभातिनेतर ॥ ३ ॥ वांछाकालेतुष्टयेयत्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज ॥ ४ ॥ यदितत्पदमाप्तोसिकदाचित्कालपर्ययात् ॥ तदहंभावनारूपेनमक्तर्ध्यंत्वयापुन ॥ ५ ॥ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वभ्रेनपुनःपातमर्हसि ॥ ६ ॥ यत्स्मृतानलसदृष्टेस्त्वमेरुशिरःस्थिते ॥ पुनर्गर्भानुकारात पातालेपतनंकुरु ॥ ७ ॥ दृश्यतेनेस्वभावोयममतासत्तामय ॥ मन्येक्षीणविकल्पोसिजातोसिहतकालिक ॥ ८ ॥ स्वभावेसंस्थितोरामइत्यावेदयतीवमे ॥ सौम्यपूर्णार्णवप्रख्यासमतानिर्मलातव ॥ ९ ॥ आशायातुनिराशात्वमभावयातुभावनम् ॥ अमनस्त्वमनोयातुतवासंगेनजीवत ॥ १० ॥ यांयांवस्तुदशांयासितस्यांतस्यामवस्थितम् ॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मस्फुरितमिद्धनम् ॥ ११ ॥

छायबेनलाभोलक्ष्यते ॥ ३ ॥ यद्यावस्तुलाभक्षणिकोपिवांछानिरोधःसुखहेतुस्तदात्यंतिकवांछोच्छेदोनिरतिशयानंदहेतुरित्यर्थादागतम् तथाचवांछैवानर्थइत्याशयेनाह ॥ वांछाकालेइति ॥ तुष्टिरानंदः अतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवांछैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥ ननुपूर्णानंदपदमाप्तोहंतस्मैमसंपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशस्तेकिमर्थस्तस्माद्धेतोः ॥ यदीति ॥ पुनःकालांतरेप्यहंभावपंकेनिमज्जनंमाभूदितितत्ववस्थितिदार्ढ्यार्थंपुनरुपदेशइत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सत्यपिदार्ढ्येपुनर्मज्जनंकिंनाशक्यतेतमाह ॥ यदिति ॥ यथ ॥ ७ ॥ अन्येषामुपकारायवामयेवमुक्तंतवतुज्ञाननष्टमिमिमयासमतादिलिंगैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविद्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ नसजनमसंगस्तेमजीव

बलात्मननादिदाढ्यात् ॥ १२ ॥ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवगम्यलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतदुःखमपि ॥ १३ ॥ खवत्आ
काशवत् ॥ १४ ॥ अभव्यंदुःखाद्यपित्रिपुटयेकीकारेणात्मतयाअनुभव ॥ तेनतस्यप्रतिकूलताशाम्यतीतिभाव ॥ १५ ॥ दुःखादौप्रातिकूल्यविकल्पनमनःकृतमितितदेववाभु
शुडोक्तयुक्त्यानिरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति ॥१६॥१७॥ अज्ञानमेववाप्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमितितदेवज्ञानदार्ढ्येननिरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति ॥ १८ ॥ चित्तोन्मे
षनिमेषाभ्यामितियदुक्तंतद्दृष्टांतेनस्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाखमाकाशवातस्यरजसाचसंगात्स्पंदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनसपन्नतथाचितश्चित्तलक्षणात्स्पदा
च्चेत्यतयाइदमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तेर्थेअन्वयव्यतिरेकौदर्शयति ॥ दृश्येतिद्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसबधजाचित्रवर्णधीरिव ॥ २० ॥

अज्ञातात्मानिबद्धोसिविज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वंस्वात्मनात्मानंबोधयस्वबलादतः ॥ १२ ॥ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् ॥ अवासनत्वंतद्विद्धिसाम्यमाकाशकोमलम् ॥ १३ ॥ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभशतैरपि ॥ १४ ॥ ज्ञाताज्ञानंतथाज्ञेयंत्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभागसि ॥ १५ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ॥ १६ ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितंकुरु ॥ १७ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ १८ ॥ यथावातरजःसंगस्पंदात्खंभाववेदनम् ॥ तथाचितश्चेत्यतयास्पंदादिदमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेनेयंजगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजावर्णधीरिव ॥ २० ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदाभावेनजायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसामिवाशये ॥ २१ ॥ चित्तस्पंदोत्थितामायातदभावेविलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावेविनश्यति ॥ २२ ॥ त्यागेनवासनांशस्यबोधाद्वाप्राणरोधनात् ॥ चित्तेनिस्पंदतांयातेकुतःस्पंदस्यसंभवः ॥ २३ ॥ असंवित्स्पंदमात्रेणयातिचित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवचपरंपदम् ॥ २४ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः ॥ २५ ॥ यत्रनाभ्युदितंचित्तंतत्तत्सुखमकृत्रिमम् ॥ नस्वर्गादौसंभवतिमरौहिमगृहंयथा ॥ २६ ॥

भवतीतिभवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रलिखितपुंसामाशयेत्वदिभायनैवनजायतेतद्वत् ॥ २१ ॥ २२ ॥
स्पदस्यकौटस्थ्यच्युतिरूपस्य ॥ २३ ॥ वार्थेचशब्दः ॥ २४ ॥ बोधाद्वाइतिमध्यमोपायमुक्तंविवृणोति ॥ दृश्येति ॥ विषयेंद्रियसबधेयत्सुखप्रसिद्धंतत्परमार्थतोब्रह्मसुखमेव ॥ एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवतीतिश्रुतेः ॥ अतस्तस्यातःपरमावधिर्मानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षेणश्रुत्यादर्शितोयतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह आनंदब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेति तदेकांततन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपयाब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयःसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्तत्सुखंब्रह्मसुखंतच्चस्वर्गादिभोगभूमौनसंभवति ॥ तत्रचित्तस्यकामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमशिशिरजलंतस्यगृहंसरः ॥ २६ ॥

नराप्यंरनुमगस्यरानुभवैकगम्यमित्यर्थ ॥२७॥ चित्तस्यानोनाश ॥ यनोदुर्बोधात्तृतिमशावेवचित्तवेदिता चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेनतुभातिर्नश्यतीतियुक्तश्चित्तनाशइति नार ॥ बालकल्पितवेतालवत् ॥ तेनदुर्बोधेन॥२८॥ननुप्राणिनामपिव्यवहारदशनाच्चित्तमस्येवतत्कथमानेननष्ट सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्रविरोधात्तत्राह॥विद्यमानमपीति॥ ॥२९॥ नावना यन्मात्यत्वप्रमत्त्वस्यत्यरभाक् ॥ ३० ॥ भ्रांतिबीजस्यमेवचित्तस्यचित्तनाशबाधेनप्रविलीयतइत्यर्थः ॥ घटादिनाशेपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शना त्स्वन्महत्वगनाग काव्यवसितुण्येत्याहनाभावदति ॥ ३१ ॥ वस्तुबोधस्यावस्तुकल्पितांशमात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्यांशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चि त्तर्घनमस्यत्समाधिकस्यात्मनोविचनइतिशेष ॥ ३२ ॥ तर्हिकर्जोत्र मुक्तचित्तस्यव्यवहारक्षमावस्थावासम्यत्र नेत्याह ॥ चित्तमिति ॥ विद्यारसमाधिसाक्षात्कारपर्यंता

चित्तोपशमजस्कारमवाच्यवचमासुखम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ॥ २७॥ योघाद्भवतिचित्तांतोदुर्बोधाच्चित्तवेदि ता ॥ बालवेतालवत्तेनमोहश्रीघनतांगता ॥ २८ ॥ विद्यमानमपिस्त्येतच्चित्तबोधाद्विलीयते ॥ सद्य्यसदिवाज्ञातितामहेमीकृतयथा ॥ २९ ॥ज्ञम्यचित्तनचित्ताख्यज्ञचित्तमस्त्वमुच्यते॥ नामार्थान्यत्वमाक्त्तिबोधात्तावसुवर्णवत् ॥ ३० ॥ नसंभवतिचित्तत्वंतेनतत्प्रवि लीयते ॥ भ्रमःशाम्यतिबोधेननाभावोविद्यतेसत ॥ ३१ ॥ अवस्त्वेवविकल्पात्मचित्तादिशशशृंगवत् ॥ सर्वंतदात्मनस्तस्मात्तद्बोधाद्विलीयते ॥ ३२ ॥ चित्तसत्त्वसमायातकिंचित्कालंजगस्थितौ ॥ विद्धत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतप्रवल्यत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवभूरिभुवन भ्रमविभ्रमोर्मिरित्यंस्थितंममनेकतयैकमेव ॥ भवात्मसंभवतिनेतरदगकिंचिच्चित्तादिकंचनकदाचिदहसन्निवेश ॥ ३४ ॥ ॥इ० वा०वा०द०मो०नि०पू०चित्तसत्तासूचननामचतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥४४॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रेमा मत्रबोधायविस्मयोल्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु ॥ १ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलस्फुटम् ॥ युगै रप्यजरद्रूपमस्तिबिल्वफलमहत् ॥ २ ॥ अविनाशरसाधारसुधामधुरसारवत् ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ॥ ३ ॥

नरस्यानवालनीकितयारभ्यवनिवृत्ताविपालशफलबाधिनानुवृत्तिः विदेहकैवल्याविर्भूततुर्यातीतावस्थैवतस्यवास्तवीतिभाव ॥ ३३ ॥ ननुर्यातीतब्रह्मयावन्नज्ञातंतावच्चि त्तजगदादिमिथ्यावेषणस्थितंसदात्मकब्रह्मतिनचित्तादिकनामांकिंचिविनरद्धस्त्वनरमसीतिज्ञानमात्रेणतन्मात्रमवभासपरिशेषश्चित्तादेर्युक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ यथा नरेमनारपनरिकश्चिनवामारोपवनवाप्यादिसन्निवेशात्मघासमावेशारेवनास्तितद्वत्परमसूक्ष्मअच्छिद्रचिदेकरसघनेब्रह्मण्यपिजगदसमावेशाद्वेवनास्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥इ निर्वाणप्रिद्रम०भाष्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥ ॥५॥ ॥ स्वानवरससपूर्णत्रिजगत्कल्पनास्पदम् ॥ इहबिल्वफलत्वेनपरब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ रूपांबिल्वाख्यानात्व्याह ॥ १ ॥ नर्भार्थमइत्यजररूपमप्राबोप्यस्य ॥२॥ सुधेवसुधानेक्षपाबाअतिमधुरसारवत् ॥ बालेंदोरंकुरमायायातिदिनशुपचीयमानानिवलानीवमा कलान्मानीयमार्दवमतइत्यपमनुमस्पर्शानियार्मुंदरम् ॥ ३ ॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम् ॥ मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ॥ ४ ॥ प्रागुक्तंसहस्रपदमसंख्यपरमितिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलम् ॥ ५ ॥ हरतिवहति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्षपास्तत्कणानापद्धतेःपक्तेः ॥ ६ ॥ षड्रस.षडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसुखलव.प्रसिद्धोवा ॥ ७ ॥ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनयत्पा तपतननसमेति ॥ तर्हिकिंस्वस्थानएवजीर्यतिनेत्याह ॥ सदैवेति ॥ ८ ॥ जरठाश्चिरायुष. ॥ ९ ॥ १० ॥ विततमतिविस्तीर्णयत्स्थौल्यबृहत्त्वातच्छालिनः ॥ ११ ॥ समस्तेषुफ लेषुपुरुषार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्य॥अष्ठिर्बीजनास्ति॥१२॥शिलायाअत.प्रदेशइवनीरधोघनः॥विज्ञानघनएवेतिश्रुतेः ॥ स्यदमानेंदुबिंबवत्स्वसंविदामृतमिवास्वाद्यनिरतिशयानद

व्यूहमध्यमहामेरुंमंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपिवेगैरचालितम् ॥ ४ ॥ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थितेः ॥ ५॥यस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः॥ हरंतिलीलांशैलाधोराजिकाकणपद्धतेः॥६॥ स्यंदमानरसापूरांस्वाद्वींरसचमत्कृतिम्॥ यस्यातिशेतेनोकश्चिदपिराघवषड्रसः॥ ७॥ नकदाचनपाकेनपातंतेनसमेतियत्॥ सदैवप क्वमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ॥ ८॥ ब्रह्मविष्णिंद्ररुद्राद्याजरठाःकेचिदेवन॥ यस्योत्पत्तिंविजानंतिमूलंवाद्यंतमेवच॥९॥ अदृष्टांकुरवृक्षस्यत्वदृष्टकुसुमाकृतेः॥ अस्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ १० ॥ एकपिंडघनाकारविततस्थौल्यशालिनः॥ यस्योत्पत्तिविकारादिपरिणामोनदृश्यते॥ ११॥ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ नमज्ज्ञानाष्ठिविततोनिर्विकारोनिरंजनः॥ १२॥ शिलांतरिवनीरंध्रःस्यंदमानेंदुबिंबवत्॥ रसंस्वसंविदास्वाद्यंस्यंदमानइवामृतम्॥ १३॥ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककारकः॥ शैलाभोमृतपिंडाभोमज्जाआत्मफलस्थितेः ॥ १४ ॥ तस्मात्परममज्ज्ञातुयासौस्वात्मचमत्कृतिः॥ अनंतरक्षितोनित्यमनन्यःश्रीफलंगतः ॥ १५॥स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतांगताम् ॥ अत्यजंत्यातयातन्व्यास्थूलयाप्यतिबालया॥ १६॥

रसंस्यदमानः ॥ १३ ॥ कोशइति ॥ एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ आत्मनोमानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितेर्मज्जासारः ॥ १४ ॥ तस्माद्धैरण्यगर्भानदफलादपिपरमस्याव्यक्तस्यमज्जा ॥ अनतेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैवरक्षित ॥ स्वात्मकमेवश्रीफलबिल्वगतःसचानन्यःअद्वयएवेत्यर्थः ॥ १५॥ अन्यत्वमेवोपपादयितुचमत्कृतिपदस्वारस्यप्रकटयति ॥ स्वसनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तयास्वात्मचमत्कृत्यास्वाध्यस्तस्यान्यत्वस्यभेदजातस्यफलतापरमप्रयोजनतांगतचिदेकरसमज्जारूपपारमार्थिकस्वसनिवेशवैलक्षण्यमत्यजत्यैवइदभेदादिस्वयमुत्पाद्यभावितमितिपरेणान्वयः ॥ प्रकारातरैरपितस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनायतन्व्येत्यादिविरुद्धविशेषणानि ॥ अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या महतोमहीयस्त्वात्स्थूलया चिरतनत्वेपिवृद्ध्यादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥

असमोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुस्तमाह ॥ इयमिति ॥ इयमहमस्मीतिअनिवमिदंताभ्यासएवतद्धेतुरित्यर्थ ॥ अन्यतापृथक्तवापारकमलमविद्यामेवभूतभुवनभेदाविरूपेणो
त्पादेत्यर्थ ॥ असम्भवदित्यनेनस्वप्रकाशचिदेकरसेमलस्यैपसम्भवोनास्तिसुतरांतत्कार्यभेदस्येतिद्योत्यते ॥ १७ ॥ स्वोत्पादितैर्भूतभुवनादिभेदैस्सहतोत्पादनद्वाराआभिमानिकस
म्बन्धंसाध्यतइत्याह ॥ अहमिति ॥ अहंकलाअहंकारस्तस्या समुदयोव्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनंतरम् ॥ आकाशात्तद्गुणःशब्दश्चतिद्व्यमुणैकदेशीयेयांतयाविधैर्वेलो
क्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभि ॥ १८ ॥ स्वस्वरूपापरित्यागेनैवस्वरूपापत्तिरेवास्यामहतीआत्मचमत्कृतिरित्यमयावर्णितेत्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ शक्तिर्म्यवह्यस्समर्थ
तातत्स्वरूपताम् ॥ १९ ॥ समेनेनिर्विकारेनिजेरूपेएवइयंजगदाकारादकुसमसारिता ॥ २० ॥ इयमेवविषयराविसर्गमियमेवनाप्यवस्या किंचिदितिदृष्टव्यमित्याह ॥ इदमित्या

इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यतामलम् ॥ भेदापसंभवदिदंस्वयमुत्पाद्यभावितम् ॥ १७ ॥ अहंकलासमुदयसमनंतरमेवसा ॥ वलि
ताकाशशब्दांगत्रैलोक्यपरमाणुभि ॥ १८ ॥ इत्यनुक्रमतोयातासविच्छक्तिस्वरूपताम् ॥ मज्जात्प्राकृसन्निवेशंस्वतमेवाप्यसमुज्झती
॥ १९ ॥ संविच्छक्त्यातयातत्रततस्सरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेहगित्यसंप्रसारिता ॥ २० ॥ इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥
इयंनियतिरित्युक्ताक्रियेयस्पंदरूपिणी ॥ २१ ॥ अयंसंकल्पविस्तारस्त्वयमाशांतरभ्रम ॥ रागद्वेषस्थितिरियंहेयोपादेयधीरियम् ॥
॥ २२ ॥ इयत्वत्तात्वियमत्तातत्तेयसंस्थितास्वयम् ॥ ब्रह्मांडोपोयमूर्ध्वस्य स्वयमंगोर्ध्वमप्यध ॥ २३ ॥ अयंपुरःपार्श्वतोयंपश्चादाराद
वीयसी ॥ इदंभूतंवर्तमानंभविष्यत्तिष्ठमित्यपि ॥ २४ ॥ इदमंत स्थितानल्पकल्पनांभोरुहालयम् ॥ ब्रह्मांडमंडपापीडक्रीडामंडपमंडल
म् ॥ २५ ॥ अनंतकलनातत्त्वपरिपल्लविताहरे ॥ छद्मकर्णिकाचेयंलोकपद्माक्षमालिका ॥ २६ ॥ इयंकीर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ॥
दीर्घाभ्रसरणिर्भ्रांतिध्वसनेभ्य प्रभाविनी ॥ २७ ॥ इयंमेरु ककुभ्यत्रजगत्पंकजकर्णिका ॥ स्फुरद्दिंद्रुमधूल्लासलंपटामरषट्पदा ॥ २८ ॥
इयमुद्दामसौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी ॥ जगज्जरठवृक्षस्यरजोनरकमूलिन ॥ २९ ॥

दिना ॥ २१ ॥ आध्यात्मिकार्थाअपीयमेवेत्याह ॥ अयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिंगभेदःआत्माभ्रमेत्यादिविशेष्यपरमध्यात्सत्यपयोज्य ॥ दवीयसीदूरतरा ॥ २४ ॥ अंत
स्थिताअनंता कल्पनांभोरुहाणामालयाजीवायस्मिंस्तथाविधम ॥ २५ ॥ अनंते कलनातत्त्वे रचनरहस्ये परित पल्लविता ॥ २६ ॥ कीर्णे सर्वतोव्याप्तेमहारुद्रगणे पूरितको
टरा मध्यसरणिराकाशपद्धती ॥ अस्मिन्महत्यर्णवेनिरक्षेपमाअधि ॥ नीलपीवा शितिकंठा शर्वाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ भ्रांताविपर्ययलपद्धा स्वर्गिणस्तेषांध्वसनेभ्य अध पतने
भ्यानिमित्तेभ्यःप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवा ॥ नक्षत्रपातेनमःपथेप्रभानुवृत्तिवर्शनादित्यर्थ ॥ २७ ॥ अथअस्यामुत्तरस्यांककुभिदिशि इत्युलक्षणस्यमधुनउल्लासेभ्र
मणमकरंदेलंपटा अमरलक्षणा षट्पदायस्याम् ॥ २८ ॥ रजोगुणकार्यरागादिनानरकेषु सिंच्यमूलिनोमूलवतोजगज्जरठवृक्षस्यउद्दामसीमव्याप्तस्वर्गश्रीलक्षणापुष्पमंजरीइयमे
वेत्यर्थ ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वमपारापरितश्चापारपर्यंता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरसीवाइयमेवेत्यर्थः ॥३० ॥ क्रिया कर्माण्येवपरितोग्राहायस्याम् ॥ तरंगाइवतरलाभासत्वाव लीयस्याम् ॥ सर्ग प्रजोत्पादनतल्लक्षणेआवर्त्तनाविधानेकार्येतिष्ठतीतितत्स्थाभूरिभूतपरंपरायस्याम् ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्राण्यायु.परिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरम्या दित्यचंद्रादिभि केसरिणी ॥ व्योमैवपंकजंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिवर्णितप्रकाराःसर्वैसानिजमज्जाचमत्कृतिरेव ॥ एवप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टि सकल्पसन्निवेशस्यात.कृतसंस्थिति. ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बिल्वाख्यायिकासमाप्यस्वरूपेणैवचितवर्णयन्नुपसंहरति ॥ एषेति ॥ एकत्वसंख्यायाअपिद्वैतापादकत्वान्नैकात्मिका

इयंचताराकिंजल्काब्रह्मार्णवतटस्थिता ॥ अपारापारपर्यंताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥ इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ सर्गावर्त्तविधानस्थभूरिभूतपरंपरा ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ॥ ३२ ॥ इमाभावविकाराढ्याजरामृतिविषूचिकाः ॥ विद्याविद्याविलासाढ्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ॥ ३३ ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमत्कृतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांतरेवैवकृतसंस्थितिः ॥ ३४ ॥ शांतास्वस्थानिराबाधासौम्याभावनयोज्झिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ ३५ ॥ एषैकिकैवविविधेवविभाव्यमानानैकात्मिकानविविधाननुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहतीचितिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० बिल्वोपाख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषाबिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ १ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथाब्रह्मांडकूश्मांडमज्जामेवादिसंस्थितिः ॥ तथाचिद्बिल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नापिविविधाकिंतुसैवएकत्वसैवैका ॥ वीप्सयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्यद्वैतविकल्पस्यशांत्यासमैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्यर्थव्युत्पादितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥छ॥ ॥ इह शिलिमनोदृष्टपद्मिनीखंडमंडितम् ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपंचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥ भगवन्नितिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ नाहंतादिमात्रचिद्बिल्वमज्जाकिंतुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिस्संकोचबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

चिद्बिल्वस्यमज्जेत्युक्तेअतःप्रदेशस्यावयवानांरसघन परिणामविशेषइतिकस्यचिद्भ्रांतिमारयति ॥ स्वष्टिरिति ॥ यथाबिल्वस्वपरमज्जायाआधारस्तथास्वष्टिलक्षणमज्जायाआ
धयाया स्वाधारस्यस्वपरस्यानीयस्याप्यत्वसंभवेतत्त्वत परिणामरूपामज्जास्यात् तथसर्वगस्यास्यचिदात्मनश्चकारस्यैनैकदेशेनचापरिणामित्वेविनाशोदुर्वार ॥ नचैतन्निरवयवे
मप्योंगप्रदेश परिणामोवासंभवतीतिनमज्जाशब्द परिणामपरइत्यथ ॥ ४ ॥ तर्हिकिंपरइतिचेद्विचसलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह ॥ चितेरिति ॥ शिलांत शिल्पिमनःक
ल्पितपद्मवनसन्निवेशवदित्यर्थ ॥५॥ दृष्टांतविवरीतुमसमशिलाख्यायिकामस्तौति ॥ अत्रेति ॥६॥७॥ मनःकल्पनानामानत्यादनंतानि ॥८॥ उपनिगूढानिसंश्लिष्टानि ॥ ९॥
॥ १० ॥ दृष्टवैपरीत्येनापिमन कल्पनसंभवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषुमूलानियेषाम ॥ इतराणिकानिचिवमूलानिच ॥ ११ ॥ शखा पद्ममुकुलवत्सन्निवेशिन॥

स्वष्टिचिद्बिल्वमज्जास्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे॥ विनाश सर्वगस्यास्यनचैतत्संभवत्यलम्॥ ४ ॥ चितेर्मरीचबीजस्यजगदास्याचमत्कृ
ति ॥ स्थितासौपुनसौम्यांत शिलांत सन्निवेशवत्॥ ५ ॥ अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम्॥ वर्ण्यमानामयारम्यामन्यामा
ख्यायिकांशृणु ॥ ६ ॥ स्निग्धास्पष्टामृदुस्पर्शांमहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यमक्षुब्धाक्वचिदस्तिमहाशिला ॥ ७ ॥ तस्यामतःप्र
फुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि ॥ सरस्यामिवरम्याणितान्यनंतानिसंतिवै ॥ ८ ॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमियोविघटितानिच ॥ मिथश्चोपनि
गूढानिगूढानिप्रकटानिच ॥ ९ ॥ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपितिर्यङ्मुखानिच ॥ मिथोमिलितमूलानिमिथ प्रोतमुखान्यपि ॥ १० ॥ क
र्णिकाजालमूलानिमूलांत कर्णिकानिच ॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच ॥ ११ ॥ तथाचनिकटेसंतिशखा शतसहस्रश ॥
चक्रौघाश्चमहाकारा पद्मवत्सन्निवेशिन ॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सत्यमेतन्मयादृष्टाताद्दशीसामहाशिला ॥ शालग्रामेहरेर्ध्या
सिविद्यतेपरिवारिणी ॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमेतद्विजानासिदृष्टवानसितांशिलाम्॥ योयश्चतत्रवैप्राण समस्ताद्दगन
तर ॥ १४ ॥ मयात्वियमपूर्वैवशिलेहकथितातव ॥ यस्यामतर्महाकुक्षौसर्वमस्तिचनास्तिच॥ १५ ॥

चक्रौघास्तुविकासितपद्मवत्सन्निवेशिनइत्यथाद्गम्यते ॥ १२ ॥ स्वयतीर्थयात्रायांशालग्रामक्षेत्रेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्‌राम सैवाचभगवताजगत्कल्पनासहितमसदृष्टा
मत्वेनोरात्वेनेतिमन्यमानआह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परिवारिणीपद्मवनलांछनपरिवृता ॥ १३ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकसंबंधस्त्वयासम्यग्बुद्धइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआह ॥ एवमेतदि
ति ॥ तांदृष्टांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासियश्चनादृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिदात्मायोयादृशस्वभाव ॥ अनतरोनिरवकाशाचिद्घन समःप्राणस्यापिप्राणोनिरतिशयानंदरू
पस्तमस्मिन्नपिविषयेदृष्टवानसीतिविजानासि ॥ १४ ॥ मयानुनत्वदृष्टशिलादृष्टांतत्वेनाभिप्रेतांकित्वपूर्वाप्रसिद्धैवशिलात्वेनपरिकल्प्यबिल्वमिवोपम्यस्तेतिउपायेतात्पर्य
विचारेपिनोपेयेविचारइत्याशयेनाह ॥ मयात्विति ॥ १५ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानूगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिहर्त्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयात्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकंचवानकिंतुमाययैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकंचित्रंलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थ. ॥ सुषुप्तावस्थयाटंकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थ. ॥ पुरंध्र्यासुचरित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि ॥ विघ्नेंतर्जगद्वृंदंव्योम्नीवविपुलानिलः ॥ १७ ॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि ॥ ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते ॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥ १९ ॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्यतेयथा ॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका ॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा ॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिंडताम् ॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः ॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥ २३ ॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली ॥ शिलांतःपद्मलेखालीमरिचांतश्चमल्कृतिः ॥ २४ ॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौंतर्मज्जावाबिल्वगायथा ॥ २५ ॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली ॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि ॥ अनंतत्वाच्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति ॥ २७ ॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते ॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम् ॥ २८ ॥ वर्जनावर्जनेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात् ॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्माद्यानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄन्नित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः ॥ २८ ॥ विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वंतरमित्याह ॥ वर्जनेति ॥ २९ ॥

पुण्यफलपर्यंतस्वकार्यंबीजवत्सर्वमपिसत्तानुदर्शितदशामावपिसर्वंचिदेवेत्याह ॥ बीजेत्यादिना ॥ ३० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवतीविद्यमानैवाथउत्तरकालकोटरादिखा पल्लवादिष्वपि ॥ ३१ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वादप्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययोः ॥ अन्यत्वभवश्चिद्व्यतिरिक्तजात्मकल्पना तदधीनाद्भूति ॥ नचिद्रूपंतुकदाचिदपिदृशात्मकस्वभावंनसंभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेवस्फुटयन्नुपक्रमेयोजयति ॥ चिदिति ॥ ३३ ॥ मज्जादिरिविलक्षेइतिशेषः ॥ ३४ ॥ एक मतइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुषुप्तकशिल्पिवासनामात्रम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वररूपंतदीयकर्तृत्वादिजगत्सर्वमपिचितिश्चिदेव ॥ भावाभावाआविर्भावतिरोभावा

अथान्यार्थमिदंविद्धिजगदण्वांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्यथो त्तरम् ॥ चिद्धनेचिद्धनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ ३१ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयोःक्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥ ३२ ॥ चिद्विल्वकदाचिच्चद्वयमंतर्मिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियेयायद्धु ॥ ३३ ॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्धनेत्रिजगत्त या ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरज्ञादियथानित्यसुषुप्तकम् ॥ ३५ ॥ नात्ममेतिनचोदेतितथाहताजगद्गति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥ ३६ ॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चि ति ॥ यथाशिलांतराज्ञानांस्पदास्पदभवाभवा ॥ ३७ ॥ विपर्यत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति ॥ ३८ ॥ अद्विवद्भवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायथ्रयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुषुप्तस्यमिवस्थित म् ॥ भूरिभावविकाराढ्योयोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांतःपंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुषुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक् प्रशांतममचिद्धनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्त्वसाराद्दृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ ४१ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षो पायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामषट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ३७ ॥ शिलायथातत्स्वदर्शनेविपर्यत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अद्विवद्विरिव्भूतभवविकारित्वादित्यर्थः ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरु द्धमानसकल्पनाभेदइवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेषः ॥ ३९ ॥ सुषुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधस्वा मापकल्पनाभेदनविरोधेनसहतेनद्रष्टित्यर्थः ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्धनपद्मस्वतदात्मक त्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांतःपद्माद्यसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयात्येवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ यत्रइतिक्वचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १ ॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेननत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा ॥ सर्गश्चचि त्रोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि त्रोक्तइतितात्पर्य ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसदेवेदंसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांशब्दानांतदर्थानांतद्वासनानांतत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानांचवेदितुरवस्था त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्यत्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः ॥ १ ॥ देशकालक्रियादीनाम पितन्मयरूपतः ॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते ॥ २ ॥ समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः ॥ एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते कथम् ॥ ३ ॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा ॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानानास्थितातथा ॥ ४ ॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु भितैवच ॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो त्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज गद्द्व्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानंतशक्तिम त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिषुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभावः ॥ ७ ॥ क ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति ॥ तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमन्त्रमाप्रत्ययजगद्वेदामोचिन्मात्ररूपत्वेनातत्तात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत यापिन्मात्ररूपतादर्शनेनातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ चिलाख्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतच्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थः ॥ १२ ॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपम्ननानावि शब्दार्थयासस्यचित्रं पृथक्करणेजगत्सत्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यद्यति ॥ १३ ॥ मदेतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यद्विविचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि दात्मकतया भवनैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदशाअमलश्चय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुषाद्द स्यातुभानुभा सूर्यातपएव ॥ नचसन्नवआतपादिरसजलादिरिवेतिसदसद्वपुर्यथाभातिएवचिरत्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसदसद्वपुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तपय स्पंदविलासवत् ॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत् ॥ १० ॥ यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥ यन्नाजितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥ ११ ॥ भावाभावेषुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत् ॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे वहि ॥ १२ ॥ यथनानादिशब्दार्थस्यकायद्वच्छिलोदरम् ॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम् ॥ १३ ॥ नानाप्येकतयानानापद्यर्थयैव शिलोदरम् ॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १४ ॥ यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा ॥ सन्नेवासन्निवैवचिन्नैवत्वस दमद्वपु ॥ १५ ॥ यथासम्यक्पयोराशि फोटरेकलनोन्मुखम् ॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १६ ॥ चिच्छिलाशवपद्मौघ स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्विसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥ १७ ॥ महाशिलाघनोप्येपचिद्घनम्यशिलोदरम् ॥ अरद्मोनिर्द्दयो च्छोज सशांत सनिवेशवत् ॥ १८ ॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम् ॥ स्फुरतीदजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवाद्भुत ॥ ॥ १९ ॥ ब्रह्मणीद सुघनाघनास्त्यनाशशिलाघनवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातयैवेदजगत्स्थितम् ॥ २० ॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पंदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पंदनशवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हितमपद्मादे शिलामयत्वमिवजागतरास्वपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयस्तद्वोधादिविशेष ॥ अतएवतत्तथाप्युप्यस्त्वेत्याह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिल्पियप्रसहस्रणापिरद्मादिसभावनापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरद्मइति ॥ सन्निवेशवन्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ य थाशरत्कालस्तपतिअमृताद्भुत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव्य पदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनामृत ॥ १९ ॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिधाउत्प्रेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ घासनामाप्ररूपत्वास्सु घनाघन ॥ यथाशिलाघनघनात्मनानित्यमचच्छिलात्मनानित्यसन्नतद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्स्वदृशाआलोकना चिदात्मनासस्त्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माडातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भातस्यापिचजगतःपरमयदब्विवोत्त च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत पचीकृतस्पचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेःस्थूलजलेइद्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैषारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येवबर्ह्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघाःकाठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

मा॰ ॥ द्वैतात्मकमेवब्रह्मअस्तुयथाब्रह्मणास्तवजगद्विनिपममस्तथाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्तिः ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप णीरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावभावतापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारावित्याशंक्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व भावस्थमनुपपन्नंनशून्यनिष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावपरमेवसिद्धि ॥ तस्यषाद्वयत्वान्नानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदंजगद्रूपनस त्वोपस्यनत्वसंभवमनुपपन्नम ॥ नजर्थस्यनञ्शब्दस्यबहुव्रीहि ॥ ३३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिविरोधरसदृष्टांतेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि दात्मकंतत्त्वमनुगतंयथापीहिणिरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेबर्हीतिपश्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उपमोक्तमर्थंरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदंनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना विधपदार्थभ्रमलक्षणे पिच्छे पूर्णाआद्यानाविदेवजगन्मृक्षणमयूराण्डस्यरस ॥ तत्रभासमानजगन्मयूररूपत्वमुत्रमयूररूपसत्तालक्षणपदंपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रभेदः कुतोस्ति स्यत ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तचत्वारिंश सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तितोस्यानिर्मितिविवर्तितकल्पिते ॥ तत्स्वचि

जहैतद्वैतमत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोः सत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितपरम् ॥ नानानानात्मकमिदंत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्दलनपश्यत्वंहरसबर्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नानानानात्मकंकचमयूराण्डरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णांजगन्मयूराण्डरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चिद्वनोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतस्तदहतादिगादिषु ॥ १ ॥ यत्रनाभ्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य गिरा स्वगसुखसारेणार्थ्यते ॥ २ ॥ तथाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षयः ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध नयनाः स्पयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्पदत्यागेव्यवस्थिता ॥ ४ ॥

दानइघनब्रह्मनिष्ठप्यवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टांतात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भीचिदचित्संवलितबीजशक्तिमदव्याकृतमेवततत्त्वनतत परशुद्धमसीतिप्यामोहोमाभूदितितदधिष्ठा ननिर्विशेषभूमानंरूपनिष्ठप्यपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअंडअंतर्मयूरइववर्णितमतरहताविवहिर्दिगादिविषयावाविषसर्वसमयपमशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टांततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदितंतत्रैवसर्वंजगदविषयाविषतेतदेवाद्यास्मिन्देहेपिअगि रा अगानीरमभून माणःसन्मगाद्विषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादीषद्वर्ण्यते ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तद्विभूतनिरति शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो नायंमोक्षइतिचेद्दृश्यदर्शनासमाप्याणस्वरूपविशेषात्संतिग्रहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायमाधाय्यनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यंतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्ध नयनेमेष्केरदीनरर्नेद्रियवयेषाम् ॥ ४ ॥

॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थि
इदंत्वनारूढपष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहितै पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखमेवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थि
तानामपियेषाषष्ठादिभूमिकागतानाबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसविसवेद्यसबधत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पद
ते तेचचित्त चेत्यसमासगयोस्त्यागोयस्मिस्तथाविधेभूमानदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखण्डवृत्तिधारास्पदात्तेनाशेननिर
तिशयानदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थयथाससाधयतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पदाद्यवहारसस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोत.सदैवस्वरूपानदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजग
द्यवस्थापालयनितद्वदित्यर्थ ॥७॥ तेषाव्यवहारेदृश्येषुवाह्यविषयेषुदर्शनानावुद्धिवृत्तीनासगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानदात्मातद्धांदयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहार सुख
रूपएव ॥ यथाऐन्दवोरश्मिस्तरुपल्लवमत.प्रविश्यह्लादयतितद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखनुतेषासुतरानिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टातमाह ॥ बिबादिति ॥ बिबनित्यातरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥ ५॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥
मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ ६ ॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा ॥ ७ ॥
तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥यथाह्लादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥८॥तथात्माह्लादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ बिंबाद्दू
रंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच ॥ ९ ॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥ १० ॥ केवलानुभ
वप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥ ११ ॥ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नम
ध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥ १२॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंत्वदिकोशशतेनच ॥ १३ ॥ यत्रैतत्स्पंदते
दृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंते
चदेहकुंभाःसहस्रशः॥ १५॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चद्रिकायायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाह्लादरूपंतैरनुभूयनइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह
इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनन्त्यपर. ॥ भूनमाविदेहकोशानात्त्वदिवासनात्मनास्थिता
नामानन्त्यात् ॥ १३ ॥ एवकोशशतेनत्वदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्तन्मात्रमेवात्मपदभवेत्सभावितमित्यर्थ. ॥ एवकार्यकारणविलक्षण
तत्तभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्पांतप्राकृतादिप्रलयरूपचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिन्लोकेअमुत्र
परलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारै कचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदाज्ज्ञदिकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तद
नुगनसद्रूपस्यापिविकार किनस्यात्तत्राह ॥ जायतेचेति ॥ १५ ॥

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

नहींकिरहारिपगलिनेत्याह ॥ नचेति ॥ १६ ॥ विष्वक्रूसवत सुसिद्धयाप्रवणाद्युपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवप्यवहरन्नपि निर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लिनत्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्ययोग्यव्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ एजगकालादिसर्वजगद्ब्रह्मत्यात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिनै
वमभवनीत्यर्थ ॥ यतस्त्ववस्तुत सममविषमस्वरूपगच्छसिसर्वसमामनसीनिसमगएव॥ मत्तैवसमत्वमाप्यतेनीतिश्रुतेरिति भाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अप्रबोधाद्विपास्तिप्रबोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकाराख्याभ्याविवर्त्त
स्यलक्षणभोभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आविर्भावादारभ्यपरिणाह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमति त्रिविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्पत्तपंचधाअनिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो३अप्रच्छन्नभागवस्यो४विनष्टभागवस्य५चेति ॥ आद्योमृदाघटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयाद्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखडना॥ तच्चदेहादिसफलमात्मैवात्मविदांवर॥१६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारमप्रयविज्ञातयुक्त्यासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिमग्नोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्
॥ १८ ॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमगएव ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंश सर्ग ॥४८॥ ॥५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिनास्ति
विकारादिब्रह्मन्ब्रह्मणिबृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत्॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुन प्रागवस्थानयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥२ ॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपय ॥ युद्धमायतमध्येपुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
॥ ३ ॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥ ४ ॥

त्काभाव ॥ तृतीयोरज्ज्वा सर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्रांत्यएवजन्मादिभावविकार परिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनप्र
थमंतस्यविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरस्यैस्यादिपुदधित्वेनुव्यादिलक्षणंकार्यपुन प्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपर्ययतेतदेवविकार
मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थ ॥ २ ॥ ब्रह्मणिब्रह्मगच्छलक्षणकार्येनुनतथात्वेधर्म्यादित्याह ॥ अपुद्धमिति ॥ ३ ॥ असुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयवैव्यारंभक
मसभाह ॥अनाद्यंतेति ॥ आद्यंतलक्षणदेशिकपरिच्छेदवस्तु क्रियासंयोगादिविभागवस्तुनावयवैव्यवयव्यारंभकम स्याच्चतद्विलक्षणस्यब्रह्मण सहस्यर्थः ॥ एतेनबहूनांसंयु
क्तानांसमवेतानांवासंयुक्तानामवयवसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम ॥ यथातंतूनांपटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणपनीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणकृत
मन ।अपास्तमारंभकत्वम ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणिजगतस्तुपरिशेषाद्विवर्त्तत्वमेवसिद्धमितितल्लक्षणेनदर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम ॥ तथाचाद्यंतयोःसमेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासोविव
र्त्तइतितल्लक्षणमितिभावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शंदर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्येविकारासंस्पर्शःकथंज्ञायतइतिचेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥
यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तुप्रकाशस्वाभाव्येनसमतासर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यंतासंभाव्यइत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयंदृश्यतेविकृतिःक्षणात् ॥ संविदःसंभ्रमंविद्धिनाविकारेस्तिविक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यंनसंवित्तिस्तत्रब्रह्मणिविद्यते ॥ तद्ब्र
ह्मशब्दकथितंनिःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते ॥ मध्येयस्ययदन्यत्वंतदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वा
द्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वंकदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभाववि
काराणांनकदाचनगच्छति ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमानेसदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपायाअविद्यायाःक
आगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदंसर्वमासीदस्तिभविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ॥११॥ य
स्तुब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोःक्रमः ॥ तत्रापिनान्यताभावमुपदेष्टुंक्रमोप्यसौ ॥१२॥ त्वमहंजगदाशाश्चद्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्र
ह्ममात्रमनाद्यंतंनाविद्यास्तिमनागपि ॥१३॥ नामैवेदमविद्येतिभ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यतेयासासत्याकीदृग्नामभवेत्किल ॥ १४ ॥
॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेप्युक्तनेतुत्वयेरितम् ॥ अविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ए
तावंतमबुद्धस्त्वमभूःकालंरघूद्वह ॥ कल्पिताभिःकिलैताभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयंजीवइत्यादिकलनाक्रमः ॥ अ
प्रबुद्धप्रबोधायकल्पितोवाग्विदांवरैः ॥ १७॥ अप्रबुद्धंमनोयावत्तावदेवभ्रमंविना ॥ नप्रबोधमुपायातितदाक्रोशशतैरपि ॥ १८॥

रुद्धस्वभावायाअविद्यायाःकथंप्रसक्तिर्येनतत्रजगद्विवर्त्तःस्यादितिप्रबुद्धदशारामःशंकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदृशाअविद्यासद्भावंब्रूमःकिंत्वबुद्धव्युत्पादनायक
ल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौक्रमःकल्पितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्याना
स्त्येवतर्ह्युपशमप्रकरणेयथाभातिरविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमितिरामःशंकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तुतवाबोधदशायात्वद्बुद्ध्यनुसारिक
ल्पनयोक्तमिदानींतुत्वंप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्यविरोधइत्याह ॥ एतावंतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पूर्णानाममभावनादिरुरुपदापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरुरोपेपुनस्त्वोपदेशोऽप्यथइत्याशयेनाह ॥ सममिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनाववोध्यसेतश्च
प्विनिशेष ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिरेच्छिकेनव्यवहारेणनमास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवभातिबाधावधिरल्पमात्रम् ॥ एकेति ॥ त
प्रकामाहःक शाकरकत्वमनुपश्यतइत्यादिश्रुतेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठगच्छन्प्रसन्स्वपश्चअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ येवनमिवेकरसब्रह्मभव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसविन्मयात्मक सत्वमेव ॥ तच्छ्रुतिभसिद्धमनाद्यतनरपरपदसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिसमसिद्धम्याप्तअविद्यामकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यपुक्त्यासाध्यतेकार्यंनतथमशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यदुर्मतेः॥ सकरो
तिसुद्धहृस्यास्याणोर्दुः खनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातियुक्त्याबोधनविना॥२१॥
एतावंतमबुद्धस्त्वकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥२२॥ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मसलुहृस्यमू ॥ द्विती
याकल्पनानास्तियथेच्छसितथाकुरु॥२३॥असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगन्मयम्॥एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
मारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छन्श्वसन्स्वपन् ॥२५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुचेत्॥तद्ब्रह्मावेदनशांतमवभूतस्थितभव॥२६॥तदनाद्यतमाभासस्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥२७॥यद्ब्रह्मात्मावितुर्यश्चयाविद्याप्रकृतिश्चया॥तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुनत्॥२८॥नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥मन्मृन्माद्यथावांतरालैवप्रकृति स्थिता॥२९॥ आवर्त्त सलिलस्येवच स्पंदस्त्वयमात्मन ॥प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वहि॥३०॥यथैकःस्पदपवनोनाभाभिन्नोनसत्तया॥तथैकमात्मप्रकृतीनाभाभिन्नेनसत्तया॥३१॥अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवावि
लीयते॥अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥३२॥चित्तक्षेत्रेकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥चित्तांकुरतदेतस्माद्भाविसंसा
रमंडकः॥३३॥

शागाब्रह्म रेतेषमिद्धानत्वमभिन्नसम्यमैकात्मकमित्यथ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासद्यालवमृन्मात्रतथामकृतिरित्यथ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्त्तनम ॥ तेनसम्याम
मतावनहमं बर्लमआत्मैवाम्निनाणुमाममप्यम्यरित्यथ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुरूपेन ॥ ३१ ॥ सम्यग्सम्याम ॥ यातिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुरंतत्वा
म्करस्नाविममारवनसारक.सपपनइत्यथ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मरम्यमूरित्यपिवाक:

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरि· ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्प नयाजी लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम· ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥३४॥ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तांकुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभवाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संसृतिविचारयोगोनामएकोनपंचाशःसर्गः॥४९॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृतेनते॥१॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णंपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते॥ पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णेचपूर्णता॥२॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्त्तुमर्हसि॥३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतेत्वत्संबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म· ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत·पूर्णब्रह्मैव यत·पूर्णाच्चद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणापूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयस्ताजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवकोपंकर्त्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वेषांप्राणिनांरूपेवायानुभवोऽस्वदृशनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदु खयोरुदयनुभवाच्चिरानुभूतानामपिवासार्यानांरूपेषस्मृतिदर्शनात्स्वरूपेषवासाथानामप्यनुभवोवा
च्य ॥ नभम्योभचक्षुरादीन्द्रियाणांवासार्याण्रूपानेनुभवशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागस्यास्यानुभवशक्तेश्चश्रोत्राविगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमोव्यर्थ ॥ नचांत
करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेन्द्रियप्रणाड्यानिर्गत्यवासघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोच्छेत्वापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु
स्वानामपिबहिस्त्वयापत्ते कालांतरेण स्मृत्यनापत्तेश्च अतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारलांछनसंस्कारांण्यगृहीत्वा
न प्रविश्यनष्टश्चनदाकारविलक्षणतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानुभवानांतल्लांछनमिपयत्वकल्पनेश्रममयोरविशेषापत्ते सर्वेषांमाना
श्वासप्रसंगात् घटादेर्वासत्वानुभवानापत्तेश्च ॥ इत्थचानुभवआंतरोघटादिश्चवासस्त्वनयोरसंबधान्नकथंचिदपिवासार्यस्यानुभवारोहणमुपपादयितुशक्यम् ॥ अतएवनैया
यिकादयोनुभवस्यविषये सह विषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबधएवनसंश्लेषाविलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन
विषयव्यवस्थायोगात् ॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबध्यव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबंध
स्यस्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात् ॥ परंपरासंबधेनवासार्यपरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबधकल्पनवैयर्थ्याच्च ॥ एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षु स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिब्रह्मन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथंतत्तस्यवैजंतोर्विषयंस्वनपश्यति ॥ जीवत
श्चकथंसर्वंविषयंस्वंप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथंघटादियात्यत्वमिन्द्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवंत्यंत पुनर्नानुभवंत्यपि ॥ ६ ॥ अथ शला
दर्पेणकथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकथंतन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाच्छतथापुन ॥ पृच्छामित

र्थोयज्ज्ञानव्यक्तिजनक सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इन्द्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघ
टितघटनासमर्थमायाशक्तिवलादेवांतवासायानुभवोवाच्यस्तथासतिकिंकर्णाविगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवतशरीरेवचिवाल्यावासायमनुभवतीतिस्यात् तथा
सतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसर्वगतस्यसदात्मनश्चसत्वात्तत्रापिवासार्यान्कुतोनानुभवतीतिराम शंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य
मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादीन्द्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांवासत्वमनुभूयांत भक्षिरपकथयतीतितत्राह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक
यनसामर्थ्यंवाऽस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयादिन्द्रियाणिवासार्थंतद्विनीत्वास्थापयतीतितत्राप्याह ॥ पुनरिति ॥ तदर्थस्थापनेपुन पुनरुक्तितदनुभव स्याद्घटादेरुदयादहिर्नि
सार्प्यादर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकर्तृप्रथमचक्षुरादीन्द्रियजातस्वदेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिन्द्रियविषयसंवेद्यांतरुदितस्यायभोक्तृकर्मविवशोनातनयतिघ्राण
मित्रगंधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अथइति ॥ विषया सश्लिष्येन्द्रियाण्याकर्षयेयुर्नासंश्लिष्य असंश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पि
णांघटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापीन्द्रियाणांरज्जुवदृढसंश्लेषसाधकत्वंवाप्रसिद्ध भिन्नप्रदेशनिखाताय शलाकाद्वयवद्भिन्नदेशत्वादित्याह ॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि
ष्टयोघटादीन्द्रिययोर्मिथ असौत्वदुच्यमानातन्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतातथापिनेमायस्यविपरीतघटादिस्थूलप्रवेशाकलाकर्षसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुतस्वबोधेन
च्छिन्नसंशयस्यतवकथंमायामपेसर्वानुपपत्तिभाजनःस्विगुप्यवहारेईदृश संशयस्तत्राह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधाच्छथापुन पृच्छामि ॥ अज्ञानुभवार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शैर्चिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुंकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभाववत्त्वयापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगदितिश्रुतिंप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवंचेद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्त्यास्वर्वृत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वप्नेचांतर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्तयारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभाववत्त्यैवभावितम्॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिंद्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम्॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अनाद्यंतंजगद्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम्॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम्॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः॥ सजीवःखलुदेहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम्॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिवाह्यंवाह्याकारेणैवप्रतिबिंबति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्यदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंतर्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥ तत्स्वरूपवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसंघातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडचसंघातदंतःप्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतायातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्पंदतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्पुर्यष्टकमितिनामास्य ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञातृत्व कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्व तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्योदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रह ॥ एतदभिपातिनीआभ्यासेनैतद्धर्मिकायासचित्सैवचिदाभास्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतत्त्वेपुर्यष्टकविदुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितबुद्ध्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवोपिकामक्रोधद्वयविपादायनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीजस्यांकुरकांडपल्लवादीवसर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवाद्यश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रियंस्पर्शेस्तथेंद्रियम् ॥ १६॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः॥ एषएवस्वभावात्माजनैःपुर्यष्टकस्मृतः ॥ १७॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासचिज्जीवइत्युक्तातद्धिपुर्यष्टकंविदुः ॥१८॥ कालेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वतः ॥ भाविताकारयानंतवासनाकणिकोदयम्॥ १९॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति॥ यथावासनतः सेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिव ॥ नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम्॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा॥ २२॥ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबंधादनंतरम् ॥ बुद्ध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम्॥ २३॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुरः ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमंपदमात्मनः ॥ २४ ॥ एवंरूपश्चसुमतेजीवोयातःशरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यर्थंयथावेत्तितथाशृणु॥ २५॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसंप्रयातस्यजीवताम्॥ मनःपरेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६॥ यदान्यःसर्वदेहेभ्यःस्वेपतत्यक्षरूपिणा॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवात्मैकत्वमृच्छति॥ २७॥

कश्चित्सनकादिस्तुल्य कस्याप्यविशेषमनात्मकनीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अयंचसर्वोविभागःसात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥२३॥२४॥ कथंघटादिबाह्यसत्त्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यतःसमाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते॥ एवंरूपश्चेत्यादिना ॥ २५॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबतयापरिच्छेदस्यानवाप्तेभ्योव्यापकोपरिमात्मनयावतिष्ठते ॥ तेनसर्वजीवचैतन्यतेषुपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखाविर्भावानुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योबाह्यघटादिदृश्योभवतितदातद्गागवद्गिकजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्यघटादिपर्यंतंस्वेबाह्यकारोपततिनिर्गच्छतीत्यर्थः ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्बाह्यंनेत्रादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारास्पर्शात्प्राप्तजीवचैतन्येनसहैकत्वमाध्यासिकचिदात्मतादात्म्यलक्षणंविषयत्वमृच्छति ॥ २७॥

सचाक्षस्यसंबधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोवृत्त्यंतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवंतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्हृदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचैवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्वदिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवांतर्हृदिअहंकारसंवलितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्वालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥३६॥

चेतनस्यार्थसस्पर्शैवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथंगोलकसस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयंक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसंभवतीतिभाव. ॥ इत्थगंधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानींराम.प्रसंगात्सर्वेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकांस्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकंतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यर्थबिंबस्यसत्यत्वेपिचित्प्रतिबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विनानिरिकरूपभांतिमात्रसिद्धनिर्मनकुशश्च तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्तवत्त्योर्वापरस्परसापेक्षप्रति
बिंबस्वरूपदुर्घटमितिकिंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृशांश्चैतम्यात्मनोभांतिसिद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलप्रतिबिंबमात्रभ्रांतिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य
र्थेनुशब्द ॥ तावन्मात्रभांतिमात्रम् ॥ अतएवतद्वदिहजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि प्रपंचतरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्तमानतुसदाचिज्जलमेवेत्य
थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हेरामत्वनित्यमसक्तमति सन्शांतात्मापाभूत्सुखदु खवेत्तीतित्पासुखदु खवित्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत
थाविधःसन्समतायांब्रह्मत्वभावेनिविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्य॰प्रकाशेनिर्वाण॰पू॰पंचाशत्तमसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि
श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादितरंगोवर्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतभ्रपासुखदु खवित्त ॥ तिष्ठनिविष्टमतिसमतायामस्तसमस्तभवाम
यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ५ ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसंपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि
पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथयाभावयत्याशुतत्तयापरिपश्य
ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाधमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्यानिममोदेह पुर्यष्टकमितिभ्रम ॥ अबोधादेवबोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतायातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांशागसतांकल्पनजीवसमष्टे पद्मज
स्यैवव्यष्टेस्तथापितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवभवतोपिसृष्टे पूर्वमनागतमित्यादि
वर्णितब्रह्मत्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरव्यवहारायार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्य
ष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भ समष्टिपुर्यष्टकजस्यथासर्गादौव्यवहर्तव्यार्थसंवित्स्फुरितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय
ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्ट पुर्यष्टकात्मावक्ष्येनासिसंपन्नेसततारभ्ययथयाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्त्वथासमयापरिपश्यती
त्यर्थ ॥ २ ॥ एवंचआधमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकत्वेनेंद्रियाणींद्रियार्थांश्चसंपन्नतथातेतवापिव्यष्टे संपन्नमितिमयाप्रोक्तफलतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तथापि संवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्त्वेदनंतत्
सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानंतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्त्वेदनंतत्
कुतोननिंद्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो
हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना
मसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम् ॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५ ॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये ॥ अभावत्वा
दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥ ७ ॥ नवि
द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥
भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात् ॥ १० ॥
प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम् ॥
जगज्जान्विपर्यास्यक्त्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते
॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते ॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वएव
तआत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचिंत्यंकिंतुचिकित्सै
वचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्य
मानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्जान्विषयास्त्यक्त्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः
स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत असदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाक्ता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासार्थदर्शनोन्मुकासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसंभावितोयक्षकदृवसत्यःअसत्योवाभवतु अयतुपचतन्मात्रस्यपचीकरणात्मिकादिहकलनासत्तयासत्यतयासंभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्मात्मनिदेहात्मनिरधाग्रद्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम् ॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवास्यामार्भमिद्रियद्वारै पश्यति ॥ २१ ॥ तथसर्वमिद्रियमनःप्राणादिर्भत ॥ इवपटादिवासम ॥ भावबासनाम् ॥ २२ ॥ तथवि पर्येद्रियसयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासंभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एषस्वाभाविकस्वसेवनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानापयास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्वतिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्याविचारोयजीवपुर्यष्टकादिका ॥ अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना ॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृणु ॥ १७ ॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता ॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी ॥ १८ ॥ यद्ययाभावयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९ ॥ पचतन्मात्रकलनासंभावयतिसत्तया ॥ तत्रात्मनितयारध्रान्प्रपश्यतितथोदितान् ॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयद्धिस्थंभूतपंचकम् ॥ पश्यत्यनन्यदन्याभशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्यमितिनिश्चयवांस्तत ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाप्रत्ययत्यय ॥ २२ ॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम् ॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाशूरीकृतम् ॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनयत्तदेवान्यदिवस्थितम् ॥ २४ ॥ अत्रैवनिश्चयंयत्व्यानियम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यप्राप्यमित्यवखंडितम् ॥ २५ ॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्वभावेनैवनान्यया ॥ २६ ॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नद्वैतमद्वयम् ॥ खडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७ ॥ सन्निवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात् ॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात् ॥ २८ ॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अभ्रमांसारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वाऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकिककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तथैकपवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्मकलयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तथोभयभाव्यश्चआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यन्तरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनाविवर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसाररसकराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसंघटोपूर्वतनप्रर्पिडावस्थयोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यम्रत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्तइतीमहिम्नद्वस्मिन्विकार सभवतितद्धर्म्याविश्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अभ्रमधुमरादी ॥ ईशेमहमपि ॥ २८ ॥

अथवाखडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्‌अद्वित्वेपिद्वितांवहन्‌दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वय ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअयमीष्मेअर्करुगेवाहमितितादूप्येणतिष्ठति ततआयवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू मिप्रवेशेनाकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअयाकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थ ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वेश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम्‌ ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम्‌ ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्व स्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिविंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्य

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन्‌॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा॥ सर्वात्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत्‌॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगहंत्वद्यवारिदः॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः॥३१॥ इतिभाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम्‌॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिविंबति॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम्‌॥३३॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिविंबति॥द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः॥३४॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन॥ ३५॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभांडगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा॥ ३७॥ चित्त्वजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम्‌ ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वयम्‌॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात्‌॥ ३९ ॥

भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थ. ॥ ३३ ॥ साविधयंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्व वस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्ततंस्व भावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थ. ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टा तमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयच्चित्यतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्ये तिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्‌अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वप्नदृष्टोग्रामोवनादिसत्तान्यतेक्षणाद्भ्रनादिभावयातितथादेहभूतोयजीवोपिदेहाद्देहांतरभावयाति ॥ यत स्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थ ॥ ४०॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत
इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोभ्रटितिकुड्यभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरभवतीत्यर्थ ॥४१॥ नन्वयदेह प्रत्यक्षमियतेवदसतेवसकथदेहांतरभवेत्त
माह।असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतानुतदेहस्यवाह्याद्विदर्शनंस्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभाव ॥ स्वस्याप्यरूपवद्देहांतरवदि
त्यथ ॥४२॥ तर्हिकियीवनपार्थक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअन्यत्वदेहांतरभावएतीतिन यत प्रकृतमिदश
रीरमान्यापवस्थाभेदेपितदेवमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम्॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंतिअतस्तेपांस्वतोजीवतएवभवो
वासनयासमद्भवइत्यथ ॥४३॥ ननुकदापिजागदृष्टेषादिशरीरभावेकास्यवासनातघाह ॥वस्त्विति॥ इवतुजगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतविद्धि ॥ तस्यभयआवसथास्त्रय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहाद्देहतयायातिदेहोयप्रतिभात्मक ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदस्वत ॥ ४१॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२॥ का
लेनैतादृशंरूपमिदनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वत ॥ ४३॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ४४॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोय स्वाभिधानादिनेरित ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५॥ अथापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा ॥ अप्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति ॥ ४६ ॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते ॥ त्य कुकर्माध
यत्नेनप्रयातिहिसुकर्मताम् ॥ ४७॥ मोक्षाद्दतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालन ॥ ४८ ॥

रित्यथ ॥ इवनुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टचादृष्टचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्तनादीस
सारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवदर्शनमित्यम् ॥४४॥ तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलब्धब्रह्मभावोपिदेहांतरव
द्वासनामय स्वप्नएवकिंनस्यात्तत्राह॥ अजाग्रदिति॥ य शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतइतिस्वाभिधानादिनाईरित अजाग्रदृष्ट्यातुरीययादृष्ट परमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविध स्वप्नए
वनविद्यतेजाग्रतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्स्वच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थ ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअपूर्वाप्र
वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचिरस्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थ ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाभयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
यावामनोभवतीतिपुरुषयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति॥ ४७॥ एवजीवस्यवासनापारिणतिलक्षणोदेहादिवपोमित इदानींकदातन्निवृत्तिरितिवाकांक्षायामाह ॥
मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशो र्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वदुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबु द्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्तपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखल्वपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवाततामहान्गुल्मोवृक्ष इवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥ इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता ॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥ ५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय शालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व स्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरज स्त्वेशमादिसाधनसंपत्त्यावाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिक मूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितु शक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ ययाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैरा कारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्वेधितोविद्धइवगतस्वप्नतिरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसं हृतजगत्त्वाच्चकालानलतमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नभस्यावरादिनिकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्रायुयमित्याह ॥ स्थावराद्यास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटस्तृणादिषु स्वाभा
वादानद्याधिक्येपिनमनुष्यादिषुप्रबोधोस्तीतितमस्तितैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथापचित्तजाड्यप्रकपएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवस्वप्नइतिश्चित्तस्यतत्स्वबोधएवबंधमुक्तिस्तुयतैवास्य
जापदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रप्रकाशरूपोभवति ॥ सचबोधोयुक्तेपुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथात्म्यश्वेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वंतयोजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेसुदीर्घस्वप्नविभ्रमती
प्रमयपश्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेघातस्वभ्रमयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौषुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्थेयंहिसस्तृति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामंकनकतामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचद्दद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ योधोजीव प्रबोधोयसचयुक्तिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणजीवोतयोजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभ्रयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृम्भितम् ॥ स्यात्यतःक्वयद्वनायथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतयैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौषु
प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥६६॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतांनहिजाताघटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्याद्भयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोबहिरंतर्यदाचिता ॥ ६८ ॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सथस्वमेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथस्फुटीभवतितत्राह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरशुभयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगंधर्वविद्याधरादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्त्वायासपहृणादिवैचित्र्येणापितमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्वापव्याप्तप्रमाणादृभावलक्षणनजीवितेनएतावानेवहपरिमितएवाहमित्यतःपरिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थावहिर्जाता
सपन्ना ॥ ६७ ॥ संनुभयं किमतस्तमाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतांत करणद्वारानिर्गतेनस्वस्यपरिच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहंजानामीतिग्राह्यग्राहक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासव्याहकवासना
मृगतृष्णेवाप्यस्तविभागेनसोवयाउदेतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवंहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यतरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरगबुद्बुदादिभेद खादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वं जगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तित निरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ जीवस्वप्नोजगत्तत्रासत्त्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्न सर्वेषांजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जायत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सैवं स्वप्नमेवेध र्म्यैणानुभूयमान कथस्वप्न स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदित.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वप्नस्तमेवेममस्माकजायदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥६९॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥ त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥ शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःखादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥ सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥ ७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः॥ ५१ ॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥ १॥ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोन्नहि॥ २॥ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडतातातजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥ ५॥ भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥ यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्चितिसत्यवत्॥ ७॥

ल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टे स्वप्नातराप्रसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ तेनास्माकजायत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तदशर्यति ॥ जीवस्वप्नमिति ॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभि मानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवा भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्य त्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्ससत्त्याःस्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नेत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांश्रेणिविशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्तिसुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणंक्रमंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थितमिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय पक्षिण ॥ १३ ॥ तमतास्तुभूतजातिषुमध्येशासित श्रुतिस्मृत्यादिविवर्णितक्रमर्यादमयेषाम् ॥ भूतपंचकरूपीष्टतत्तन्नामपंचकलक्षणेसंसारेलोकपालत्वमाज्ञोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदंश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदंतन्निपिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मन ॥ क्षिपयिष्यतिनिद्वं स्वंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरिस्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम् ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासीवमहानत ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयसंसारविभ्रम ॥ कटकादिर्यथाहेम्नितरंगादिर्यथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातयप्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्राद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोकपालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तै स्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्रवाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरंचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयम किंचिद्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्मापशंकया ॥१७॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्ताहिकदाचित्षोडशापिच ॥१८॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधिकारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तमन अवस्थितम् ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तप प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्गतेद्वापरांतेइतिवा ॥ ॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतुनामहीतलंनीरंध्रभूतौघनि संचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविष्ण्वादिदेवा युक्तिभि अंशावतारादिभिर्युक्ताप्युपायै क्षिपयंतिहिंसनेनविरलीकुर्वंतीतिपादान ॥ २१ ॥ अथवक्तारावतारादिव्यवहारोबहुशोवृत्तइत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेष॰ ॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसकीर्णेतियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् ॥२७॥२८॥ अंभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अंभोधिमेखलाभुवपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः ॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५ ॥ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसार्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वंद्वद्वंद्वोभीमोबभ्रुरहेरिव॥ ३०॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वीतयोःसंग्राममलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीपणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेणविभारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्ज्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितोदेहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विपादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति ॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वंभारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः॥ ३२ ॥ नरधर्माअज्ञप्रायइतियावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्बधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमेवविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्वभावमात्मानयोहतारवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहतृहतव्यताभातिनिमित्तमितियावत् ॥ ३७ ॥

मिभि.किवत्तैर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनांमतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषंसंविद्वपुर्धर्मस्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजनभासीतिनबंधुसंसक्तिस्मरणादिसंभावनामयुक्तेषु स्वतपोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥१॥ ॥प
र्यतिहस्त्नेस्त्याग समत्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यदेवतारूपेपवराभेदव्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वबंधुहंताहमित्यादिरूपोहंताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्वतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वंजरामरणादिषड्र्मिनिर्मुक्त.अतएवशाश्वत स्वमध्यादीनांसर्वभूतानांस्वयंसाक्षाच्चात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेस्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यबंधादिमत्तसिकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
नरकालचयस्यबुद्धिर्लाभफलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्हंतइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकर्मणिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतैका

अनंतस्यैकरूपस्यसतः सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मनःपरमेशस्यकिंकयंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनंतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन् ॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्तःस्वयमात्मासिशाश्वतः ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसंविदंतः सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदंतन्मइत्यंतः संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवप्रयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भितः सुखदुःखाभ्यामवशःपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वांगांशेः क्रियमाणानिगुणैः कर्माणिभागशः ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥ ५ ॥

त्मतत्त्वस्यषड्विधविकारास्पर्शिनस्थैर्यसत्त्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्त्वादेवचव्याप्तुमस्येवबंधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वंयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भरइत्यथ ॥ २ ॥ ईगत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यमानिसंविदंतरावेदनम्सर्महमुत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्यात ॥ अतस्तदेवप्रथममस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
पिदुद्विवर्तिदेहाद्यभिमानरूपाभ्यादृशीका ॥ अयकार्यकरणसंघातः सोहंतामहं इदमेतद्देहादिसंबंधितद्व्यादिमेमम इत्येवसंविदंमानिर्वस्तिस्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंतात्वादिनियुक्तोस्मि तथयुक्तपपिमनर बंधुनाशापिहिकामर्थैर्नरकपातापामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभोस्याहुसखदु स्वाम्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंगावस्थिरम्भेरकत्वेनाशासे सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतैश्च्यानिकविस्तारा.

भिभि किवत्तीर्नास्यनाशमकारनाशहेतूनांमतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवाळब्धदोषसविद्वपुश्चितन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
ळंकांजनमासीतिनवपुर्संसक्तिजन्मरणादिसभावनामयुक्तंतु सततबोधितमितिभाव ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विपंचाश सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प
ण्यतेहस्वत्सामःसमस्यागाभिलक्षणम ॥ उपास्यहेयरूपेचयशाजेवम्यपस्थिते ॥ १ ॥ तथावीरस्वयंधुहनाहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतवसर्वतुस्वनिवामिमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्पादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमत्यंतंत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिलस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्हंतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणिभियोक्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वगशाश्वतेत्का

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसविदात्मन् ॥ सविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ यैवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदंतन्महत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवप्रयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वात्मांशे क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते ॥ ५ ॥

त्ततस्यवधादिविकारास्पर्शिमसत्यैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेवचव्यापुमस्येववधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्तत्प्रयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भरइत्यर्थ ॥ २ ॥ इंतृत्वादिधर्मकदेहादिनांतस्यभातिसंविदनपरादेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ यैवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
विदुद्भिरुत्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यादर्शीना ॥ अथकार्यकरणसघात सोहंताअहं इदमेतदेहादिसंबंधितद्भ्रातादिमेमम इत्येवसविदंभ्रांतिवशात्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासविदाहंहत्वाविनियुक्तोस्मि तत्प्रयुक्तपापेश्चनष्ट बधुनाशादिकानर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभ्रांत्यासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अशावतारिश्चरूपत्वेनांशासे तमात्मिनुपविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतमित्यमचित्मात्र.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकः नकश्चिदिति अ
विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्त्वेकःपदार्थ.क्लेशभागे
हमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्त्वेकःपदार्थ.क्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसघाताभिमानदु.खेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थ. ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रारुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणाय
व्यापारित.पुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापट्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

॥ न
चक्षुःपश्यतुकर्णश्चश्रृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम्॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः॥ ६॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ न
कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते॥ ७॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन
मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ९॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः॥ कुर्वंतोपिहरंतो
पिनचतेनिर्विषूचिकाः॥ १०॥ नक्वचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः॥ ११ ॥ निर्ममोनिर
हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते॥ १२ ॥इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम्॥ अपिक्रूरमतिश्रे
यःसुखायैवोदयायच॥ १३॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम्॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहामृतवान्भव॥ १४॥ मूर्खस्यापिस्व
कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते॥ १५॥

कुर्वंतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकंलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसंग्रामेष्वपलायनबधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बंधुवधादन्यद्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकासत्यश
पथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्यु
द्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

रिचरान्यत्राभादिलाभप्रयुक्तपुद्धेलोभमूलानिपापानिरसमूलात्तथाऽऽमयादितिन्यायेनकदाचिदपममसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत न्निरपेक्षस्यतन्मूलानिपापानिनसंभवंतीतियोगस्थिर्तिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्धि शपमलत्वज्ञानतत्सामर्थ्येसगुणब्रह्मार्पणबुद्ध्यावाकर्मकुर्वन्तोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ ईश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबंधम सनिरित्याह ॥ सन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोऽर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् ॥२०॥२१॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्स्वपरि ज्ञानमतरेणायोगाद्‌ब्रह्मार्पणस्वरूपमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्य कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु॥ब्रह्मा र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात्॥१७॥ईश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ईश्वर सर्वभूतात्माभवभूपितभूतल ॥ १८ ॥ सं न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव स्तथाब्रह्मार्पणस्यच॥ ईश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृशःप्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे महामोहनिवृत्तये॥ २१ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नर्किचिद्भावनाकारयत्तद्ब्रह्मपरंविदु ॥ २२ ॥तद्योगंविदुर्ज्ञानंयोगचक्रुतयुद्धय ॥ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदु ॥ २३ ॥ अतःशून्यंयदिह शून्यंपाषाणहृदयोपमम्॥ शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यंनदृशःपरम्॥ २४ ॥ ततइयद्युत्थानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता ॥ २५॥ भावोहमितिकोप्येपप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यंशकलित कट्ठवेनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्योगनदाकाराबहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितोज्ञानमाहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपानुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतभ्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतभाष्यस्तत्वसत्कुब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद शोपिदृश्यत्वान्निषेध किंनस्यादित्याशंक्याह॥नदृशःपरमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोपात्तदास्याचदृशःपरदृगतरस्यान्नतुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशस्वभावादीपदन्यत यादितपरसमत्थानमायजमत्प्रतिभास सगधमनगराकाशमिवशून्यंतवेत्यर्थ ॥२५ ॥ संन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदरोपुजीवेषुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति नवमापट्ठायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

असंश्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्ति·
एष·अहमितिभाव·स्वाधिष्ठानादपृथग्भूतएव ॥ हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेद·सचब्रह्मणिन अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
पृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
लाहंतापहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअंभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतापहोयुक्तइत्यर्थ· ॥ २८ ॥ किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसवित्सारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवंसतितत्राप्यापहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ· ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमीहे
अपृथग्भूतएवैषपृथग्भूतइवस्थितः॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥
वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः॥ २९ ॥
इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते ॥
समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥अबोधवशतोभेदोनास्त्येवैषांचिदात्मनि॥ ३२ ॥
बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः॥अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत् ॥मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥द्विरूपेनवदेवेशपरंचापरमे
वच॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहंममतापहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
ग·सिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ.
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्नियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवंद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परप
याचप्राप्स्यसीत्यर्थ· ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्विरूपेतयुक्तियोग्यमधिकारकालविभागचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसत्रजनसाधारणसुबोधमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैदुरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदंचसगुणभजनमयात्तु भ्यमुक्तंचित्तशुद्धिभावसाध्यात्मकं यदिदंतत्त्वमात्मस्वेनाहंविज्ञातम् ॥ भावेक्त ॥ विज्ञानैकस्वभावमात्मानस्यतथाविधशुद्धमितिमन्यसतत्त्वाईममईश्वरस्यआत्मानपारमाधिकस्वरूपभूतयाधितत्त्वरार्थमात्मन स्वस्यचआत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्यास्वरूपरिपूर्णात्मानसश्रयमुख्यातश्चिद्धोभवेस्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमात्माजगदहमित्यादिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनभवसम्यएवस्वरूपेविश्रांति सेत्स्यतीत्युत्साहजननायसिद्धवत्स्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिव्युत्थानव्यवहारदशयावावर्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सामान्यपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यंशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ पररूपमनाद्यंतंयन्ममैकमनामयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरोभव ॥ ३८ ॥ तत्क्रमात्सप्रबुद्धस्त्वंततोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यंतंयेननभूयोनजायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभावस्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यंसमुपदिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविशुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनसभूयोभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्यतोयस्याश्रुतस्यतत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यचेतसामंतरालोकोयंप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामब्धिजानांचसोयमात्मेतिभारत ॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेववर्णयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यसितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वमजतेसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीचस्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्तभूतमयस्वभावोनाप्यसतसूक्ष्मभूतमयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्यागुरवगमसमकालमवतज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितभूमानन्दात्मकैकरूपन्यपयपस्यत्मितितात्पर्यमित्यर्थ ॥ ४५ ॥ तस्यकेनाप्यननुभवादत्यंतपरोक्षताभसक्तावारयति ॥ त्रैलोस्यस्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्यानांपयसांजलानां गोर्धिकाराणांक्षीरादीनां अब्धिजानांलवणादीनांचकारादिक्षुमध्वादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभवसोयमात्मेवेतिनपरोक्षप्रसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७ ॥

अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित·अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित· ॥ ४९ ॥ देहांत·स्थितिदृष्टां
तेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ· ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविपयमलेपकत्वदृष्टातातरेणविशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वत.स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टातमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद
तर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थंकल्पितेइतिनवास्तवहतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश

समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥
अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ तेजस्तथास्मिंदेहानामसंस्थितइवास्थितः
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
॥ ५० ॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥ ५१॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
था॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्त्यलक्षितः॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
द्धः॥ ५३ ॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्तंतेसर्गप्र
सपश्यति॥ ५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥ ५७॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
लयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥ ५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ नानाकारविकारे
र्थानांतथात्मता॥ ५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ ६० ॥
षुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥ ६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
हेंद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इति
शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवंदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्व
तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था. ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवदेवाव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ सर्वमतत्सन्निधिवशादेकमेव ॥ ६३ ॥ यदा निर्विकारमसत्त्वैकनवाजन्मादिभावविकाराणामगम्यमात्माख्यभूतं किमन्यदस्ति ॥ नैव भुवमधादिभावविकारा वाकसतिं जगद
पि किमाम्यदस्तिर्नाकिंचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अत अभयप्रभावयित्वासम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानां विदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहा
इति ॥ ६६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० त्रिपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदुःखादिसंबंधहेतुर्हानक्रमस्तथा ॥ यदाल
भ्यपरज्ञानं सर्गमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्तीत्युक्तं तत्र सुखदुःखसंबंधे कारणं तु कथं तद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्य चेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे
ष्टुकामो भगवानुवाच ॥ भूय एवेति ॥ प्रीयमाणाय मत्वा श्रोतुकामाय उपदिश्यमानार्थग्रहणेन सन्तुष्यते च ॥ १ ॥ तथा दृष्टविषया एव सुखदुःखस्वरूपा इत्यभेदभ्रमवारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्दानियथालोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्निभूतान्येवपरात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानिसूक्ष्मद्भुश्चभारत ॥ एकमे
वाखिलविद्धिपृथक्कनमनागपि ॥ ६३ ॥ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्त्रये ॥ कृतेवापिजगत्किंवाकिंमुधापरिमुह्यसि ॥ ६४ ॥
इतिश्रुत्वाभयत्वंतभावयित्वासुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीहमत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनि
त्याविनिवृत्तकामा ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० अर्जु
नोपाख्यानेअर्जुनोपदेशोनामत्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेहंप्रीयमा
णायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ २ ॥ ते
तुनैकात्मनश्चान्येकांतोदुःखंक्वासुखम् ॥ अनाप्तेनवयवेकुतः पूरणखंडने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शा इति ॥ मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि तेषां विषयसंस्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनमयुक्तसुखदुःखदा एव ॥ अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादय ॥ शीतोष्णग्रह
णमुदाहरणार्थम् ॥ यथा शीतं ग्रीष्मे सुखमुष्णं दुःखं तेषु न शिशिरे विपरीते इति न विषया सुखदुःखरूपा इत्यर्थः ॥ एवं दुःखहेतुभ्रमस्यैतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥
तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थ ॥ २ ॥ यथा मुख्यात विरागात् तितिक्षसि भ्रान्तस्तामाह ॥ ते त्विति ॥ तेमात्रा स्पर्शाश्च ते सुख
दुःखे वा चकाराद्वन्येऽपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानन्दस्वभावात्स्वात्मनोऽन्येन अत एव बोधादित्यर्थ ॥ किंच प्रियतमधनपुत्रादिसंपदा पूर्णोऽहमिति भ्रान्त्या आभिमानिकसुखं तद्वि
यागापप्रियसंपर्कात् क्षीणोऽहमिति दुःखं च स्यात्तत्रापि निरवयवे पूरणखण्डनासंभवान्नेति निवर्त्तते इत्याह ॥ अनाप्तेति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति सस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजत्युर्येनतेसह्याःस्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनए
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाःसुभेदा.प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबधआद्यक्षणसबधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सत.अभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यत्त्काचैतयोर्जगदात्मनोः ॥
त्यक्तानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धिबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानंदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्वातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यदिदं ३, स्वनद्वाघोऽन्यथानिरतस्तन्नसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अपदृष्टान्तकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वक्पूर्णब्रह्मैव ॥ १५ ॥ अपबाधादपकाले ॥ १६ ॥ स्फुरत्स्वाचीयावच्छब्द ॥ कालादीनांद्वन्द्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया त्वनाप्यमज्ञर्णवबृंहितंअत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंमस्त्वनिश्चयेननकिंचनजागमवेदादिस्वरूपभूत्वा ॥ खडवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदंप्रपञ्चंतन्नैवातोविनश्यति॥भ्रान्तिर्दुःखमघोघोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म्॥तथादेहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम्॥१४॥विष्वग्विश्वमजंब्रह्मनन्नश्यतिनजायते॥इतिसत्यपरंविद्धिबोधं परमएषस ॥
॥१५॥ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते॥ब्रह्मावर्त्तेस्फुरस्यत्वंब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनि
काइव॥ब्रह्मार्णवपरिस्पदानात्रस्तसदसद्धर्मौ॥१७॥जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे॥द्वैतमेतदसद्रूपमेकंसद्रूपवान्भव॥
॥१८॥पुरुषार्थौहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना॥ब्रह्मणाबृंहितंशुद्धब्रह्मब्रह्ममयंकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखंदुःखंलाभालाभौजया
जयौ॥शुद्धब्रह्मैकनागच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत॥२०॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खडवातइवास्पंदीप्रकृतकार्यमा
चर॥ २१ ॥यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
त्मत्वसंशयम् ॥ब्रह्मसत्यमवाप्त्वंब्रह्मतन्मयोभव॥ २३ ॥अनपेक्षफलंब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलंकर्मब्रह्मज्ञेनय
थागतम्॥ २४ ॥कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयोक्तःकृत्स्नकर्मकृत्॥ २५ ॥माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
ंगोस्त्वकर्मणि॥ योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय॥२६॥

व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मत्वतिनिश्चयस्थैर्यमेवसमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेप्य
र्थाभाव ॥ सर्वकामोपरमलक्षणफलपरमपुरुषार्थ स्वयंभूत्वाकेवलंयथाचेष्टारूपब्रह्मेतिभावनाभावितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य
त्यकर्मण्यपिब्रह्मण्यपिचाविध्यनभिज्ञारूपकर्मअसत्यंकर्त्तव्यंपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवचस्वरूपतःकृत्स्नकृत्स्नपूर्णंकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरागादीनिद्वन्द्वप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभू ॥ अकर्मणिमाप्रकर्माकरणपितेसंगआसक्तिमाभूत्योगस्थःआगुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमन्निश्चित ॥ २६ ॥

१ पुरुषार्थसंपन्नोगच्छब्रह्माब्धिंसपरभारतेतिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्यैंउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरपरेत्यर्थ ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्तेःस्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्य. ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपु०नि०पू०अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशतितद्भावमापन्नाविलीयतेत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुष्पचाश सर्ग ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्त्वमयो.भ्रम ॥ मूढोजन्मादिभागूर्घात्वात्मतुनेत्यमवर्ण्यते ॥१॥ भुज्यतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेषांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्याशनादुपादयादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनांचिंतनंतत्सौष्ठवसंपादनव्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तद्धाभालाभादिषुसुसमेनैवस्थातव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्यतेनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजकस्तस्यागनुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचिंतात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताचिंताद्विविध्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्माणियुद्धादी ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्यांद्भोगसत्यागंनकुर्यांद्भोगभावनम्॥ स्थातव्यसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतांदेहमाभावयन्नवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयास्वरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिनाशस्यान्नचात्मानश्यतिध्रुव ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस ॥ ४ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत्॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत्॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मन ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृताढेतिनक्वचित्॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंविदु ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवास्त्विहदुःखद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिन ॥ ८ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवंचेन्निजगन्नाथमृढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्वचित्॥ आत्मैवास्त्यविनाशात्माकिंतस्यक्वविनश्यति॥ १० ॥इदनष्टमिदयुक्तमितिमोहभ्रमाहृते॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासीतनययया ॥ ११ ॥

तत्रोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यथाआत्मानपश्यतीत्येवंप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिन स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्य ॥ ८ ॥ नन्वेवंसतिमूढादेहाद्यात्मबुद्ध्यापश्यतुनामतथापितेषांतन्नाशेआत्मनोनाशोनास्त्येवेतिमरणादिर्नानर्थ स्यादित्यर्जुन शंकते ॥ एवंचेदिति ॥ इष्टमियतमवस्तुनकिंचननष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथादृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ इष्टापत्त्याप्रसंगमपरिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथंतर्हिदेहनाशदुःखलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वमतेषांतमाह ॥ इदमिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपृथमरणजन्मभ्रमादनर्थादिव्यवहारदर्शनादितिभाव ॥ ११ ॥

१ तथास्तमिदुःस्वदत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि
त्यर्थः ॥ १२॥ एवयत्तत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका
प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदन्नतयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म
नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाप्राप्ता ॥ स्थितिर्नियतिः ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥
विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत
॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि
शिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम्॥ १६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः॥ कथंस्थि
तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी
वोदेहेषुतिष्ठति॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज
रत्वमुपागतान्॥ वासनावशतोयातिपुष्पपर्णाद्रसोयथा॥ २०॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गं
धानिवाशयात्॥ २१॥ वासनावत्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२॥

॥ १७॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पंचभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता
दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभावःसएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति॥ १९॥ पूर्व
देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचितस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु
वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्यपानाविनाआपुष्ट अथवाषासमायामूलिंगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदमतिविवभावाभ्याविगुण्येनभवेशात्रापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ माययाऐंद्रजा
लिकपुरुषायथास्वेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाविभर्तीतिकमण्यण् ॥ २३ ॥ श्रोत्रमक्षु स्पर्शनमेतियद्युक्तमद्दिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दाविग्रहणशक्ती
॥ २४ ॥ तद्वल्लोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशोभूताकाशोवाययत्रयस्मिन्यस्मिन्देशकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्बो
धितवासनाभवनिततमाकारपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येषमसत्त्वपश्य ॥ अथवासुप्तवदेहनाशतत्सत्त्वचमापश्य ॥ यथासुप्तोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥
मतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतभावानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्यकृममित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएवसर्गेयुगपात्साधाकारेशुभावनयापूर्वसर्गानुभववा

वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभरामारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासना
वश ॥ जीवोगृहीत्वायातिपुष्पाद्गधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पदतामेतिजीवेकोंतियनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोग शातवातइव
द्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टछेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावति
ष्ठत ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशोत्वमप्येवपश्यमावासु
प्तवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेपानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावत ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्य
थादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसंविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यसनाय
तनयया ॥ ३१ ॥

सनर्थवविभावतोविभावनायावशादेवतत्पकल्पितनतुमहदाद्यादायकुलालवत्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्या
भूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशक्याह ॥ झटितीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्यवा
पुरादृश्यतआविनाशात्तदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यासत्वधिष्ठानभूतायास्तत्त्वविनाभाविसंविदोयद्योतस्मद्रूपस्थितिहेतुत्वात्तद्विविनाभावेनतेषांसत्ताया
अदर्शनाद्वृत्तिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तत्राह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यास
मूलनाशात्तत्फलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखण्डाकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादिप्रयत्नेनसज्जनमायतनमधर्मानुष्ठानयथा
जीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाढ्येनप्रयत्नेनसज्जनमायतनमुण्यदृढयथानाश्येतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
ननुवहूनांज्ञानायतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये ... पराभवइतिभा
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्रोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभा ... सर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
व. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥ ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसंदेहनि
जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजतुरनीशोयमात्मन सुखदुःखयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसंदेहनि
रासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदुःख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात्॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम्॥ ३२ ॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले॥ पौरुषंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता॥ ३३॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः॥३४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः॥३५॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश क्षीयतेवासनाकथम्॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति वासना॥ ३७॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि॥ अयंसोहंजनाएतेमयेतित्यजवासनाम्॥ ३८॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम्॥ योहियत्सत्तयोद्भूतस्तन्नाशात्सविलीयते॥ ३९॥

स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्टतिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनाससारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन·पृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वादिष्वध्यादिप्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिविंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्यआत्यंतिकानर्थनाशस्यचकोभाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाव्याख्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनपार्थे तत्त्वज्ञस्य
समूलवासनानाशेनतत्सत्त्वशावास्पूर्वापरग्रंथाननुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ नवेदयदोपोयदिमलिनिविक्तमायससारीजीव सर्वविवात्म्योभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्याम् मत्वेवकिन्तुब्रह्मैवपरमार्थत शुद्धमनयास्वाविद्ययापिहितस्वतत्त्वमजानन्स्वात्मन्येवजीवजगद्भेदकल्पनयाससरतीततद्वैतशास्त्रीयश्रवणादिप्रयत्नेनस्वतत्त्वबुध्वा
सवासनाविद्याविधूयस्वस्वभावेवतिष्ठतसैवास्यमुक्तिरितेतिश्रौत सिद्धांत अथतुनकश्चिद्दोषइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन
न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ सायसमूलवासनामुक्तियावद्देहधारणजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्वैतस्वयाप्यनुभवितुशक्येतिनमुक्तिफलभाजिसंशय कार्यइत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥
॥ ४३ ॥ सर्वमोक्षानकर्मभिर्नवासनाविषयगोचरवाविर्त्यवालभ्य इत्यात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसंक्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातेदेशकालान्यथाकृतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ स्वयंकल्पितस
कल्पमात्मरूपयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्षयथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि
वासनोनूनंसवधर्मपरोपिस ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्ध पंजरस्थोयथाखग ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शनस्यगगनेशिखिपिच्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति
यस्यतुवासनांत ॥ मुक्तःसएवभवतीहहिवासनैवबंधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०
पू०अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपंचपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत
यार्जुन ॥ अत शीतलतामेत्यबुद्धु स्वमलंत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शोकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसंकल्पोवीतरागोभवा
नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनयस्यअप्रमेयस्यापरमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐंद्रजालिकशिखिपिच्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअत परिस्फुरतिजीवजगदाकारेणपश्य
तेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदांतनयप्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञान समूलवासनाबंधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुष्यत समूलावासनैवबंधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थ ॥ ४५ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम०ता प्र०नि पू०पंचपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिप्राऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ चित्सत्तत्त्वजगद्रूपमनर्थिभ्रमविस्तरा
त ॥ १ ॥ बधुद्ध स्वबधुबधद्ध स्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टव्यवहारपरंपरागतकार्यमवश्यकर्तव्यमिदयुद्धमन्यानिचावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत
त्त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

१ इत्येतदर्थकम्

॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्तादवस्थात्मनिनिःसकल्पास्तिष्ठतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
षस्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ यथाकूर्मस्यशिर.पादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
यत्नविनैवव्यावृत्तानीद्रियाणियस्यह्ृदित्स्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ कथंतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानतवैचित्र्येणविश्वं
यजगत्सर्वमासर्गांतमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥

इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योहृदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्र
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ नमनागपिभेदोस्ति
वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्सअभित्तिभित्तिरहितत्रिजगच्चित्रकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिका
भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसकल्पत्वात्सकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थक्रमात्प्रपचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमहत्यभाहाद्त्यशमपथ्यममहत्यशमपचयति ॥ व्योमइत्यादिना ॥ तामनश्विभरचनाव्योमशून्यतमाअत्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकस्व मनजगद्यदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकाया षष्ठोभागःक्षण ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथासमयवेममः शून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त भाह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेवतत्वमितिसूचनाय ॥ १३ ॥ किंतर्हितत्स्वतदाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थेअतियत्सत्यसकल्पत्वका लमपपिनास्त्रवतन्नअनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाद्याकुलिकस्यापि मस्त्येवेत्यर्थ ॥ यत्तुपसताविकालक्रमेणबान्यायवस्थाक्रमेणपञ्चाक्षविकारक्रमेणवाआलोकना दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमभ्यहाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धमतत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलेनैषशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितास्तामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसबाह्याभ्यंतरनभ ॥ चिरतनमनोराज्ययत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमण्डलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकाराचहि त्रिभुवनाटिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलाभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम प्रवृत्ति श्चैवखात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुञ्चकलादिविमलंनभ ॥ चित्तसस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम शून्यत मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयथाचित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योमोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविति विद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरगाम्वय ॥ १४ ॥ एवमनश्विमस्यभांतिमात्रत्वेनवधुवधारितेशमालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहबध्य घातकभमतद्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ स्वेआत्माकाशे ॥ यतोव्योमभिवाकाशस्यवधाविप्रवृत्तिरस्तिनास्ति यानुप्रातिभासिकीभवति सापखात्मिकाआत्माकाशरूपैव ॥ १७ ॥ कलाचित्ररचनाकौशलआदिपदात्तद्विष्यभेदाश्चविमलंनभोमसीव यथाचित्तसस्यमनाराध्यचित्रमखिलमपचात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतयापरिदृश्यमान मपिजगद्व्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञातचित्तेचित्रकरश्चित्तंतुतद्विसिरित्युक्षणेपिशून्यस्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तथापिमनोरा ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ तवनानानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पिताध्यघातकाद्यावाविकल्पनाक्षयमवपरोक्षाक्षीणा ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनन्तकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स मर्थमित्यर्थ ॥२२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुते इतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थि तेत्यन्वय ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितजगदजानद्भिः अत्रईदृश एवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मा त्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थ ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदंनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणं कल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसार ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदा स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फु टंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा ढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र रचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदा ह ॥ सुरंजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरंजयत्यासंजयतीतिसुरंजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदंगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्ता दिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभिःउत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघाली लक्षणाःपत्राणिमंजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोक स्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

द्रार्ना।भिलाकीमबरवनटीरूपाचिमपुभिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभि ॥ चपलेनकायकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकमास्व।धिष्ठानभताकाशेएवइयचण्ष
मानाजमबपरक्षणामनोहरानटीपुभिकारचिता ॥ प्रतिभानघनबोम्मपशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचंके
[रवस्फरत्पर्निबिवयाहिभिबुद्धिवृत्त्याभरणे परिमारजिताप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ ऐवेति ॥ नव
इमभवर्द्धमसहस्रार्कसमनभमितिपुराणोक्तहेममयप्रह्मांडमेवाचलादृढाअगलतिकायस्या ॥ घनामेघाएवकशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिध्यासस्तनानि
ययालयाविधेयवत्तिनिर्वर्त्तिशास्त्रवस्त्रेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसमावयवकीचरणौयस्या ॥ उन्नतामूर्नितसोय
स्या ॥३४॥ ब्रह्मादिबाहुचतुष्टयनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकवचकारताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरन्तीअगयष्टियस्याम् ॥ सुभ्याले शेपाहिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेय ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
म्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालच
रणोन्नतमूर्नितया ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाहुचतुष्टयोग्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापद्मीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राग्यधकारचपलत्वहराक्षिपेष्टातारकरालपुलकापविटतपंक्ति ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विताग गनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्री ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदाचिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नामषट्पंचाश सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिनत्याविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरयस्या ॥ ३५ ॥ राग्यधकारस्यमेघमरक्षिर्णाकरणलक्षणयच्चपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचन्द्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पविविधपुष्पेबद्धपक्तियस्या ॥ भुवनभे
दाचतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशभूतजातमवाभिर्भवद्रोमांचनयस्या ॥ तपुष्पप्रसिद्धाभूतभुवमाल्पिलयवातएवसर्वतप्रसारितसद्भुक्तिकेसरत्वाच्छ्रोतृणावैराग्यसहासना
र्थोमध्याधायकत्वाच्चापारलोकिकदम्बमालापुष्पाणियस्या ॥ ३६ ॥ जीवेनव्याप्तिसमस्त्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माण्यि
विरचिताभातिनयाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणानांचित्राणांकर्मानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपाचिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवस्फुरतेत्युपस
हार ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रययादृष्ट्यासयोनिर्वासनमनः ॥ सुखाद्वयात्मशेषश्वसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रंजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय· ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु ब्या·फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुम्बुनाइतियथास्वमेन्द्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्टति

श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्टतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन॥ ५॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांबरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्वभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्टतिकाननम्॥ अभ्यासाद्धृदिरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्टतयावासनारज्ज्वावेष्टितत्तच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थ· ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना·समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि·शेषदग्धम् ॥ १० ॥

दवार्नां त्रिलोकीमेवेवनटीरूपां चित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेनकामुकेनचित्तकलक्षणेन चित्रकमात्रस्वाधिष्ठानब्रह्माकाशेएवहृदयवर्ण्य मानाजगन्मयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनबोन्मेषशालिनीपुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचकेरिवस्फुरत्प्रभाभिर्विषयादिभिर्बुद्धिवृत्त्याभरणैःपरितोरंजिताप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासाविलीलाभिराकुला ॥ ११ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तव मभवर्द्धमतइत्यार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तेर्हेममयमेरुरेवाचलाद्दृढाअगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिम्यावत्तनानि ययोस्तथाविधेपदस्तिनिर्वर्त्तिशास्त्रेदेवस्तेयस्याः ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुल्फरूपसमावयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोयस्याः ॥१२॥ ब्रह्मविष्णुचतुष्टयेनउपासमर्थ्या ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुम्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिमैकरंगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रकर्त्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालचरणोन्नतभूनितंबा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाहुचतुष्टयोग्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदगयष्टिः ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृताचलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारकरालपुलकापविठतपंक्तिः ॥ चंचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरोमांघनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विलागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिकमविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णननामषट्पंचाश सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनंयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानाधणपत्ररचनास्थानीयाः कनाठअचलामेर्वंजनहिमवदादिनामावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकएवउदरंयस्याः ॥ १७ ॥ राज्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरणलक्षणंयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचर्षप्राकलक्षणाक्षिचेष्टायस्याः ॥ पंक्तिर्विधुरेवदतपंक्तिर्यस्याः ॥ भुवनभेदाचतुर्दशविधमनुलपरस्परविसदृशभूतजातमेवाविर्भावरोमांचनयस्याः ॥ अपुभूतेपुप्रसिद्धाभूतभुवमान्त्रिप्रलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वात्स्फोतगुणवैराग्यसद्वासनासौगंध्याधायकत्वाद्वाप्रावलविकदंबमालापुष्पाणियस्याः ॥ ३६ ॥ जीवेनव्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणिविदतिभामानितथाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणानांचित्राणांकर्ता निर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपसंहारः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
पूरयतिमसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत:करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतसंसारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थम्यातेसंग्रहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांड्यङ्गात्सञ्ज्ञायामिति

यस्मात्मौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८ ॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहस्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितानथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपेप्यतितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्तोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोल्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

मिदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतात्मे ति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सनृपावनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमवुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोह सन्अपहतिरपगतमध्रुवधाविक्षेशोभूत्वानिवासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक शांतप्रशमरूप अतएवविगतभयानिर्वाणन्परमनिर्वृतस्तिष्ठेस्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नष्टमो धेनसाविधवासनाक्षयसंभव ॥ इहोपपाद्यतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वत्प्रसादात्अनुपहतमयुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवस्तन सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशात्तनव ध्रुवधाविकम्पनासदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्ययथाभाग्यमहारकर्त्र

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुषु॥ सुखदु खादिषुस्वच्छपद्मपत्रमिवाम्भसि॥ ११॥ शांतात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहतिरेकशांतिरूप ॥ १२॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि० पू० अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपञ्चाश सर्ग ॥५७॥ ॥ ९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनतव॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ एतयोयदिबोधेनसशांताहृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अप्रतर्चेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तयत्सर्वंसर्वतश्चयत्॥ ३॥ नकेचनविदत्येतेतत्प दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगमिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरदृ शामिव॥५॥ सर्वातीतयदत्यच्छविनाशुद्धसवासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

ष्यताविपर्ययवतववचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपित्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ एतयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामाविरत्तयोपदिसर्वात्मनाशांतास्तर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्त्वसत्त्वंनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तयाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयाथवहारेसर्वतस्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्ततद्ब्रह्मचेत्यरहितभवती तिशेष ॥ ३ ॥ जागताश्चक्षुरादयोऽपिमनाश्चकेचनतत्पदनविदति ॥ पक्षसमूर्ध्वदेशागतम ॥४॥ आभासमहाभूताविभयोदशाविधक्षेपावभासकम ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तद्दर्शनेचसमर्थ्यायवधृतत्प्रावनात्वम्यस्तानिविष्यासनाख्याआवरणकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरस्वभावादत्यच्छम ॥ असगत्वाच्छुद्धम॥६॥

---

१ अभिनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ अथमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहंस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतसंसारबंधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातिसंग्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाण्डीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाञ्यजगात्सज्ञायामिति

यत्प्राप्तौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याद्ययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसंगता लक्षणोयःसंन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखंडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वस्थिता यत सर्वसृष्टौ य सर्वसंहारे ससतत्सय कालत्रयेपि एवसर्वानित्यप्रपञ्चमयोपियो नित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपञ्चमाह भावादूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थआनिवत्तत्तद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा पितस्मिंल्लिङ्गर्दितितत्स्थत्वत्तत्तत्तयैवसत्तामवाप्नोपितत्स्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकिंतत्परिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसम्मात्वमसिअत्रपरिच्छेदसंशयोभवेत्यर्थ ॥३॥ द्वि विधाहिचिदात्मनारूपविवकिभिरनुभूयते एकचित्ततद्वृत्तिमनिर्विचितचेत्यार्थप्रयारूपचित्तनिर्मित अपरचचित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसच्चिद्रूपम निर्वितमित्यसिद्ध तदुभयमपिचत्येनसवेद्यमिपुटगयचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदमस्तीवसपन्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवद्यविनिर्मुक्तसंवित्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्तन्तेत

यस्मिन्सर्वं यत सर्वं य सर्वं सर्वतश्च य ॥ यश्चसर्वंमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थ सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसंशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसंवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा परमाकाष्ठासादृशाहगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातत्त्वविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स शिव शांत साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितेरात्मासंचानुभवरूपक ॥ यत्रस्वदंतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतस्ददम्बर ॥ सभूतमरिचौघा नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशारव ॥ अहमादौजग ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयभ्रामिरत्तिंकथमवाप्धी ॥ आद्यमध्यांतमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनंदोत्कर्षपरंपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नामहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाप्यानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥ सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्वसम्यक्[illegible]म् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्तद्रूपेणविचित्रेणालौ किकनोपायेनसर्वस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशारदइत्युक्तमर्थादृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतद्दर्शयति ॥ अ हमित्यादिना ॥ १२ ॥ रत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतिमत्ताह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसंगात्वयमाकथमवाप ॥ मय्यासीनास्तिहेतुरि त्यर्थ ॥ मामेवनुयाद्यातयाचित्त्वाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवममव्यतिरेकेणसतीतिविचारेमत्तृणोमेमेयत्वामसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥ १३ ॥

एवविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःत्वमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाहु ॥ भा
वद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतत्रिपुलोकेषुनाद्वैतगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदुःखम् ॥ कथतस्मिंश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर
तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व
च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥ २० ॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः ॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः ॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा ॥ ना
स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः ॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया ॥ १६ ॥ व्य
वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा ॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच ॥ १७ ॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक् ॥ अविभा
गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति ॥ १८ ॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः ॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते ॥ १९ ॥ नेहास्त्यै
क्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः ॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः ॥ २० ॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति ॥ चित्प्रस्पं
दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम् ॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः ॥ महाचित्तेनतेर्थोंशभावायोभावनाक्षयः ॥ २२ ॥ अ
सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम् ॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः ॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते ॥ अभाव
नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी ॥ २४ ॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते ॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः ॥ २५ ॥

स्पदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
योवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसवित्स्पदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासंसृति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृ
तिर्दग्धपटवन्नि साररूपिणीनबंधक्षमेत्यर्थ. ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पदचिन्मात्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
ष्यतेअतश्चित्स्पदमेवमातृमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सघनचित पृथगस्तीत्यबोधएवसद्धति पश्यस्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वज्ञान स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभावनमेवज्ञत्वस्यजी वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगान्नभावयतितमाह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुमूलेत्याविनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥ इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चित्तेति ॥ मदीयात्मचित्स्पंदनेनभोक्तृभाग्यभोगाकारेणस्फुरतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास सम्प्ररूढ सएवज्ञत्वलक्षण मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यातुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावयाचेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुक्तेसबुद्धिमांस्त त्वविमर्शात्यानभोहममप्रसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस्वयमपिल्गुर्भिर्नभोहृतितदृत्तस्यतथाचेष्टैवसेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुसायदिस्याचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

माव्यमानप्रमेयादिस्फटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यांसंस्थितिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्बोधोहिसंस्थिति ॥ अबो धमात्रेचिरस्पद कटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिन्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वज्ञावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिदृमोहिदुरन्नकिलवां छति ॥ एतदेवपरविज्ञिज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तस्पंदेवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगानसबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्य र्थसहतिलगुडैनम ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ क्वचिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्वचिदवसर्वात्मरूपेतिभागुरुबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतिप्रतीतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाकथलक्षणत्वेनोक्तातत्राह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदात्मतत्त्व म ॥ तथाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा द्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिनस्यात्तत्राह ॥ क्वचिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेविद्वदनुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनस्वस्त्या त्मावलोकेउपयोग प्रसिद्ध स्यात्तदातदपिलक्षणस्यान्नतुतदस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेतत्स्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्यपयाअ स्वरूपाकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनै स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदितिभिन्नि ॥ इयचिद्यावद्बोधात्मा अज्ञानच्छन्नाभवतितावच्चेत्यकोटिस्थात्वप्रकारपदुद्ध्यादिकोटयनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीभूत्वाचेत्यवासविषयमतिस्फुरतेनेनविभ्रमपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत·मम्यग्वोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहकापियातिबाध्यतइत्यर्थ· ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसविंत्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ ॥यदाचित्तात्माचित स्पद·शुद्धचित:स्फाररूपब्रह्माकारस्त स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चित्निरर्थैव्यर्थैसविंत्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वैदशेनविंदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदवोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंत:स्यात्स्पंदास्पंददशाक्रम:॥३५॥कापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानक:॥ चित:प्रशांतरूपायादीपिकाया:स्वभावत:॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदाया:प्रशमंचिते:॥ अभिन्न:स्याच्चित:स्पंद:शुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआ त्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंत:पूर्णता क्षयकारणम्॥ ४० ॥समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चित:स्वरूपंसंस्थानमचे त्योन्मुखतात्मकम्॥ य:संकल्पनशब्दार्थरूप:स्पंदोमहाचित:॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाण:प्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांते त्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्न:केनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदं सर्वंजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवातेतन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंद इतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चित:स्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेस र्वंगत्वात्स्वसंविद:॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध· ॥ कितर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्ह पदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्त र्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो वहि·स्पदजननाक्षमोदृथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थ· ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूल·ससारो पिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिशायस्मिन्नसंभाव्यमाना अपि यस्मात्सर्वजगदाकारोपलंभा स्वस्तनतथ्युक्तानवास्वादत्स्तेन स्थुगमयथास्यात्तथाउपात्तउत्सवमं तथाउक्तसमस्तसामत्तानासत्तास्थानं १५५
मारुति एवउक्तसंवित्तिरूपा सकलकस्नाकारपकाय स्मिन्गलतिर्लीयते एतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेण ध्यानेनविचारेणावगमयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू ० एकोनपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य
ते ॥ १ ॥ मणितब्रह्मणाविभूती मपचयिष्यत्स्वप्रमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतयनिठोत्कर्षदेशविभूतिपूत्कर्षोमानुपादिहरतिष्यितिभा
व ॥ १ ॥ नृपामानुपानरविभवपूर्णाइवेर्निततिरीयश्रुतिदर्शितानवोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थैनैवज
नतिपरणाम्यय ॥ २ ॥ तस्मिन्नसर्वपिआनंदस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येन तिष्ठतीतितत्स्थोमनुष्यगंधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगंधर्वाद्युत्तरभूमिकोदा

यन्नाढतिभसस्नमनिशम्मगमवित्तिसत्तायस्मिन्नेतसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतत्स्वदनसुभगयन्नसर्वोपलंभाध्यानेनैवतम
वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपाये पुनि० पू० प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनपष्टितम सर्गं ॥ ५९ ॥ ॥ ६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वचिह्नपरमपदम् ॥ तस्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु
शान्तपाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥ २ ॥ तत्स्थेनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तथाप्यागनम्रियतेतथाप्या
गनशोच्यते ॥ ३ ॥ तथाप्यजीर्यतेनांगतथाप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग
पिविभाव्यते ॥ तत्त्वानिमेषमात्रेणजंतुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तपन्नक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्थभुक्तेपिवतिव
लाति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

हरत्याधम ॥ तत्स्वात्मानंदोत्कर्षावधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनमाप्य ॥ अगेतिसंबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेमाणधारणनिमित्तरशनायाविभिनपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्यादिभि ॥ ४ ॥ त
त्तरजंतु साधारणजंतुशरीरेपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जंतुर्नपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपकिंनिर्विशेषमुतसवि
शेषम् ॥ आद्येतस्यविभ्रमतिषष्ठनमसगतम ॥ द्वितीयेतथाप्यजंतुर्नपरितप्यतेइत्यात्यंतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वद्वैत
प्रपंचक्षयगतनिर्विशेषमाभानपूर्णचिन्मात्रमस्ति सत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेतर्हितमनस्वीमनआदिसर्वविशेषवान्सर्वात्मा ईश्वरइत्यथ ॥ ६ ॥ नामप्रपंचबाधोत्तरपरिशिष्टनि
र्विशेषमितिसातत्सूक्ष्मकालिकसविशेषमितिवाविभज्यसत्तासामान्यमुक्त्वाकिंतुसर्वजीवभावेप्यीश्वरभावेमुक्तेष्वपिअनुस्यूतमसदबाध्यमानसन्मात्रतदेवोक्तनैवजगतस्तत्त्वम् ॥
तदनुत्तरभिन्नतानकश्चिद्दाधइत्याशयेनवसिष्ठ समाधत्ते ॥ यदिति ॥ आवर्त्तनजापास्वसमर्थकाले ॥ विमिहतिसुषुप्तिमलयपयो ॥ सविस्सवेद्यवर्जितेतुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविषयादिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे
चक्षुरिंद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविदिबुद्धौ ॥ सवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित
देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसवत्सरत्वादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिस्तत्प्रपंच ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तन्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाक्रतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

दैशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र
सस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामति
र्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

॥ ७ ॥

दृश्यसाध्यतेयुक्त्यास्वममायासमजगत् ॥ सर्वमपाविरोधेनमात्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वजगत्परमात्मन स्वमसदृशीभातिकल्पितविभूतिस्तर्हिमस्मादिदृशास्वमवद्भाति
रित्यवभासन अस्मदादिदृशातुनस्वमतुल्य किंतुदृढतर प्रत्ययस्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकमथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्व
यापुपातनोपिचिरकालसंचारानुवृत्त्यासत्यतादाढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामःपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकअस्माकमेवप्रपंचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थि
तानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताभ्रमदार्ढ्येहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यदायपद्मज पूर्वमुपासकाव
स्येभूत्तदातत्त्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्वसर्गवेआसमताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभातितथापिसाम्प्रत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमण्डलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रहः ॥ १ ॥ तथैवेदंचसंजातयदिसर्वंमस
न्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतरःप्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्गं प्रजापते ॥ आजीवप्रति
भासात्माविधतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चितेःसर्वजीव सर्वत्रसस्थति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्ना
भ प्रतिभासोस्यस्यएपसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्ने
तथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वालबानमियते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वमपससृति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेनमष्ट
शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वयाभ पेलवःप्रपंचप्रतिभासोयःसमुपस्थित सःअज्ञास्मदादृढ्तानामहंप्रत्ययैकात्माएकीभूतःसन्अति
दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतिनेपि स्वकल्पितप्रपंचस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेत्तोअकारणेनमतिमधावित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथास्वप्नपुंसास्वा
मभागपरकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणांप्रयमानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्य
स्वप्नपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरयप्रसिद्ध स्वप्नःअस्मदादिसर्वजीवजगदात्माभायादृशःआपनतमभावरूपइत्येवभवेत्पापोरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृश किंत
तस्तत्राह ॥ यदिति ॥ यथातस्याबीजस्यजन्यवृक्षफलादिभाविपरिणतमवस्थांतरंतद्विपर्य ॥ ८ ॥

...घनसत्यत्वभावनंनयुक्तमित्यर्थ ॥ ९ ॥

अस्त्वेवंततोपिकिंतत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपि किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनैतावतास्यस येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनैतावतास्यस येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥

अस्त्वेवंततोपिकिंतत्राह

त्यतेत्यर्थ ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदंसर्वमुक्तम् वस्तुतस्ततस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्पि ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्दर्शनप्रसिद्धिकत्वह क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वम ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थेसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्ययितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्निमेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदासंभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रास्तिपुलोकेपुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलंतिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमेषेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकंतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितंप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतिप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थ. ॥ नन्वत्यंतासदेवेदंचेत्कथंव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्याह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानाबहूनांजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना ॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलषितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेनुस्पष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था. ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वपर्दीमराकिर्नां ॥ २२ ॥ २३ ॥ नफलतिनास्वर्पते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रलनश्यतु प्रपञ्च सत्योस्तु भोगा शाश्वता सन्तु नियातिभव्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां विपयसत्यसंकल्पानांचिंतितान्यपिनफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असंभवा असंभाविताअन्येचविचित्रारंभविभ्रमा शंबरगंधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादीपद्मादशिकत्वादय कालअंत्यातिक्रमश्च कथधारयोमंत्रयोगादिक्रियपार्थोपधाविद्यैरत्नमणिभि सचरणीये पिशाचमदायनुभवैश्वजातास्तेनेविचित्रारंभविभ्र माद्दृष्टाइत्यर्थ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यइवाथक्रियासंभवोयम्यत्तथाविपादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसंभवोप्ययमज्ञानाशाविर्भावीसंभवतीतिसंभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एव मिदानींसंभवाविसर्गरूप स्वप्नविभ्रमअलयेनस्वबोधेचासंभव सन्सिद्धयेस्वरूपविभ्रांतयेभवतीत्यर्थ ॥ एवचअज्ञात्मनादर्शननासत्यांकिंचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकि

आकस्मिकजलंव्योम्निध्रियतेभूतगयथा॥ वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वर्णदीयथा॥ २२॥ उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोययाद्रय ॥ शिलातं प्राप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव ॥ २३॥ चिंतितानिफलंत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव ॥ तान्येवनफलंत्याशुमोक्षादीनाचराघव ॥ २४॥ अचेतनोपियुरस्तेकमयत्नपुमानिव ॥ एवमायास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥ २५ ॥ दृष्टा शंबरगंधर्वविलासैरप्यसंभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरसंसंचरणीयजा ॥ २६ ॥ अथांगंधर्वजनिताअनंता सत्यसंभवा ॥ असंभव संभवोयमपिभ्रांत्युपपद्यते॥ २७॥ संभवोऽसंभव मन्यक्सिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतथा॥ भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृग प्रयाति॥ मोहयथापातमयैकरूपजीवस्तथासंसृतिपातमूढ ॥ ३१॥ ॥इ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰ नि॰ पू॰ जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥ ६१॥ ॥ ७॥ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तंकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २॥

चिरस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्रपुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तस्याविधास्यमोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरंप्रयातितथासंसृतौ पातयतीतिसंसृतिपातारागादयस्तस्मान्मूढोजीव पातमयत्तयाएकरूपनमृगवन्मध्येनिर्गमनमस्तियत्रतयाविभ्रमोहवेगाद्विगतमचेराममम्याप्रयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्रकाशानि॰ पू॰ एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विचित्रवासनायोगान्नानादेहाभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटारण्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथमस्मिन्नृपमार्गोत्तरगच्छन्विप्रवर्णितेर्थेउदाहरणभूतमितिहासपुरावृत्तम ॥ यद्वृत्तमप्यम् ॥ १ ॥ महान्शांतिर्दांतिवैराग्यादिसंपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वव्यवहारयत्सायंवोषितव्यमननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येन पूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनं तदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतंजलिवचनात् ॥ तदभ्यासेन शुद्धं पूर्ववासनात्यागेन ... ॥ अंबु जलस्त्रीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिता चित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरातरयति धर्मानियन्त्रितपामरपुरुषांतररूपं यथा अंबु आवर्त्तनेकृते प्राक्तनप्रवाहस्पंदस्य समसंस्थानस्य च सत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपांतरेण तिष्ठति तद्वत् ॥ ६ ॥ तत्र नांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥ ॥ ८ ॥ हृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठेरध्ययने सत्कर्मानुष्ठानैश्च तुष्टिमत्सतुष्टं न पृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रांत इति शेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीना अव्यक्तवृत्तिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धं तत्तस्य चित्तं क्षणेन यत्॥ चिंतयत्याशु तद्भावं गच्छत्यंब्विव वीचिताम्॥ ३॥ कदाचित्स समाधान विरतोतिष्ठदेकधीः॥ किंचित्संचिंतयामास स्वासनस्थः क्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्य चिंतयतो जाता प्रतिभेयमिति स्वतः ॥ भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनवृत्तिताम् ॥ ५ ॥ इति संचिंत्य चेतोस्य स्थितं किंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव ॥६॥ तेन चित्तनरेणाथ कृतं नामात्मवांछया॥ जीवटोस्मीति सहसा काकतालीयवत्स्थितम् ॥ ७॥ जीवटो विजहाराथ सस्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्र पानं पपौ मत्तो भृंगः पद्मरसं यथा ॥ लीलयैव दृढं हृष्टः सुष्वाप घननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टिमत्॥ प्रतिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशांतरमिव तत्॥ १० ॥ कदाचित्स द्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यक्तवृत्तिर्बीजतायामिव द्रुमः॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामंतत्वमथात्मनि ॥ ससामंतः कृताहारः कदाचिद्घननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्वलयपालिनीम् ॥ लालितां भोगपूगेन पुष्पौघेण लतामिव ॥ १३॥ स कदाचिन्नृपः स्वस्थः सुष्वापास्तमितेहितः॥ पुराभाविनिजाचारः स्वकार्यमिव कारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षकोशरसोल्लासो मंजरीत्वमिवोदितम्॥ १५ ॥ सा सुरस्त्री रतिश्रांता निद्रां गाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनि स्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता॥ १६ ॥

स्य ॥ यथा बीजतायां द्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कार आस्ते तद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वं माडलिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारो भुक्तवान्सन्सुप्तो घननिद्रया राजतां साम्राज्यं ककुभां दिशां वलयानि पालयितुं शीलं यस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावी फलदानायोपस्थितो निजः स्वीयः कृपासक्तिरूप आचारो यस्य ॥ स्वकार्यं वृक्षादि ॥ कारणे बीजे ॥ १४ ॥ बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासे चेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणया वृक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनया मृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्यते ॥ अंबुता अंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांस्वप्नदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानान्प्रत्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारवाहित्वात्सतिसंस्कारेस्मृतिवत्स्वप्नस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता पल्लवासक्तिपराङ्मुखावभूव ॥ वनदेवीनामनेप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला ॥ १९ ॥ सात्वाकचित्कालमत सवित्त्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजातस्या याभाव्यंकुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूपयस्यास्तथाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारयाआत्मानभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम मधुमकरंदपपौदृनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सनृविसस्यनालगोनालसत्म ॥ २४ ॥ पवव्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

सास्त्रीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासादृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सवित्त्यासुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुषुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुंचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सयमूवसरोजिन्याव्यसनीविसना
लग ॥ क्वचिदेवरतिर्व्येतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पद ॥ गतोदंतांतरंभ्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरेगजखातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घभृववल्लभोराज्ञोमहापरबलांतक ॥ सदामदचलक्षीबोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिर्स्त्रिंशाच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपोजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमंसषट्पदोगजस्यदंतांतरंगत सस्यसलमकुण्णव्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त भावनावासनामत्तहस्तितयाउदितसमुत्पन्नंददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसृणाविरलेभ्योपिघनेकठोरसंसारजीवकइवपारवश्यदु खान्यननुभवन् ॥ २८ ॥ निशाचरदस्युस्तराम्वपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेपरतीतिनिशाचर सन्नसिभिर्दीर्घस्वड्गैर्निर्गतास्त्रिंशतोंगुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकास्ताभिश्छिन्न समस्तमृत्युमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानश्च ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अवोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविरत्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानंतरंरुद्रतागतःससार शतपर्यंतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्राप्तोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि नीम्॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥ ३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंस कः॥ ३३॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह॥ ३४॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥ ३५॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार सः॥ ३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभा विविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टि तमःसर्गः॥ ६२॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरंखगः॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचिंतामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र ह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानंदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगांतविधौद्विपरा र्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एतत्सुधीभिर्विभाव्यचिंत्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानंदावाप्तेश्चसपादित त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० द्विषष्टितम सर्गः॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व देहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिंचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रंददर्श ॥ १ ॥

नमभद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसमुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यरुद्रस्याहमपिरुद्राहंभावनयारुद्र स्यामितिनिश्चितबुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा न
ज्ञानाभ्यासनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहान्तरधारणतर्हिरुद्राहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग
प्रसंगात् रुद्रस्यभरतपातञ्जावस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिम्बवदिति ॥ भायमुख्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिम्बवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाधकर्मोपास्तिफलभवस्येव ॥ दे
वोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ माप्येतज्जन्मान्तरीकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिवन्मानसदेहान्तरकल्पनेनपूर्वदेहत्यागमाभमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपरम्परयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनामसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु
द्रस्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैःप्रसिद्धरुद्रेणकल्पयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेकान्तेस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपात ॥ अहंप्रथममाक्तनपार

तथबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेद्रागित्येवहिर्बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव
नतांगच्छन्पुष्पमजघकपया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तेजे शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचवृत्तांतमपश्यद्व्याक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते
स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिषुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा
तचिदोहंचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूतन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्स
र्गभिक्षुरक्षुभितोभित ॥ ९ ॥ तेनावयवबंधनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारब्धेतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे
नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसान्वभूद्भिक्षुस्त्यक्त्वान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

माधिकस्थित्याचिरेण ततोमाययाचित्ततांप्राप्तोऽपिमायेयंनिःसमस्तकल्पनमितोगतइत्यादीरमाज्ञातस्वनमित्यर्थ ॥ तादृशसंकल्पावेशादहंसर्वसंपन्न सम्बिद्दोसर्वज्ञोजडारोगम
नादिविभागवान्वजातइत्यर्थ ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहोपिचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूत्स्थूलस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैर्भूतैर्देहेस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेनतद्वासनावैचि
त्र्यचित्रमपरद्दपरंजित सन्सर्गादिषोभूत्वाहस्थितइत्यर्थ ॥ सएवजीवःअनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षु परिव्राड
भवत् ॥ ९ ॥ आसनप्राणायामप्रत्याहारप्रत्येकस्तुनीतस्थैर्येणात्मपरिग्रहेणवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यन्तिकविस्मरणंशान्त्युपश्रयदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाव
द्धपद्मासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेन्द्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैषयिकविषयेविसृतस्ययदाधैर्यमानसपूजादिलीलारब्धेतिभावत अ
विलुलिताकाराआरभ्यनतराससनरभ्यासवशात्तामेवलीलांनसविरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपरेणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible]

जतिशुष्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये
साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्चेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
देहेषुवभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥
सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥
सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥
मृगीसावतचित्तस्थाबभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
पश्यत्सावमर्दनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रवभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥
संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बह्वी
ष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः
॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
समतीतान्यनंतानिदिनर्त्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥
भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनछेदनम ॥ १८ ॥ सावमर्दनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा
दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
इत्थंदेहयन्त्रेआदिपदान्मनोयन्त्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
तुर्युगशतानिचअनतानिसमतीतान्यनतानिदिनर्त्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य
भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागत.सएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासक्रमोरुद्रसगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रापसाधनाभ्यासोऽप्यायामूयाविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यन्तमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी निरोध ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तूत्पयुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावस्तुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे वप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्वलादेवायपुरुष अशुभवासनांहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुर्दुर्वासनाजाल जिहासत पुंसएषप्राक्तन सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयमतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्य स्त्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनमिथ्यार्थविषयरेवतोपास्याविषयमोपिचघजायत्स्वमकालसत्यतानुभवयोग्यवेमतामावादिफलसमर्थोभवतितर्थाकिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥ अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतचैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुपममीक्षते ॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तुयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदु खायचसुखायच ॥ उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनेवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर ॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविघतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव णवत् ॥ असंवेदनमात्रंकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेहिनोदायर्किंचित्सानकरिष्यति ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्र जगामह ॥ यत्रासिसुविहारस्य सुमश्रावहवस्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगोचरत्ववधारिमयमप्रमाणमप्यपरमार्थसत्यस्तभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नाच्छेदएवास्यात्यतिकानयजयोनांतरालिकस्वस्वादिमात्रिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतदिवताशरीरतद्भोगार्थक्रियांकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंवानात्मभावनाकृतएवायमनर्थ सकथनश्यरूणासेभ्यइत्याशयेनाह ॥ भावनेवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नघातदुच्छेद साध्योस्तिमित्यो ऽपमतारसनइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्त्वसवनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसर्वेवनेपिबाधितादेवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावाप्रस्तुतलीलाहेतुत्वाचेस्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपयाजगदाकारभावमालालनीकौतुककेलुरेवपरंवतिमातिनासिकसस्यानसतेचेत्तर्हिविनोदायैर्वाकिंचिदनुमानम प्यनर्थमानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३७ ॥

अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीव

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीव
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम

बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयाहोपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभातंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशकचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमर्येवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोप्यायाम्योविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्बुद्धपुरुषार्थसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितापिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे वप्राक्तनसंस्कारात्पुनर्विप्यतितद्वलादेवायपुरुष अशुभवासनाहास्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानमव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुदुर्वासनाजाल जिहासत पुसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसह सैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेवतोपास्याविषयोपियप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्हिकिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविग्रत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥ अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतसेपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते ॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सढित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥ उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवाकुर ॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितत्क्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवणवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसचिंत्यरुद्रोसौतसर्गप्र जगामह ॥ यत्राभिक्षुर्विहारस्य सुमशवइवास्थित ॥ ३८॥

वस्तुगोचरत्वप्रमाणविषयत्वप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नोच्छेदएवास्यात्यतिकानर्थअयोनांतरालिकरसस्वादिमामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतांविततांशरीरतद्भोगार्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसकयतप्रौरुषासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नयातदुच्छेद साध्योस्तिनिस्यो च्छिन्नत्वादसतइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्त्वसवदनतत्स्वज्ञानबाधितस्यसवेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावात्प्रत्युतलीलाहेतुत्वाच्चेत्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानससारस्वरूपपरमार्थपरंलालनीकौतुककेनुरेवपरंप्रतिभातिभासिकसत्यायवर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रम प्यनर्थसामकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकवशादेवोप्यायनत्वासम्यगालोकस्यप्रबोधस्यदानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविक्तमात्मानमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्यैवजीव

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्यैवजीव टादिरुद्रांतशरीराणातत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा माकल्पातमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेंक ॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभूवुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुसंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशेक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शर्वमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतरेकरूपाः ॥ बहि स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवृत्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥ पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

मनसाप्रातिभासिकशरीरेणच ॥ भ्रमांतरालेभ्रमानांसंबोधनमाभमानानांमुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ भ्रमहंसरूपाईद्दशचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशैरचचित्तचेतनच स्वाज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाद्धास्तमम ॥ तेसर्वेवेहाठरुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तदेवाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनथ्वस्वयमंतर्यामि तयास्थितम्॥५८॥ ईदरयेसहस्राणिसहस्रशोयरुद्रा अधिभूम्यामित्यादिश्रुतिमसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शतेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतामभ्यएतस्यांमोचन निअनुभूयमानतयासंस्थितजगत्एकादशधामरुद्रसंसारंविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुत्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयततआह ॥ योयइति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययाय स सार अभित समुदेति ॥ तत्रतेषुसंसारेषु ॥ ६ ॥ मनसाप्रबुद्धास्तस्वविरस्तुतेऽपि सहमिलंतीतिसर्वपश्यतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेषहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अथतेराजससारजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिषु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा जग्मुर्विरिंजुश्वरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसंविद्भिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्रा णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वससारसंधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिराममहांतिहि ॥ एतदेका दशंविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघाःपश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥ मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालोएवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्यान्यसमिलत्यल म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातोःसर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यपदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितयंघकुल्यतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभ वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभजिकावृक्षेशैलश्वभ्रगतेतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजग त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिस्वलाजएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जाविमिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चिस्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उसतअपोहते तस्वदरनिमसत्त्वात्स्वपनीयतेतत्तयानभोवदर्वचित्यरिशिष्यते ॥ ६४ ॥ मगसद्दृष्टचित सर्वप्रसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेपविभागास्तयुक्तानिपंचभूतानियथा सर्वानुभवसिनयासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्त्वमपिसर्वत्रविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसदमतत्वेत प्रपंचसकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैले शिलास्त गेधाटकच्छेदेनशिल्पिभिसतस्ताकारप्रतिमानुकूलश्च घेकमेत्रमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छदगतेसतितत्तत्पुरुषादिविचित्ररूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सथा कारःप्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्चजगत्तथास्थितंप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ यथार्हंटकश्चप्रकृत परिच्छेवरहनाकिंकृतसतआह ॥ अवेदनेइति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता पादनमन्यथाज्ञानतदेवजगद्गिनिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेप्रमाणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यनरकारणनिर्निमित्तमेवेतिनभइवशून्यत्वेनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अथवराजन्रशतानामिप्राय पाठोदृश्यतेसटीकास्यप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्रायन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयास ॥ यच्चसुखतूर्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुपज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टान्तादार्ष्टान्तिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंत.पश्चादारोप्यमाणा.कार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिता ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥६८॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
बोधनाद्योभौयथेच्छसितथाकुरु ॥६९॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्णीभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥७०॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥७१॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेपुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचेतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसीद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥७५॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥६३॥ ॥६४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥२॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ॥३॥

नजडम ॥ एतद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितापायरुपोहउपसहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितभवति ॥ प्रशातवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिव.परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥७५॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे० नि०पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥६३॥ ॥ तैस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रातदेहेष्वातरालिकाटनत्रतिदेहेपुभोजकप्रारब्धशेषाःसतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तातरा
म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किसपन्नस्वाप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्राशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरससाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिससारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसानतः प्रारब्धक्षये भोजकाविपालेशेनसह ॥ जगत्प्रतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषां रुद्राणांतदानीमत्य रुद्रससारस्ययत्तंख्यानदर्शनयत्ना
क्षिपैतन्यमभूत्तम्मध्यमांतरालिकजीवदादिससारप्रत्येकमायपयौत्समसाक्षीवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेनेत्वस्वससारेएवस्थिताइतिग
म्यते ॥ ८ ॥ भाम्बुरा पूर्वार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानविशएव अध्यस्तांशेनुसकम्पस्यसत्यताविवेकेनत्यक्त ॥ तत्रसवसत्त्वपलितसांक
ल्पिकार्येपत्वतनिरित्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितवेपनास्तितत्त्वमधिष्ठानतुयत सवात्मततोस्मेवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रकै ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रै समंदेहस्तपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यंतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यंतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरप्राप्तगत्यात्मादिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययावदशया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्ट्य फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकमूत्वातद्देशकालात्मतयातभसर्वाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरंयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु
भारितषविषमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्यमन आदिपवाश्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितमआपस्त्वपु
स्मो स्वप्नांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयति सोभकादृष्टोद्बोधितवासनानि पर्यालोचयतितथात
थापितअविक्षतसमपतद्विपयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्पस्वप्नसंकल्पादेर्युगपदर्शनितद्धिकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावदाभ्यामित्यविरोध ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरोघ्रसेव्यव ॥ तयेश्वराणांविनाप्यभ्यासततपवयोगविज्ञानलब्धानिविरोचरा ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थंनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्या शयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्रामुशक्यमतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्य त्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्ष ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथा प्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वंलब्धम ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्य ति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभि मतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्र स्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ त स्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृ थक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजादाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्च तेइह॥ इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥ इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥ एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमे ववा॥ २४॥ देवत्वंमानुषत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्या स्यैकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांग जंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थाया मयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रिया क्रमैस्तुल्यकालवाकर्त्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थ.॥२६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनामविका स सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिस्रोहिसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोपशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनई श्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेननतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

---

१ बह्वादित्त्वाङीपूशक्तियष्टयोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थैकयटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयपर्यंतं द्विपरार्धावसानं प्रारब्धक्षये भोजकाविपाले शेमसह ॥ अगस्त्यतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां रुद्राणां तदानीमत्यरुद्रससारस्य यस्त्वस्थानदर्शनपत्ता क्षिचतम्यमभूत्सम्यमातगलिकजीवटादिससारप्रत्येकमाययौ त्वमसाक्षीमजागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यनीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ प्रामङ्गुरा पृष्टार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्नः स्पष्ट ॥ ९ ॥ अरोअधिष्ठानचिदंशएव अध्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तमसदसत्त्वपलितसांक ल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तित्वमधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोस्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समंदेहक्षपयित्वाथकालत ॥७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचित्प्रोन्निद्रस्यतेतारकाकारकारिण ॥८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥११॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वन्नगत्यात्मादिकविना॥१२॥नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाप्यदशाया प्यते॥१४॥परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥१५॥

॥ १० ॥ सर्वकालंयत्स्वदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिनप्रविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमम आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितत्प्रजापस्तुपु स्या स्वप्नांतरत्वानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितःकोशाकोशसदृशेसयथासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभिः पर्यालोचयतितथात थाचित्अविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतार्किकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांदशाभ्यणिवतिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशैवसेत्यर्थ ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्तत एवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षुवालेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्पृष्टकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्वैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडक
म्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥
परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥ परमा
त्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्स्मैवेदंदृढकिल ॥ ७॥ परिपश्य
तिजीवोंतर्माययाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥
अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९ ॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयाभिन्यामाययानिपत
त्यलम्॥ १० ॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥ ११ ॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानु
भूयते।एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः ॥ १२ ॥ क्वचिदस्तिनवास्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अ
द्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वाममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटंनिपततितच्चनिजवत्तत्त्वस्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासभवतीतिचत्वयायदुक्ततदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्म द्बोधायकल्पयित्वोक्तउतक्वचिदस्तीतिसदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्योगेनआलोक्यत्वद्बोधाय यद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्कचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयत्नफलमच्छिद्रोमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनमपपयति ॥ स्वयंसपादितैरित्यादिना ॥ मत्तोदेशकालानुसारिभाण्यनुपहानपदकाबधाधकारक
क्रियाक्रमे ॥ इहस्वगृहेअन्यत्रयत्रेच्छं तत्रयत्रनानादेहादिकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिपुवायोगिनोयुगपत्प्रारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनांचरिम ॥ सर्वेषांचोरादीनांतयत्नसन्निधानेनभयद शास्त्राश्रभवत् ॥ तद्भगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
जायतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्स एव भूलोकेपशुपेयापुपहारपक्षणार्थयाति ॥३०॥ अस्मिन्रामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपन्न पुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतेनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुगृहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्यंयातितयषकुरुसभायांदुर्योधनादिभ्यामोह
मार्थक सहस्र भवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रतुल्यकालमयभुंक्तइतिशेष ॥ सप्तदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनेत्रेषुवस

स्वयंसपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमे ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठन्त्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्योगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत् ॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्चर्ययातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥ ३० ॥
शक्र स्वर्गासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायभुविक्रां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैवजनार्दन ॥३२॥अशावतारलीलाभि कुरुतेजागतीस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत्॥३३॥
एवतेभिक्षुसकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात स्वसंकल्पपुरीगता ॥ ३४ ॥ तत्रमुक्ताश्चिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावसंतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यप्रफुल्लनवकल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेपु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेपुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु षष्टितम सर्ग ॥६४
॥ स्वनशतरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इपदृष्टोयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥ भूतप्रयत्नमेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥

भूयमपश्चिमपत्रानिकरानिमहत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामक्तेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ मत्सकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यय ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितदास्वपदेसर्वभुवमेपुचम इदेहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपदवस्तइत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेपुबहुरत्नस्तबकेपुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकनयानानाविधेपुजगत्सुभुवनेपुतथाशिवेपुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेपुनगरेपुच विहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीपुमध्येअमरैमौलि
पुधियतेसवचमध्यतत्त्वमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचद्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सतोरेजुर्बभु ॥३६ ॥ ॥ इ०वा०ता०नि०पू० चतु षष्ठितम
सर्ग॥६४॥ ॥ ९ ॥ ॥ भिक्षुप्रत्यायाभवर्गेपुजीवेपुसमउच्यते ॥ रामाबभ्येप्यनाभिक्षो सभोस्थानवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपदृष्ट ॥आ
पातर्ध्यंतित एपभिक्षुसंभ्रमसंभूतमाकनशुभाशुभकर्मलक्षणदपत्नमेवफलावस्थायांपृथक्कृत्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुसुस्पष्टमपश्यतिनापुमाभमभ्यव्यवस्तीत्यर्थः॥१॥

तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविंदहैकव
दृक्शब्दाद्गागुरिमतेनहलंताद्टापिदीर्घैदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविंदहैकव ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥ ९ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ द्दा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्पसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविप्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविप्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतेसर्गेप्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणा निर्मितएतत्सदृशएव भुवनक्रमोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविप्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानयोग्यमभ्याङ्कवाधकोऽहिमिमोवायभेदमन्यन्निरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसल पुष्ट ॥ तस्यवासिष्ठस्य ॥ १५ ॥ वातेनधुता कंपिता ॥ १६ ॥
सस्तनेनपूर्वेपुभवेन ॥ १७ ॥ अहव्यापारमाह्निकनिजधर्मसंपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रंचिंतयत अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पृष्टायप्रश्नेऽर्थोत्कंठ्यनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खेचरभूचरभूतसंघोराभिमतिभासप्रातर्जनेप्रस्तुतस्वस्वकार्यपरंपरेजातेसतितदेराख्यसभामामत्यतथापूर्वपूर्वंवपुन
आस्थानलोकरचनेनास्थानश्रवणोचितसभासंनिवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० पंचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेषोऽस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवंकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजु पाण्योस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥१५॥नृपा पौराविटपिन पुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात्॥१६॥सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा॥क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥१७॥स्वास्पदेपुययाशा
स्त्रमहव्यापारमाहृता ॥सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥१८॥चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्यु स्वल्पमिवापिच॥१९॥प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभृतसंघ ॥ आस्थानलोकरचनेनतथैवतस्याव
न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०विद्योत्तरविस्मयवर्णननामपंचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥६॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतान्नृपनायका ॥१॥सरामलक्ष्म
णासंवर्तधवाथसभायतो॥सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी॥२॥अनवेक्ष्यवच प्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षु प्रेक्षितश्चि
रम्॥४॥ध्यानेनाहंचिरभ्रांतस्तादृग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसमविपुलाकुलशैलसपर्वताम् ॥५॥यावत्क्वचिन्नदृष्टेवभिक्षुलब्धोन
तादृश ॥कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते॥६॥ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरेयातोवेलावातइवार्णव
म्॥७॥जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसंश्रय ॥८॥

अभ्युदयस्यावयवतर्भिक्षोर्दर्शनमुष्मत ॥ तादृशानांतयाप्येषामनांनाभूतभाविना ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ सतोस्नपास्ततोनायका सामंतादयश्वविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पर्यंतोपवर्तासरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअपर्तीक्ष्यप्रश्नउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयंप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽस्मिदृ चिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहंचिरभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविशांतरदेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोऽस्तितत्रजनपदेविहारास्योजनसंश्रयोमनुजनाश्रयोदेशोऽस्ति ॥ ८ ॥

१ पूर्वाम्

॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
दकृशब्दाद्गागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घेदृशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्रामुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुविधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ द्वा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥ ११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्वसदृशक्रमः॥ १६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥ १९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंवितताद्यतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेपातिवितताम्हतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मा
द्यभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंता संभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्वभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्वभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्षणनिरवयवकालात्मनिदृश्यमानस्वप्नोपिनास्ति वहाविशेषाल्लक्षणकमपरदूरनिरस्तत्वात्एवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिभ्रांतिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुपरिमेस्पष्टमित्याह ॥
पक्षि ॥ अनंताजीवटाविसर्गाकृतपल्लासामलसम्यगुपलभ्यक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरंबुजमिवविकसितम् ॥ तस्येवमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्वपश्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सहवतमान सार्चिमहानर्मिर्वह्निकणादिवशुद्धात्स्वेवमारेवेरमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूपप्रतिभासस्वरूउदितस्त
स्यतस्यान्तर्जीवस्वरूतरप्यपिचविचित्र सगरनरउदितइत्यनवस्थवमायादर्शोत्यर्थ ॥ नेप्राथमिकस्वप्ना स्वप्नेपिपतनगतजगत्स्वप्ना मिथ स्वस्वम्यवहारदर्शनमिथ्यात्वाए
व ॥ किस्वतानत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मिन्भित्तिसंकरसेपरमात्मनिनादात्म्येनस्फुरतिसति ॥ सेनस्वतत्त्वबोधेनतद्राधत्यागतुन किंचित्क्षस्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोक्रमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ किंचविंशत्यहोरात्राअनंताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलभोलमहोर्मीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवद्धमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसंवेदनादेवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सम्रा
रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासस्वरूप स्वरूपांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वस्वयनतुचतेपिमि
थ्यानमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसंसृतिकथनना
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतंभिक्षुंगत्वासंबोधयत्वमी ॥ नरामत्प्रहिता शीघ्रंचानयंतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षो संदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोमुयोनासौसंसृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतर्गलान्निष्कासितार्गं
ला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुर्दिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्षष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोपवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भामिपदन्येपावधामोक्ष
प्रबोधन ॥ १ ॥ संबोधयन्तुसमाधेर्व्युत्थापयन्तु अमीमत्प्रहितामयाप्रेषितानरामत्किंकराआनयंतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसत्त्वंतुंनियतेरेपनिश्चयइतिमद्युक्तविस्तरस्यत्वयेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद प्राणापष्टभकान्तरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्वहित्वदीपसत्यसंकल्पेनपद्मजीवगुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतदेहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्यकस्यअवसंतेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यंतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालमासेभित्तसृत्यैर्गुप्तत्वादपित्वम्भिभिस्तप्रबोधनकर्तुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गेहेति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेअर्गलान्निष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहदिदृक्षवोभृत्यावहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ अर्गलाभिष्कासनात्मलाविविता ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्या दिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्नृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुत्क्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमन्नतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥६॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया[1]॥ नित्यंसत्यावबोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिह्रस्वमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्[2]॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५ ॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवंसंसारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घंविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

1 एषातिवितताप्रमायेत्यपिपाठः

2 गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालात्मनिर्ईहामानसचेष्टापिनास्ति देहाविचेष्टाळक्षणकर्मपदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेवकेवळजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरितेस्पष्टमित्याह ॥
क्वति ॥ अनताजीवटादिसर्गास्तयस्तासामळसम्यगुपलंभश्चक ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रातरुत्थमिषविकसितम ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनानाभाकलहाकळकछ्ठालाश्चपरयेतियोज्यम् ॥
अर्चिर्भि सहृचतमान सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणाविवशुद्धात्मवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूपप्रतिभासखडउदितस्त
स्यतस्यांतर्जीवस्वप्नांतरेष्वपिचविचित्र सगखडउदितइत्यनवस्थैवमायाप्रदेशोस्यर्थ ॥ तेपायमिकस्वस्य स्वयनेपिचनवलगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वव्यवहारदृशामिथ्यासत्याए
ष ॥ किस्वतानेत्याह ॥ सचात्मनीति ॥ सवात्मन्यस्मिन्चित्तसंत्तकरसेपरमात्मानिनाद्यास्म्येनस्फुरतिसर्गान ॥ तेनस्वतस्वचाधेमतद्धानस्यामतुर्नकिंचित्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ क्वचविंशत्यहोरात्रा अनतारुतयोनघ ॥ २५ ॥ क्वतासामुपलंभोलमहोभ्रामामनोगति ॥ प्रति भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकछोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ सस्मा रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खड्डातरेष्वपिचतस्यविचित्रखड ॥ सर्वस्वयननुचर्तपिमि थोनमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्तृतिकथननाम पट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनापकतभिक्षुगत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामव्यहिता शीघ्रचानयतुकुटी गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥ तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्तृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्वहेमासपर्यंतयलान्निष्कासितार्गला ॥ अंतरालेतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू पट्पष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोभवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्मातिबद्ध्येपांचधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमव्यहितामयामेपितानरामभिणोप्रपदाक्षयाश्चानयतु ॥ १ ॥ अपिचतस्यसचत्तुनियतेरेपनिश्चयइतिमत्तुक्तविस्मृत्यत्वयेवपृष्ट
मितिसूचयमसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद प्राणापटभकान्मरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसत्यसकल्पेनपनीवतुतत्राह ॥ तस्येति ॥ सस्यवतदेहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकस्मप्रवसत्तेनाम्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपयतयद्दार्गलनिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआसमीरतरालवासिभिस्तसृत्यैर्गुप्तत्वादपित्सम्मभिभिस्तत्प्रबोधनकमुमश
क्यमित्याह ॥ तद्वहेति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेपत्रान्निष्कासितार्गळा सतोभिक्षुदेहदिदृक्षयाभृत्यार्पर्हार्यामरालेतिष्ठति ॥ पत्नाभिरस्याद्यार्गलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिम्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविपयेनदृष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभातिपरपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारभा ॥ हेम्न कटककतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृकूचिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्यावबोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिह्रस्वमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रात्याउदितकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपचरूपेणसमष्टिप्रपचरूपेणवासाधारणप्रपचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तमत्स्मविचित्रसुकृतशालिनीजीवचित्स्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालमारभ्यऊर्ध्वंब्रह्मलोकपर्यन्तंकृत्वाकृत्वाभुजानासंस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मविवेकमाणकस्मनयातद ध्यानस्वरूपिणीभूत्वातद्रूपजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिब्रह्माकारसंभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिर्जगत्सुविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यर्था स्याज्जीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मत्वमेव अभ्यासवशेनाप्यधिष्ठानस्याप्यत्यायोगादितिपरमपुरुषार्थफलंजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेत्युपा ध्याकारमात्रिमायापराधात्किंपरमात्मासंजनपरमब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानंकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवोपाधिकजीवनामभेदवत्त्वमस्तिवदेहनामआदि पराय्याणवाक्चक्षुरादिनामभ्यार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानंपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनामास्यप्रतिबिंबादिवार्हता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ विभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलंपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदःस्वात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पंदोजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनह्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयोः समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
ज्ञात्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्द्वैतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तप्रमन्वानोमनदितिताम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृश्याप्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृश्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाप्यमि तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यंतभिन्नमुखस्यस्थिताप्यन्यथाप्रतीतिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति ष्ठतीमिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यम्मभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य भ्यासेनप्रस्पंदीकृतभेदबुद्धिलक्षणासंसारस्ततएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलंपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विदग्धमग्नौविलीयतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ बाधमात्रात्कथंकुद्दालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्स्वदशातद्दर्शनादि त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वावेक्षातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमर्थोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैववस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः ॥ हेरामत्व [illegible] ॥ तनस्तादृशनिःशंकतापेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकतावेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकतावेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकतावेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि

तत्समस्तमविविचमसुकृतशालिनी जीवचित्स्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुंजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचित्सेवमाणकल्पनयातद्ध्यानस्वरूपिणीभूत्वातद्द्वारणजीवनामकरूपगतासती आत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणी अन्यथबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वयमस्यचांत्यार्जीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेष अभ्यासस्सहस्रैरप्यधिष्ठानस्याप्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यस्पष्टीकरोति ॥ चित्तेति ॥ प्रत्यगात्मापिसेत्युपाध्याकारभ्रांतिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरमाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादिदेहनाम्नश्चादिपदात्प्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हताव किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः श्र

पातालब्रह्मलोकवाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठति ॥ विभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदीकृतेचेहस्वतःसंज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनाम्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपयैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनास्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

प्ववन्ध्याभमन्यानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृश्याप्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिपुनःपरमार्थदृश्यासमूलोपाधिबाधेनब्रह्माप्यमितिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यास्थिमाबभ्यथाभांतिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याजयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्त्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठतीतिनतत्संभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्यासेनअस्पंदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवमूर्छांविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमाभात्कथकुद्दालकाटिवुर्भेपजगद्विलीयतइतिचेत्तत्राह चित्स्पंदमाभत्वाविस्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वरूपातद्दर्शनाविस्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेसभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनेवनानातेति सत्यं ... ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता वेक्षणात्तुबोधः पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवैं काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजाग्रत्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकृतम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्वेकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन् भवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणंसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांतःसम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ॥ ३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदःसर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमतोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुपुप्तमौनतथापितुर्यातीतमतिस्थितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमदस्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसयम काष्ठ मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेपुमौनेपुदृशिपसमर्थोश्रवर्णातिमौनेशा ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मप्रतयाएककोटित्वेवितिभा व ॥ ३ ॥ ममवचकटयति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचांद्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलाकोपमोप्यंतर्निरतिशयानदास्वादक्षम ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमायमेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्याह ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपंचममपपिसम्मतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥सुपुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवा च ॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवद्म्यहम् ॥ सुपुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ द्विविध प्रो च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दनिश्चय ॥ हठाज्जितेंद्रि यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपिदृप्तोंतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एत योर्यांभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तंमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौ नमक्षमौनंचकाष्ठसौपुप्तमेवच ॥ ७ ॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसज्ञकम् ॥ ८ ॥ म नोमौनंपचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुपुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिपुमौनविशेषेपुविषय काष्ठतापस ॥ सुपुप्तमौ नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतास्विस्तत्त्वमन किल ॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मत्संस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्पृशन ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया ॥ १३ ॥

पसमर्थामूर्च्छासुपुप्तासारेवसभवतिनाप्येवंतिर्यग्नपरिभणितमित्यर्थ ॥ स्थर्यैव ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयःअधिकृत ॥ तुर्यापतुर्या ॥ मुक्तेपुजीवन्मुक्तेपुधी यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपिमिपुमौनेपुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्राप्काष्ठतापस स मार्धाकृथमित्यतआह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मदाऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपप्रपंचवाङ्मयनामप्रपंचंचास्पृशन्स्वानात्मानात्मात्मान मपश्यन्नेवसुपुप्तावित्रनित्यासदृग्भिलोपाभावात्प्रसक्तस्याप्यवसाक्षिमात्रस्योनिपापश्यन्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयंप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्त नाद्योर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्नतस्यनिरोधव्युत्थानाविलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातरस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छशक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽव्यक्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यंतम् ॥१८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्तुइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुध्वा ॥१९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपियसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षयैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतथापितुर्यातीतपतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमवस्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विवितानांत्रयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थयाएककोटित्वेनेतिभा व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनंतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचांद्रायणादिक्रियायाम् ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोप्यतोंनिरतिशयानंदास्वादरूपम् ॥ ५ ॥ मस्त्वर्थव्युत्पाद्यमत्ययार्थव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तत्रादौमेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्यर्थः ॥ ७ ॥ तेषामस्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इंद्रियनिग्रहोऽक्षमौनम् ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपंचमयद्यपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम्॥ सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥ हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपिद्मौनतय समुक्तमुनि स्मृत ॥५॥ एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनंपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतत्रमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रास्य काष्ठतापस ॥ ११॥ अस्मृतस्मरणवापिदृस्वाङ्मयमस्पृशन् ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्स्थिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥ १३॥

पसमतौमूर्च्छासुषुप्त्यादेवसंभवतिनाप्येतैस्तैर्मपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वर्येव ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनस्वसिद्धतयापितानिर्मलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितद्वान्काष्ठतापस स माधौकथंतिष्ठतित्याह ॥ अस्मृतेति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मरोऽनुभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपमपश्यन्वाङ्मयनामप्रपंचमस्पृशन्त्रज्ञानाद्वतमात्मान मपश्यन्नेवसुषुप्तमाविवनिस्यात्मदृग्विलोपाभावात्समस्थन्यायेनस्वाभिमानात्पश्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेतेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमात्रनाद्वयोर्मानिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्नतस्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्त्वमवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यंतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अमासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

अविद्यायाधानुर्यनद्वाधकरस्तीनामपिवाधानुयातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसमविधध्यानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिगदरूपा जायतेआपराव्दा
स्वमस्येपितस्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेमलगमलभूतहेसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणम्व्यवहरन्सस्तोपिउतथास्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभव
नीतिनभाभवमूयलस्थैवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवानभद्त्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येस्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तथैवास्तीतिराममतिसिद्धवत्
काराक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्वॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राप्रविलापनेनोवस्तभयवासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वचविपतइतीहकिलयथसिद्धमत्आंतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाप्रबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौपुप्तैकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यातीतसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्नभाभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभयवासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वचविघतइतीहकिलांतराभ्रन्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनयज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशांतत्वमायातरुद्राणामुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्रशताज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नात्वतरनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरस्वाप्तोजीवन्मुक्तस्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेस्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामिच्छिकास्थिति ॥ योगाव्याणस्यविलयोमतेस्तुभूतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतामामहसहारुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्भिरजुम्बरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्राद्वयातेपुतेपुवेदपुमारव्धशेपभुक्तमतनिपाम् नभभुक्ताभिरभोगाभ्याप्यरुद्रपुरेतत ॥ गणतामापसनस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाह
स्युक्तमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेषरुद्रमूर्तिरिसिदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशमत्वकुतआगतम् किंगणीभूहपरिगणनाउततद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्तयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वमानामिति ॥ उद्देश
वभागूर्नाचवतचस्वम्नारिभस्तावतस्तयाज्ञातमेवततस्तम्मयारुद्रशतसंख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

ननुगणादितिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यन्ते

भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवति ॥ ननुगणादितिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यन्ते भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे त्यादिनाभिक्षुस्वप्रकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्प्रागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयनराम·पृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावा·सत्यसंकल्पा· ॥ रसोनिस·रसंह्येवायलब्ध्वानन्दीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते· रसोभूमानन्दस्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायवृणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थ· ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादय·किमर्थमानुपयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनाश्चस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प यतीत्याशयेनराम·पृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील· ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्किंकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थ· ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषाविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदु खसा मग्र्यापितेषादु खभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुपेमद्याधकवृत्तीनामपिवाधानुमानीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपवम्यावयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जापातआपराम्वा
स्वमस्थपितयविविषयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २१ ॥ देहसत्ताप्रयुक्तहसाधोजाग्रतिसमताच्चि
पणमव्यवहरन्सदेहोपिउक्तात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयवाधान्नभाव
मानिनभावमनूपमस्यैवालिनाम्यस्यत्यथ ॥ अथवानभद्रत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएनालिनान्यस्येस्यर्य ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामप्रतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ इदामत्र ॐमितिमोहम्पायनिपयुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रामविलापनेनोवस्तभवयासनमेकनुयरूपमास ॥ सर्वचविपतद्गतीहकिलयत्सिद्धतम्आंतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्ययोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥२८॥ सौपुप्तैकसमाधानस्त्वयातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात्॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्भवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वचवि
यतद्गतीहकिलांतराभ्रास्तिप्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनय
त्नोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥६८॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत शतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वमुद्देशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्मनरनुभूयमान स्वमसत्ताभुरव्याहोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्त नामस्थितिर्गास्थिति ॥ योगायाणस्यविस्योमतेस्तूतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतामहसहारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजगर्भविरजुश्चरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युक्तमरुद्रतापागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्राहयातपुनेपुरस्पुपारश्वशेषभुक्तवतीतियाम् तत्रभुक्तापिरभोगाम्याप्यरुद्रपूरतत ॥ गणतामापसतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाद्
युक्तनशत्त्यपारशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेवरुद्रमूर्तिरितिसविहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणी सहपरिगणनायुतसद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमपास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्रास्त्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तआगुर्वापततचस्मारिथसावतस्त्वयाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतसख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्रुतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासस्रुतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसस्रुतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाता सर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्कुतइत्यनयो.प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्रुतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः वाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुरारावमिदशरीरकत्यजतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनिताटृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि सगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणत ररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्रुतिरित्यपिपाठः

दर्ताअकस्मात्प्रादुर्भूताम ॥ पदृश्यासग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकथा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्विशेष ॥ आत्मीयत्त्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ग्रा मितृशास्त्राण्यपिणानियमानीतिविपयस्तथाविधनकश्चिदित्यथ ॥ १३ ॥ नहिकथइहस्यमसिद्धहरस्यरिभवेषक्रियानियमोहरेर्नातस्यरिभवेपादिनियमोभवदादीनांपब्राह्मणोत्त मचपानियम काकतालीयन्यायतरघटनादिस्याशक्याह ॥ अम्यादीनामिति ॥ आतयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्वरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्वयस्थापिकेस्यथ ॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्यादिक्रियावन्नियता सगारापजिम्यत्का किंनुसर्गेरूढिमायातेसतिनत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्रूऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफल

फायतालीयवद्राक्षियांपुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव क्रमाग्निनयनएवकर्मायुजाद्रव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमन्नविपयक्वचित् ॥ १३ ॥ अग्न्या दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ इरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू तिफलाश्चया फल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयमौनमतोमया ॥ नोक्तंतवपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिपरश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ सस्यंयत्रावबुद्धायेतरम्तता सास्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषांशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सस्ययाप्राप्ता कचियोगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांस्यंचयोगचय पश्यतिस पश्यति ॥ यत्सांस्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम पदम् ॥ २२ ॥

शार्वापास्याभाविक्यभ्वरागादिवशास्त्वयकल्पितादृत्निषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमश्नसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपृथक्कृत्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाच्चतुर्वे धर्मानात्सरतवनोक्तनच्छृणिविनिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्रावस्यप्राप्तिपरमयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तस्यार्मासाएण्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांस्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सम्ययाविवकविचारधयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ क्रमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्यापाग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूततस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त व्यम ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ वेहतःअनंतमेवदेहन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा णमनोरव्याख्यपारप्यात्पतिकबिडपोपलक्षितत्वाउभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतनदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ कुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेपुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंक्संततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस.स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढा अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्म आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेष ॥ आत्मीयस्वयणाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ ह्रा
सिद्धात्मानिषिणोतिपन्नातीतिविषयस्तथाविधनकश्चिदित्यर्थ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धस्वरचरिमविशेषक्रियानियमोहरेर्यातिच्चारिश्रवेयादिनियमोश्चदादीनांचप्राम्नणोत्त
मचयानियम काकतालीयन्यायेनतद्घटनादित्याशङ्क्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानाविनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्याविक्रियायन्नियता सगादायजिम्यका किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्पृथहिकपारलौकिकसुखद्व स्वानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्रांक्रियाकुर्वीतितेसदा ॥ नकुर्वीत्यपिवैकिंचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कमात्रिनयनएवंकर्मायुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानियनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकश्चित् ॥ १३॥ अग्न्या
दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय ॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यमौनमतोमया ॥ नोक्तवपरमौनसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय माकथप्राप्यतेश्रृणु ॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सस्यैवावबुध्यतेस्थिता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सख्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानंपरयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिद्धिपरम
पदम् ॥ २२॥

शास्त्रीयांस्त्वाश्चविस्मयश्चरामादिवशास्स्वयकल्पिताइतिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुर्यमौनेपृथकम्यशेषदर्शयति ॥ विदहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाच्चतुर्वे
धर्मीनासरंतपनोभन्नच्छ्रुन्विनिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्वावस्यप्राप्ति परश्रयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सख्ययाविवेकविचारप्रयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणायामहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम ॥ सर्वेपांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अमनैवदेहेन ॥ २० ॥ फलतएनदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१॥ ननुभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलत्वमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंतदस्त्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयो प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषाप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववद्विद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकनत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुराराविमंदशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तर्हिताभूतमाघावहिर्भांतरपापि सहापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्मकानिमानिमादृशवासनात्मनाविशिष्टप्राणैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यतःपूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेषतदीयहार्दव्योमातद्गतवायुभिश्चसश्लषयांति ॥ यथाकुसुममधस्तिलेषुमतिविशस्तप्रतैलेनसश्लषयातीतियथनिष्पीडनादिषु स्वायभवमितद्दम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमाभ्यनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्याह ॥ मनइति ॥ यथासांपुर्वदःअभोधौमप्रोवासअनेरद्भ्यमानोपिनशाम्यतिनिनस्यति ॥ मनःप्राणयोश्चमनियतत्वव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

धासनासात्मकान्येवविहितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुंचंतिदेहकम् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिद्रुःस्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्य इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमनःप्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानाद्वासनीज्ञावस्व नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणास्पंदचनादत्तेततःशांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोगवासनानाशाद्धियोगःप्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमनःप्रशांतदेहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्रंतदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तुतरामपर्यंतःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्पभ्रमाक्षते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेतःपरिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृतस्यसंस्पंदेशांतेशांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतिशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदसर्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वंचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्पंदेयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्थेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रेतुर्द्वैतबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदपिज्ञानसवासनंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसपद्यतेनयतस्वविचारमरलयोरभेदाद्विगतबालममपदज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमिद्धाआहु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्त्वतदभ्यसनमवधायावर्जनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्त्वयक्रमोयमशरीरस्यैवसापच्छेदादिनानाशात्मकक्रमस्तमाह ॥ प्राणइति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मभावम ॥ तत्रवासाकारो ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोद्भावितवासनामयपुरनरकस्वर्गादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचारव्यवहारमनुभवंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्वाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.सावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारस्फुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयन् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥५३॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम्॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम्॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम्॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तदभावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

वमेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थंस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरभावनाविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥
कश्चिदिति ॥ अहंदशाअसभावनाच्छून्योपम इदशानुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभगउक्तविविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या
मनोआपत्त्वमस्तु।मलक्षण्यानिभ्रांतिरद्वाजदर्शनपदानियस्यतथाविधस्वयमाविद्याक्षयाद्विगलद्वाधितव्यपदेशमप्रतिज्ञासमाप्रशिष्टमनइइदर्जामुक्तयमस्यायासत्वमिति
ध्यते ॥ तद्वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनससारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसगात्कनकतामुपागततामपुन कलककलनामलिनतामपदने
तद्वित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ चे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते॥क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलिताविद्यंसत्वशब्देनकथ्यते॥दग्ध
ससारबीजतन्नदद्यात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्यःशांतवासन ॥ परशून्योपमसद्योज्योति पश्यतिशाम्यति॥ ६० ॥
विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहहिकथ्यते॥नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताद्यमुपागतम्॥ ६१ ॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू०प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६१॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो
जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम्॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहंतादिदृश्यते॥ अस
देवमनागेवतद्विचारात्प्रलीयते॥ २॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान्॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसगात्स्मृतिमागतान्॥३॥
अस्तिविंध्यमहाटव्यांवेतालोविपुलाकृति ॥सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्प
दे॥ यद्दृच्छयल्युपहारेणनित्यव्रतयासुखी॥ ५॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहंतिसतोहिन्यायदर्शंका ॥६॥
सकालेनाटवीगेहाज्जगामनगरांतरम॥ न्याययुक्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥७॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम्॥ त
माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥८॥

उरारसवाक्कथाराक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तविचारएवज्ञानादन्यपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन
पन्नोयःकार्यकारणाविद्ययोरतोनाशःसमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थासभावनाहेतुमुपपत्त्यामसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवत्युक्तायस्यस
पनायास्यायिकामवतारयति ॥ ससृतीति ॥ ३ ॥ गव्यइधयोग्यप्रश्नअमेध्यनावराम् ॥ ४ ॥ सक्षिप्योक्तविस्तारयितुमुपरावितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यरात्रआस्प
दयेकिरातराष्ट्रकर्टीवराजकृतैर्यदृच्छयमनवल्युपहारेणनित्यमृतयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतमभक्ष्यजमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥
मिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचौरादेवधायपसचारसदर्यविनिर्गतम ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्ग्राह्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेति वर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रसुलभंसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्ट. ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेति विशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्ग्राह्यंमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम्॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छंछतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्त्वैकातरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमडलमडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दस. ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तंवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यवराणिवस्त्राण्याकाशचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तमारीकस्यसूपरर्मानब्रह्माडाघसेरेणवद्तिप्रथममभस्योत्तरषकुमभिह्नतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्तुर्वन्कश्चित्कल्पनाचमत्काररसआदर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्यपामयाचाथितंब्रह्मांडमहरस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणीपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदमस्यांड १ ईदशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपष्ठीक्तमहाभूतानि
२ तद्भामधतम्मामा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाप्रिरसारितम्मायाणि ७ तद्गर्भेहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भामूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाउ
त्पत्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनंतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचिच्चेदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥२॥तादृशानांसहस्राणिफलानियत्रसंतिहि॥अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसंत्यथ॥तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लक्ष्योविपुलाकृति ॥४॥तादृशानांसहस्राणियत्रसंतिमहीरुहाम्॥तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥५॥तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिशृंगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥६॥तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसंत्यथ ॥तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलकोटर ॥७॥तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिमहद्द्वीपंमहाक्रंदनदीयुतम्॥८॥तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥९॥तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनडंबरम्॥१०॥तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसंत्यथ॥तादृगस्तिमहब्रह्मांडमंबरपीठवत्॥११॥तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिकरंडका ॥तादृशोस्तिगतस्पंदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपर‍पुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमंडलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

त्फलशास्त्रादिषतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ फलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनात्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपुलतमत्वात्सघनभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रंदनदीवत्पाविभूतानाविर्भूतमयहरणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ पर‍पुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव
प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएतत्सर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल
वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने
अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः
उल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वशातप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥
इहावसिष्टप्रश्नानापचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नंराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्रौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्मा
काशःउततत्तोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेषुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाश
क्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वंसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणा
न्वयः ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभे
दस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमामन्वमांतरंमच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदाख्येइति ॥ शांतमशांतनस्तत्स्वमदोपमसगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम ॥ २ ॥ र
भासभावयापममामितिचतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभासभइति ॥ अत अतःब्रह्मविवर्तिविवर्तनशील अपिशब्दावयवांतरकारणेषुपरिणामशीलच अत सोणुस्ततोप्यतर
म'रत्यथ ॥ ४ ॥ विवर्तजगद्दृश्यादिनिमित्तावेवतत्त्वदृष्ट्यात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुनःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ सद्ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तानतुसत्तायांपयवस्यतितंतु
सत्ताकार्पासस्तायांसाचतरुफलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजस्वजलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातस्वरनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ
वदवनत्तदनुभवरूपचिन्माभपर्यवस्यतीत्यमलदृशामलजगदाकारणततविस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तस्याणुत्वव्यवहारेनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रितिप्रसंगादाशंक्यापितदृष्ट्याअनिपरिच्छिन्नत्वात्परमाण्वपायादिनिप्रसंगादाकारपूर्णत्वात्यादिपंचमप्रश्नापिरुत्तोत्तर सदृत्तइत्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ मेघादिपदनप्रश्नो

जगदाख्यमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रभासंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
तरंतत्तथदहिविन्नब्रह्मविवरयपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभि शब्दैयंदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमध्यपदंशतननतत्किंचिन्नकिंचन ॥५॥ याया
विभाव्यतेसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥
अनंतत्वादसावेवप्रामोमवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
परोणुरपोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रजगत्रयी ॥
विज्ञानमात्रमप्यहिमाधोविद्धिजगत्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
पपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ द॰ मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू॰ वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

त्मानवताप्यचम्यक्रमणगतसनतयामूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रसादादिपचकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेयत्वादरूपवन्नि स्वरूप
स्यामप्रत्यादास्थित् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनादाच्चिद्रूपभासमानपरमाणववदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरिमिपष्ठप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
सुगदिकरणगोचरत्वात् ॥ एषपरोणुःपूरकत्वात्सर्वमोप्यापममहागिरिः ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्तामूर्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनेत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ तथाशि
लांतर्निर्विकल्पकानरूपमज्जाजगत्पर्यायस्पशयकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्मात्जगत्त्रयपातापृथ्वीअंतरेक्षसमाहिमेदस्याविभूतिपुदावाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्जाव
यसिद्धमितिभावादित्यथ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनवीक्ष्यानेतालपरिभवच्चितोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनानां
तर्कोशटनानांस्विप्रकटनतयासविज्ञानरूपभवादर्शवेतालपाटपटरलघनीयमनास्कंदनीयमेवअशोभनत्यात्मेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा
स्त्व ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्रकाशेनि॰ पू॰ द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि
त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय
ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतितंतत्प्रतिष्ठितंकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त'अतएव
सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शन. ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवस्थितम्यमेकथदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभू
त्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानोविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्रामममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचि
दणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वत
श्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशां
तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्रामानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतम
नसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ०
वा०वा०दे०मो०नि०पू०वेतालाख्याननामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥यथाचित्तचमत्कृ
त्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मि
कः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्रापायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभ
गीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्रिताचाथविचा
रजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥
तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्रापाःप्राप्तवं
तः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपापपुरानपारयत्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्पयशीलस्यकथधनप्राप्तिस्तमाह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मत प्राप्तंतृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याद्गुणो
पादानामसिद्धश्चिंतामणिपदेनकामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अध-अधोभागेअयसायन्त्यनेबध्यतेइत्ययोयमवज्रसारदृढमरवज्रांतरपरिभ्रमत्वात्स्वकांत्या
उज्ज्वलतीमकाशमानायमचक्रनेमियस्मिन्कर्मण्णितयथाभवतितथाभित्त्वास्वप्रोतनगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरथोबलवत्तरमपिसर्वंदुर्जनतच्छटितचतद्देशास्कन्दनेनस्वमता
पनोज्ज्वलतिरथनेम्यग्निलानिषमवलानियस्मिन्कर्मण्णितयथाभवतितथाराज्ञामप्रोतंनियसस्थअध-पादवेशोनिगडायेयोभिर्बध्यतेइत्ययोयमकृत्वाअभिनत्भित्त्वेषगुणपूर्णचका
रेस्यर्थ ॥ वज्रमारमपीतिपाठेपिरूपकेण्यायमेवतात्पर्याय ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत-परिभ्रमणात्स्वयंश्रांतोपिनृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारंदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोप्यवस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिर्श्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयत्रंसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदेहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरन्नृणांनैशद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
किरन्नग्निकणासारमभित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगाप्रवाहस्ययेनास्यांवृतीय·पूरितोगुण
॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोम्भोधिर्गंगापूरणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपङ्क्त्यायेनपातालवासि
न ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेयांधवालोकयधुना ॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजकृतपमाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२ ॥ यौवनेवर्त्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३ ॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कोद्भूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्दह्लीमराविव ॥ १४ ॥

प्यहरन ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मननिशातमोप्यपहारैरिप्यंपहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयपयोर्ज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम·अतिप्रतापश्च तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
राकिरन्सयोऽरिपुमध्याह्नकालेजन्मन सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा-अपाण्यपासतीतिअरिणस्तृणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञाप्रसन्नचवविद्वस्तेषांसन्निधौ ॥
दद्रुमणिश्चन्द्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगाप्रवाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तनु-अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतचर्त्तिनामर्थिनांमहाम्
सार्थ-सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूनक्षोस्त्विाद्भस्मकनिर्बंधस्वापपातालवासिन अधोगतिधामाबाधया-सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपङ्क्त्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसःसकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्तपसेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइमिद्योत
नायमराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामारात्रिः ॥ यद्भोगोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तत्प्राप्तिसाधनकर्मविपूचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरंसंततंसक्ता शादेकांतमत्यंतभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिपुनःफलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यादरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्य समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्माकारेणच उत्थेनाविभागेनतत्तेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदुःखानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमतःपर्यालोच्यापाततानिश्चित्यतत्रविक्षेपवाहुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वावगता

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्येशेषंकर्मविपूचिका ॥ १७ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदाहिन्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकां तंसंस्तुतंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुनुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानिचुट्यतिग्रंथयोभि तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोत्वदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटाभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिव्यतिरिक्त रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशइतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चस्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआद्यासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिः स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रोकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपा येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्राबल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्याजनायप्रथ मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभावः ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकानिषिदवपुत्पानुवाख्याप्याम्यांमपचयति ॥ असक्तिरित्याविना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मन्इति ॥ निष्कृटात्मीचतनमवाप्नभगवद्भक्तिनगुणचरिमवणकीर्त्तनादिभंमयवजिमेनेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने माथस्यपरमात्मतत्वस्यरशमस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूल अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दु संपादत्वादि स्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममववेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्वकराज्यंभोजनानवकुमन्यते शमवम्योपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिवि

असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानतदतोन्यथा ॥ ३० ॥ रागद्वेषक्षयाकारसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिन्स्थिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यन्त्रणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभी सत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वाक्यादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य न्त्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानाविनाकृतसर्वेपूपवर्देवनियमणालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेनसमतावदहंकृति स्फुटाअस्पष्टविकसितास्त्यनीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ तर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयापपचयति ॥ शांतेति ॥ शांतान्यनतानिच्छमपामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविध.सन्नूनमस्यतमकिंचन सन्सुसमग्रांश्रियमरिपुस्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्सन्मांगुरुमपिअलपूर्ण समूपदस्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्सुगुरुशुश्रूषणेन यावद्रायुश्चपोषयावेदांतोगुरुरीश्वरइत्यादिशासामान्यब्रह्मगारीरस्यलक्षणसपच्चोपदिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगणेष्वग्रीभूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टब्रह्मैवासिनतेससारसभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मलभ्यासेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोभवण्यते ॥ भैक्ष्यचर्याकषिच्छैलेषितलेनसमस्थितिः ॥ १ ॥ मनसिआहितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेमतथाविध.सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्सर्वैतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनर्यंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसनदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितानूक्रमप्राप्तान्नानागारा न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृनमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन्॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन्॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः॥ ४ ॥ अथ सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम्॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात्॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात्॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान्॥७॥ इत्यल्पेनैव कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमनद्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम्॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान्॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम्॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया॥ ११ ॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः॥ नादत्ते नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते॥ १२ ॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः॥ १३ ॥ अ थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम्॥ १४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥ १५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम्॥ १६ किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम्॥ १७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम्॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नविद्यतेविषयानं दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैः सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥१९

स्यारभकर्मणारभ्यकर्मणस्यावत्सत्वयावदायधारणीयइतिनिश्चित्यतस्थतु ॥ २० ॥ मौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसौख्यंदुःखमपिअभिननंदतु ॥ यतस्तौसमभ्याविसमन्नतपिअनिसमौएकरसौभूर्तौसर्वात्मनस्तत्त्वभावादवशमिनौपरमशांतिमतौ ॥ २१ ॥ ॥ इतिनिर्वाणवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनर्भगीरथस्यराज्यप्राप्तिरुदीर्यते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कोसलमंडलाद्भगीरथाख्यतमंडलाख्यमंडलांतरे ॥ अहमहतवान् ॥ आमिषस्तुद्रमत्स्यादि ॥ १ ॥ नष्टाश्वस्यक्रमपालनमर्यादायपातथाविधा सत पालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासयुक्तनृपमन्विष्यतिस्म ॥ २ ॥ सर्वगुणलक्ष्मासमन्वितोयमितिपरिज्ञायपत्यभिज्ञायमागतसैन्यभिविषिच्यमहीपतिंचक्रु ॥ ३ ॥ सःटिनिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरध्रतांपूर्णताम ॥ ५ ॥ यस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणाद्वयोध्या

स्वकर्मणैवदेहोययावत्सत्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतु ॥ २० ॥ अभिननंदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रमजमुनी ॥ सुखमसौख्यमप्याप्तिलवर्जितौसमसमंतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्र०पू०भगीरथनिर्वाणनामपंचसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेएकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे ॥ अनपत्यनृपमृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥ १ ॥ तत्रनष्टतय खिन्नानष्टंदशाक्रमान्नृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तंगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ २ ॥ तंभगीरथमासाद्यास्थिरभिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्यंचक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथःक्षणेनैवप्राप्तपीवायुनासर ॥ वलित सेनयागुर्व्यांझटित्याशिश्रियेगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रतपालयतद्राज्यराजानमाहृता ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोयस्त्वयाम्पुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिर्गीर्णोसौमत्स्येनवामिषम्द्रु ॥ ७ ॥ तत्तत्पालयितुंराज्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्यागोथानांचनोचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सयभूवभुवःपति ॥ ९ ॥ सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥ पितामहानांगंगांबुश्रुश्रुवेतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविस्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥ १२ ॥

स्याअपितस्तत्राभगीरथमागत्यप्राप्ययामासुरित्याह ॥ तत्रेति ॥ भगीरथस्यैवप्राक्तनामधिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यदानेनपुरस्कृत असौ ॥ ७ ॥ तत्तस्मात्द्वनात्स्वयात्यनराज्यम ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेनबाधितोविस्मयोमहत्यपिकौतुकेआश्चर्यतावुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥ अभ्यास्यपपायभूम खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलपपाम ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगांबुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्षमनन्यप्रतजलमितितार्थ्यंचवचनंजनपरंपरयातनशुश्रुवेइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितिनतस्यैवजलांजलि कृतोनदत्तइत्याशयेनाह ॥ तदेति ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येपामपिपितॄणांयमाजलांजलिभूतासजातानिस्याप्तस्यानिपरतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते शशिविभृतः
शिवस्यागसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादस ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्द्राभूमिंनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्धीपुण्यसंत
तिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसंजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्स
प्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थंद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्य
कार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यम
लतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबद्धपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभं
गिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेवभू
वह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःख
गम्॥शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम् ॥ एतन्मे
कथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतां
गतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवा
च॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरि
शः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वावर्तसंनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीच
यः॥८॥ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंस्तौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदंविभवजातंपरित्यज्य ॥ मनःखगंक्रोडीकृत्यत्वदिनिरुद्ध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवस
न्निवेशेनभविष्यत. ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनासत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः
॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्न.पुन
स्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सस्तौशिखिध्वजादिसंसारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ कण्ठाकुण्ठ… [illegible]
॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीत्सुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषामपि विनयशिक्षा
देभूनांवास्यामासदितावका ॥ १५ ॥ सर्वैवेदआनातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानलच्छून्य ॥ वैणवीम्यसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वमाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता
मांडलिकएवासीदसौस्वबाहुवीर्यैणैवसम्राट्नपमभूदितिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यप्रयुक्तयासपर्या ॥ महाह्निकापिवस्यूनामप्रायाप्रजानांधनबद्धतदभिषिगतजेतव्यराष्ट्रप्रदा

भविष्यतिमहातेजास्तदृत्तांतमिमंश्रृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसममेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्त्तासकलकार्याणांभर्त्तापूर्वंवपुर्भुव ॥
पेशलःस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासकलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्त्रशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपर्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मन्त्रिभि सार्धंयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजभ्रमाणेषुस्फुरत्सुशशिर
श्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाग्के ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूर्वैर्मिथुनेष्वलिनामिव ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिसभूपास्यवसचेत समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ क्षीवकुसुमसंभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदंचक्रेसवसंतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

धाराकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवमेप्राप्तेसतीतिशेषम् ॥ अथास्यप्रेम कांतामनिसमुत्सुकमभूदेतिपद्यमेनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखांतस्तत्क्षणेऽतं पुरांतरेमंजरीजालदोला
सुअलिनांमिथुनेषुगायत्स्विति निष्पदहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांतःपुरस्तत्सामपीवर्णनमनवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमसिद्धा कद
ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छप्रायेषुतलेषुपल्लवेषुचलासिनिलास्यशीलेइतिरोत्यमाद्योपपादकवाग्यार्थविशेषणम ॥ ससविच्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्सूत्रालायामनुरक्तमि
तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरासवे क्षीवमत्तस्तूसवसंतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनमचक्रे ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपंचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ इंदुवल्लय पुष्पितलतागृहात्मनाइंदीभूनावल्लयस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्रमीनांस वच. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी त्वदिपूजयामासवल्लभमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचक्रेवा ॥ मन्येइत्यवितर्कै॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुवृंदवल्लयभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ त्वहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

परस्परानुरागगुणशीलकुलादिसंपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनांसमूहोयौवतम् ॥ अस्यादेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र तिच्छायामिवसदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा मात्यामुमंत्रिभिःसुमंत्रिभिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा धार्मिकत्वात्पुरेषे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचंदनागुरुवृक्षाणापंक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरंधरैर्बलीवर्दैः क्ष्टेपुसमेपुसतरमणीयपर्यवस्थितयोस्तथाविधयोर्मेघसस्यसपल्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा
धकोविदौप्रागतरौअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेणतारूप्यरजमा[illegible]र्जावैक्यमिवसपन्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादेहृदयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरू
पम् ॥ विमारिशिल्पवैदग्ध्यमपितत्सच्छिल्पकुशलानामुत्ताराग्रसमभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथावासोपदुवा[illegible]सर्वविद्यासचर्यमितिशास्त्रनियतकालादेवमिथोपदकातितद्युत् ॥ सा
चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यापाप्येतिशेष ॥ हृदकावियमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागती ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल

जगलेपुजनांतेपुजंपूजधीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोर्धुरवरैर्भुभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमे
वावियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमंवतौदधतुर्भिन्नतांगतौ ॥ ४४ ॥ अ
न्योन्यहृदयस्यत्वाढिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्रायपिमुखाग्रभा ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थप
हिता ॥ नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतप्रभुवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंदुर्कावन्योन्यवि
लमत्कलौ ॥ ४७ ॥ मियोहृदयसस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभि
न्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपठितौ ॥ ४९ ॥ कायार्थप्रभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाप्रसन्नमधु
रौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावाक्तालोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धा
गौशशांकौद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ मञ्जांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्म
विकासिमदमन्मथमदचारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम
सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंबहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने
॥ १ ॥ अथयातेपुबहुपुवर्षेष्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यंभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्यौभूमावपतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहपत्येकवापृष्टसदेहपरलोकशास्त्ररहस्यसमनुल्यकालतुल्यविषयवविज्ञातचतुःशीलयपोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहिता
भिहारीनाचानुवृत्ति प्रियहितविनयाद्याचारलत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिश्रृंगारादिनवरससलक्षणाभिरसायनानियपोस्तौ ॥ ५१ ॥
प्रमोदसहस्यप्रमोदायपयस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगंभीरसरस्सुराजहंसयोर्युग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥
तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिथ्यनात्चूडालायाविवेकोमहाज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहप्रेम ॥ मिथुनतयोपुसहस्रम ॥ १ ॥ अथयनैस्तारुण्येगलतिसतितयुग्म
इतिनिर्णीयअध्यात्मसमतशास्त्रविचारयामासतिदशानेएकादशोपसंबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेण भगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुबीलतेवदीर्घतागतावर्ततइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्निति जीवनदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्या ध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यर सशोषः ॥ इहास्मिन्ससारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविषार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्याधिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्ग लत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमि वासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषी वाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायाता वैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ सं शाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रै वातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाध वलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्ववा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोना हमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोय योस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहचेतनधातुःकिस्या म ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कथवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरि ज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुसशक्य· ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवव्याख्यानेपुवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसग्रहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः   २ कथकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धींद्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यणवश्चेतिसूक्ष्मेंद्रियप्राणादय सूक्ष्मलिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिवेदांतसिद्धांततथापितेपदिहावयव त्वेनैवापढितपामरमनुभवादवयवदेहसयस्तत्वाज्ञानवयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिभेदकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यत्वयायस्यादित्याशंक्यसिद्धमि त्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ महासत्ताआत्मस्वभावेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरजुपथे ॥ २१ ॥ खातेनपयदूयानरालिकनिम्नदेशेन ॥ साबुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जी वेनमायावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअध्यस्यते ॥ तथाचपक्षेहेतुस्तस्याध्यस्तत्वाज्जडत्वमित्यर्थ ॥ मानात्मामाणोपाधि ॥ २३ ॥ अंतरन्येनस्वांतर्यामिबिंबचैतन्यनप रिपूर्णोजीवति ॥ चैत्याल्लुस साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलंकिनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरंतनेन ॥ २५॥ चैत्योल्लेखकलंकिनेतिप्रागुपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मायष्ट्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चये ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते नेवसरिन्नूनसाहकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनि सारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचैत्योल्लेखकलंकिना ॥ २४ ॥ जी वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चैत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्रय ॥ असत्य जडचैत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चैत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस चिंत्यचूडालाकेनैपाचिद्भ्रचेतनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्यथ्युद्धत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्तादात्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपितज्जडमिवसंपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलतमजलसामुद्रवातमृतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुंचति॥ अतएवसत्तांशे चिद्वलक्षण्यमिवलब्ध्वाघट सन्पट सन्नितिसत्ताघटपटाद्याकारसमरसामुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमशरीरलयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम प्यापद्यतइतिभाव ॥ चित्समाधौचेश्चिकाप्यसद्रूपमसद्रूपवायदेषमासनोपनीतंस्वतआभातितदैवक्षणात्मलपूर्णस्वरूपमत्सृज्यतरक्षणात्सवयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव मुक्तरीत्यापरमात्मचिद्रूपमपिअविद्यावरणाद्यध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसंपन्नजगद्रूपमुद्भावनाच्चत्स्वभावेनचैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिभ्यासामूलाविद्यावरणभग द्वारासबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २८ ॥ तर्हिमूलाविद्यावरणभंगेनैपाप्रज्ञचिल्केनोपायेनदृश्यत्वमपिहायप्रबोधयतीत्याशंक्यातिचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यमर्प्य मानप्रकारेणाप्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३०॥

१ शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिंप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुःखसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्यनैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसवेदनमेवआकार·स्वरूपंयस्याः ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममंगलतादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्याःसकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषाधिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानन·सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्ते·प्रागेवस्वतःसिद्धत्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्तरंगादिकलनाप्राया जगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्दैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥ तयैपाचेत्यतेचिद्भीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते ॥३६॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शुद्धचिन्मणिवत्साहिसैयंसमसमोदिता ॥ ३८॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि ॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचितौजगच्चित्ताद्वुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरूपातरम् ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत·साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अतएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलंकारजातानाविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदमिथ्यात्वपर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यबुषुतरंगादिअनुदयदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञअस्तिर्द्धंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

अस्त्येवकिंततत्साह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्वमेपचिद्रूपआत्मैवचित्तकल्पितजलरूपेणरूपवान्स्वस्तरंगादिरूप्यभेवान्यथायामत्तमात्मव्यतिरिक्तंनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवंचि
न्मात्रमेवाहजगद्भानविशेषभेदैःप्रपञ्चोनपरमार्थतःपूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥
मरणंदेहवियोगोनाशोध्वंसइतिभेद ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथप्रस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिंदर्शयति ॥ अच्छेघइति ॥ ४४ ॥ आसे आसस्थोरितिसलोप ॥ अ
समुद्रस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारात्तत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनादयश्चेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुत्त्वकलालादिपुरुषजातिसत्कर्ममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुत्त्वप्रतिमायांकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
श सत्तवत्यस्यचिन्मात्रनभस क्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेघोयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्व
ता ॥ ४४ ॥ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाद्यमम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुत्त्वकर्ममयीसेनासर्वंच
न्मात्रकयथा ॥ ४७॥ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कद्वबभ्रमसमोह क्वयक
स्यकुत क्वा ॥ स्वमनतमनायासमुपशांतास्मिसस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखंमहाचितिसस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वंनिरालयकेवलंस
स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्भ्रायया स्थितमिदपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदवरलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०भूहालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥५॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥दिनानुदिनमित्येपास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीभव्यपुत्रबालनिर्मितमृण्मयी ॥ ४७ ॥४८ ॥ किमस्तचतुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिषेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपप्राप्त्येतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणानिर्वृताआगतभवज्वरगमक्लेशामीकरणत्वात्स्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतमनाश्चाभाति योयतद्भोक्ताचेतनतितदुभयभासमानात्मा
भिन्नयद्ब्रह्मतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंदर्शनाहंनाप्यत्तादिजगत्स्वभावमस्य[illegible]नेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥इत्यमिति॥
परमप्रबोधादात्यंतिकमोहनिद्रापगमात्संशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्त्वमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥अपूर्वमीमतीदृष्टापृष्ट्याधरणीभता॥भूहालयासशोभायाहेतुर्बोधोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासाद्दिनक्रमेणपो
त्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठमाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमत्तर्मुखप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापरिनिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णोदेहादांतरान्मनसोप्यांतर·प्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदातरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविदुषिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थ ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवर्ताव भुवेतिकथंचिद्व्याख्येयम ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्रवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकनुल्यातपचद्रिकोपभोगंशैलाग्रंप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतितद्वत्साविसमालोकजापदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजामदाद्यसवधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासस्थितेत्यर्थ. ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमात्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीततयाजगामाव्यपदेश्यताम्॥४॥इतिसाभामिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोकमसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवाभिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयायौवनयुक्तेवमंडितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरांप्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३ ॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसमतांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोद्दामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रिये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥ तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियांङीपूछादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रवतीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शातशमादिगुणवत ॥ प्रशातमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धिरिवपूर्णतयाचसुदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरनयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मपामोरसायनारिमयाग आयोमोमपाविविद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्य इतिमम ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
मपामोरसायनारिमयाग आयोमोमयाविविद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्य इतिमम ॥ नार्किचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यतेआर्किचिदशेषा किंचिन्मा
स्मतास्मान्‌पूर्णाहिनीयमहात्मलाभध्येतिगूढोक्त्यापथममुत्तरमाह ॥ नार्किचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यतेआर्किचिदशेषा किंचिन्मा
मद्रूपाकारापस्मिन्तथाविधमहात्मत्वंतरत्रबाधेनआगतानतुमपरसायनाविसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदल्पनुच्छमतत्तत्सिद्ध्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाका
रजापात्वमावस्थात्मयनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुपुमरूपाकिनुदवमवस्थापथमपिस्यक्तामुगीयस्वमापममागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासनाविनार्किचित्कि
चिदाकारइदंपद्मादिहिरण्यगर्भान्तरभावनाकृततारतम्यसिद्ध्यानागता नाप्यर्किचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपाकित्विदसर्वंत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यर्थ ॥ अथवा

किल्वयापीतमम्रृतप्राप्तसाधान्यमेववा॥ अमृत्युमेवसप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९॥ राज्यार्श्चितामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥नार्किचिर्त्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता॥ नर्किचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २१ ॥इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम्॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिद्यन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम्॥ यथोदययथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २३॥ भोगैरभुक्तैस्तुप्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगै॥नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥२४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे॥नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता॥ २५॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २६॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहश्रीमती।स्थिता॥ २७॥ इदंचाहमिदंनाहंसत्याचाहंनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २८॥ नसुखप्रार्थयेनार्थंनानर्थंनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २९॥

अहमिदलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नार्किचित्किंचित्सत्यात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनर्किचित्किंचिदाकारचब्रह्मत्वमागतामासमधतीतेनहेतुनेत्यर्थः॥२१॥
उक्तमेवार्थमन्यन्तरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतत्॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्त्तस्यवमूर्त्तचप्रपंच
रूपयमत्यसत्यच ॥ तनेतिप्राग्वत्॥ २२ ॥ नर्किचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिभंग्यन्तरेणप्रपञ्चयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु उदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयस्थितिदशादस्य मा
नर्किचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमप्यदशादस्यमाननर्किचिच्चअपरिमितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मल
क्ष्यते॥ २५॥ आसनोद्यानादिषुदेहस्थितमप्यहपूर्णात्मन्यवस्थिताभिमतुभूपणसम्मानादिशारीरमानसभोगेषुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुचा॥ २६॥ २७॥ इदंदेहादिचास्तदुपभो
ग्यमधिष्ठानदृष्ट्याआरोपितदृष्ट्यातुनाहम्॥ २८॥ मामर्थेजिहासामोनिरोप ॥ २९॥

वयस्याभिःसखीभूताभि· तनु कृशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगतिअहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्त्येव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितनुनकिंचिन्निष्प्रपचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितम·सर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनाबीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रंमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिहावेदीन्महतीमिनष्टिरित्याशिमुनेररितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवषत्संचारस्तद्विषयेइच्छावभूव ॥ ता
दृशारम्भेरावकाशादितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकेवति ॥ अर्थाद्भाग्न राषुजयायद्विमिहायनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्या एकांत निरतत्वायोयो
गात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरत्वचरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजककियाप्रसंगेनराम कियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिप
ति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदस्थावरजंगमच जगत्सत्सर्वंस्पंदच्युतक्रियया निष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पंदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तथैवसतिक्रियानाम स्पंदस्यकथनि
ष्पत्ति स्पंदक्रियाकुतःस्यात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेव्याघातःअविराम फलानवस्था चेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिनद्

तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रि
याम् ॥ मध्याह्नेस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमहद्वांसिनयुक्तवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापा
रपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथागतत्रायताहगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोवहुतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यव्रसा
यानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाश्चभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगान
नादृत्यसमागम्यचनिर्जनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्री
रामउवाच ॥ ॥ यदिदहस्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पंदविलासस्यघना
भ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थलीलयाथवा ॥ कथंससाधयत्येतद्य
थातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव ॥ १९ ॥

त्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिमान्कस्यस्पंदविलासस्यफलतद्वपिवदेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंआत्मज्ञोलीलया
वाएतत्सिद्धिजातकथंकेनक्रमेणससाधयतितद्वपिवदेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेदेवमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रि
यासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रयत्नानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामपेक्षते ॥ तथाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसा
धनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्यांसक्रियकूटस्थस्याकारणमितिविवक्ष्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमध्यसमाधानानुकूल
मीमतुल्यसाधारणक्रियासाध्यविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपे
क्ष्यतदर्थोदासीन्येपि कपोपचारादनेनोपक्षयायप्रनर्थ इत्यतिलोकव्यवहारदर्शनाद्वीर्णसाध्यत ॥ १९ ॥

तेपुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनः स्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोगवैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादिना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभायोगमत्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवेदंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविरागस्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५ ॥ मध्येचतुर्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६ ॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ तत्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा॥ २७ ॥ रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैपोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा ॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिंनतस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपिउड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रह्ममेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्ह्यविस्तृतोत्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तत्त्वापिसविस्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनात्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

---

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

नर्हिमयभाम्यय ऋपन्चइतिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानवार्त्तोपयोग्यानुषंगिकत्वगमादिसिद्धिसाधर्मवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रममवतारयति ॥ तस्मा
दिति ॥ ३० ॥ तमार्ईायमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थादितरा साधनार्थाभ्यवासनास्त्यकास्थानकानिसिद्धाभ्यासनानिआदिपदात्समका
यशिरार्पासनानिश्चलतानासापद्मवेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवयुत्यप्रपंचयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा
वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेपभुशमभ्यस्तेपुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंस प्रभोर्भृत्यादयइवअ
खिलाःप्राणाविधेयताःस्वाधीनतायांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेनतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिद्ध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धिध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्त्वासाध्या
र्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजना
संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥
त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवस
पद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीश
ताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्त्तसदृशीसलिलावर्त्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुंडलावर्त्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृ
गनक्रखगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातिषुसर्वेषुप्राणिषुस्थिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्त्वाउपपादयितुंसर्वदेहमध्यगंदाासमस्तिसूक्ष्मरासनमधानमाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमहत्पंकेष्वनुभवविरयनिर्गतांमूलाधारेसाध
विषलयवरटनांत सुमकुंडलीनिरास्तिगर्भीसुषुम्नानाडींवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशाखाभि परिवष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांभाद्यामपिना
डीभिर्वेष्टमानाअवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तंभीमूलपरिवसन
रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्त्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनेतु ओंकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा
र्धमिवधातत्संस्थानंलभ्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमाङोश्चेतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्याद्येवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोग कायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकारेरे
खास्फुटितेनेंदुनातुल्यबद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्धिनयोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधा
रेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिध्वनुस्यूतामनोवृ
त्तिभिरतश्चचलावहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचिच्छक्तिदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदु
र्लक्षेणनर्चीवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागति शब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्ति सैवप्राणसगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदा
नूभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदु ॥ तत्राप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्यु
क्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णानंत्रप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते॥ तापश्यतींप्रथममुदितामध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्येइति॥४१॥

शीतार्तसुभभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला॥ अना रतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति॥ ४०॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥४१॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा॥ ४२॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी॥तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया॥४५॥स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात्॥ ४६॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअ
पानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदंया
तितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअंतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियास्वशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथा
यादृशभोजकादृष्टदृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तितत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्श
नमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्य
बाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेति
तथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तथमूलाधारस्थाया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाद्योद्गारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यतेप्रतायते ॥ विलीयतेसंकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यतेविलीयतेचतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानात्मनाअधःप्रवेशोन्मुखतया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थेष्यञ्जिष्टा पि हलस्तद्धितस्येतियलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारेमात्रीमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्यांस्यस्तांशादुद्भव कथंकिमर्थमितिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आक ल्पादितिकालत ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतर्भावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतर्हिकाल कृतपरिच्छेदाभावोपितदंतर्भूतएवतिपृथगुपादानव्यर्थम् यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानतर्हिदेशकृतपरिच्छेदाभावेपितत्समानमितिमितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराका रयानिर्विषयायाश्चिताश्चाकारणघटादिमोचरतयाचाभिव्यक्त्यर्थंतदासविद्वेत्यतभूततन्मात्रबीजभूरित्युकार्थविस्तराद्विपरिणतस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता सयद्ज्ञानाख्योद्दयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥
सासवसविदाधीर्जंत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंड
लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंचित्सविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद
भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातप सौरोभित्त्यादौवैविजृंभते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंकचित्स्पष्ट
चिद्वुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ॥ ५२ ॥ एतद्द्वय क्रमेणाद्यशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिप्रश
सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

पेक्षैवपविशेषविशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वमित्यादिना ॥ ५० ॥ ननुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसविस्सर्वघप्रासेनेत्याशंक्योपाधिवशात्सवतस्या स्फुटीभाव इतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतइत्युक्तौ अवच्छसप्रतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रवशाद्बहलीभूतामलसूर्यकषद्बुद्धिचापल्याच्चपलीभवतीत्यर्थ ॥ तथोपाधिकृतबहलीभावेनस्फुटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगइति ॥ ५१ ॥ तथाप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्याख्येनाभिभवात्तम सारिस्थशैत्यमिवमष्टमदर्शनमतम् ॥ देवमनुष्यादिलिंगमनुस्पष्टमभिव्यक्तम् ॥ वृक्षादिलिंगेपूक्कटाच्छन्नतांयहि सवेदनविषकाससमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशाद्यनसत्तांशेतारतम्यमि त्याह ॥ तदिति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धै सद्भावैरपिलिंगैस्तत्सर्वमभिजृंभितमनभिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयिषु प्रतिजानीते ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेयथास्थावरादिदेहेयथायदृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूमाभ्यासप्रपंचनायसर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वप्र पंचउ प्रकृत्यमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोपवत्सम विभुसूक्ष्मम ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितेकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानांक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततःतन्मात्रपंचकप्राणमनोबुद्धिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतलिंगशरीरम्रतिविवतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वस्वसंविदंतर्भूताजन्मादिविकारआदिपदाजाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्रयस्मिंस्तथाविधद्धित्वजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपपदव्यत्ययः ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलवरूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदाद्देवस्थावरदेहपरंपरः ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माण्डत्वंतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम ॥ तत्सर्वाधिष्ठानचैतन्यसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्रावान्याद्देवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदेवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंद्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम् अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ॥ ५७ ॥ कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदितिस्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभिधा ॥ ६० ॥ यथास्तब्धःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरर्थेतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिमद्धिधरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्वभाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्क्षुल्लिंगस्थूलदेहयोः समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौतुलिंगस्यातिसंवेदनमाचलत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥यथेति॥यथादिवाविलीनोघनसमुद्रः सायंशिशिरपवनसंपर्काद्विलातटेक्रमाद्घनीभावात्स्तब्धोनिश्चलः स्थितः सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचलः ईषद्घनप्रदेशेईषच्चलः अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषुपंचकेषुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्यान्विताचस्थितेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यथाक्वचिद्धनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥इतइति॥ नोइतिकाकुः ॥ किमब्धिरितिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायंजडाजडविकल्पोऽप्यस्तुपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादित्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्यांजीवश्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंदशैलादिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरेषुबाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाःस्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननम्य स्यात्कथं भाव स्वभाव स कथं विरुद्धविकल्पात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्ष स्वोभावस्त्वनन्यापेक्ष यदितीयोभाव स्वभावस्तथाप्यसौ स्वमात्रसापेक्षोननरसापेक्ष इतिकथंपरसापेक्षस्यविकल्पस्यस्वरूपनिमित्तत्वास्याद्विनियदिपर्यनुयुज्यन्तामित्ययास्वभावंविहायसाधपर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचित्राविशेषरूपा ॥ स्वापुनरुक्तमार्थे स्यादेव्यात्तत्पत्यर्थमन्यजात्व विरुद्धगमपत ॥ एवंशीतोष्ण्यादिधर्मपराहिमाग्न्यादिधर्मिपराशाकमर्तापिइतिएवमप्रकारैस्सर्वमपरिदृश्यतइत्यर्थ ॥ स्वभावादितिल्यक्लोप कर्मणिपञ्चमी ॥ ६४ ॥ अयतावाम पर्यनुयोज्यास्ताववासनाकल्पितविकल्पस्यतत्प्रकार्थानुवादित्वनतत्पराधीनत्वात् कितुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन विकारिणांलिमात्मनांपञ्चकानांस्थितयएवपर्यनुयोजनयोग्यादित्याह ॥ गृहीतेति ॥ नाजिरविकल्पनविरोधमाभोच्छेशादितिभाव ॥ ६५ ॥ अथवाननतासामप्यपराध पूर्व पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमार्गित्वात् अतश्चाज्ञनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विप्यनापुसाचित्तमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेपनतुविपयसलाविक्षिमावासनाएवपर्यनु

वाच पर्यनुयोक्त्या स्वज्ञावाद्रघुनंदन॥शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवार्केतिपरिदृश्यते ॥ ६४॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाभावविकारिणाम्॥ स्थितयपञ्चशानांहियोज्या पर्यनुयोजने॥ ६५॥ वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनंतुमितश्चता ॥ पुसाप्राज्ञेनशक्यतेसुखपर्यनुयोजितुम्॥ ६६ ॥ अशुभेवाशुभेवापितेनपर्यनुयोज्यते॥ प्रबुद्धवासनंचान्यत्पञ्चकसुप्तवासनम्॥ ६७ ॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलसमनुभूयत॥ तत्रतस्प्रयुंजातनाकाशमुष्टिभि क्षिपत्॥ ६८॥ तृणाग्रनिष्ठामेवाधापञ्चकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजगमा ॥ ६९॥ प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥ प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥ ७० ॥ सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्यगादय ॥ प्रक्षिप्तवासना केचिद्येनमोक्षगामिन ॥ ७१ ॥ अथस्वासेवसवित्सुमनाबुद्ध्यादिका रुता ॥ हस्तपादादिसयुक्ते संज्ञा पञ्चराशिभि ॥ ७२॥

पाजिनुशक्यन्तस्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुसामशुभेतियक्स्थावरादिभावेशुभेदेवादिभावेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंपञ्चपञ्चकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्धेतुःपर्यनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तफलेनसफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव वासनासपूर्णात्मलाभाम्बाधा स्वपरायोपितृणाग्रस्यनिष्ठनिष्ठानुच्छ्रायेपतितृणाग्रनिष्ठा सपर्यंतेविवेकनिष्ठादेवादिभोगशालिदेहाअपिकीटाद्याइतनुच्छ्राःसप पतइत्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपञ्चकेपुस्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहरत्यवशायमि ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेनास्वच्छेनचित्तेनसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेवदेवनरादिपञ्चकराशिराकाशभूमिगमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादादिलक्षणकर्मेन्द्रियसपन्नेदेवनरादिपञ्चकराशिभि स्वासुस्वासुसवित्स्वेवनरादियोग्यव्यवहारोपितामनाबुद्ध्यहंकाराचित्तचक्षुश्श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शादिकाअन्तर्बाह्यकरणरूपाःसङ्घा संकेता कृताःअतएवताःप्रसिद्धाणिविचित्रस्वभावादृश्यतइतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यसंसारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वयदुक्तंत

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकरा शयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमा नितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तीहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगु ल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानि फलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायां तिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यवि वेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगतारामपंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीत रेमुहुः॥८२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चू०पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥ छ॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियाव त्॥ चपलानाकर्मेंद्रियाणांक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्त स्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्याह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्र त्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिंनयांति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्र मत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

फुरलिन्याप्रसगनरोमोद्भवरामकमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायायशेपमिहवर्ण्यते ॥१॥ यदाप्राणानिलोयातिरुद्धिंकुंडलिनीपदम् तदासविद्धदेत्यतभूततस्माभवीजभूरितिबुद्धि
शक्तिप्रभवरत्वापपादनेभूतस्माभवीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायप्रसस्थूलसूक्ष्मपचकविचारसगमयन्खेचरादिसिद्धिवीजप्राणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुंडलिन्याप्राणापुष्व
प्रकारमदशयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांप्रागवर्णितायांकुंडलिन्यामेतस्यलिंगात्मकपचकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपचकरू
पणस्फुरतीत्यर्थ ॥ १ ॥ प्राणरूपेणांत स्फुरिताकुंडलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पद स्पर्श संवित्तिभिरूपकल्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमन सकल्पोबुद्धिरहकार पुर्यष्टक
लिंगमित्यादिनामानिकलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितिषड्भि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यस्वरशके प्रधानवृत्तितत्स्थानभेदेभिव्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यातदंतरे॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यास्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पदस्पर्शसंविल्कलामला ॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकल्पाच्चैवसकल्पा बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता॥ ३ ॥ अहंकारात्मतांयातासैपापुर्यष्टकाभिधा॥ स्थिताकुंडलिनीदेहजीवशक्तिरनुत्तमा ॥४॥ अपानतामुपागत्यसततंप्रवहत्यध ॥ समानानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैवमध्येसौम्यैवसर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपैव पुम स्वस्थैवतिष्ठति॥ ६ ॥ सर्वयत्नमधोयातियदियत्नान्नधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७॥ समस्तैवोर्ध्वमायातियद्युक्त्यानधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥८ ॥सर्वयात्मनितिष्ठंत्स्यक्तोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्ज्ञतोर्हीयतेव्याधिरतमारुतरोधत ॥ ९ ॥सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसभव ॥प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसभव ॥ १०॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर॥आधयोव्याधयश्चैवपथावत्कथयाशुमे॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपागननाधेयप्रयोजनमित्यर्थ ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टब्धत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्ववृ
त्तिरुदानरूपैवसतीस्वस्थैवतिष्ठतिनलिंगबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थ ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टंभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसवित्पा
नदस्यासर्वप्रयत्नयास्यात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किंतमस्तदाह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधा
भ्यासेनसर्वांसमानवृत्त्यन्तरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा
पिकाया समानवृत्तेर्वैधकफपित्तापुपचयादिधुर्यमव्यापारस्तवैधेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणादल्परोगाणांमहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा
द्विनाशोत्पत्तीकिंविनाशा ॥ एवंकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषांनिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि युगपदुत्पन्नाद्वाह्यनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि ग्रहस्तविनातदभावादित्यर्थः ॥ हृदिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेष. ॥ भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदा. ॥ १६ ॥ इदानीशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि ज्जायेतेकदाचित्समयमेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्च आधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ हृदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्ततेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते ॥ नद्याः प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंश्टणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तू ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्या. ॥ दुर्देशा.श्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि त्यमस्वास्थ्यतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्य.पेलव सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहार.क्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्संभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ धिर्व्याधि.भूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्रारब्धं(।सर्वेषांतटवीरुधामितिसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारव्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधय सुचिकित्स्याइत्याशये नाह ॥ अनाधिजादति ॥ अन्यैरव्रपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सने ॥ २७ ॥ लोलार्कादितीर्थेपुस्नानम मन्त्राऔषधानीत्याद्युपाया यत्कुम्भसद्भजनादधिगताम्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणिषत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारमचिकित्सोपायचराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीयथाविनरयामत्रपुण्यादिरूपयेति स्वसभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अपपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृणनदीषतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मै ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावत्तु श्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथभवेद्व्याधि कथचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुपितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गममा गमनुधावति ॥ प्रस्तमार्गमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्णं त्वयांतिकाश्चिद्वरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नप्राणसचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिप्रावृदेशासरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामंत्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ दार्ष्टान्तिकेपितथैवआधिकृतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहन्तितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमविषमम् ॥ विसस्थितिकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविषमसस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोविक्षुब्धीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्य प्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरभुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएवसेतद्भुतमन्नसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवै षम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसहरति ॥ एवमिति ॥ अभावाभ्यासाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानि हरीतक्य ॥ फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामात्रिकभावनावशतो नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप तजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यास्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्याकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि तथातादृशीभैरवीसिद्धातीत्यर्थ ॥ ४५ ॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥ यदेत्यादिना ॥ यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥ मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेत्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ सत्वशुद्धावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्वयि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमंजरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥ ४५ ॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राणमारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धालतोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्योमगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंभ्रमचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसहकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥ नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतांगतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥ ४७ ॥ तदानाडीद्वारानीरध्रनिरवकाशयथास्यात्त पापवनेनापूर्णलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमांतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमब्भिवउत्ऊर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा स्याकाशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबंधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजलेःसूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति ॥ तद्भाष्यच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसंबंधःप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबंधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजितसंबंधोलघुर्भूत्वापादाभ्यांजलेसंचरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

इदानींसिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदा रेचकेनप्रयोगेणाभ्यासात्कुण्डलिनी शक्तिर्ब्रह्मनाडीसुषुम्णातदन्तःप्राणप्रवाहेण शीर्षकपालस्योपरि सधिरलक्षणस्य कपाटस्पर्शाद् द्वादशांगुलमितमूर्धनि पादशालाप्यस्थाने मुहूर्तमात्रस्थितिमाप्नोति तदा व्योमगानां सिद्धानां दर्शनं भवतीति परेणान्वयः ॥ तथा च भगवत्पतञ्जलेः सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्भाष्यं च ॥ शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र यः संयमात्सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिन्द्रियाणामिति भावलक्षणषष्ठी सानादरइति षष्ठी ॥ यदास्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानां सतां तस्यापि सन्निकर्षे सिद्धानां तत्त्वतद्गोचरत्वं दुर्लभं तदा नयनादिगुणं चाक्षुषप्रभासन्निकर्षं विना पादशात्रशाणधारणमात्रेण सिद्धानां दर्शनं कथं भवेत्तच्च कीदृशमित्यर्थः ॥५२॥ तत्र कथं भवेदित्यंशमिष्टापत्त्या यसिद्ध परिहरति ॥ नकेचनेति ॥ नभस्वतो नभस्वतो वायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्ति कुण्डलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वंकपालस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्त्तं स्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नयनादिगुणंविना ॥ अदिव्यानामिंद्रियाणांत त्स्मवस्यभवेत् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नकेचनमहाबाहोभूचरेणनभस्वत ॥ अदिव्येनाश्रिताज्ञानेदृश्यंतपुरुषेंद्रिये ॥ ५३ ॥ विज्ञानादृश्यस्संयन्तुद्धिर्न्नेत्रेणराघव ॥ दृश्यंतेव्योमगा सिद्धा स्वप्नवत्स्वायदाअपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनयद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥ केवलंयविशेषोयसिद्धप्राप्तोस्थिशायता ॥ ५५ ॥ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तित ॥ प्राणेचिरस्थितिंनीतेप्रविशत्यपरापुरीम् ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसास्थिति ॥ वक्तार सानुकंपाहिदुःप्रश्नेपिनखेदिन ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तियातुस्वभावाख्यायथास्फुरतिचात्मन ॥ सर्गादिपुतथैवासौस्थितियातीतिनिश्चय ॥ ५८ ॥

सिद्धाश्चामिवाद्यानिमलिन पुरुषेन्द्रियेरदिव्यनोपायांतरेण बानदृश्यंत इति सत्यमेवत्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनतर्हि दृश्यंत इत्यत आह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानाद्योगाभ्याससंस्कृतमनसः ॥ ५४ ॥ कीदृशमिति प्रश्नोत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरायतासत्यादर्शनफलावाप्त्यादिव्यवहारक्षमार्थतास्वप्नापेक्षया विशेष इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेन सिध्यति तमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांते द्वादशांगुलिपरिमितप्रदेशे ॥ ५६ ॥ विरोधोयं सिद्धप्रामौ स्थिरार्थतेति यदुक्तं तत्र स्वभाव एव हेतुः सोऽप्य सर्वस्य जगतो मायामयत्वादनियतस्थितित्वात् घटस्य पटनादृष्टेस्तादिनाप्युत्पादितत्वस्य भावस्यैकस्य नियतस्थिति कथमिति राम पृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स स्यसर्वस्येश्वरस्य सर्गादिकाल सकल्पयुक्ता वस्तुस्वभावनियतिरपि यावत्सर्गकालमेव न प्रलये साऽस्तीति सर्वनियतिभंगवादविरोध इत्याशयेन यथोक्तमेवस्मारयन्वसिष्ठस्तदु त्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि कालभेदेनेवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियततादृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंग्रीष्मादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि तसर्वमेवेदब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथतर्हिवन्हेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिःकेनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेष ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदेद्वैधीभावः ॥ द्वयो प्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयो सघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयन्त्रस्यज ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथःश्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमासदिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ्रस्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेत्वंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवापिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जायतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलध्वंभःस्थैरिववेतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मीर्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्नतिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोत्हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वशक्तिपद्मादिबाह्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

ष्टरुपलक्षितमधोभस्त्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयोःकृष्यमाणवेतसकुंजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्राभागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी क्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवड्डलयद्दणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्त नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिविषयास्वादानाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्मादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येन वातेनतरुपत्रवृंदव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

पासम्यामयद्यविशालस्फुरतितमपस्वभावादेववायवोमलपल्का।पपापाणाविमद्धपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमद्वतम्योंन्यपिमाणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य
र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तहृत्पद्मनाडीअमाविप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारभस्त्रेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतःप्रविष्ट
स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसात्स्वकूत्वचोमेदोमेदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यःशुक्रमितिविविधकार्येणाप्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंतेतरोरंतःप्रवि
टभौमरसस्यपल्लवाअनर्यपुष्पाणिफलानीत्यादिएतिमद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तथसमस्वपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धयेपरस्परसंघर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना
ह ॥ देहस्थिति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥ ७० ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनप्रदीप्तेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥ ७१ ॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्यद्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ पल्लवन्पद्युर्यत्किंचिद्भूशाकवलयनितत् ॥ ६८ ॥ वातैराहन्यमानतत्पद्माद्वितरलायते ॥ द्वधन्यान्यतिकार्येणपल्लवादिर्यथातरो ॥ ६९ ॥ देहस्याजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसंघपाद्वनवेणुवत् ॥ ७० ॥ स्वभावशीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनंभानुनायथा ॥ ७१ ॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ हृत्पद्मेहेमभ्रमरोयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानांचिंतितसंप्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्थवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेर्वाडवस्येवजलसंशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपंकजखंडाढ्यंहृत्सरकोशवासिन ॥ ७४ ॥ यदच्छशीतलत्वंचतदस्यात्मेंदुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थितसोग्निरग्नीषोमौहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकांम्यभिधविदु ॥ शीतात्मकतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतंजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वंसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिर्वृत्ततद्वेवैवविभज्यते ॥ ७७ ॥ सविप्रकाशविद्यादिसूर्यमग्निंविदुर्बुधा ॥ असज्जाड्यतमोविद्यांप्राहुःसोममनीषिण ॥ ७८ ॥

रग्नेस्तत्पयेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवचिद्रूपेणचिंत्यमानव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिजनयतीत्याह ॥
तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसमुद्रजलमिवमांसलक्षणे पंकजखंडैराढ्यंपद्मत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप
जलसंशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमिंदुशललक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य
जाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६ ॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिर्वृत्तमितितदेवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी
षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आविद्यांवाड्यापयाख ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहबहिश्चप्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादेर्वाग्न्यधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाग्न्वात्मनःसोमादुदेती त्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीपेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छांदसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेनुप रस्परमुपजीवतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मवीजांकुरवत्परस्परोपादानकदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा तभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वह्निर्वाग्न्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर ॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते ॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीपेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगवीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत् ॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत् ॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः ॥ केवलैकोपलंभाढ्यास्थितिर्दिवस रात्रिवत् ॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः ॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ॥ ८३ ॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसं भवोंकुरवीजवत् ॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः ॥ ८४ ॥ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ विनाशपरिणामजः ॥ ८५ ॥ सद्रूपपरिणामस्यन्हृष्टक्रमसंस्थितेः ॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणाम स्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः ॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम् ॥ ८७ ॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेननतेमृग्यतेइत्यनुप योगोक्तिः ॥ तदुक्तन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यद शायांकारणासत्वेदिवारात्रिर्नोपलभामहेइत्यनुपलब्धिःप्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रपाहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यकुर्वत्कारणमुच्यते तत्कर्तृत्वंचकारणस्यतदभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम् नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यचितस्यतादृशनिर्माणेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एवमनुकार्यकुर्वत्कारणमुच्यते ... नास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिर्मूलः ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्घटादिजननेआस्थासंभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दितामृत्पिण्डादेर्घटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिण्डोनस्यस्येवेतिकिंसद्रूपेणपरिणमते नचपिण्डघटव्यतिरिक्ताउभयानुगतामृन्नामकाचित्सम्प्रतीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनक्षुनश्यन्नष्टमाअंकुरंजनयत् ॥ नाप ॥ कुशलादीतत्यसङ्गात् ॥ नद्वितीयपृतीयौ ॥ तदास्वप्राणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुसमर्थमितिकाबाधोयुक्तिः ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितत्वतिनकस्माचित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशोवाकिन्तुस्वभावतएवसमुत्पद्यतेविनश्यतिचतथापौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पःइत्यादियुर्युक्तिवादिन स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवनिरसनीयाइत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिनाचतेपामित्यंवक्तव्यणनीया ॥ अनास्थादियुक्तिबुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिजनयतिचनयोरेवकार्यकारणभावस्तवानुभवसिद्धइतिकथतत्सामान्यापलापः ॥ यदिनजनयतितर्हितयास्वानुभवस्तस्त्वपरबुबोधयिषयायुक्त्युपन्यासः

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिनः ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्याः स्वानुभूत्यपलापिनः ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमैवरघुनंदन ॥ अम्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजन्तुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभागात्प्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्निः सोमकारणम् ॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निःसोमकारणम् ॥९१॥ समांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाडव ॥ पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कः पीत्वानिशानाथमामावास्यपुनःपुन ॥ उद्गिरत्यमलेपक्षेस्तृणालमिवसारसः ॥९३॥

सःस्वानुभवविरुद्धःप्रलापइति ॥ एवमाभिरपिचरमभावविकारात्मनाअभावपरिणामेनविनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्यापिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवंबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलाप्यम् तदेवस्थितनिनक्षुनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्त्वात्मन्यनुभवदकारादेः कारणतावस्थाभेदःपुत्रिपितृइतिवद्द्रव्यभेदःतेर्षानिर्हेतुकोतस्त्वार्वाचित्प्रमाणकामतिमीरसमस्तोश्वप्रलपतोमूर्खाअवज्ञयैवबहिष्कार्याइत्यर्थः ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धेःप्रामाण्यसंदेहंवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरित्याह ॥ अम्यभावइति ॥ ८९ ॥ वह्निरग्नेः सद्रूपपरिणामेनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ स्पष्टम् ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ अशीतत्वमियद्वायुभावप्राप्तानि ॥ यथाबाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमेकैकस्योदाहरति ॥ समेत्यादिना ॥ वाडवोमवानलःपयोदतांप्रयातेनस्वेनैवतत्समांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वमपयोवाद ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम् ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेनपूर्वसमासः ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थः ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

१ अशीतत्वमयाशैत्याद्वायुतामेवयातियदितिपुस्तकांतरेपाठः ॥ मूलस्यपाठेतुवायुभावमित्यध्याहारलब्धोऽर्थम् ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राण.सोष्मावायु[illegible]सन्नभ्रवद्यामसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयेत्[illegible]अमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतांगतःसन्नभ्रवद्यामसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्तैषोन्नस्यमहइतिश्रुतेरितिभावः॥ सोममुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः॥ धूमादिमार्गश्चद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः॥ अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षट्दक्षिणैतिमा
सास्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपचाग्निविद्यायाम॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतपिबतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषासत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः॥ १४॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम्॥
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम्॥ १५॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतित्यग्निताम्॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
म्॥ १६॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः॥ १७॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा॥ १८॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते॥ १९॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि॥ १००॥

येनाह॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात्॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपतेजसस्तद्रूपयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह॥ नाशात्मकतयेति॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुशक्येत्याशयेनाह॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम्॥ १७॥ १८॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्वह्नैवतच्चाभिज्ञतमैरपिशृगयाहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम्॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम्॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छादसः॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशक्याह॥ संधिरिति ॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप·अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम्॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतो·शून्यता॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम्॥ परस्परानिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः॥ १००॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वव्यवहाराइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मक कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्याममनोऽग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि सूर्योदयात्तमइवांतश्चरमदृस्याचिदादित्योदयादज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ नभस्योदयोयस्मात्तदुदयपर्यंतम ॥ ४ ॥ निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्सगुणत्वमिवापन्नागुणांतरवत्तस्येवसतीभूत्वासत्तयाअसत्यवद्भवेत ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽजेचंद्रेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरन्सौरप्रभाभरश्चंद्र धर्मचंद्रिकात्वेनसत्यमर्थद्वयसत्तयासन्निवभूत्वासत्तयाअसत्यवद्भवतितद्वाऽसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलमाह ॥ सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्टसूर्यप्रभारूपोऽग्निःसोमंमलमयचंद्रबिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरयावदायुःप्रभामहःप्रभावविभावयोऽक

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजगत्स्थिति ॥ जलाद्घताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी॥ २ ॥ प्रकाशमनलंसूर्यंचिद्रूपंविद्धिराघव ॥ जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसोमंशरीरकम्॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनस्येद्भवोदयम्॥ व्योमसूर्येयथाहिदृष्टेयथाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भवेत्॥ निशीथेविलसत्यब्जेयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमंप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिद्धुश्चिद्देहस्यंरूपमकंजम्॥ ६ ॥ चिन्निष्क्रियात्वनामासाकेवलानोपलभ्यते॥ आलोकइवदीपेनदेहेनेवावगम्यते॥ ७॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसस्वेति ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसद्भावावेवंकुल्यप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसपत्नौदेहदेहिनौ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृतिरपानःशीतलःशशी॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेतादात्म्याध्यासादकजरूपप्रभामहलाभिद्धुर्भ वति चिद्वस्तंचिन्मयममुष्योऽहचेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यंरूपभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपिचितस्यावेदृधर्मत्वमप्यस्त्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसंकोचयतीतिनामउपा धिसंपृक्त्या ॥ ७ ॥ अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखप्रयानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुल्यसौरप्रकाशवदन्योन्यसबलनाधीनसद्रूपे णाम्व्यवहारविषयतादिमौदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसबलितावत्येकस्थिति रूपसिद्धावसराह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्यात्मप्राप्ति र्यांचसस्मिन्नतिशायिनिआत्यंतिकेसिद्धेअग्रेकेवलास्थितिर्भवति जाड्येअतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य ग्नीषोमात्मकत्वंप्रमुक्त्वाप्रकृतोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मकम् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसंविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडाकारेणाग्नीषोमाभिधाप्रापतथान्नृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवंब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकंकिततः कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्यात्मासूर्य.सोमस्यशीता.पंचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाध्रुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण.सोमोजायते तथाहृदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पंचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरतिताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसंधिकालःपूर्णमासीहृदित्वमावास्या अंतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्केप्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदंतरालेसंक्रांतयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यंतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा॥ जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः॥ १३ ॥संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी॥अग्नीषोमाभिधांप्रापसैवसर्गेनृणामिह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५ ॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोहृदंबरे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव ॥ १७॥शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः॥ १८ ॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवंस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमंत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणाग्रस्ताध्रुवाख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभि पूर्यमाणाक्षणंप्राप्यापूर्णमासीचंद्रइववितस्तिमात्रंस्यात्तत्रभुशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धपद स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रहृदंबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ह्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रांतःकुंभकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअंतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिंबप्रतिबिंबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७॥ यथावसंतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसंक्रांतिः शरद्धेमंतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयोःसंधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसंक्रांतिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसंक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसंक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपूर्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसंक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतमाधिकारिमस्तयेपराचयति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरंदेहवर्ति ॥ प्राणापानयोर्विशानाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्व्युत्पनम् ॥ प
हिंप्रसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासाद्यथानुभूतप्रत्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयद्विवेत्सितत्तर्हिअभयोगिकथाशुशोभसे ॥ परमनुपविष्टादभ्यदभ्युपेतोभ्यासगोतरेप्रवृत्त
स्नुमशोभसेइतितवेकमवर्णनाविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यस्वयोगिन ॥ परकायाभियोगाश्चवर्ण्यंतइहयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वंदेहादे परिज्ञायधारणाभ्याम्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमसूक्ष्माग्निसक
मादिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धियाभिप्रकारान्प्रकुमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तथाराघणुत्वमासयेदेहस्यविलापनायनाभ्युपरिदेशोज्वलतोजाठरानलस्यहृद
स्थनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविस्यहृदयाकाशहृत्पद्मकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलमनूद्यश्रूयते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसम्यक्कालंतथाविषुवतोयदिदेहवार्ते॥अतवहिंघुमिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०च०अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥५॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृत्पद्मचक्रकोशोर्ध्वंप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥ हेमभ्रमरवत्साध्यविपुल्लवदृवांबुदे॥ २ ॥ सप्रवर्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्धते ॥ सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥स
ध्याभ्रप्रयमाकाशोदङ्गिमभ्यागत क्षणात् ॥ गालयत्यखिलंसांगदेहंहिमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहोयुत्त्यागलयेत्अपदादपि ॥ वा
ह्यएवानलस्पर्शास्वांतेवस्तुविशेषत ॥ ५ ॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा ॥ ६ ॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुंडलिनीवह्निधूमलेखेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विपुल्लवस्यसाध्यइतिविशेषणपीनत्वप्रकर्षबोधनार्थम् ॥ २ ॥ सज्ञानल कणःप्रवर्द्धनस्यसवि
त्यासर्वदेहव्याप्यययाज्वलतितथावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सप्रसंवर्धितानाग्निवदहतिकिंतुसविद्रूपतयाअर्कवदुदयमकाशातिशयंयाति ॥ ३ ॥ सध्यायांप्रस्तूपेअभ्रेआकाशे
प्रथममुदितोयोर्कस्तद्वत्प्र ॥ गालयतिमज्जितकरोति ॥ सांगदेहमपासांगसहितदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागकाठिन्यचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपरात्मा
द्यापर्यंतमपिमिलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्नित्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्त्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयु
क्त्याजलमपिमलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहाद्दहन समृत्त्वातेमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवमाप्यंचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसंहृतक्वापिलीयते ॥ यथावात्याअग्निरुद्धायतितायुमेवाप्यतीतिपुनेरित्यर्थ ॥ ६ ॥ तदानीकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशान्यातिवाहि
कदेहाकारेणावतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वंकौप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातंत्री
चर्मरज्जुबिभर्तीतितंत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेष कूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी॥८॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा॥९॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यैतंयथाक्रमम्॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना॥१०॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः॥ मातृगर्भ
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादिच॥१३॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम्॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥१४॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम्॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम्॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम्॥ १६॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम्॥ जीवःपश्यतिमूढात्मावालोयक्षमिवोद्धतम्॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत्॥ १८॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात्॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्ते
लक्षयेयथा॥१९॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत्॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः॥ २२॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम्॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलस्यति॥ २३॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थः॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्धानुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसंहृत्यज्ञानसिद्धात द्विलक्षणतवक्तुपरमप्रकृतश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥१६॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥१७॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥१८॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतद्विद्वयारर्थइत्यपेक्षनमितिभाति

अन्यांज्ञानसिद्धावपिदर्शयांजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनानिभासिकदेहकल्पनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येषेति ॥ २४ ॥ विमूढाविपक्षीटादय ॥ अमृततामस्रत वराहारताम ॥ अमृतपयान्यादि विपमिश्रितमिव मिलितदृढभात्याविपताम ॥ २५ ॥ इतिर्देदशातदुदाहरणमुद्धयहुशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतांप्रसाकाशताम् ॥ २७ ॥ सैगास्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तप्रादौपूर्वदेहपरित्यागोपा यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि.सायपरदेहेयामयोज्यतेतावदयंदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथावायसपवनसक्रांत पुष्पामोदःपवनाद्दाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥ विरतस्परउपरतचष्ट काष्ठलोष्टवच्छेति ॥ परोपादेहेजीवेमनावपितत्सपदंभोकुमयस्वजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुप करस्थकुंभोवर्षेनयमेयमरुन्तासांआसेक्तुमि

अन्येषविदितात्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया ॥ २४ ॥ दृढभावानुसधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विपनयत्यमृततामस्रतंविपतामपि ॥ २५ ॥ एवयथायदेवदृश्याव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु ॥ २६ ॥ सत्यभावनदृष्टोर्थदेहोदेहोभवत्यलम् ॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७ ॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतासाधुनारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु ॥ २८ ॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव ॥ २९ ॥ त्यज्यतेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत् ॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवाढर ॥ ३० ॥ स्थावरजगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुतत्सपदसम्यग्जावोतर्विनिवश्यते ॥ ३१ ॥ इतिसिद्धिश्रियभुक्तास्थितंचेत्तद्वपु पुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायथातातविरोचते ॥ ३२ ॥ देहादयस्तथार्थियान्यानवत्याखिलानथ ॥ संविदाजगदापूर्यसपूर्णस्थीयतेयवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोपमीशो यद्यथासमभिवाछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदविदुरनावरणत्वमेव ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्पवा०वा दे०मो०पुनि०पू० पृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

च्छंतमर्थासेचनितद्वदत्रापियथाभिमतयेच्छयाआवदरदत्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनस्वपु स्थितंचेत्पुनस्तत्प्र विश्यतेनोचरन्यद्वायथाभद्विराचततस्तावत्कालमधिश्यतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्यांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय व्यस्य यनद्वितीयार्थेनप्रमा ॥ स्थावरजगमसर्वदेहादिप्रतिबिंबापार्थास्तत्प्रतिबिंबजीवास्तयार्तद्विशेपाधिसत्वाद्विगुणास्तत्स्वच्छिन्नचिल्लक्षणान्यिवाश्वेत्यखिलानपिव्याप्तसत्यास्वात्मस्वविदासपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनिस्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोपस्वतत्त्वज्ञात्वायथासमभिवांछतितत्तदचिरणतथैवप्राप्नोति ॥ एवसतितत्त्वविदोनाम्पसिद्धीवहुमन्यमोफिल्त्वनावरणत्वमेवनिरतिशयानंदसम्यक्पदविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू० द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता
बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यत्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष
णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युताप्रारआउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावतिभु
वनरन्ध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासंभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसंबन्धश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्य
यनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येषासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासान्नृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणवि
वेशांबुधिकोटरम्॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला॥ २॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया॥ सर्वेपूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव
जगत्सुच॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले॥ ४॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवा
तमनलंजलम्॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारय
थासुखम्॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा॥ ७॥ यतेनतंचभर्तारमात्मज्ञानान्ध
तंप्रति॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता
म्॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम्॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रि
यमात्मनः॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम्॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥
यतेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम्॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धा
शिष्यप्रज्ञैवराघव॥ १३॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव॥१४॥ ॥श्रीरामउवाच॥
एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति
रामःशंकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियतेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोन
त्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानबलाज्जनयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्म
वर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकितुताभ्यावि
चारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्थूलार्थमीनिरधनन्यायेनशिष्यबुद्धेःसत्यकपर्दकान्वेषणव्यसनापादनद्वारागुरूपदेशोप्येवमकारणतेनिबध्नन्वसिष्ठ किराटोपाख्यानमाह ॥ अस्त्यंतरूपेति ॥ किराट खेटवणिक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयस्यधनतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेगताअननकपर्दकेनान्यविक्रीतानिक्रियाचत्वारःकपर्दका.स्युस्ततोऽष्टौततःशतंततःसहस्रंततोऽयुतमेवेतिचेतसाकलयन्निश्चितयन्नसन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोद्योगोयोगोमूढजनहासरसानादिविषयरसविरतस्यमहाफलोत्पत्तीनिसूचयन्नाह ॥ जनति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रामाअखिलाजगद्भूतय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वेषां रिष्यापनर्यायस्यतादृशतयास्थित ॥ २२ ॥ जगत्स्वमूल्यंयस्यतथाविधरत्नम् ॥ २३॥ तथागुरूपदेशाकमाबन्यच्छाब्यपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तदाह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतरूपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकच्छेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिपतितागच्छतोविंध्यजंगले॥ एकावराटिकारामवणजालकसत्कृते॥ १७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्ववणतृणादिकम्॥ कपर्दकार्थमभितोदुधावदिवसत्रयम्॥ १८॥ कपर्दका स्युर्भवताचत्वारोऽष्टौचकालत॥ तत शतसहस्रंचसहस्रंचेतिचेतसा॥ १९॥ कलयन्जंगलेदीनोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥जनहासंसहस्राणिबुबुधेनपरंतुस ॥ २०॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात्॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्धश्चिंतामणिर्महान्॥ २१॥ तंप्राप्यतुष्टहृदयःसमागम्यगृहंसुखम्॥ प्रामाखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥ २२॥ एवंयथाकिराटेनकपर्दान्वेषणेनतत्॥ रत्नंलब्धजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्यतेहिगुरुक्रमात्॥ २४॥ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादींद्रियसंविद ॥तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥ २५॥ गुरूपदेशाच्चविनानात्मतत्त्वागमोभवेत्॥ केनचिंतामणिर्लब्ध्य कपर्दान्वेषणंविना॥ २६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्घस्यगुरूपकथनंगतम्॥ अकारणकारणतांमणेरिवकपर्दक ॥ २७॥ पश्यराघवमायेयमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम्॥ २८॥ अन्यत्करोतिपुरुषःफलमन्यदवाप्नोतियत्त्रिपुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा० दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०श्रू० किराटोपाख्याननामत्र्यशीतितमःसर्ग ॥८३॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

ब्रह्मेति ॥ श्रुतादिशास्त्रश्रवणतच्छाब्दबोधादि इंद्रियप्रयोज्या संविदश्चित्सत्तय ॥ गुरूपदेशाच्चशाब्दत्त्वमप्यवाप्यते शास्त्रमध्येऽत्यंतस्वच्छमायोपरमदृसौनित्यापरोक्षब्रह्मस्फुरणंतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताब्रह्मस्वभावोभयप्रयुक्तमेवनोपदेशास्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति ॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्मकारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशाद्यात्मलाभस्यकारणलभ्यत्वात्मनिभारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्योपशमेयत्नश्च सिध्यतीतिनियमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिपुजगत्सुयस्माद्वेतोरेवमवलोक्यतेऽप्ययनेयतस्मादात्मलाभानंतरभवस्यप्रारब्धशेषोपमीतस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाऽनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ०वा० ता नि पू० त्र्यशीतितमःसर्ग ॥ ८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमद्रेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानंविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकातादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥ अशेषादिवसक्रियाःकार्यंते ॥ स्तक्रोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियंचभोक्तुंखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥१॥ दुःखाग्निदीपितमना मनागपिविभूतिषु॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥२॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेषुगुहासुच॥आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध तोयथा॥३॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः॥४॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव शांतधीः॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः॥५॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम्॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य श्चमानद॥६॥ चचारचतपःकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम्॥परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच॥७॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग पिलब्धवान्॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा॥८॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा रव्याधिभेषजम्॥९॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम्॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया॥१०॥ अथैकदैकांतग तांजूडालामंकमागताम्॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः॥११॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव भूमयः॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम्॥ १२ ॥नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन निवासिनम्॥ १३ ॥नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम्॥ १४॥ स्तबकस्तनधारिण्यो रक्तपल्लवपाणयः॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्राबुदांशुकाः॥ १५॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः॥ आसेव्यकांचनशि लानितंबतटशोभिताः॥ १६ ॥तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः॥ १७॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमनःशोधनकर्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकंतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिंतयाचितालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि ॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यंति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्राये णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमंडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकांचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरि न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितभ्याविर्तापानिरसानिफलभाजनानियाजि ॥ पुष्पैरापूर्यतइतिपुष्पापूरालताएवबाह्वायगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाय.स्वदस्तरमभमायोयाशीतप्रामया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्मणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यवार्ताजिज्ञासमानाभाक्तनीकामासक्तिमेवयोनुरूपतावर्ण
ननानुमन्यमानवस्थूणाविचालनन्यायनविचालयतीचूडालोवाच ॥ प्रामस्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामद्देवसावेतियावत ॥ अस्मशोद्वयोर्श्वेतिबहुवचनम ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपांपतयाचैतेपाद्युलतास्तुतरीयशिरोमतपुष्पैर्मितयानुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्भीतत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राष्ट्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वभावोद्दामसौगध्यावितीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदतांयाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकानेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनर्ब्रह्मेंद्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सन्मग्रणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
ष्टतंकार्यंराजतंनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवनेनमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालेनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरंध्रस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणंभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ शोधयंतिद्यकार्येभ्यःप्रभुंसत्याःपरस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिमद्दृग्दुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समयांनवनावासेयोपित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्यःसोढुंशाखालिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्थातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्नीयातेव्रतंस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
ताराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्वृत्यवितततृप्तमेवानुययौप्रभा ॥ नाथंभवननिष्क्रांतंचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एनःपापम ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवंविचालितोप्यविचलवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनप्रवेशाद्दुर्वनविगाह्यःप्रवेष्टुमशक्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराभ्योपि ॥ यथाकाननेआताउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थ ॥ शाखा
टिमितिपाठशाखानांवलवतांपक्षिणामाटिपक्तिमितिव्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालत्वंपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धृताव्योमापगास्वसखीगगायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्यधेतिश्लिषःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण
बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयांकितपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेषासमम्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस
वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धंरतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघेर्घर्मोपतापभोजकं.पावेस्तन्निमित्ते
स्तीक्ष्णकरैरश्वडातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु
ट्टिमंसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्वयौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुप्ता

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथ
योः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्ली
नवधूकार्धचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितंतदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥
यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुक
प्रावरणवस्त्रयस्मिंस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकातिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिंस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्र
हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उमाजीपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥
घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वित्यपिपाठ.

नमस्विनींरामिम ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यन्तदूरस्थाजनताजनसमूहा अनपराद्नियायम् ॥ पुराणिपयस्मात् ॥ ५२ ॥ रटनिसशाम्बप्रघट्टतिवशामणालद्वारासलिलानियाम्यस्त
याविधाभिर्वाराभिवलिनावलयस्तरा फला पाद्पायस्मिन् ॥ पूर्वंभूताश्रुतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरितसृणसस्परी श्यामे ॥ मठशाखाङ्कुलम् ॥५५॥
उटज पणशासातद्रूपमालयम ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधाताअमतिस्वसटप्रमाणिकमभ्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसचयम ॥ फलमूलकुशाका
ष्ठादीनामप्युपलक्षणमेतत् ॥ मनस्मुनीयेइत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूपोपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेश शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणमंदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

भानावद्दस्वतायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्तातांनिनायतमस्विनीम् ॥ ५० ॥ पुनःप्रात पुराण्युच्चैर्मंडलानिगिरीन्न
दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्थणालसलिलवापीयलितपादपम् ॥ शीर्णवेपालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैःफलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मसृणंवैणवंदंडफलभोजनभाजन
म् ॥ अघपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायमृगीचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तास्मिन्मठिकामदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्धावस्तुयोग्यतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीव क्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वंजपप्रात प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानदेवार्चनंतत ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदमिसादिच ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकांनि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेंतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतिहृदि
विवेकरान्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्द्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित सन्नपरदिनसंबद्धनदिवसान्निनाय ॥ तथामनुभूतनवनृपतिविलासनसस्मार ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ कथेति ॥ विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य कथाचरित्रमपिहरतिवाछा
जननेनमर्शाकर्षशाकुमतिनकथिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥
ताद्यामबुद्धपाराशाम्यपणपर्यिदशानम् ॥ भाव्यर्थदर्शनकालेबाधमवापयण्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूपवक्ष्यमाणकथयासगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ पापमहुमेवेतिराजवियोग
भीत्याशराजापत्यपरिशान्निद्रपादनेतियोजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यामिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसितनक्षारकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणमाभारकयोज्यम ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्त्तैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि तिभावः ॥ ७ ॥ वातरंध्रवातायनतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात म ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्तान्युदयानि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानंदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
नप्रसन्नानविमलाबभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥
ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध
सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति
मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः
स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य
गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतंरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः
शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु
स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेपुबहुषुवर्षेषुजरसाव्रते ॥ शिखिध्वजे
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेपुवर्षेषुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या
त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा
द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्त्वावत्कालंतयापालितप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

१ व्रतेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ व्रतेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसाव्रतेसतीत्यन्वयः

रमाक्रमिष्यनुक्ता ॥ परामृटार्नांश शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमधारमालाहरिषरनकस्तूर्यादिसौगन्ध्यानियस्तथाविधान्माख्तान्स्पर्श पामास्वस्य ॥ स्वर्दिविलक्षणस्यामृतोभाधेमहावीचिपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम ॥ २७॥ अवरस्यआंतरामतवर्त्तिनागतासनीदर्श ॥ २८ ॥ स्वभामपेनअवियुक्ता विपनाव्यवलोकयत् ॥ आत्मनामनसैवाबाच ॥ किमुवाचतत्राह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममन उक्तविषकैर्वोध्यमानमपिइतिउत्कठने ॥ ३१ ॥ अपश्येष्ठवनयो र्नाजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अप्रज ॥ मुधाव्यर्थमेवतोस्वितसत्किस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथमानापत्रोपदृतिशेष ॥ फलस्तमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५ ॥ इदा

नदनोद्यानलिलयारक्ता सिद्धाभिसारिणी ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिण ॥ २६ ॥ सिद्धांत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमारुतान् ॥ स्वर्गंधिवामृताभोधेमहावीचिपरंपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामथरात्रंतरांगता ॥ मेघांतरेणगच्छंतीमंघलग्नाश्च विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभत्रासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमयातिममाप्युत्कंठितमन ॥ कदास्मेगेंद्रस्कंधतत्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कंठतेमन ॥ मंजरीजालवलितास्तरुवल्ल्य स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुंचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमप्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमेष्यामिममापीतिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्चमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवांत किंत्वताहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्योमनिर्मलासाधोकतेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कंठसेमखे ॥ ३५ ॥ निष्ठोत्कंठाभिवलितांकिसमुत्कंठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कंठसेवाभेभर्त्तायातोजरांभवेत् ॥ ३६ ॥ तपस्वीकृशगात्रश्चभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनोराज्यादभोगेभ्यामन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनटगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्यंभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तयापिचित्तकोत्कंठाभवतोत्कंठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेपयिष्याम्यहंपतिम् ॥ प्रस्तष्टयफलनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरसमित्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तीशरीरस्यवालिंगनाद्यर्थसमुत्कठसेसतेभर्त्तामरोयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थंअस्यमन प्रमूलानिमूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथग्वशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतेरत आसक्त अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनराश्यप्रवशनाच्चिरुत्साहमन पुनरुज्जीवयतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवंविध सनयापिहेचित्तकांतभोत्कंठाअहंयोगेनबध्यमानापायनभर्तुंमतिमुद्बोध्यतस्त्वसीकृत्यमारब्धशेषभोगोत्कंठयापुनर्पतिभवतासहश्लेपयिष्यामिनत्वयोत्कंठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रसृष्टेति ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ययस्माद्धेतोर्भर्त्तातत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थोचितितंयस्यतथाविधःसंपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशसंत्याह ॥ समयेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥ वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानाल्तानाचस्पंदेनवेद्यावनुमेयौगमागमीयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे वअत्रमदरोटजेकृशागत्वादिलक्षणंददर्शेतिपरेणसंबध ॥ ४६ ॥ ४७॥ भृगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांप्रथयतम् ॥ जटाभिर कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनक्षुदिक्षुण्णामभिहतामिमादशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम् ॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम् ॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्तासमचिंति तः ॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम् ॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व तान् ॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम् ॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम् ॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा गमा ॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः ॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा ॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि स्पृहम् ॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला पीवरस्तनी ॥४९॥ किंचिज्जातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा ॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम् ॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद शामौर्ख्यप्रसादतः ॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः ॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम् ॥ तदवश्यमिहाद्यै वनाथंविदितवेद्यताम् ॥ ५२ ॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा ॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम् ॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम् ॥ ५४ ॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात् ॥ भर्ताकषा यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः ॥ ५५ ॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः ॥ ५६ ॥ ईषद्ध्या नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत् ॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी ॥५७॥ भर्त्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी ॥ ददर्शद्विजपु त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः ॥ ५८ ॥

न्युटजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदंरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वंपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणदगुण्यावत

मूर्तिमास्थितमपश्यद्दुवल्कनकमिवगौरांग्यिर्यानसुच्छाण्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ व्यामःप्रकोष्ठाग्यणिबधाद्दिगुणाधिर्केशोयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणदगुण्यावत चलपवत मिवस्थितम् ॥६२॥

लिनामणया अतएवानांतर्देश्या भूमावलग्नगात्रेणाक्षसूत्रेणाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम् ॥६१॥६२॥ गमस्थगगसलग्नमायदहुयस्यतथाविधम करोत्करेकरतले॥६७॥कुमुदखंडस्य

॥६४॥ मढहमतटीपदनमस्थाममायमथाहोलक्ष्यते ॥ तमर्कांन प्रतिबिंबित पूर्णेंदुमिवपंचलम् ॥६५॥६६॥पत्रनिर्मितविष्टरमासनम् ॥

शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम् ॥

वनांतरादुपायाततपोमूर्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम् ॥ कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ व्यामत्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित म् ॥६१॥ घृतलव्यामसृधानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडले ॥६२॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिवो न्तिम् ॥ शिखासप्रोतमंदारशृंगस्थेंदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकभूषितालो फसुंदरम् ॥ ६४ ॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचंचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥६५॥ देवपुत्रागमधियासपरि त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥६६॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिंक रोत्करे ॥ ६७॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र विष्टरे ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम र्घ्यमिदपाद्यपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांसक्रमस्तुते ॥७०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमालां पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिशार्येददौदेव्यैयथाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥ त्वत्त पूजायथाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीभविष्यसि ॥ ७३ ॥ शांतिमनसोदारमाराद्धुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्त्संभृतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधारासमंसौम्यशांतव्रतमिदतव ॥ स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम् ॥ ७५॥

पल्लवेमालेयहिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥ यथस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान

सि ॥६९॥ ७० ॥ अखिलशास्त्रोक्तमनतिक्रम्यतिपथाखिलम् ॥ यथायानतिक्रमांयथार्थेअव्ययीभाव ॥७१॥ नतथान्यत प्राप्तेत्यनुपज्यते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥ एतादृशलक्षणेनमनुमाचिरजीविनाभवितव्यमितिभाव ॥ ७३ ॥ आराद्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थंतप सम्यगनुसंचितवानसि ॥ कच्चिदिति इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामक्रोधनानांयतिजनस्थानांमनभूतमिदमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतायधाननिर्वाह्यमित्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयो.प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकाततिश्चाम्तेनसिचसीव ॥७७॥७८॥ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणापत्रदल मिवपेलवसुकुमारतेअगम ॥८०॥ इदपुष्पजातमित्थदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम ॥ षिञ्बधनेकर्मणिक्त. ॥ अगेतिसबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्सपन्नमितिसुतराजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचं द्राद्यटितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवेवतस्याद्दृष्टा नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९॥निष्कलंकेंदुसं काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥ ८०॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसं गेनतस्यातुकृतार्थताम्॥ ८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्क स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥ ८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेशृणुवक्ष्यामि यथापृष्टमखंडिनम्॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥ पुण्यलक्ष्म्यामु खेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥ ८५॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥ ८६ ॥ मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे ॥ ८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीलीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौ किंचिज्ज्ञातप्रायकुतूहलः॥ ८८ ॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ॥ ८९॥ क्रीडंतं त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९०॥

द्यतपूजामहणादनतरमितिशेष. ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्या कातेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरागइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्यार्थं.प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया ॥८९॥९०॥

अम्यार्म्यपरिवष्ठिनवेष्टितसपष्टिनमिसियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यय आपूरनिर्भर भवाहातिशयस्तादृशेनआभोगेनकांतिसंस्थानेनभासुरेरुरुभि स्तालकस्यकाममंदिरस्यस्त भसंचयकुर्वतमितिपरेणान्वय ॥ ९१ ॥ स्वजलनैमल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबपत्रेणसर्वतोव्याप्ताव्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनीदिव्हलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयंतम्यग्भा वयतमिवेत्यपेक्षा ॥ ९२ ॥ मनोभुव कामस्यअमरोद्यानेनवनवनेक्रीडायांरथचक्रभूमिर्निनयतटलक्षणैः सेतुभिर्निरोधाद्युत्पथेअर्पितगंगांबुयेन ॥९३ ॥ यत्र स्वच्छत्वमत्वादन्यो न्यादर्शतांगत अत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्दृष्टसर्वांगसन्सर्वत पाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितविश्वरूपमिवस्थित मित्यर्थ ॥९४॥विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वंच विश्वरूपदर्शिनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवताकालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति स्ववचनेनैवदर्शितम ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना ॥ वर्षाणिप्रभवादयः षष्टिसंवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेष्ठितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयथा॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ९१ ॥ कुर्वतमूरुभि काममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ तचैत्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥९२॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयंतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा र्पितगंगांबुनितंबतटसेतुभि ॥ सर्वत्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ ९४ ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो र्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर ज्जलस्वर्गप्रोतात्सभाव्यैकालवाडकात् ॥ स्तनस्तबकवृंदेपुस्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ ९७ ॥ उद्वृत्याद्वृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ लोलालकफेनाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ ९८ ॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिणि ॥ कुम्भापेभूतसंघानांविकसत्कनकांबुजे ॥ ९९ ॥ पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरेतोयोन्त्यष्टमलेस्सुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमद्वयस्यमासानांपक्षास्त्वात्मपर्यायुक्तमेव ॥ ९५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणा ऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमव्यक्ताकाशस्तल्लक्षणेकाननेनद नजाताम् ॥ ९६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचंद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलस्वर्गैर्दैवि सोमाधामाम् ॥ समाप्यव्ययएकमालवाडकमालवालकावलयोरभेदाद्वावालयस्यतथाविधात्कालक ल्पतरोर्निष्पोत्पन्नविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनागणमेवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेषुअंभोजमुकुलेपुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया नालादुत्त्यो उत्त्यास्कालनात्संपूर्णदलितान्यंभोजमुकुलपल्लवानियत्नेनेतिपरेणान्वय ॥ ९७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाभ्रूणकुन्तला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका आदिपदाल्ललाटिकास्वपिसगाः स्मरैर्वर्णात्म्मणपदमधुव्रतायमरायस्मिन् ॥ ९८ ॥ पुन कीदृशंललनागणमतआह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंपद्कारिणि सुरैर्देवै रमृतस्यराहुग्रहणापहृतयत्काभामापद्विघातायगुप्तेएकांतभूतमेरोगुहांतरेएकत्रोपसन्नन्नपद्मपत्रकलापूरमिवस्थितम ॥ तदगुप्तमितियद्युक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ कुम्भापे इति ॥ अम्भांसिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः ॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनवृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृंतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥ उत्तमेतिराजसबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितबिसंमृणालमिवयागलन्सारभूतोरसःशुक्रंयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥आ नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २॥ बभूवतस्यत्वष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३॥ प्रत्यग्र पादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥शिखि ध्वजउवाच॥ ॥तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिदुपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥ देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्या दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमे घपटेनेवस्वभावोत्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैव सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥११५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११॥ अतएवसर्वदैवदृश्यानुल्लासायसर्वदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणे स्फटिकस्यात रागेणतावास्यानुरञ्जनेन॥आविपरीतसत्ययुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरीअतिशयेनसक्रांतावपिशुभ्राशुभ्रीकुंकुमनील्यादिवर्णोपटस्येमरा
मेणरजमयाआविपरीतास्कुसपगुणादिनावययामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ इदानींस्फटिकादपिमस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्येति ॥ स्फटिकःपुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
भावेनतात्कालिकीरञ्जनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञोयातेइमियवुक्तनद्विरणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरञ्जितरञ्जनम् ॥ धी अज्ञस्ये
तिशेष ॥ १७ ॥ तत्कुलस्तमाह ॥ गतपीति ॥ यपस्माद्धतोऽपरितापिनाभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विषयरञ्जनंनजहाति ॥ तथाचशुद्धोविषयरञ्जनवासनोपचयएवबंधस्तत्क्षयए
वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुरराज्यादीनाम् ॥ अपिपरातसनिहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिन सुखदु खंयकेनक्रमेण
ज्ञायतेतद्देतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमार्दौसुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभ्राशुभ्रौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरञ्जनास्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेपमात्रेणघनरञ्जितमेतिधी ॥१७॥गतेपिवस्तुनिहृद्बुद्धिर्यापरितापिता॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरञ्जनम् ॥१८॥
नजहातियथामूढस्तथाविषयरञ्जनम् ॥ अनेनैवक्रमेणेतौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥१९॥ भावनातानवंमोक्षोबंधोहिदृढभावना॥ शि
खिध्वजउवाच॥ ॥स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकथंदु खसुखंचवा॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्वर्यंवचनंतव॥ २१ ॥ श्रोतुंर्मिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥चूडालावाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्ध्यलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसंविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम्॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रथग्देह
स्थितिंगता ॥ प्राणावपूरिवानाडीजीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुक्तात्मारसोंकुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसंचारेदु खयो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य प्रथग्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येपाधीरताश्चनदु खिन ॥ १२६ ॥

चलब्ध्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नस्वतस्त्वामभिप्रलाबालास्यबद्धप्राणबुद्धिस्थाआत्मसुखसंविद्युक्ते क्षोभात्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखमभवप्राणवि
धारकत्वात्कुंडलिनीमतजीवभोक्तारपतिस्वत प्रत्यगात्मतस्वारेपाग्निविस्फुलिंगवदुल्लसतिआविर्भवति॥ एतस्यैवानवस्याव्यानिभूतानिमायामुपजीवतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२३॥
तस्यस्यभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानामभवनामाभेदमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तसद्विषयसस्पर्शोनतदेकायधयाहात्मासन्निति पूर्वयान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोमलनाडीद्वाराकुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथगनेकरूपाइत्यर्थ ॥ कुतएत
ज्ज्ञानतमाह ॥ सुखनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेभवतस्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतापस्फुरतिनदु खिनोदु खानुभवेभवतस्तस्य ॥ सहिअस्वस्थतरलदरसमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपित्ताद्याविसतापकरसपूर्णसरलध्वनाडीमार्गोनुमीयतेइत्यर्थ ॥ २६ ॥

१ अमटीकानुरोधाद्भवाहात्येतिपाठोपेक्षितइतिभाति

अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धा.कुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥ एवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयतरलताशून्योभवतितावदस्यनदु खप्रसक्तिः ॥ तदास्यस्रक्चंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्यज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादितिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह ॥ सुखेति ॥ दु खग्रहणदृष्टातार्थंदुःखस्यवविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तद

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः ॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन् ॥ २७ ॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तमुक्तमवेहिवै ॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम् ॥ २८ ॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे ॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः ॥ २९ ॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः ॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः ॥ १३० ॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत् ॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः ॥ ३१ ॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः ॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना ॥ ३२ ॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम् ॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ ३३ ॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम् ॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः ॥ ३४ ॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति ॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा ॥ ३५ ॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम् ॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत् ॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये ॥ ३७ ॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात् ॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुद्ध्वाक्षोभंनगच्छति ॥ ३८ ॥

र्थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्पंदः सएवजीवस्यबधोनत्वितरःसुखविश्रान्त्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्याबधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थंप्रपचयति ॥ सुखदु खेत्यादिना ॥ १२० ॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत् ॥ ३१ ॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति ॥ अगेतिसबोधने ॥ ३२ ॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम् ॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रान्तिस्तदाह ॥ शुद्धेनेत्यादिना ॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्य.स्वात्मातद्बोधेन ॥ ३३ ॥ सौम्यताविश्रान्तिम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्क्षये ॥ ३७ ॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात् ॥ अद्वित्वमैक्यतद्विभावनात् ॥ आकाशंशून्यम् ॥ ३८ ॥

अनेनप्रवेशस्यविभागेनहेतुनाशून्यकायस्यशवस्यधर्मयथा ॥ कथंतस्यक्षोभविभ्रमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इत्थंविधेनकल्पितेनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्ग
आदावस्माकमहंसंसरिष्याम्येवस्वतत्त्वबोधादक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिसंकल्पमयैषधर्ममोक्षमार्गौकल्पितावासएवानुवर्त्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ ४० ॥ जीवोपिक्षदर्शना
प्रागवासनोद्भावेनक्षुब्धःसन् ॥ ४१ ॥ कथंक्षोभयतितदाह ॥ संविदांशमात्रेणेति ॥ यदृत्तिस्वभावानोपाणादीनामधिष्ठात्माजीवःसंविद अंकुरितरागादिवत्स्वनुरोधएवमाध्य
नुद्गारूपाभाज्ञातदंशमात्रेणेत्यर्थः ॥ मेरोस्थ्यायंतःसंचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनप्रेरणेनसर्वांगसंस्थितोमेरोरंतर्गत सारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगन्ध्यमिषानुगतरज सत्सूक्ष्मा
रात्यजति ॥ यथाछिन्नवृंतपत्रफलादिकस्वांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्तुरसरजःसर्वांगेभ्यश्चलितसन्नाडीद्वाराअधोमूलाधारस्थानंयाति ॥
यथावर्षंतस्तोमघनअलमजयतीगिरात्पुरोवातस्तस्माच्चिमिसारैकीभूयघनभवनआविपराम्बेधारवत्स्वभूत्वावर्षणोन्मुखस्सदधोऽसन्निहितदशांयातितद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलक्षोभविभ्रम ॥ जीवेनहृत्विधेनैवयथाप्रथमसर्गत ॥ ३९ ॥ स्वयसविदितोमार्गस्तेनैवाधापिगच्छति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिपु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्यवतद्वीयच्यवनकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥
जीव क्षोभयतिक्षुब्ध प्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदाद्यांशमात्रेणसेनामिवमहीपति ॥ वातस्पंदेनमेरोतर्मज्जासारश्चसस्थि
त ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगध्यरज पत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वघोयातिगजादिवघनादिवे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं
बहिःस्रवत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिवेत्सिपूर्वापतत्स्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥
चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्य स्फुरितमममशपणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतयैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्वारिबुद्बुदो
त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुत्कूनतस्वभावंविदुर्बुधा ॥ १४६ ॥

स्तत स्वभावत ॥ देवादेरपिदृष्टोयद्यपिस्वभावत्वंतथापिपरस्परयोक्तअधस्वभावशब्दार्थ कइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाज्ञासीत्यस्यमहाप्राज्ञ आसीतस्त्वविदसि ॥ आत्म
ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसंस्थितिघतर्कादिकीदृशान्येनपेक्षि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञानस्तथाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्मणआत्मनमायिककर्मानुसारेण
पारम्पार्यधर्मकंपदसदापालनात्स्वात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआपलयतादृग्धर्मकत्वनियतिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभाववै
चित्र्यदृष्टसामर्थ्यवैचित्र्यादपिसभाव्यते सर्गादौतुकल्पिकरूपवासनयास्वकाकामनक्षणेवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिवचादृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा
नुधावममित्याद्यर्थदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासाद्यनतद्वयादिवितिदृष्टार्थद्वयविषयास्समासातृतीयेदृष्टार्थेच्छप्रत्ययः ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभाववैचित्र्ये
दृष्टसामर्थ्यपदनिरूपयितुशक्येत्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ मायामात्रस्वाप्नकल्पितकोभासोत्सितव्यायेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढेअस्मिन्जगति विविधविकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमंति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदे
हास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्वि
र्ब्रह्मसमागम ॥ नदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यत ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्ध
स्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाङ्क्षासज्ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्श
नमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारंश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसंक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघ
नास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥ ७ ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाङ्कासमा
नीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥
अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर ॥ पीतेनेवाम्तेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्स
मासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५ ॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ कृतंवीर्यंमा
र्येणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्र
या ॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम् ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलस
द्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः
॥ १० ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अम्तापूरभिन्नेनविधिनेवाम्तार्णवः ॥ ११ ॥ तत्रमासाद्वतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥
अम्ताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः ॥ १३ ॥

न्नाधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबधस्तंभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबंधिनाअग्निनागलितस्येदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्या
दीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्र
क्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टाम्तापूरात्मनाभिन्नेनविभ
क्तेनविधिनास्रष्टाअरश्चण्यश्चार्णवाविति ब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽम्तार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदंअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीति
मुनिमदाहुतिक्रम.अम्ताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिंबेदुरिववृधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्माद्दृष्टपरिच्छिन्नात्क्षीरोदधेः क्षीरार्णवात्क्षयवर्जितात्परश्शुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वजातकर्मायुपनयनान्ति संस्कारैः संपन्नेनतस्मिन्शुभे ॥ १६ ॥ विज्ञाताम्यशेषाणि वाङ्मयानि विद्यास्थानानि येनतथाविधम ॥ १७ ॥ रत्नाद्रौस्फटिकाचले ॥ सध्योदित पूर्णइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरसवादिनमादयित्वापरीक्षितवान्सर्वविद्यास्थानयस्यतथाविधमीस्थोकेन्यवेशायत ॥ २ ॥ ज्ञानानांपारपरमावधिभूतस्तज्ज्ञानतमविश्रांतचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्वत्पुरस्थोहम् ॥ मनुश्रीणांपरंदेवतस्पत्सभर्तुं समक्षधर्मज्ञयविद्भ्याभूत्कल्याकथमिरमधतमुच्यते शतमश्वानृतहतिसहस्रमृगवान्ते आत्मानस्वजनइतिपुरुष पुरुषान्पतेइतिहिपूर्वरामायणेअपी रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किंतेननकृतंपापंचोरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतभरतमतिशकुंतलावचनं चैस्यकुप्यतेतिचेत् ॥ भैषदोष ॥ उपवेक्ष्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ इन्दु सूक्ष्माद्विवांभोधेरपरःक्षयवर्जित ॥ १४॥ दिने कतिपयैरेववृद्धिमभ्याजगामस ॥ अप्रमेयागमोंदयःशुक्लपक्षेशशीयथा ॥ १५॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥ भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत् ॥ १६॥ दिने कतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम् ॥ चकारेनमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मन ॥ १७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्नाद्रौप्रतिबिंबेनसध्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥ कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥ पौत्रतकुंभनामानचकारकमलोद्भव ॥ २१॥ साधोसोहमयंकुंभ पौत्रोहंपद्मजन्मन ॥ पुत्रोहंनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥ २२॥ निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममभातासरस्वती ॥ ब्रह्मलोकंममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥ २४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेनचित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले ॥ रज स्पृशंतिनांगानिम्लानिंनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवांस्त्वामहंपुर ॥ इहतेनागतोस्म्यगसर्वंकथितवानिति ॥ २७॥

मायत्वर्मविपामरोचनार्थस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थाबाधेनासत्त्वाभावात् इत्थरःप्रजाहपीरकामयत स्तेनंमनोऽनृतवादिनीवाक् पाषाणः प्लवंते इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्यवत्प्रामाण्यापत्ते ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यमापन्नोअहमनुरभवसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयंकुंभइत्यायुक्तिर्नोक्तानघभजुवचनादोष ॥ कर्मणामनसावाचासदाप्रसृहितयोर्विनिवचनात्सत्त्वार्थविपाविश्वासजननेनपरमहितस्यास्यवाक्यस्यवचनात्वाभावादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षान्मातुरभावास्तितुमात्रावयएवत्सस्यमामादयइत्याशयमाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यविर्जलिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादोमहीतलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेनयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा
दंतेइत्यादेशश्छादसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतरसकथननिर्मातिकुर्वत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वययद्यदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअह
तद्वक्तुंदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपदे
श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसचितैर्दैवायुगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावस्मिन्मंदराचलेसंप्रेषितइतिमन्येस
भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातै ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥ २८ ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२९॥ ॥दि०॥१८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः॥८६॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान्॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवांबुदः॥ १ ॥ अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥ नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः॥३॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतेवर्णितंमया॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेवयथास्थितम्॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे॥ जानतोपिहिमामार्यकथयाम्येवतेमनाक्॥ ९ ॥ शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु॥११॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि
कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहननिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशंसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व
त्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्या.साकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजा
नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥१०॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥ ११ ॥ अपम कुठिनप्रपम ॥ अफल अश्रमफल ॥ एकाकिसहाय ॥ ...
मवषामरेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अवबहिनानियतकालावच्छिन्नाम् ॥ विद्याचाविद्याचयस्तद्वेदोभयसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते इत्याद्यिभूतेरमृतत्वहेतु
र्निर्विकल्पनयपरिगृहीतमपिकमसमच्चिनमुपासनमविश्रान्त्यजननाद्विपमिवस्थितमतत्कस्यहेतोस्तद्वदेतिभाव ॥ १४ ॥ कर्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरितिरागोभमोयावन्ननिवा
यतनात्तदपदुपदिष्टमप्यात्मनस्त्वनपनिपरस्पत-निवन्निवारणायतस्यपितामहोपदिष्टक्रममभावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकमुक्तिकारणंतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ १५ ॥
यतिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गादिभोगविनोदायप्रवृत्तापितस्यफलतुल्यादपरफलायनयाअनर्थानुपार्जनेनायुःकालापनोदनायैवश्रुत्याउदिताउक्तत्यथ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ ११ ॥ अतएवेयमुक्तिर्विद्याचाविद्याचेतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तमम

भ्रमन्नपिदिगतेपुचरन्नपिपरतप ॥ नासाद्यामिविश्रांतिमेकानिधिमिवाघन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोप्यपूर्णोप्यसत्सगति ॥ शुष्याम्यनवनसाधागुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसपादयन्नपि ॥ दुःखाद्दुःखामिवुःखौघमन्तमेविपस्थितम् ॥ १४ ॥ ॥ बृहालोवाच ॥ ॥ पितामहमहपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञानहिपरमश्रेय कैवल्यतनवरयलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया ॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥ यस्यनास्त्यपरपट्टक्यलर्कित्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसंक्षयात् ॥ १८ ॥ सवाहिवासनाभावप्रयात्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवत्यापिसेकाभावेलताइव ॥ १९ ॥ ऋत्वतरेयथायातिविलयपूर्वमात्तवम ॥ तथैववासनानाशेनाशमतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥ नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफलतिनोतथा ॥ २१ ॥ सयत्स्ववासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा ॥ सदुःखवासनोमूढोदुःखपश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चैनददातिफलंक्रिया ॥ शुभाशुभावातज्ज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा ॥ २३ ॥

स्तनरपत्वावाविकदुश्चष्टाभ्यारांतरमतत्वचापक्षिकर्मणिप्रेतमित्याशयेनाह ॥ अलब्धेति ॥ पौत्रस्याप्यपत्यत्वात्सुभत्युक्ति ॥ १७ ॥ ननुज्ञानिनोपित्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वा
णादर्शनेतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ अज्ञधानोरागादिवाविहितनिषिद्धकर्मफलभुक् ॥ नचकर्मत्वमोकृत्ववासनामात्रोज्ञद्वारामोवासभवती
तिभाव ॥ मात्रशब्द कात्स्न्यपर ॥ १८ ॥ किमशुभाअपिक्रियाफलार्थंच ॥ अभित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योर्पीति ॥ यथारब्धफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलतापायाभवतितथानारब्धफलानरवर्णातिक्रियाप्यम ॥ तस्योयथरसतेमृणानांतमकाकथेतिन्यायादितिभाव ॥ १९ ॥ ऋत्वतरेपीष्यशरवादी ॥ पूर्वमासंभ्रमतुलिगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदुःखभोगयोग्योऽहमितिवासनैवसुखदुःखबीजंपक्षभो
निफलबाछपक्षवासनावदित्याशयेनाह ॥ सयक्षेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्तत्यायावासनाया:कथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसंहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान् ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदंडकमंडल्वाद्यल्पमपिममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभावनात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविवर्जितम् ॥ २६ ॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी ॥ इत्यनर्थविलासेस्मिन्रमसेकिंमहीपते ॥ २९ ॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथंबंधःकथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया ॥ जीवितंक्षिपयन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनांसमदर्शीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनैवसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रतिबोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्यादार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वंमेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनिर्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावारःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंविद्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥ सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अवष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिवहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुनागुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयइतियत्त्वयापरमज्ञाननारकमुक्तमशेषाज्ञामानांमध्येकतरभवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ श्रद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर
श्रद्धानेपुरुतोप्युपदेश स्याण्योरपेकाकरुतवयर्योनिपथ्येतिपथमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिंइदत्वस्पृष्टज्ञानयथायादृशतद्वामिवक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
स्ययापृष्टस्यवकुर्वाच ॥ अक्षसविदभ्वक्षुरसम्निकर्षो ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजनेत्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्पतथाविधमपिप्रमाणमुच्चायथाआदत्से ॥ ४४ ॥ शुर्भस्वहितमित्येवश्रावयम् कर्णसुखावहगीत
गाममिवप्रीत्याश्टणु ॥ ४५ ॥ तथार्दीर्घेहापमिमानस्याजनायच स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्पतवच

घटज्ञानाद्यज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह
राजपैतद्ददामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्थाणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच
स्तमसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम
॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृहाणेतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरबुद्ध्या
शुभमित्येवभावयन् ॥ श्टणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थित्वंवचोमम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतयोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनचबुद्धं ॥ भव
भयसुतरमहामनीनाश्टणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्व
जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्यानित्यविरुद्धयो
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाग्नुनो ॥ १ ॥ कलावानकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
अनतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध
श्चिंतामणि किंवानसिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञांप्रयुंक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतयामहमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामनीनांचसवएवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई
दृशकथाक्रमकथयामिश्टणित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मौक्ष्यश्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा
चिरात् ॥ काचकश्चिम्मणिपोस्याजपाइतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्या सपत्नस्थानमाधासभूत ॥ यथाअब्धिर्व
डवानलस्यअगुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदंनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतदाह ॥ अनतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवताप्रार्थनाभ्येषणादिभोवैर्यलै ससाध्ये
चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽपेस्थित ॥ दृढोद्योगफलावश्यभावनियम
दर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ आश्रित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्रापंपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नाय मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्वत्यक्षोनभवेत् ॥ तत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य ममस्पर्शतोतर्धानव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशकायार्वाजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥६॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा गितिसंतासेसुदीनइवपामरः ॥ ७॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिध्यति ॥ यत्ने नजीवितांतेनसिध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुपःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वेयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोत्यज्ञोमृद्देहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

पुण्यवशात्कूणितेनभ्रातिसकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्ययदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वींत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस.प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छति ॥ असहति असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादडमादायदडयत्यपराधिनम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदड्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैस्तएववचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियधनधान्याक्तिपरम ॥ २३ ॥ एमदेशायहमख्यादीनपिपमाक्षजहावित्याह ॥ दशाइति ॥ दुःखं स्निग्धजनशून्यं ॥ गतप्रायं ... ॥ २४ ॥ ...
दम् ॥ २५ ॥ याआपनकमलार्ह्रनिभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौर्ख्यस्यैवयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौर्ख्यमेवदुःखहेतुषुपराकाष्ठत्युपसंहरति ॥ दुः
खानीति ॥ मौर्ख्यविजृंभेणयानिदुःखानिमर्सिद्धानिता निसर्वस्वनाशादेरापत्सकाशान्नापिजरयामरणेनवाभवतिमौर्ख्यापगमेतस्यविरामापदादिसहस्रेभ्योपिदुःखादर्शनात्

अर्थोपप्रद्विपमिश्ररज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ यंत्रोद्दौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽमृतविषम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृत ॥ किंतद्गेहगतप्रायंकिनाममममथधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वाययाकामंसुखतिष्ठामिसपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ क
ज्जलाद्रिवनिभामौर्ख्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दुःखानिमौर्ख्यविजृंभेणभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौर्ख्यमेकंकृष्णाजनस्यवपुषामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
नंनामअष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपररम्यवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनशुद्ध सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्धयाबुध्याविंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विषमौदी
र्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेव विंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेववाबलि ॥ ४ ॥ नियद्धोयंत्रणामापशल्यकुशार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवांभोपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपके
दूरादपसृतिसवारण ॥ अथ समुद्गकयास्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

इमपर्यंकशयानस्यापिसतिमौर्ख्येदुःखसहस्रदर्शनात् ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौर्ख्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥
इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेंद्रस्ययत्नाच्छित्त्वापिबंधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुंभ्रातःखातपातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृणुइत्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशाम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिप्येतियलोय ॥ चिरस्याज्ञापरि
पालनाच्छुद्धयाप्रसन्नयाअनुपहतबुध्याविंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिषदीप्त्यालेशइवविषमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणअगस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणांनियंत्रणाम् ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाद्यनमेअपूर्वोहरशराग्नीदसमानत्रिपुरवासीवयामतिताम ॥ ५ ॥ समुद्गकेजालसंपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्यालनासेनप्राक्तनात्वतरूपेणस्पर्थ

किंकिणीनामिवक्वाणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्या अर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्ति नोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्तयेमेरो सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चितयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहंश्रृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदंशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्वाणंमुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७॥ दंताभ्यांयततस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजश्रृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९॥ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गंहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहाद्दुरात्मनाम् ॥ १७॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्योपगतेतार्धिनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुराद्दूरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकृतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चक्रमणेपद्म्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदैःपिंडितछन्नम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिःस्रष्टा ॥ २३ ॥ शठोवंचकः ॥ शून्यतापिधायकततुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतखातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत्आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ यथाहनिष्यन्तस्तदात्वाननिर्बंधनेषु स्वनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवमुक्तिमामागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नेषु स्वबीजसमाजननशोधयेदित्याह॥मौर्व्या॥व
ति ॥१९॥ यावत्स्वबु स्वनिशानमज्ञानंनोच्छिन्नमायमयमसहस्व कृतापितु स्वापशमोप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द॥२०॥ तस्माद्ज्ञानमेवमूलबंध
स्तन्निवृत्तिरद्वितीयात्मतस्वज्ञानादेवेतिदर्शयन्नुपसंहरति॥ मौर्व्यमिति ॥ हेमहात्मन्नबद्ध सर्वाबंधशून्य स्वयबद्धइतिचेतसियन्मौर्व्यंतदेवपरबंधनमतस्तन्निवृत्त्यै आध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबंधभूतत्रिजगदात्मनःप्रकाशादयोदयाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयविद्धि॥ तथावेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषा
दात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेतुमौर्व्येस्थितस्यपुंसआलीनसहस्रासर्वबंधाविद्युःस्वबीजानांभूमि भराद्दक्षेषजवतीत्यर्थ ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू०
एकोननवतितमःसर्गः॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचमुपाख्यानतात्पर्यमिहविस्तरात्॥ विवृणोतिपुरोरासभूबालाकुशरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोदृढंयद्धस्तेनहस्तिपकेनस ॥ तिष्ठत्यथापितु खेनभूसद्मनियथाचलि ॥ २७ ॥ अहंनिष्पत्पुरेवासौयथाग्रेपतितरिपुम्॥ तन्नाल
प्स्यततोदु खंगज खातनिबंधनम्॥ २८ ॥ मौर्व्यादागामिनकालंवर्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदु खयातिविंध्यगजोयथा
॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिशृंखलनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्व्यैकघनयाधते ॥ ३० ॥ मौर्व्यंहिबंधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धोनयद्धइतिचेतसितद्दिमुक्त्यै॥आत्मोदयत्रिजगदात्ममयंसमस्तंमौर्व्येस्थितस्यसहस्रानन्नुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०
नि०पू०चू०पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविंध्येभब
धनाधमरात्मज॥सूचितयत्कयाजालपुनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्याद्बुद्धेश्चित्तभित्तिषु॥ शृणुस्व
यंकथांचित्रांचिन्नमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपडित ॥ रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविमेरुतटेष्विव॥ तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वद्दपदिवांभसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमतंसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥ सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनघ॥ सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधोससाध्यतस्तव॥ स्वीकृतजगद्भूतिर्विधात्मोदयस्तथा ॥ ७ ॥ सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम्॥ ब्रह्मणेवज
गत्सर्गव्यापार स्वनिशागमे॥८॥ स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोसिममाश्रमम्॥ भुवीतामिवविश्रांत्यैवनेतप सकच्छप ॥ ९ ॥
कथामात्रस्वचरितमर्ममिसूक्त्यामव्यक्तिबोधनोपायदृतिस्वचित्तमप्रकटीकुरु॥१॥स्वचूर्णयतल्लक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्राकथामेवोन्मीलितरेखामात्रेणकृतविभज्या
प्याकर्णैविस्पष्टोन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तथाहावसिकश्चित्पुमामूर्धामानित्यादिनोक्तामपिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकस्ताथामृशास्त्रकुशलइत्यायुक्त
लक्षणमर्हतीत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधनेऽहमप्रवृत्तस्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ मत्स्यचिंतामणिसमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यंतिकीपूर्णका
मता॥६॥ स्वीकृतानुच्छोरुतात्रैरत्नगर्भपत्नीतामनव्यक्तिभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविधालक्षण स्वात्मोदयोमिरतिशयानंदाभ्युदयोयस्मात्तथाविधस्वसर्वपरित्याग ॥
वार्येतयाशमः ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणेवेसा ॥८॥ [illegible]

अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवत्वदिसाक्षा
त्स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित·परमानदश्चिंतामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ त्वनुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचिंतयासंकल्प
ग्रहणेचिरवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चिंतामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चिंतायातुसत्याचित्तदुस्त्यजंचि
त्तेनतुसंकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चिंतैवेतिद्वाभ्याम ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि

केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ मनोमात्रेत्वदस्यकेजगदायातिपूर्णताम् ॥
त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमभ्रौदैरिवावृतः ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति
॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्याकुतस्तस्यचिंतामप्यावृ
णोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चिंतैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथं
भवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्प ग्रहणेनांतस्त्यागः
प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चिंतत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखं
नकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुः
खेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यतमध्यविषमादुः
खायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सृज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमा
रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरद्दुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधैस्सा
धोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

श्चिंतत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चिंतत्वमिति ॥ पूज्यस्यानिमंत्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किंपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमंत्र्येति ॥ १८ ॥ तत·कोसौकाचखंडोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खंप्राप्तमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेंदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेवबद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनंतासवासनातप·क्रियाकृतासाचवृथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअंतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानदसुसाध्यंचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय·प्रवर्त्ततेसशठ अमि
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मनवासमजानतांप्रागननुभूतवतांस्तुकुमाराणांवनवासव रनादधिकदु खमम्प ॥२५॥ खण्डिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरितसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यमि ति ॥ अमङ्गममनममपाद्नस्यतत्पारिपमण्यियत्नकथयासमानसम्यक्रमकठिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तातिकमेवममुकरीत्यात्वत्स्वयमेवविचार्यतस्वतोमुख्यासर्वत्या गतपायायरर्वकामण्यिवरमलनिर्शोपवेत्सिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतांपरिणातिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवतितम स्सर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविध्येभवृत्तांतवार्तातिकमुदीयत ॥ क्रमेनराज्ञश्चरितबोधांतस्त्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यकूमतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि

द्विगुणाएवतेचिंता.शीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलनुब्धवानसि॥नल व्यवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥इत्येतदगमणियत्नकथासमानमम्यक्भयाप्रकथिततवपद्मनेत्र॥तद्बोध्यमेवमम लस्वयमेवबुध्वायद्वेत्सितत्परिणतिंनयचित्तकोशे॥२७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चिं०चिंतामणिसाधकवृत्तांत विवरणंनामनवतितमःसर्ग॥९०॥ ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये॥श्रृणुविंध्येभवृत्तांत विवृतिस्मयकारिणीम्॥१॥योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान्॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २॥ यश्चा सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः॥तदज्ञानंतवाक्रांतितत्परंतवदु खदम्॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदु खाद्दु खभयाद्भयम्॥ हस्तीह स्तिपकेनेवराजन्मोस्यंणनीयसे॥४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५॥ आशाहि लोहरज्जुभ्योविपमाविपुलाद्दढा॥कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते॥६॥ यद्वद्वैप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान क्रीडार्थंयद्वमेककम्॥७॥ यद्गजगज गन्ध्रोग्शृंखलाजालबंधनम्॥तत्त्याजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुक रंशस्वशृंखलाबंधभंजनम्॥नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥ यदिभेपाटयत्युच्चैर्बंधहस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतित द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्यंरक्षःपिशाचवत्॥ ११॥ यदावि वेकापुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नंवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥ स्मयतत्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौविराग्यविवे कास्यावित्यन्वय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदु खाद्दु खभयाद्भयनीयस ॥ ४ ॥ सवज्रोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प रितोयंत्रितोबद्धइमिपत्॥ भवानपावबाजिम्याप्येत्यापरमाहन ॥ राज्यपालनकालेतदित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेदूरादपश्यतीत्यनेनसूचिततद्दर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥ इहरहस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोपम ॥७॥ स्ताभ्यांयमतलाभ्यामिस्पुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९॥ सपतत्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोर्व्यामि तिपदुक्तमस्यज्ञानेनदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकर्तत्वयापातितमिषजशरीरकमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतदैवतथागतपतितमज्ञानयद्घातयिष्यस्तत्तदैवक्षयगतसत्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥ यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामग्र्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामग्रीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअव ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चिंतैवसविवेकान्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग जेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्बालतौघेनसततशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणैः सा धुजनसमागमैश्चईषदावृतम्॥२०॥इतिभूयादृढबद्धस्तेनहस्तिपकेनस.॥तिष्ठत्यद्यापिदुःखेनभूसद्मनियथाबलिरित्युपसंहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसंहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति तंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्ववज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥ १८ ॥ त्वं गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घेवनेऽगजोपिसन्॥अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥आवृतं तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥इत्यद्यापितपःखातेदुःखेत्वस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपबद्धोयथाबलिः॥२१॥ ग जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोपि॥२२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥ ३॥ क्रमनुक्तंचपिंडीकृत्याह ॥गजइति॥ त्वगजः॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्बंधएवनिखातः॥महीतलंविंध्यः॥इत्थंत्वदीयउदंतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोपितत्कुरुमाविलंबस्वेत्यर्थः ॥२२॥ ॥इतिश्रीवा०ता०नि०पू०एकनवतितमःसर्गः ॥९१॥ ॥७॥ ॥ इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप. ॥ त्यक्त्वावनादिवह्नौस्वसर्वंभांडमदीदहत् ॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तत्वात्तदानीमममनस्त्यागोपाय केनोपदिष्टोयोमयापेक्षितइतिराजशंकां वितर्कयतीचूडालोवाच ॥यदुक्तमिति ॥ १॥ तस्याअतत्त्वविस्त्वानृतवादिनीत्वादिशंकावारयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः ॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या विशेषतः परबुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेवबहुमस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह ॥ अथचेदिति॥ ३ ॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधोर्मया संपादितस्तेन स्वर्गीकृतजगद्गुरुर्विमिर्यायात्मोदयस्तथा एतत्त्वर्थमेवोक्तम् नच मया त्यक्तं राज्यादि पुनः स्वीकृतम् तत्कथं मया सर्व
त्यागो न निपुणः स्यात् इति शिखिध्वजः पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वस्वत्यागे शेषिताहमतिस्तस्ये ति मया प्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावात्त्वं तु सौनमतिपन्नस्तद्वनाश्रम
कुटीकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषविनिःशेषत्यागितेक्ष्यथाविधिकृतं प्राप्याहंकारघीपरित्यज्य पूर्णो भविष्यतीति मन्यमाना शनैः सद्बुद्धिविचारमवतारयन्ती गूढाभिसंधिनैव चूडाला उवा
च ॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधीः सर्वधनत्यागे सर्वत्यागः सिद्ध्यात् नच राज्यादयस्तत्स्वमधिनः सर्वथा ॥ अहंकारो हि राज्यादिकं ममेति कल्पयस्तत्स्वामितामन्यते नत्वात्मेति भाव्यमा
नात्मसर्वत्यागस्तव सिद्ध इति भावः ॥५॥ यदहंकारेणाराज्यादावात्माराज्यादिस्वामितामभिपतिपन्नः सुप्तेनतर्हि त्यागादेव राज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सच त्वयानत्यक्त इत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यंत्यक्तंगृहंत्यक्तंदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यंगसर्वंत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवमे॥ शैलवृक्षादिगु
ल्मातद्यतदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषांतरमात्रेणवशीवीरःशि
खिध्वज ॥ ८॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥ प्रावृड्ढोपलटगतांरजोलेखामिवात्मना॥ ९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम॥१०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम्॥ इत्यादितवनोसर्वंसर्वत्याग कथंतव॥ ११ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम्॥ १२॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंस्वाश्रमोमम॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाद्युत्यजाम्यहम्
॥ १३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधित॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज॥ १४॥ प्रममार्जा
श्रमास्थातांसविदाशुद्धयाहृदि॥ स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥ १५॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥सवृक्षोटजवारुत्काद्वास
नास्वाश्रमादपि॥ परित्यक्तामयानूनसर्वत्याग स्थितोमम॥ १६॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वृक्षोवापीस्थलगुल्मसुटजव्रततीवृतिः॥ इतिर्किं
चिन्नतेसर्वंसर्वत्याग कुतस्तव॥ १७॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्तः सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम्॥ १८॥

शयनाद्यमवेति॥६॥ उक्तार्थमप्रतिपद्यमानः पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीनवेदानीं राज्यादिसंबंधो नास्तीति न त्यागार्हता शैलवृक्षादीनां त्विदानीं परिग्रहान्नत्स्यागमत्र रणतमस
त्यामसिद्धिरित्यस्याशयइति मन्यमानः शिखिध्वज उवाच॥ राज्यमिति॥ एवमग्रेपि राज्यास्तात्पर्यभेदमवक्षत॥७॥८॥ प्रावृड्ढो घोषवर्षाप्रवाह। रजोलेखां पांशुराजिमिव ॥ ९॥ वा
सनाममतापरित्यक्तानन मम त्याग स्थित सपन्न॥१० ॥कुंभाशय पूर्ववत् ॥ ११॥ १२॥ त्यागादूनावितवनोसर्वमित्यस्तु आमतयापितवाश्रमसद्भावात्कथं सर्वत्याग सिद्ध इति मामा
इति मन्यमानः शिखिध्वज उवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थक एवकारः ॥ १३॥ १४॥ मामयेआस्थाममतापमार्जं ॥ १५॥ १६॥ कुंभाशयोराजाशयश्च प्राग्वत् ॥ १७॥ १८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीरः ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्तः ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोवृष्टिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को यथासूर्यकांतशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व लेर्भित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वंसिकामन्वतरसंधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुशृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संत्यजाम्यहम्॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्तासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माशृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतांक्रियाःसस्मितःस्वय म्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूर्ष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै क्षत॥ २२ ॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥ एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा मेरुशृंगेयथारविः॥ २५ ॥ एतावंतमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥ भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंविद्वतंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व लनेचिक्षेपोत्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराल्लींपवनोमलाम्॥ मयानरमृगेणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९ ॥ अ बोधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्वृ स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावतकालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनानुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोप करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रात.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेषुविद्रुतंभ्रातम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्ताराल्लीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्वितिशेषः॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनत्त्वर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यद्विसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

नृपद्दत्यफ।वृत्यमायमाकुप्यकराभ्यामर्यामहाविमिपूवमाम्बप ॥ पथामलपवात अपलानुधेराकुप्यरवशङ्कीत्यजनितहून् ॥ श्वार्नाकमण्डलुत्यक्तुकाम छतह्नताप्याप
मापपरासन्नि ॥ महाहसनत्यादिना ॥ मुहुरुसनपनुत्येनमुचरिभेणषभवतासता ॥ शमृमत्ययातोयभनच्छम्व॥२ ॥ प्रतिष्ठतमस्पुपकरणनकृतम् ॥ सौहृदादिपदाम्यपियथास
भवम्लपमयास्यानि॥२३॥ येनैवेति ॥ अनेनसकमण्डलुपूर्वकस्माविन्ध्योपियाच्छुयार्थवह्निराहेनसशोध्यस्वयगृहीत स्थित सपुनराहेनसशोध्याम्यसैम्योप्रियायदत्तइतिग
म्यत ॥२४॥२५॥ यदुपकरणसाधुमतिपत्त्यर्हभवत्तसमयेमहत्तमापिदातव्यदाननतिपापमितिनियमादित्यर्थ ॥ मुसीधस्यस्तस्यानुचितदोपमाह ॥ मूखस्येवति ॥ यथामूख
स्यम॑तरधामनिहतोगुणवच्छुम्नेपापपतमितधात्वमपिसदास्वपच्छन्नेअधोदेशोपतसि॥२६॥अतोहमुसिकेमूर्खमनेरिवतेभेवदाहसतापगतिरुचिताअतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु
मृपोग्रावयुधेर्वातोदववह्नाविवाचलात् ॥ महावृत्तेनभवतात्वयावारिघृतमम ॥ ३२ ॥ साधोक्रमंडलोसम्यङ्न्तेप्रतिकृतकृतम् ॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच ॥ ३३ ॥ साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम् ॥ येनैववह्निनादेहंसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥ ३४ ॥ तेनैवगच्छहेमित्रपंथानस्त्वंतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाऽग्नियायैवकमंडलुमदात्तदा ॥ ३५ ॥ अभयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे
त् ॥ मूर्खस्येवमतिगुणनित्यमेवपतत्यध ॥ ३६ ॥ उचितातेगति सैवमुसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायबृसिकामग्नावेवसन्दहिकाम्
॥ ३७ ॥ शुद्ध्यमासनार्थवैचितितत्याजभासुरे ॥ यस्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यकिलतत्सदा ॥ ३८ ॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमप्राविदसर्वंभांडजातत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये ॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम् ॥ नखेदसग्रकर्तव्योनन्वयोग्यंयिभर्तिक ॥ ४० ॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनायसर्वंजुहावबनवासविलासयोग्य
म् ॥ तद्भांडजालमनलेसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चू० सर्व
त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कामहिकामनुमादर्शाभासुरे अप्रायेषतस्याभेतिपरणान्वय॥३७॥किमर्थंसर्वंतत्याजनवाह॥ शुद्ध्यमिति ॥ चितिशुद्ध्यर्थंचितिप्रक्षेपतन्येआसनार्थम् ॥ चिन्मात्यर्थचित्यर्थ॥
कृभवस्याह ॥ यदित्यादि॥ इसाधोयस्याज्यभांडजातमचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमभिलषितम्यमित्यथ ॥३८॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विपमनिस्तीर्णैरुपा
देयसंपदयोग्यउपकरणांतरैर्विस्तर क्रियतेइतिलोकेषस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिषे
ष्ममनुरूपसपत्यागसतोषायभवतीत्यथ ॥ ननुहकुतसमक्षनसवत्यागविपर्येतत्याहसवोनकस्तम्योयतोलोकेपिअयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप
करणमयोग्यमेवमिनधारणयोग्यमितिभाव ॥४०॥राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सर्वभोजनभाजनमापप्रधानयस्यतथाविधमशेषंवनवासविलासयोग्यभांडजालसमयु
मपदेवअनलेहर्षिजुहाव ॥ यथाकालोज्वलन्कल्पांततेजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥ इ० वासिष्ठम ता० प्रकाशेनिर्वाण० पू द्विनवतितम सर्ग ॥९२॥

स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥
दग्ध्वोपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा
पिठरशरावकुशकाष्ठसचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥
अदर्शनप्रामाजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव
त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा॥ भांडजातंस्ववसनंभो
जनाद्यपितुष्टवत्॥ ३॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य
क्त्वामंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव॥ ५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू
पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥७॥ संपन्नः
केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स
मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥१०॥दिगं
बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज
नृशिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा
यास्यशोकताम्॥१३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥१४॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥१५॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा
तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥
करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्त.सपहक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिंनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग
सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः
कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कंनिरपराधम् ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकस्त्वमत्रम् ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेषः ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यदर्शयति॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होस्य ॥ २१ ॥ ननुसुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुतःशरीरनापराधित्वमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तमदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवान्सर्वोवृक्षोनात्मस्पंदेफलादिपातेस्तितिनतद्विभाभ्यात्माअपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यतःस्फुरन्वातएवफलानांशिरःपल्लवानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धंतद्देहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ हियस्मात्सर्वस्यागःपुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विषमोहः साधएवसप

कुंभउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वंनिरागस्कमहावटे॥त्यजस्यज्ञोहिदृपभ कुपितोहंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोह्ययम्॥ नकश्चनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैषमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सञ्चाल्यतेपरेणैवतरंगेणेव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतसंस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदुःखादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मनःफलवानात्मस्पंदेवृक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिरःपुष्पपातनकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धंकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणकिलतामरसेक्षण॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविषमोहिस ॥ २४ ॥ मृगौकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतत्यागिताभवेत्॥ २५ ॥ येनायंक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वदेहादिभूपते॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥केनायंचाल्यतेदेहः किंबीजंजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तंसर्वंभवतिसुंदर॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच॥ नघोटजादिशोषेणसर्वत्यागोभवेन्नृप॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्यागःकृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्वंसर्वगतंसर्वहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तंविद्धिजगज्जालंचित्तंसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

पतश्त्यथः ॥ २४ ॥ नस्येदहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेन्नसिद्धोविस्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नमलमज्ञानादिनानाशितमपितस्माद्देहबालकादेयकम्म कर्मबीजभूमायप्ररोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम् ॥ सर्वविषयेषुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदाच त्याज्यत्यपुनोप्यपर्सर्वत्वयोच्यततत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥चित्प्राधान्येनजीवनामकंक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकंचित्तंलिंगम् ॥ ३२ ॥ नरम्पवदर्मपुरुषम् ॥ ३३ ॥

---

१ एकस्मिन्नायपिकमित्याठ. २ भवेत्यक्तसर्वदेहादिसुरेत्यपिकचित्पाठ·

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वेंधर्मादय अधर्मावाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदु.खमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि
णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृति ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्मा शमदमादयोलक्ष्यतेतेषा
चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशांतचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहि स्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थ.
॥ ४० ॥ तदेवात शांतमहदहंकार प्राण प्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपंकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वंधर्माद्यधर्मावाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंसृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥ चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृह्णासिवैनृप ॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरंपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृह्णासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वत्यजतासयशून्यतैवावशिष्यतेतत्कथसर्वस्यायसलब्धस्यात्तभाह ॥ येनेति ॥ यद्यपिसर्वत्यक्तासससर्वशून्यतामापन्नस्तथापितेनत्यक्तजगदाश्रयांतरालाभात्समेवाश्रित्यया
वद्व्यवहारसत्तास्फूर्तिलभतइतितएवसम्यक्दृशास्त्रिकालस्यसर्वलब्धंभवतीतिभाव ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसबाधाव्यवहारयदशाआत्यंतिकस्यक्षयान्निर्वाणदीप
दृष्टांतसवगतस्वरूपस्यानिर्वेदसम्यव्यवहारप्रकाशनाद्व्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिवा
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टंचित स्यातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत्क पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणपर
मपुरुषार्थोपित्वत्तानेतरदित्यर्थ ॥ ५४ ॥ तस्यस्वत्वसर्वमपयशून्यत्वेपिसर्वसविदात्वतभावोस्सवेतिनआश्रयसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचंद्रनक्षत्रादीनाम

येनसर्वंपरित्यक्तंतस्मिन्शून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झित
म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥५१॥ स्थितंसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥५२
समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरोनृप ॥ सर्व
त्यागतएवांगतथानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्मा आश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेददिवौकसाम्
॥५५॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधंतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणंनिर्मल
द्युते ॥ सर्वंत्यजसियद्यस्माद्बुद्धिस्थैर्यंगृहत्तमम् ॥५७॥ सर्वत्याग परानंदाद्दु खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा
चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यंभोतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र
सादकम् ॥ यच्छून्यंकिलभांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहृतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव
त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वासर्वपरित्यागंशा
त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेईपत्स्वादनेकृते
यथाभसमोदासीनस्यखस्यव्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधंतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलद्युति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तथाविधस्यमहत्त्वस्यतात्कुलत्वमा
ह ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यपतिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८ ॥ सर्वत्यागंविभवहानिवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातप्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअंबुयथायथावर्षावारीविशतितथातथानदीभ्यआयात्येवसदृदित्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्यत्यागस्तदंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये
यदवमादिशून्यस्यस्थलंपरमादितिष्ठतीतिक्लिष्टप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ६ ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेयेसतावर्तिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितंयदानवापुण्ये
द्वापरकालेयेरामाबलविनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकम्योनवास्थेयमितिकिंवाच्यमितिद्योतमायदनेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवेद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्यते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावादस्यत्यागतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्रव्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः ॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम् ॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि ॥ ८ ॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुःखदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभवतितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः ॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः ॥ ११ ॥

हुरपूपेषुममवासनास्तिमंडकेष्वस्याचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखलोकेयच्चदिव्यमहत्सुख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुंदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिससर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिरणादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जंतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवससृतेरपिक्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उत्तमर्थविमृश्यानुवादेनानुमोदमानः शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहिंस्याधि ॥ महिंस्याधे शतशोपिममतायजनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि
त्समर्थविमृश्यानुवादेनानुमोदमान शिखिध्वजस्तमोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिवनिरावरणविक्षेपत्व
समोच्छेदैनैवातत्तद्रुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवाविवेक्तव्या ॥ १२ ॥ अहमहातात्मावीजयस्य ॥ अहमर्थोदहातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
रयंयस्यतथाभिधानम ॥ १३ ॥ सभवत्यस्मिन्निति संभवःक्षेत्रम ॥ १४ ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मन पदनीहमायासौक्षेत्रम् ॥ यतस्तत्सर्वमयमायामयप्रपंचस्यक्षेत्रम
वीजालवननिर्देशाः वीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ एतस्मादथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासस्मात्मत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
मथेतत्सापितरक्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतम्मननान्मनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाश सुसिद्धये ॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते ॥ १२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चेतस किंमुनेमूलको अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥ उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव ॥ १३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चेतस किंमुनेमूलको ऽकुर कोस्यसंभव ॥ काःशाखा केचवास्कंधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥ १४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ अहमर्थोदयोयोयसच्चित्तावेदनात्मक ॥ एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धियीजमहामते ॥ १५ ॥ परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत् ॥ एतस्मादथमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृति ॥ १६ ॥ निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते ॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता ॥ १७ ॥ सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभिधा ॥ जीवोमिथ्योपलम्भात्माशून्यात्माद्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तभ कायोयमेतस्यश्वास्वास्थिरमरजित ॥ देशांतरेंकुरोदेशोकालस्पदो स्यवासना ॥ १९ ॥ शाखायाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतालता ॥ इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥ २० ॥ विटपोघामहांतो स्यशुभाशुभफलाकुला ॥ इदृशस्यास्यचित्तस्यदुर्वृक्षस्यप्रतिक्षणम् ॥ २१ ॥ शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषंपरंकुरु ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम् ॥ २२ ॥ कथंकरोमिमूलस्यनि.शेषकषणमुने ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनावि विधा शाखा फलस्पदादिनान्विता ॥ २३ ॥
परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यएक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सचिका
रशून्यात्माअतएवोपलापमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमस्यथोपलम्भात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तंभोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तंभदेशाद्देशांत
रेअपरेशोस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोद्देशोंकुरारंभेपिकोपितवसंतादिकालश्चतत्संभोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषभवस्यायकरपल्लवायाकारणस्पंदतेयोरस.सोस्यवासनैवे
त्यर्थ ॥ १९ ॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितवात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहा
तोविटपोघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमच्छेदनलक्षणशाखाविलवनकुर्वन्प्रसंगाद्द्वितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकाषंपरंयत्नातिशयंकु
र्वित्यर्थ ॥ तमपाखालवनेमूलकाषमोपायरामपृच्छामि ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत शाखालवमापायकुंभआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतर्विचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिमू लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासंपादनेयत्नेनसाधित स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्वितिपूर्वग्रान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तदाद्दस्य प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्ध्यैव वाह्यार्थादेहाद्यहकाराताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेष्वहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्नैनिवर्त्ततएवनिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतर्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्रामकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥ चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥ ॥३६॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकापपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटककखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कानलोदहनाख्येस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनंदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेमयास्वयाबुद्ध्यावहुशःप्रविचारितम् ॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वान्नचदेहादिनमांसास्थ्यसृगादिच॥ ३१ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२ ॥ कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरेपदे॥ विद्यतेनान्यदन्यत्वान्नभसीवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिपङ्क्ति ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्वहुश प्रविचारितमित्यर्थः ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यांतदतर्गतवनमंडलादिभिश्चमंडितंजगन्नाहमिति सक्षिप्योक्ति. ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकाविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्य.स्वत सेद्धुम शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेष ॥ जडनुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मादादेरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चैतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्मादादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानाशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥ नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनयारीत्याअहत्वलक्षणस्यमलस्यमार्जनजानन्नपिअतःअत्यंतेकरसयतत्साक्षिचिन्म्यतन्नजानामि ॥ ३४ ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचितन्यपरिचाययिष्यन्कभउ
वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यत्वम् ॥ ३६॥ अज्ञात्वाभोक्तृत्वाद्विनामसिद्धांतरांतरकोशपरपराबधीयमानैकरसेचिन्मात्रेसनिअनानदाजद्रूपाश्च मा
या शब्दादिविषया स्वरंति ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्युपारूढेनइष्टानिष्टविभागननिर्णीयत ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवरूपस्यमेममदेहादिकारणअहमितितादात्म्याभिमा
नलक्षणमलरूपइदसकारणमकारणवेतिअहनवेधियत्स्वअज्ञानघनवेद्मीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसतामिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनाससारीस्थितोसि ॥ ४० ॥त
स्यमिथ्यात्वानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतोऽहभावश्चाम्ममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मनस्त्यक्तुनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
ममेतिबुद्धिरेवतस्यात्यागोपायप्रसिद्धःप्राकृतैर्वचनादिपुर्वरीत सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तमत्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनमामपैति अतस्तम्मू
जानन्नपीतिभगवन्नहंत्वमलमार्जनम् ॥ अतयज्ज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंब्रूहियदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्वदमेनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर ॥ यन्नज्ञा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवरूपस्यमेलग्रंनूनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमितियत्सद्वचनवेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत् ॥ स्थितोसियेनससारीसतावाप्ययवासता ॥ ४०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावश्चमेमलम् ॥ तत्त्वत्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ ४१॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वंत्रसंभवेत् ॥ अन्यत्त्वसद्विचद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते ॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावाद्भवांकुर ॥ इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना ॥ ४३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनवेद्मिकारणम् ॥ तद्यथापरामयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्यान्मुखत्वेनद्व स्वायायमहंस्थित ॥ चेत्यो
पशमनब्रूहिमुनेतदुपशांतये॥ ४५॥
छेतदुच्छेदोपायचवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकू
टस्थत्वाकारणतानसंभवत्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्याशैक्यपर्यवसितेतिरहस्यतदुद्धयनुसा
रेणैवबोधयिष्यन्कुम्भोलाक्यसिद्धनुरूपमहंकारणत्वस्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम् ॥ अन्यत्तुकारणविभिन्नजातकार्यंद्विचंद्रामसदेव यतएतत्सम्य
गदृष्टमेवविद्यतइत्यर्थ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणाम्नआदिलक्षणोभवांकुर कार्यजायतेइतिएवविधमेवाहंभावस्यापिकारणस्वबुद्ध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतभाहंताभिमानायोगात्तद्वेदनमवतत्कारणमितिनिश्चित्यमस्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहेतुनाअयदेहादिरहंभावेनस्थित सन्दु स्वायसयन्त्राअस्यदेहादिरेवचितसवेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी
त्यर्थ. ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थंस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि
तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वज पृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥
शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम्॥ ४६॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचे
तनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्ते
हदेहादिःकारणंमुने॥ ४८॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया॥ ४९॥ असत्तांवस्तुसत्ता
यानावगच्छाम्यहंयथा॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते॥
अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम्॥ असद्रूपंकथं
तस्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः॥ ५२॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ ५३॥ ॥कुं
भउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ ५४॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनक
दाचन॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्द्रव्यंक्वेवजायते॥ ५५॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपम
म्॥ ५६॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम्॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते॥ ५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥अ
सतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम्॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते॥ ५८॥

ष्टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्त्वनावगच्छामि अतस्तदसत्त्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥
एवपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वप्रतिजानीते ॥ विद्यतेइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं
स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनकिंनिष्ठकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यास
त्त्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यस
त्त्वम् तानिचास्यनसंतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिसानुमानामोक्ष्यनुगतसस्थानसाम्य
लिंगादिनापितास्यकार्यंनिर्धार्य अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्वेयुक्त्योप्यायइतिगूढाभिसंधिस्तरेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या
दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भ ॥ सहिसूक्ष्म भूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता
महादिसवर्ण्यष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंतस्यास्त्वित्यर्थ ॥ पूर्वेपांप्रजानांदृणामनुमरीचिवसिष्ठादीनांपूर्वस्यस्वकार्येभ्य पूर्वस्यब्रह्मांडस्यवाउत्पत्तौ ॥ ६५॥ तस्यापिकार
णदुर्वचमित्यसत्वेयुक्त्योप्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यस्याविना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्यवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोदे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्यिपंजरम्॥ अविद्यमानमेवेदंविद्ध्यसंभवतोनृप॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह
स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज
न्पितानामनविद्यते॥ असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥ संभवत्यंगजगतिनबी
जेनविनांकुर ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥ बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना
स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥ द्रौठुत्वमरुतृष्ण्युवंध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितृणांच
जगत्रये॥ आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य.पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥ का
रणाभावतोनित्यंयदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्य सहस्यमानोपिभ्रमादन्योनवि
द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥ पितामहायकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
यत स्थिति ॥ घनातवनिस्तेवमार्जयिष्याम्ययेतरत्॥६९॥

वानांभवनम्योद्भवस्वविश्वाधिकोब्रह्मामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भंपरयतजायमानसनोदेव शुभयास्तस्यासयुनक्तीत्यादिमंत्रवर्णेपुतदुत्पादकोमायमानतकपादस्यापस्यन्नीश्वरस्त
त्कारणमसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वर परमात्मा तथापितेममाययास्वात्मनिभेदकस्पनयाभवमान्माय
याप्योदस्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते नस्कुनस्तापसत्यस्य चिदंशास्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायांशएवजड स्तत्कारणवाच्यस्तस्य
चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यनित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गाद्यक्रियाकारितापतिभासोपिमिथ्याएवेत्याह
स्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्थमयुक्त्युक्त्यानत्वपितामहादेः स्वशरीरांतस्यैतस्यकार्यपरंपराप्रवाहस्यमिथ्येतियौक्तिकमत्ययतोघनासत्यत्वेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निरस्तैव ॥
अथइतरत्वनिभासमायाविशिष्टांशमपितत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदेवदेव.प्रागुक्तईश्वरोहिरण्यगर्भादिलक्षणः...
तितदात्माचिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसपादयतिसपद्यतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभिः इतिएवपर्यालोचनेइदसमस्तंद्वैतशातब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰चतुर्नवतितमःसर्गः
॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णाबुवद्भ्रातिरूपएवावभासतइतियदुक्तंतत्रमृगतृष्णादेःस्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टातइतिराजाशकते॥ आब्रह्मेति ॥ तत्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदुःखकारणचायकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यदुःखकारणत्वचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादेः प्रसिद्धमेवकिवाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यदुःखादिकारणत्वचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰शिखिध्वजावबोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्यंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३ ॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियायात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगतः सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविनाजग
त्संस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यंतिकसर्गोपश
मसंपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानांविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाशः ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमेणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भ्रातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७ ॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभ्रातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिथ्यानिदर्शनसहार्थक्रिययापि सद्रूपतामेवापयत इत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हिपितामहस्यनिर्विशेषब्रह्मिकुतोनकारणंन चपरिणामित्वेनतस्यानित्यता
पत्तिः कमिकसर्वपरिणामानुदर्शितघटादेरज्ञानित्वस्यनित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशङ्कते ॥ सपूर्णेति ॥ ११ ॥ कुम्भःश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्र
ह्मापूर्वमनपरमितिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्यचनिषेधान्नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसङ्गोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेश्चासुरस्यापघटनात्
कूटस्थस्यपरिणामायोगाच्चसर्वमपचारितमेताआत्माशुद्धब्रह्मनकार्यंनापिकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकान्तराप्रसिद्धस्तत्प्रयुक्तस्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वस्यदूरनिरस्तमित्याह ॥
अकर्त्रिति ॥ यथाप्यकर्तृत्वप्रसिद्धीप्ययोजककर्तृत्वमप्यस्यदुर्लभमितियोतनायाकर्त्रिति ॥ अकारणमितिसहायशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १२ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मप्रकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितंतुनकदाचनविद्यते ॥ मृगतृष्णांभसाकेनघटकाःपरिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सपूर्णस्यपरमब्र
ह्मकस्मान्नकारणम् ॥ अनन्तमजमव्यक्तमजरंशांतमच्युतम् ॥ ११ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतोब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अ
द्वैतेनातिगतात्मानचकार्यंनकारणम् ॥ १२ ॥ अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंब्रह्मकर्तृकथंभवेत् ॥ १३ ॥ अ
कारणत्वात्कार्यत्वरहितंतज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतंतदाद्यमुपलम्भनम् ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंयच्छिवंशांतमव्ययम् ॥ तत्क
थंकस्यकेनेवकर्तृभोक्तृकदाभवेत् ॥ १५ ॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदादिनविद्यते ॥ नकर्तासिनभोक्तासिसर्वंशांतमजंशिवम् ॥ १६ ॥
कारणाभावत कार्यंनकस्यचिदिदंजगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमाद्दृष्टिरिदंजगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्य
ते ॥ यदानकस्यचित्कार्यंकारणस्यजगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तत्सिद्धौकस्यवेदनम् ॥ एवंतुवेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्यकार
णम् ॥ १९ ॥ अतःशुद्धोविमुक्तोसिकैवोक्तिर्बंधमोक्षयोः ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तंत्वयोत्तमम् ॥ २० ॥
कारणाभावत कर्तृनदम्भ्रंतिवेद्म्यहम् ॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नातश्चित्तादितद्भ्राजनातोहंवादिकिंचन ॥
एवंस्थितेविशुद्धोस्मिविमुक्तोस्मिशिवोस्मिवा ॥ २२ ॥

ततःकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितमवेदितिहेतोः कार्यकारणात्मकजगत्सम्बन्धमितिनियदिसंभावयसितर्हितज्जगदद्वैतैक्यलक्षणेनवस्तुकृतपरिच्छेदेनआद्यन्तलक्षणैर्देशकाल
कृतपरिच्छेदैश्चरहितसदाद्यमुपलम्भनचिदेकरसब्रह्मैवसम्बन्धमित्यपिसंभावय ॥ तदाकजगद्भाव कार्यकारणतायेतिभाव ॥ १४ ॥ इत्थमेवतस्यजीवभावधानिप्रसञ्जितेक
र्तृत्वभोक्तृत्वेअपिनिरसनीयेइत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भिः क्रियतेःप्रकारकर्मकरणकालाभावप्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥
उपक्रान्तमनुमापयामितयास्मारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रस्तुतंनिगमयति ॥ एवंत्विति ॥ १९ ॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्यपरिशिष्टात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उ
पदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदमानोराजायुक्तमत्वयापदिष्टमित्यनुवदति ॥ शुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृङ्नाम्नदृष्टिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमंतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शातनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसंहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघै.सहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्थ्यंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥छ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥कुंभउवाच ॥ ॥राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्येनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोंगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्गकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखण्डब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवंरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खण्डाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभ नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्तदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि.कर्मधारयः ॥

प्युत्थानकालेपिदृश्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यतत्त्वबोधस्यचिरपरिपक्वकुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तत्रत नकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतथाविधेअविचारतदनियामम् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोय प्रतीतिःअस्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाद्वेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्ट कुंभस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमाध्याससामग्रींदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयंदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानंदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदकोदितमत्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारांतंकल्पांतेतन्निनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमंनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तंयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंसमंशिवमनिंदित
म् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृशंतत्परंसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणोःपार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परंस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमेभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयश्चस्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशोमायाशबलपदेअधिष्ठानप्राक्तनजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूततत्प्राणिकर्मानुसारियदध्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव स्व प्रामुक्तवस्त
स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाध्यासनिद्धि ॥ तर्हिविपयत्वनजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाध्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या
सपक्षेचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोःस्वसत्तेनप्रतीतिज्ञानेनबाधस्यसत्त्वकीटस्थ्यस्यचानुपपत्तिरित्यभिप्रत्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सत्त्वदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्य संसर्गाध्यासद्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वतत्त्वनिरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंद शून्यत्व चरमतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वमपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ जलस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवराज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतनदित्यर्थः ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्तालाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्वर्याभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्तेश्चएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारणम् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमेकांतचित्कांतंनैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तमम् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकारणताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणंसत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥२६॥ किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम् ॥२७॥ व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्रभाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत् ॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुशक्येत्यर्थः ॥२८॥ प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥ तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मादिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनैकिचिन्नकथचिदित्यर्थ ॥ ३१ ॥

१ अस्तंदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्पृपानकालविरपस्यासामपरमलीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिचयकुंभबोधसमावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लुसितस्तस्थत प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतपाविपअविपासइतियावत् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोथःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादात्मनाचेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आपविकारसाधयोरयोग ॥
द्विर्यमसस्वनमत्रिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रशंसनप्रष्टारंवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
भागुपरिटमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराप्यसंस्कारसहकृतज्ञानस्यबलमधिष्ठानदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयाध्यानस्वसाक्षात्कारधियायुक्तसत्कोविनमस्यच्छभमतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी दतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यात्म्यो विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारादयंकल्पांतेनहिनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महाप्रत्यविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥ यदकोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदितम् ॥ नष्टनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि ॥ १५ ॥ इदृशंतत्परसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥ परमाणुवदाभातिकंचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदंभवववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥ वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइस्पतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीत्यनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्रेजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहाभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविपर्ययत्वमजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या
सपक्षेवाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिर्वाहात्तयो.सत्वेनप्रतीतेर्नानेनबाधस्यसत्कीटस्थ्यस्यचानुपपत्तिरित्यभिप्रायाभ्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सत्त्वदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आपःसर्वगाभ्यासद्वितीयपक्षाराभ्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वचनिस्पंदत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पदःशून्यत्वखत्वोपमतियोगिसापेक्षत्वादभ्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठंचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्वत्तेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्याभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्वएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणोमुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थ ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थ ॥ ३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ,

वस्तुत्वविकारोपेपराकाकारणतानास्तितराअद्वयत्वादनन्तराकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणिमानाभावात्किंवाप्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलादेर्देशकालातिपथाम्या
दिसकारणम् परस्तदेशाकालेनितथाजगत्कारणमितियथागुक्तगवत्वयोपसद्धनम् ॥ तयोर्द्वयोस्तत्त्वरोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य
पर्वास्त्रनत्कायत्वात्कारणंभूतैर्वाश्वाविनाशनिमित्तैश्वतरणादेश्चपरिणामस्यसकारणत्वम् ॥ब्रह्मण कारणाप्रसिद्धेरद्वयनयासहकारिकारणाभावाच्चतद्विवर्तस्याकारण
त्वमिर्विदेयम्यमदृशिवेनम ॥ नचनस्त्वज्ञानाद्योगद्वयवस्तुसभावनायाएवानुरूपाद्वैतोद्गमशाक्यं तथात्वेतित्वस्तुसर्वदैवबाधेनतत्वतपरिच्छिन्नमितितस्तुबोधमित्याशयेनकु
म्भउत्तरमाह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ११ ॥ परिसर्पदननाधारकारणरहितमजगदमीत्युक्ते कोभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवप्राग्जगतिप्रतीताजग

परेऽस्तिदेशकालातीतयाजगदकारणम् ॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥जलादौयत्तरंगादितत्सकारणमस्तिहि ॥३२॥ परेजगदहंतादिना
कारणमवैम्यहम् ॥ ॥कुम्भउवाच ॥ ॥इदानींतत्त्वनोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते ॥३३॥ इदंजगदहंतादिनेहकिंचिन्नविद्यते ॥ जगच्छब्दार्थ
रहितंजगदस्तिशिवात्मकम् ॥३४॥ व्योम्न्येवनिर्मितंशांतंव्योमासूक्ष्मतरेणच ॥ यथानभसिशून्यत्वंतथेदंजगदीश्वरे ॥३५॥ सदृशस्व
स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित् ॥ एवरूपंजगदिदंसम्यग्ज्ञातंशिवंभवेत् ॥३६॥ सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविषमप्यमृतायते ॥ असम्यग्ज्ञात
मशिवंजगद्दुःखंपरम् ॥३७॥ विषयुद्धामृतमपिभुक्तंविषरसायते ॥ ईदृशंब्रह्मयथावेत्तियत्तदेवचिदीश्वर ॥३८॥ तत्तथैवाशुभंभव
तितादृग्रूपतयाशिव ॥ यथाज्वालाभ्रमाज्ज्ञाताविचित्राकारविभ्रमे ॥३९॥ तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि ॥ यत्परंचित्स्वरूपेण
स्थितमात्मनिमयपरम् ॥४०॥ तत्तेनेदमिदंत्यादिजगदादीवलक्ष्यते ॥ केवलपरमेवेत्थपरमंभासतेशिवम् ॥४१॥ अतोजगदहंतादिप्रश्नए
वेतिनोचित ॥ यद्वस्तुविद्यमानसद्भ्रमजम्रविराजते ॥ ४२ ॥ प्रेक्षितंयत्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम् ॥ सन्निवेशविनासत्तायथा
हेम्नोनविद्यते ॥ ४३ ॥

त्ततानूत् सानुजमद्वाधन्यस्त्ववत्यभिप्रायइत्यर्थः ॥ १४ ॥ यथाव्योम्न्येवव्योमापिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितगंधर्वनगरमिथ्यात्वाच्चित्स्वशांतव्योमसत्तयैवास्ति यथाशून्ये
पिनभसिनद्विरूदृयमुत्पन्नतत्सर्पवास्तितथाईश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थ ॥ १५ ॥ स्वस्वरूपेणचैतन्यैकरसेनसदृशंचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम् ॥ अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे
णवानसदृशंशून्यमेवनिष्ठानसनशिवमशिवभवत ॥ १६ ॥ नन्वशिवकथंशिवभवेत्तमाह ॥ सम्यगिति ॥ १७ ॥ ईदृश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥ १८ ॥ यथाज्वाला
निविशालिनमहाप चक्रचक्रादिरूपेणविविधाभातापनन्यरूपेणैवतिष्ठति ॥ १९ ॥ यच्चिरस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमवबोधसस्तेनैवावबोधेननिमित्तेन ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ वाधरादयेंपृथिवशांतिइत्यादित्वस्तुतयब्रह्मस्यामवकाशएवेत्याह ॥ अतइति ॥ इतिप्रश्नसर्वानदृष्याव्योविश्वासमापस्वयक्रमइतिप्रश्नवनोचित ॥ ४२ ॥
परिमगमासत्वनहिकथनरूपक्षासंदनुसूपमइतिप्रश्नापिनकायइत्याह ॥ प्रेक्षितमिति ॥ तादृशमेवमायानिर्विषयतेकथमितिप्रश्नस्यप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवतर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय·पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां
तर्याम्यमृनइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वतीतिवैदिकसिद्धातस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब
लेश्वरेणैवमायपैवमिथ मामथ्यात्मनामेलनायसप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिदेमायिकमेवतत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे
नप्रेरितानिपरस्परसभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआवृतचिन्मा
त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम
त्कुरुतेतद्वत्नब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमद·पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते॥ ४४॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम् ॥ य
न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम्॥ ४५॥चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत्॥चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते॥४६॥
नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत्॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे॥ ४७॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव
पुः॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात्॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थंतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण.कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरति ॥ स्थितिकालेचयदवातरकार्यजातमैहिकामुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥४७॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव. ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहप्रत्यगात्मरूपा
चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयभुव.सम्राट्संसारविराड्भावेनससरण
रूपभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितदर्शनभ्रातिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उत्तमुपपादयति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्याशांतस्वभावत शब्दार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तमतएवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशोयोनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकमस्तुनिजचमत्करणमायात रवलोकरूपसत्जगत्प्रसररूपतयाजगदिवभूत्वास्थितमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्र० नि० पू० षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वप्राका रणदृश्यंनजातमितिमार्जितम ॥ विभाव्यतप्रयत्नेनदृश्यवेदनताधित ॥ १ ॥ इत्यर्थसप्तनवतितमश्लोकोक्तसमुद्रतरंगदृष्टांतस्तदवांतरवैषम्यचदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित इदानींमर्कविंशतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांततदवांतरवैषम्यचतथैवोपपादनीयमितिचकुंभोनुवदति ॥ हेम्नीति ॥ १॥२ ॥ अस्तुदृश्यासत्वतब्रह्मत्वेशुद्धचितस्तद्वेदनस्वरूप मापनीति कथमितिराजापृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोविस्तारालोकस्यतदव्यस्तगंधर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपप्राप्तीतिचत्तवित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार मिति ॥ विस्तायतइतिविस्तारस्तदधिष्ठानसम्यक्प्रमेयतस्यस्वाध्यस्तस्यसंवेदनसवित्प्रथेवमिष्टमिति ॥ अतएवतदध्यस्तभुवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतितदेवजगद्वपुर्ध्यपदिश्यत इत्यर्थ ॥ ४ ॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोपआंतराविज्ञानपरिणामएवसदस्याबाह्यार्थवादगम्यतइतिमन्यते ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोबाह्यार्थं पृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत त्त्वम्॥५२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितम सर्ग॥ ९६॥ ॥ ७॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेइत्थंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचिद्विलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥ शुद्धानुभवमात्रत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशु मे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतद्वनाद्यततत्संविदिवतिष्ठति॥ ४॥ तत्त द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्यास्तिनयात्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम्॥६॥ स्वात्मनीशमनततथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्वभावयो ॥ ७॥

पंचभूतमयपरमाणुभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तुशून्यमेवबाह्याभ्यंतरयोस्तग्राहकाभावेनसर्वस्यामयतेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति सम्मतान्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥ ५॥ ननुतत्तत्त्वमाह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेषांबाह्यविनाकल्पना सत्यविज्ञानापामुपपद्यतेनासत्याभितिनतस्या शून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणामिताकिंनचिदकिंचिद्वक्तुशक्यतइतिवे वसारइत्यर्थ ॥ यथाचिदवसारस्तथाउच्यतेउपपादनगणुदृष्टांत यथाद्रवत्वसलिलस्यरससत्त्वस्वभावस्तुनोचितन्यसार ॥ यदिचैतन्यमात्रवस्तुनस्यात्तर्हिसाधकाभावात्सर्व जगदस्तिनास्तीतिव्यपदेशानर्हंकस्याचिदितिविभाव्यतामितिभाव ॥ एवरससूत्रायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुशक्यम ॥ ६ ॥ त्वयावातस्याजमप्रपंचयताकथ मुपपादनीयमितिचत्तत्राह ॥ स्वात्मनीति ॥ मच्चिद्रूपस्वात्मनिजगदाकारेणप्रथनेपरमार्थचिन्मात्ररूपेणचाप्रथनेईशस्वमाययासमर्थमतस्तथथासाविषयनिरविषयमाययास्थितत थेवमनीत्याप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदितस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थस्तर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वमात्रस्यस्वभावोहिस्वच्छ भाव असत्त्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभाव सयदितद्विरोधिन सत्त्वस्यव्यवच्छेदंकुर्यान्नकुर्याद्वा द्वेधापिस्वयमसिद्धत्वातीतिसमतद्विरुद्धभावयो प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावात्स्वच्छता याअसत्त्वात्सत्त्वेसद्वस्तुनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि
द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हसत्वकारण
कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥
खपुष्पवज्जद्दाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव
विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥ चिन्मा नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥ कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥ नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ कार्यं त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते॥ १३॥ उपलं उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥ असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥ १७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥
उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥
नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्द्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए
वजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्याच्चित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेत्वभाववादिनूयदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे
वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवकिंव्यथाकिमर्थपीडेत्यर्थः ॥ न
नुयदिसर्वचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

जिन्नतार्जीवब्रह्मभरभिरचिद्रश्चितादृश्यवेदनताङ्गपोऽस्मनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सयधाञ्छाभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामपुक्तमहमितिजीवरूपमपिना स्यतेनिस्ययमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ नादृशात्मैवसत्यज्ञानमनतब्रह्म नित्यविज्ञानमानदब्रह्म ब्रह्मैवेदविश्वमिदवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेवतदनुभवादि स्वय ॥ तदिदचिननतरनुभयात्मिकाअरवडाकारवृत्ति सर्वथाचित्त्वास्तमपरिशिष्येतेत्याशक्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचितनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिता दिवृत्तिरपिस्वेद्ध साधनवाध्यतइतिनब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थ ॥२०॥उक्तमर्थफलेनोपसहरति॥ तेनेति॥तेनसर्वद्वैतबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसपन्नसर्वजगद्वासन्च्छू न्यमव तथनिभासरूपाचिदपियथास्थितमविकृतमद्वैतेतिनिरामयतत्त्वावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥ चित्तनास्तीतिबोधस्यदृढाकारायविस्तरात् ॥ वेत्यासत्वादचित्तत्वप्रशंसेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेसनिरूपावेरिवसत्येवचित्तेचित्तत्वमस्यस्यवाप्रथादृश्यनेनासति ॥ तथ

इतिचित्तमहद्रूपनास्त्यतोनचजिन्नता ॥ निर्वासनशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्योप्यचलोपम ॥ सयधाच्छुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥ चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामकविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामयमसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्तनिपुणमया ॥ १ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यद्वदचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

दिचित्तप्रवाहास्त्वतिक्वाप्यततोहिदीपनाशदवपुनरोप्यप्रमाम ॥ किंचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्तु चेतनालोकप्रसिद्धास्तथादिजीवन्मुक्तानदचित्तात्तर्हित्वादिवदचेत ना प्रपद्यरन् ॥ नचतथादृश्यत ॥ किंचसति चित्तनिरतिशयानदलक्षण परमपुरुषार्थ शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनासति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ कि चप्रज्ञाकारचित्तमपचित्तबाधतअप्यहा ॥ नाद्य ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिरासवरन्यपि स्वात्मानरधुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तद्वाप्यस्यजगतस्तद्बाधकत्वायोगा त् ॥ चित्तस्त्यत्तिरिक्तस्यतत्केबाधकत्वाप्रसिद्ध सुबोपसुदन्यायानवताररात् ॥ प्रमाणस्तनाद्वे सवसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर सुसमानुभवपराहतश्चे स्याद्याशकानिरासनबोधदाढ्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तांमायुक्तामेवयुक्तिविशारदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यातदुपयुक्तामदीयसर्वाशकानिवारणसमर्थांयुक्ति मदीत्यर्थ ॥ निष्परदम ॥ १ ॥ तत्रसर्वतापपरिहारणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिमकुभश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्मणाव्सत्यत्वमतिजानीत ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक चिदर्धाकिंचिदन्यात्मनाचचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा
चित्तादिबाधोन्य·स्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वंतत्कार्यंतत्सवधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि
दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकिंत्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव
न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्ते·स्वाभाविकत्वेनानपाया
त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त
त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र
लयेति ॥ महाप्रलय.प्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देश.कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः॥३॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम्॥ब्रह्मै
वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम्॥४॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत्॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः॥५॥ उपादा
नात्मकादीनांकारणानामभावतः॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात्॥६॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते॥ तस्मा
द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत्॥७॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत्॥ भाषितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते॥८॥ अना
ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम्॥९॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते॥ जग
देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम्॥१०॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः॥११॥
यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम्॥१२॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या
शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः
करोति कर्त्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये
इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादिताात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्नसत्यंलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥
शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स
र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुत.सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो
हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोहि वासमामामपमिति श्लोकम्व्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिपोतनार्थम् ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति भाव ॥ १३ ॥ यदिदकचतीति श्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलवर्णनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशाविव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेपि तावदौयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्त्यम ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणी अहंजगदित्येषामतिर्यावत्मैतत्साक्षिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिजमदनादिनित्यमेवाकिमस्यामपाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्मादिविक्रियारहितत्वमाकौदृश्यबालोकतोवाशास्त्रतोवा सानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धामहाप्रलयादस्योत्पुक्रमेणाप्रलयांताः वि

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥१३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥ स्फारवेदनमेवेदकचत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइयत्कचकचायते ॥ चिदादर्शेनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया ॥१५॥ अहंत्वजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाद्यतोना स्त्येववासना॥ अतस्तदात्मकचित्तंकीदृशंक्कुतःकथम्॥१७॥ अप्रबुद्धैरवगतंचित्तदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न मेवनो॥१८॥नोत्पन्नकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥१९॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्य वाप्युपपद्यते॥ साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभि ॥ युज्यतेचनिराकर्तुंन महाप्रलयादय ॥२१॥ शास्त्रानुभववेदापसिद्धांतैस्त्रयोपिवा॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२ ॥ लोक शास्त्राणिवे दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥ असन्नोत्यतिमूढःससज्जनजनसंश्रयेत्॥२३॥ नच्चसप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघकचित्॥ कारणंभवितुंश क्तंसाकारस्यनिराकृति॥२४॥ इत्यमालक्ष्यमाणतत्तदेवसततमुने॥ नयनार्थक्रियाकारिभवेन्नेत्यमिदंजगत्॥ २५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदमर्यादोल्लघनेविशिष्टैर्बहिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ सम्यक्केवललोकमाश्रमयेम्यश्चावकिम्योप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिमृत्युक्तब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतामिति ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यास्तुमु तसदनभ्यंतमारभमराम्वादिभ्यइत्यादिवादरायणन्यायेनजगतोब्रह्मतास्विकस्वभावतायामेवतात्पर्यमितिभागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्मभावतयामालक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेमूलत्वा नयनार्थक्रियासमर्थभवत्येवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतितमूलदृश्यसिद्धरूपमप्योग्यमेवविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्थमिति॥इत्थमसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः ॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतास्सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टिश्रुतीनामर्थः ॥ तदेवस्वरूपक्षणातरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम् ॥ २७॥२८ ॥ अतःशास्त्रीयबोधात् ॥ २९ ॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजयथास्थितसद्ब्रह्मैव ॥ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्वान्नानाअनानापिचन ॥ अतोयथास्थितंव्य

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः ॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६ ॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तंस्ययत्समम्॥ स्वतएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात् ॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि ॥ २८ ॥ ब्रह्मैवेदमतःसर्वंक्वचिन्नजगदादिधीः॥ क्वचित्तादिक्वचित्तादिद्वैतैक्यादिकल्पना ॥ २९ ॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथास्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम् ॥ ३० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थितोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान् ॥ १ ॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः ॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः ॥ २ ॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम् ॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रयम् ॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम् ॥ ४ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारककुतःकीदृशःकथम् ॥ ५ ॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो ॥ ६ ॥

वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग. ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रबुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते ॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति ॥ १ ॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजंस्वाज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्शयति ॥ नष्टइत्यादिना ॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति ॥ ४ ॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच ॥ जगदेवेत्यादि ॥ अंबरससारोगंधर्वनगरव्यवहारः ॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ ॥६ ॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ अथवापंचम्यलुकूछादसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दार्थात्मशब्दार्थस्वरूपंपुनर्भोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिच्चमत्कृतिनामकपरात्मरूपनभसर्वेचकचकायतेस्वभाकचभ्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानभसिश्वभ्राद्गुलीष्टमेंद्रनीलक टाहाकारसन्निवेशदृष्टेर्विवेकदृशाशांतीतथामसौराळोककचनमस्तूपतर्थवस्यथ ॥ ९॥यथासमस्यहंकारात्मास्वयंभू संकल्पमात्रतयास्वयंभ्यस्यहंकारोपि ॥ एतौसमष्टिभ्य ष्टिबंधमोक्षावेतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥१०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेणसतांबंधमोक्षसंकल्पा नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनंतदेवसद्ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यंचकथ्यतइत्यर्थ ॥ १२॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥आपदोबंध ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवानभव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदंशांतमित्यमस्तियथास्थितम्॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दार्थात्मनभोमयम् ॥ ७॥इदमाद्यंतरहितसर्वंसंसारनामकम्॥ चि च्चमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते॥ ८॥ सन्निवेशदृशा शांतौतदस्तिकनकंयथा॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मेदंविद्यतेतथा॥ ९ ॥ यथा स्वयंभू संकल्प स्वयंनामतयैवहि॥ एतौस्ववेदनायत्तौबंधमोक्षौव्यवस्थितौ॥ १०॥ अहमित्येवसंकल्पोबंधायातिविनाशिने ॥ नाह मित्येवसंकल्पोमोक्षायविमलात्मने॥ ११॥ यद्बंधमोक्षसंकल्पशब्दार्थानांसदासताम्॥ स्वरूपवेदनंतत्स्यात्कैवल्यंचकथ्यते॥ १२॥ अनहंवेदनंसिद्धिरहंवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान्॥ १३॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना॥ संक ल्प क्षीयतेसिद्धस्वयमेवासदात्मक ॥१४॥ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे॥ कारणाभावत कार्यपदार्थोपिनविद्यते॥१५॥ पदार्थाभावसंसिद्धौवेदनंनोपपद्यते॥ कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोदय ॥१६॥अहंभावानुदयत संसार कस्यकीदृश ॥संसारा भावत सर्वंपरमेवावशिष्यते॥ १७॥ यदिदंभासतेतत्तत्परमेवात्मनिस्थितम्॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते॥ १८॥ तेननिस्तिमि तसर्वंशिलाकीर्णमिवाचलम्॥ चिद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम्॥ १९॥

द्धसोबंधसंकल्पक्षयात्सिध्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासंभवात्स्यपदार्थाभावस्तदभावनिश्चयात्संकल्पक्षय संकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया ज्जीवभावादिसंसारक्षयस्ततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्येइतित्रिभि ॥१५॥१६ ॥१७ ॥ भागपिपदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थितंतत्स्वबो धेनघनापूर्णंकिंतुपरेस्वभावेस्थितंपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णंनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल दृढम् ॥ तथचपञ्चजगत्स्थितंतदूपमपिचिद्रश्मिमयप्रतिबिंबाकारसहस्रमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिकथस्थितनदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
वस्पदतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआंतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा
णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तनदृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगत प्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे
शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग
तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसाकोर्थ असदाभासाभवतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवतितथाबहून्यपिव
स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति॥हियस्मात्एषएवसर्वखल्विदब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥ २०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ
ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥ २१॥ रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥ २२॥ यथा
स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥ २३॥ नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥ रूपा
लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंतादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥ २५॥ सर्गएव
परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥ २६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥ सर्गशब्दार्थसंसि
द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥ सम्यग्दर्शन
संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥ यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥ २९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥ यथा
स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥ ३०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः
सर्गः॥ ९९॥ ॥छ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥ कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम्॥ १॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृह
धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्ह्यशब्देवस्तुनिकथप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृहधात्व
र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनसंसिद्धौ
यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ हेराजन्इदसर्वजगत्स्वरूपयथास्थितयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग
दज्ञानेनसशांतसर्वात्मकवेदनौघसपन्नतदापिएकात्मकस्वस्वरूपसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैकैवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवसत्त्वजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैकैवसत्तातर्हितयासत्त
याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूप सत्यस्यतुसत्यब्रह्मैवकारणसभवतितुल्यत्वादितिराजाशकते ॥ एवचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवसमसत्ताकजगतःकारणंभवेत् ॥ यत्तु निर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारचतस्मात्कार्यंकुतोभवे
थनतस्समसत्ताकस्यादित्यर्थ ॥२॥ अस्तुतर्हितमस्थितमायाशबलमेवजगतःकारणमितिचेत्तत्राह ॥ नेहेति ॥ इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणंतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद
र्शनमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदंजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तंवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मदृ
ष्ट्यात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनचवादस्यप्रसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तर्हिबीजाभावेऽपितदेवबीजंकिंनस्या
दत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥ कुतस्तस्यबीजादिहेतुत्वाद्यनिर्देश्यमाणसिद्धत्वमुचितंदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिप्रमाणगोचरत्वंसतत्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि
रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यत्प्रमाणस्याकर्तृकर्माविकारकमात्रविरोधिब्रह्मविषयमेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथंचकुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ यन्नकारणतानस्यकार्यंतत्नुपपद्यते ॥ यन्नकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच
कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्नूसदृ
शताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यक्वेवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वेहेतुमत
प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणंनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणंनास्तिजगच्छ
ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसद्यत्स्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयंतदेवजगदाश्रितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतंयदेक
तत्प्रमीयते ॥ तेनैवायंजगद्ब्रह्मसच्छांतंबुध्यतेवपु ॥ ९ ॥ अन्ययेवचयोभावश्चेतस पृथिवीपते ॥ सएवनाश कथित स्वानुभूतश्चपंडि
ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावंतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयत कस्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो
दयात्मना ॥ संकल्पःक्षीयतेसिद्धौस्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नार्थैवांगीकृताभावयदिविश्वंहिकथ्यते ॥ विद्यमानंकथंतस्यान्ननुता
मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्यचोक्तेशूद्रोस्मीतिस्वशागिरा ॥ कथंसविप्रोभवतिविप्रत्वंत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विदग्धधातुरत्युच्चैर्मृ
तोस्मीतिविरौतिय ॥ सूतिमेवागतंविद्धिजीवनंतस्यसंभ्रम ॥ १५ ॥

एवंस्वरूपशुद्धाकारकस्यमन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह ॥ मतिनस्वदृशाउदधारयस्वनान्यादृशम् ॥ असदृशाचतदेवजगद्रूपेणाश्रितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रप्रमयैवजगद्ब्रह्मभावेन
सप्रथत अतस्तदाकारमनोभास्यासम्यग्ज्ञानमेवाकारणेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ नाशोमनसःस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदस्फुटमाह ॥ चित्तमिति ॥ सःक्षणमात्रमपिस्वरूप
विस्मरणरूपानाशः कस्यकालविस्तरचित्तशब्दभाष्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तच्चचित्तमसंकल्पमपर्यवसितत्वज्ञानेनैवनश्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा
पिविश्वकथंनिवर्ततइतिचन्मिथ्यात्वावगतिविशतिपरमात्मन्यकीभवतिनचस्वतंत्रतयावतिष्ठतइतिविश्वमितितन्वामभिवचनमभिमेत्याह ॥ नार्थैवेति ॥ पस्वाधिष्ठानेबाधेनविश
निर्विद्यमानंकथंस्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तमलोकवत्तत्प्रमाणयति ॥ हस्ताविति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ सन्निपातेनविकृताःकुपिताधातवोयस्यतथाविधःसमृत्युचिह्नितस्पृरितियावत् ॥ १५ ॥

१ मृतमितिपाठेपिमृतिरित्येवार्थः॥ २ पर्यवसितत्वज्ञानेनैकाधिकरित्यर्थः

तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हिनत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥

तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक ॥ १६ ॥
भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्धृदिरूढात्प्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्धृदिरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वंपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्वचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तयस्तम् ॥ २७ ॥ कथयस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्ष्यमाणाकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

भिभिरजर्पर्दर्जन्मरद्धि विपरिणामा निरस्यंते॥ ईदकरूपमित्यननाम्येविकारा ॥ सकृद्विलसत्सकृत्प्रभातम ॥ कलाप्रमाणेमस्वस्वरूपपरिचयस्तदाख्यालीलायस्यतथाविधसत् सम्माप्तयाउदितम् ॥ आद्यसर्वम्यव्यवहारेभ्यःप्राक्सिद्धयदस्तुतदेवात्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ज्ञानदार्ढ्येनराज्ञोऽप्यवर्ण्यतेस्तत्कृत्यता ॥ जीवन्मुक्तायचित्तत्स्थितिस्तत्त्वस्यपेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायतज्ञाप्रमाम ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्ण प्रतिमाविरिव ॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानायोगिनांशोभनतल्पभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभवोनिरतिशयानन्दलक्षणा भूमिका ॥ समस्तहैरण्यगर्भानन्दानस्यविषयानन्दजा

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलाख्यलीलसकृदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजपरमाववोधननामशततम सर्ग ॥१००॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्सदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत्॥१॥यभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहायाहोचूडालाकुंभरूपिणी॥३॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुद्धेविततनिर्मले॥सुतल्पेनिर्विकल्पानांसुखविश्रांतवानसि॥४॥कच्चिदत प्रबुद्धोसिकच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता॥कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टंदृष्ट्व्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका॥महतीपद
वीदृष्टासवस्योर्ध्वेस्थितामया॥६॥सतांविदितवपानामहोयतमहात्मनाम्॥अपूर्वकाम्तमय सग सारफलप्रद ॥७॥जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामननमहान्ततम्॥तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यममृतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमयातेत्यक्तभोगैपणेस्थिते॥ कपायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥ययासितांशुकेशुद्धेधिदव कुंकुमांभस ॥११॥ कपायाणामनंतानांसंस्मृतानांशरीरके ॥स्ववास
नास्वरूपाणामयपाकस्त्वयोदितः॥१२॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥१३॥

तस्योर्ध्वमुत्कर्षकाष्ठायांस्थिता ॥ ६ ॥ यतेनिर्दुर्वै ॥ अपूर्वमनादौससारेकदाप्यननुभूतयेषकाम्तअनिरतिशयानन्दलक्षणपुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ तेनमहान्ततस्वरूपभूतेनेषमयाअनायासज्ञानाभ्यस्यधतत्पत्वत्समासंगात्स्वयमेवानायासेनासादितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वचित्तकपायपाकाभावान्नासादि
तमिदानींतुनपमात्तत्परिपाकादासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचाम्मनसश्चभोगलक्षणकपायाणांपाकेनिर्वृत्तेसति ॥ यथावस्तुति ॥
कपायपक्ति कर्माणिज्ञानानुपरमात्मति ॥ कपायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानमप्रजायतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहाल्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकपाया पापानिच ॥ १३ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांत्वद्धिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फलसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ त्वद्यात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपताबुद्धा ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आलम्ब्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यैवतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ तावच्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ त्वदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ त्वदियावन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्यौलयोदृष्टस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभगवन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमानमनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावासनाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुनर्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगत पदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनांतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्यर्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तर्त्तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणैः स्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविलक्षणहार्दतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्चलाजानव्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितंनिरावरणसत्वंनमनःशब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥३१॥३२॥ तथापिसत्त्वरूपतोरेवयावत्कायव्यवहारमेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ सत्त्ववानसीति ॥ ३३॥ ३४ ॥ त्वयापाग्भिक्ष्मीर्धितोयोमहात्याग ससर्वरूपचित्तयत्समुज्झितमयमे वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ चित्तत्यागेनतपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानितत्फलेषुचित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या स्तथाविधयाअतएवपरमबोधवत्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तपआदिफलेनुज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यद्यतो मनस्साम्यरूपसमतायाः सकाशात्तावत्तपज्ञानफलंमोक्षसुखक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ततआगतत्वस्यर्थैमयत्नेचेतिमयट् ॥ ३७ ॥ नससत्येअनित्येचासत्यस्यशाश्वतस्य चात्रभावसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तज्ज्ञानफलसत्सत्यम् यसतीनिवस्तुशाश्वतंच तास्वर्गादिकिंचिन्नतुसत्यंभगुरत्व ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरूपारूढत्वमाक्रां

मूढंचित्तचित्तमाहुः प्रबुद्धसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्याः सत्वस्यास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥ भूय प्रजायतेचित्तसत्वभूयोनजायते॥
अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥ ३२॥ सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान्॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमद्येतिवेद्म्यहम्
॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नद्यैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्ध ममसम
स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वंयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम
बोधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रद्रु स्वक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु
स्वर्गादिभंगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्ध
क्रियाकांडशुभोभवेत् ॥ ३९ ॥ येननासादितह्येमरीतिंकिसपरित्यजेत्॥ चूडालादिसमामगाढवेज्ञात्वसुखेनत ॥ ४० ॥ तत्किमस्य
मनर्यस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये॥ आश्रमादिविकल्पाशसाध्यस्याधकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तपूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवर्तमानमेवाभिमतवेदनयामदर्शनस्वप्नमवित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुच्छबहुायासलभ्यस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमननतस्त्वविद्वामित्याशयेना ह ॥ स्वर्गइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानदस्तुच्छसुखम् ॥ किंरूपेइतिसमास ॥ अवर्जनीयधर्मकीर्त्तनापुण्यापराधसहअनाश्यत्वात्संदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्याद्वज्ञानी युक्तएवतुच्छस्वर्गाविपरिपहइत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ यतुज्ञानमाक्तुर्लभमभूत्तथापित्वयैवतपःक्लेशेनिमग्नस्त्याह ॥ चूडालेति ॥ ४० ॥ आश्रमोमानम स्याश्रम ॥ आदिपदात्तदाम्यवयस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणिच॥ तदभिमानतत्साधनाचितादिविकल्पविक्षेपाशासहस्रसाध्यस्यबंधकत्वात्फलतोपिकुत्सि तस्यकर्मण सवधिनिक्लृप्तचांद्रायणादिनपःक्लेशामपुरेअनर्थेत्वमग्नपर्यंतकिमर्थंनिमग्न ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिभो ... फलक्षयावस्थाचद्व खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअंतभाग फलक्षयावस्थाचद्व खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्संप्रतितत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपावि
कल्पाशायस्मिन्विकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैववतेतपसः
साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योम्नइति ॥ ४३॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रबिंदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टांतरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमेइष्टंप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापदभासुरान्॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननास्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदीसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयंदयितएवकथनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणास्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तुतेषांतत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्प्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
तरंस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्त्वेनैवग्राह्यःअसदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्यंविनेत्याह ॥
सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतांनीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मात्मैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ात्मतया संसारसंसारिकमानयनकथमितिराजा पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयोः स्वरूपेणैक्यविरोधेऽप्यधिष्ठानसाक्षिचिन्मात्ररूपेणनतद्विरोधइतित्वाशयमवटनेनकु
भउत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इवस्पंदनस्वरात्मनाविभतत ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतम् ॥ अगत्यामथणे ॥ ५५ ॥ स्पंदास्पंदयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पंदइति ॥ सर्गोपलक्षणत्वचित्स्पंदस्य ॥ तर्हिविध्यादिरूपपरिस्पंदःपरद्वितीयशब्दस्यवसमम ॥ तथार्थेसमशब्दोमिथ्यात्वयोतनार्थ ॥ नामपरिस्पंदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
स्वस्वधाविकर्षेसंसारस्यैस्वमाह ॥ चिनइति ॥ सतसत्याख्यात्मैवचित स्पंदोऽस्पंदश्चैकरूपतयाभाविमश्चेत्तभद्रमात्मरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सगस्तदाक

शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ कथमैक्यविरोधात स्पंदास्पंदाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥
एकंवस्तुजगत्सर्वंचिन्मात्रंवारिवांबुधि ॥ तदेवस्पंदतेधीभिः शुद्धवारीववीचिभिः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलंसत्वमित्यादिनामकम् ॥
यद्भातंतदिदंमूढा पश्यत्यगजगत्तया ॥ ५५ ॥ चित्स्पंदएवसर्वस्वसर्गेतस्माद्विसंस्थति ॥ परिस्पंदोहिविध्यादिशब्दस्पंदसमपरम् ॥ ५६ ॥
चित सएवचतुस्पंदउत्थास्पंदश्चभाति त ॥ एकरूपतयानामतत्रेदममलंशिवम् ॥ ५७ ॥ सर्गश्चित्स्पंदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते ॥
उदेत्यसम्यग्दर्शनाद्रज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा ॥ ५८ ॥ सस्पंदाचित्तदभिधानि स्पंदात्वियमातता ॥ तुर्यातीतपदारूढावाचावक्तुनपार्यते ॥ ५९ ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कसततााभ्यासयोगत ॥ कालेनामलतांयातेचेतसींदाविवोदिता ॥ ६० ॥ एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम् ॥ क
थ्यतस्वानुभूतंपुस्यसरूपमात्मना ॥ ६१ ॥ प्राप्तोसिसारमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥ नोरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
माधोगवलुर्वीतशोक ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० निर्वाणप्रकरणेपू० चूडालाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

तच्छ्रुतिमाह ॥ सर्गइति ॥ यत स असम्यग्दर्शनाभास्याउदति ॥ ५८ ॥ तदभिधासगाभिधा ॥ निस्पंदानुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातयोविनाभवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथावस्तुत्वेनिमिरदोषक्षपणामलतायामेनित्यसिद्धेपचंद्रकलाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यद्विधावाचवक्तुनपार्यतेसाहिकथंत्वयामादृशेभ्युकथ्यतेतेनमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तपैत्तथाविधेपुस्वानुभूतिभिरवस्तपंकथ्यतेलाक्ष्यस्त्वयथ ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्राप्तोस्येवतथमत्रैवसास्थैर्यमात्मकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भदकवहादिरूपाणाम
भावादेवसर्वदेदशुनिर्भेद अतएवमहाश्च्वरास्माजातसस्वबोधाख्यानुभूतोसितमएवयानशोकस्तमकोमोह क शोकएकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वा० दि० म० मोक्षोपायकाराणि निर्वाण पू० एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णंब्रह्मतत्त्वं
तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्यांश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्ध्वासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमंतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्यायोग्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वप्नादिप्रतिभा
नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवाब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच ॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्वाचमुनिना
यक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः ॥ प्रणामायददात्येषताव
दंतर्धिमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते ॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
यमाययौ ॥ तमेवाचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥८॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः ॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो
दयम् ॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः ॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु
क्तिमत् ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
चक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख
मासेचकेवलम् ॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४ ॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्की
र्णोमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्र
संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७ ॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम
न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाल्लि
ट्‌क्वसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥१६॥ सराजातत्रसमाधौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रांतमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि
रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० द्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वात्स्वदेहेणपुनरागमं ॥ यत्नात्पुरुत्थापनरात्स्वस्त्वालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति शेषः ॥ चूडालोत्तदृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुम्न ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रिणवीशरीररूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ नृपकर्मराजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थः ॥४॥ कुंभानारदपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अथराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिंकिमर्थंकरोतिनकरोत्वित्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवंशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत
भत्तारकुंभवेषणतेनसा॥ प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिंव्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम्॥ विदग्धमुग्धमा
कारंक्षणजग्राहसुंदरम्॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांतःपुरक्षणात्॥ दृश्याथभूवलोकस्यनृपकर्मंचकारच॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ
पुनरंबरमत्यसा॥ प्रभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ॥५॥ तथातत्रैवतंभूपमपश्यद्वनभूमिगा॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण
मिवद्रुमम्॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि॥ स्थित स्वस्य सम शांतइत्युवाचपुनःपुन ॥७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधया
मिपरात्पदात्॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेषराज्येनविपिनेनवा॥ममैवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमो
समौ॥ ९ ॥ तस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम्॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद
चकारसा॥ भूयोभूय प्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदम्॥ ११ ॥ नचचालशिलेवासौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूयःकृतेनापितदासातंव्यचाल
यत्॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानबुबुधेनृप ॥ तदासंचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग
वानयम्॥ तदेनहिक्ययायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम्॥ १४॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम्॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेषय
थासुखम्॥ १५॥ अहमप्यंगनादेहमिमंत्यक्त्वापरंपदम्॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंसमम्॥ १६ ॥

र्थः ॥ ८ ॥ विपिनेभोग्यकर्मक्षयपर्यंतविपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमवसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेषः ॥ ९ ॥ उपदेशःप्राक्प्रयात्कृतःपरिणामसप्तमभू
मिकावस्थितिपर्यंतपारंपाकनगच्छतिइदानींमवबोधस्यामे ॥ तथाचजीवन्मुक्तिसुखानुभवायमप्ययमवबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभोर्भर्तु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाच्चालयत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुभवपर्यंतपरिणत ॥ अहोआश्चर्ये ॥ तथाचतस्योपदेशोविषमःपरिणामनगच्छतीतिमदीयसंभावनावृथैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥
अथवेति ॥ विदेहमितिनु ॥ १५ ॥ समवंहंवगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेषः ॥ १६ ॥

महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचितयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे
प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्देब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा
लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्नेवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्यापिबाधान्मुक्तोभवतितत्तर्हहमपिस
ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेनवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसंबोधहेतूदयनेसत्वशेषव्यबुध्यत अस्त्यत्हृदिसत्वशेषोस्येत्यवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदेहंमहीपतेः॥ यद्य
स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैषभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे
वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्सममम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेननयनेनच ॥ पति
मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनंसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥
श्रीरामउवाच॥ ॥ भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥
प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥ विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥ चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसंचितः॥ द्वित्वैक
त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥
द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रा
मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः ॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेननयनेनचेतियदुक्ततत्रनयशब्दार्थजिज्ञासुरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व
शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिगच्छति ॥ २६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या
ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानासर्वेषाभावविकाराणाकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा
द्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यभावेलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्ते इत्यादिविकारशीर्षानुकाय चिविकारान्निवर्तनइत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेन निर्वासन चित्तेन वर्जित अप्रतिबंधानेन त्यक्त ॥ तथा च चित्तेनाहृतया परिग्रहएवं देहेच्छादि विकारहेतुरिति भाव ॥ ३ ॥ देहजरापलितादिदोषोरागादिरापभनदस्यन ॥ ३१ ॥ कियत्कालंजीवन्मुक्तेः सत्त्वमुपलभ्यतइति चेत्प्रारब्धशोपक्षयेण तच्छमपर्यंतमित्याह ॥ सत्त्वस्यैति ॥ स्वजातिभावविकारस्य माचिद्रूप्यम् ॥ कालावारब्धशोपक्षयकालान् ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्यापिक्षयेनुमतो देहोविलीयतइत्याह ॥ देहेइति ॥ सो चित्तमित्यस्य मरणाभिप्राय ॥ नात्यक्षस्य मितिसर्गाभिप्रायम् ॥ पक्वत्वेन मरण ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजस्येदेहेनुभावनलिमानितयादृष्टान्तात्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तप्रशममायातेश्चायोयं सत्त्ववर्जित ॥ याधतेनापरस्यैवतस्यभाव विकारभृ ॥३०॥ वीच्यादिनयथोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा नद्दसतेदपि ममायामत्यसतते ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलभोस्तिनतस्योपशमादृते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२॥ देहयस्मिंस्तुनोचित्तनापिसत्त्वचविद्यते ॥ सतापेहिमवद्वाममपक्वत्वेनविलीयते ॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसोजित ॥ स त्वांशेनचसयुक्तस्तेननग्लानिभाजनम् ॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्तुर्देहवरांगना ॥ अनुज्झितवतीदेहं चिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥ चित्तत्वसवगशुद्धप्रविष्यावाधयाम्यहम् ॥ भविष्यद्बोधनकातमयतत्रद्दिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नबोधयामियद्येनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥ किमेकैवावतिष्ठेहमित्यवबोधयाम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचिंत्यचूडालादेहकरणपंजरम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमायतवर्जिते ॥३८॥ ततसाचेतनास्पदंसत्त्वासत्वंवत प्रज्ञा ॥ स्वविवेशपुनर्देहसनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुन्नारुतिरथोत्थायनिविधाकुसुमस्थले ॥ सा मगातुप्रवृत्तासाभ्रमरीध्वनि स्वना ॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दश विधा सपामासतांतदाकइवालिर्नाम् ॥ गृहीतसत्त्वसंपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥ ४२॥

सम्यक्समाधायतत्त्वमनुसंधत्त ॥ ततयत्थादिना ॥ सत्त्वरमनुज्झितवतीसती ॥ ३५ ॥ चित्तत्वमागुक्तलक्षणंअज्ञातदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतमतस्त्वभावेसस्थितासती चिरकालनभविष्यद्बोधनकालमपुनेवसबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरेणसत्त्वमेवबुध्यतांकिंबोधनत्वरयातत्राह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियकाहनभर्त्तैवसमाधौस्थानुरक्ता श्च न्यिनाथकथमिनमकांक्ष्यमस्यानुशक्तामीतिभाव ॥ ३७ ॥ स्वदेहसंत्यज्यतद्देहप्रविश्यतदीयेहार्दप्रज्ञलक्षणेचित्सत्त्वेस्थितिमापेत्यर्थ ॥ ३८ ॥ तत्रनिर्विकल्पसमाधिना क्षीराब्धिरकरसाभूतायाश्चेतनायास्तदीयचिराभाससंपत्तिजपुंड पृथग्भवनानुकूलस्पंदम ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चिभूचिराभाससत्त्वपितारा जबुद्धि शिखिध्वजाहंभावसंस्कारोद्बोधेनमानसापादहृदभ्यासाबुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलिताम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदसः ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्प्राक्संचितपुण्यानाम्म्लाननागम्य ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता.पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्फूर्तिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयंकिंकारणंभवेत्संभावितत्तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वय्येवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरदितियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोवतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवो
दाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अ
स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सका
शादनिंदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वय्यैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पु
रःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुरात्मश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥
रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः
॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहा
नदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगतारा
जन्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वज
उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतो
स्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्चिरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थि
तोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययदेवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगव शादेवममागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मंदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तर्हिइहमत्स न्निधौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखलाभस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिरादद्यकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथामनामभिनिशाप ॥ मयामसत्यनिश्चासममन स्वस्यात्मनएवपरत्वमाश्रितम ॥ ६० ॥ यदित्वस्यत्किंपर्ननमास्तिनर्हित्वकीदृशोवशिष्टस्तमाह ॥ नि सस्वेतिरिति ॥ स्पष्ट
म ॥ ६१ ॥ ॥ निर्माणसिद्धम तात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰पू॰ भ्यधिकशततम सग ॥ १०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभस्यरमनोराज्ञासभोगेच्छाप्रवण्यते ॥ स्वगापदशात्पूर्वा
नविपण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसंवदनाभितिशेष ॥ १ ॥ सरसानिस्निग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिचय
स्मिन् नरनभानरसापिनि पद्मपूलादिनाअवनरक्षकप मसिद्धऐंदनवनेपनेइवतिशेष ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ वनेमहारण्ये ॥ काननवीथिपुअवांतरवनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तमत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्त्वमेस्वस्थैवास्मिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्तुतिर्विगतमोहभयोविरागोनित्यो
दित ममममाशयसवसौम्य ॥ सर्वात्मक सकलसंकलनावियुक्तआकाशकोशविशदस्सममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा॰
या॰द॰मा॰नि॰पू॰चू॰कुंभपुनरागमननामभ्यधिकशततम सर्ग ॥ १०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवेधवेत्तारौमुहूर्तंत्रितयंवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
रेवनेचैवविहृतौनंदनेवने ॥ २ ॥ तनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिपु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुंभ
उवाचान्यद्दनयावोगिराविति ॥ तदोमितिनृपोमत्वाताबुभौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरासिगुल्मजा
लानिदृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मंजुघोषानगिरीन्कुंजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ सममे
वममन्देहासमवेतौस्थितावुभौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौगंसतौतस्यतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ समंततेच
मिनचसमपुद्वायगृवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेपुमदारगहनेपुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदंगेहमिदंनेतिविकल्प
फलनामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविधुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्र
क्तानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्राम्बरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

निःभरव ॥ मनरिनाटकमपिनकमपाइस्यनिफलमासूप्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येवकुंभस्याप्यर्थसिद्धाच घनास्वस्पस्पुभयकतृकचरितसमानकस्तृकतामाश्रित्यमत्वे
निष्कामत्वपनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तौसमुदितौसतौचित्तस्यापिसममेवस्थितीशसतौपरस्परानुभवकथयमी ॥ ७ ॥ सिक्तमलार्द्रशीतलप्रदेशोषेतिपाषम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
भनिरुनस्थितिलक्षणमाह ॥ इदमिति ॥ विकल्पकल्मानयामनानजहार ॥ १० ॥ प्रियाप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ आधाना॥मत्यपिर्काचसाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अज्ञधर्मेणरागेणनवंचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवायहोनिर्बंधस्तदात्मिकायावृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकत्रयंहायनिवर्त्तितव्यमेवअत्रनुनतममक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्रे.रनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्त्तुर्वभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ दृष्वाशोभामुपगतंचिंतयामाससमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियाभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंवयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेतांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांतेघनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिवप्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्वउदारार्थंभोगंसमुज्झताकिंकिमधिकफलंकृतंभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखंलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानंदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कातामनोहरा नंदनवृक्ष.कल्पतरुस्तज्जांमंजरीम् ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमपस्तहन् ॥ २८ ॥ घनवातेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेवमवत्तमनरमनपुंमकलिंगपविशेपसंबधे पिननिवर्त्तने ॥ तथाचाचाद्रुमहाभाष्येशक्यचानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुत्प्रतिहन्तुमनियम क्रियतेपपपनस्ताभक्ष्याइतीति ॥ हिमकालेभमोहिम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर याम्यदेशावधि ॥ अभ्रंमघम ॥ ३० ॥ स्वपूर्वालाकृपम् ॥ आययौभाप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमजरित संजातमजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथावृक्षात्फलपुष्पवापततितद्दत् ॥ ३४ ॥ तभगवत्सन्निधौमुखंश्यामघुतिचकार ॥ श्यामायीमनमप्यस्याचूडाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतन्यत्वयाशोघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेयवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥ विसारिवनवातनहिमेंहेमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंनददर्शाऽऽदर्शनंनदा॥ उन्निद्रोऽद्ययथायद्वींधीमत्प्रीतिर्हिकुस्यजा॥३०॥ शिखिध्वजदृगामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ॥ शांतावर्त्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमंपुरम् ॥ स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥मधुमासमहालक्ष्मीलसद्वनमिवद्रुमम्॥३३॥ राजकार्याणिसर्वाणितम्रसपाद्यसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत्॥ ३४॥तत्रकोलद्युतिमुखचकाराखिन्नमानसा॥ इद्धसनाद्धारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम्॥ ३५॥ तंदृष्ट्वातादृशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ बभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत ॥ ३६॥ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइवलक्ष्यसे॥ कुंभस्त्वत्यजसरंभमिदमासनमास्यताम्॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविपादजा म॥नाश्रयतिस्थितिंस्वस्थापद्माइवजलार्द्रताम्॥ ३८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभआहासनेविशन्॥ गिरा विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयैवये॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यस ॥ मस्वम्लानिर्लिंगेमेत्यर्थ ॥ सरभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकंठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा इवविपादजास्थितिंनाश्रयंतीतियुक्तमवकाविशेषविपक्ष्यम्कुंभउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानप्रयुक्तसमचित्तनानांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरसरेषज्ञानिनोलक्षणमितित च्छून्याश्चमनस्स्थिरोनसमचित्तत्वपिभारब्धकर्मभयकर्मेंद्रियचेष्टोद्यमाभापराधेनेत्याशय ॥ ४ ॥

१ म्लानपुर्नान्यपिकपिलाठ

अतत्त्वज्ञेषुतुनतथेत्याह ॥ येहीति॥ बालतयासमचित्तत्वाभावेनैवहठाद्गृहीताभ्यस्ततत्तत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यःपलायंतेच्यवंतेअज्ञानस्यभावादेवेतिवैषम्यमित्यर्थः ॥४१॥ प्रारब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदे वव्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलंघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तननदोषायेतिभावः ॥४२ ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशाद दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ विजानतातत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैःसर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यंन तुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धींद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यंनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व

येत्वतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥ योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियास्थितेः ॥ ४३ ॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताशयाः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ४५ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम् ॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखद शाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ४८ ॥ इत्थंसुखेपुनर्दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः ॥ अ ज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपा दनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥ लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्त्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्त्तुंनश क्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥ प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थसुखेषुस्थातव्य दुःखदशासुचेत्थस्थातव्यमितिर्जीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयथादृशललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवा भूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविला सएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वा त्तिरुध्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेजीवकदवेत्वदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगकथंलब्धवानसीत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजडस्थमिति विशेषणनपुरुकत्वमागत ॥ इदशोप्यपुरोमुक्तदृष्टि सम्यथामानवमायामितदस ॥३॥पृच्छमाहुत्दशनिमित्तेन ॥ स्वच्छमार्थमुपगतेनेनिसुहृद्दोपिविशेषणम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिप्रासहनिशेष ॥ ६ ॥ वहामिमवहाप्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेणैववहामियावदभिमतदेशमित्यथ ॥ ७॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनन्तरते नमद्धापउसमानाभानरकनवत्मनाएकमगत अहत्यन्यनवत्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रप्लवमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिर्धौतक्षालितमगच

॥ शुभउवाच ॥ ॥ शृणुकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेषसर्गेयद्वृत्तमद्यमे ॥ २ ॥ सुहृद्यावेदितदुःखपरमायाति तानवम् ॥ घनजडस्यामपिमुक्तदृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुहृदापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल यथा ॥ ४ ॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लंघ्यसंप्राप्तश्चत्रिविष्टपम् ॥ ५ ॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथा क्रमम् ॥ स्थित्वोत्थायतयोत्थानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्त्वास्वर्गंसंप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहयै सार्धवहाम्यनिलव त्मनि ॥ ७ ॥ अथैवमगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥ ८ ॥ अथाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांम ध्यवर्त्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहद्दुर्वाससजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूषितम् ॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांग चन्दनम् ॥ १० ॥ स्थितासुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले ॥ वेगेनाभिसरततातपालक्ष्मीमिवप्रियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु क्त एवंवहतामया ॥ मुनेनालाभ्रवसस्त्वमभिसारिकयासम ॥१२॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांता हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोषाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात् ॥ १४ ॥ विमृशा मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितामुनि ॥ इत्युद्वेगमना साधोसंप्राप्तोहनभस्तलात् ॥ १५ ॥ एतत्तेकथितंसर्वंसपन्नास्मिनिशांगना ॥ अतिवा ह्यदिनांतिपुत्रीत्वमेतन्मयाक्यम् ॥१६॥ योषित्जनवतीरात्रौवक्तव्यंकिंमयापितु ॥ संस्तौभवितव्यानामहोनुविषमागति ॥१७॥

दनममरागायस्यतम ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीरुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगामगांभसिसध्यामदनकालात्य यामाभूरितिवगनाभिसरतम ॥ आपयामिमिपाठनुर्यातपोलक्ष्मीलक्ष्मीप्रियाभार्यावसुधातलेआपमापतामभिमुखीकृत्यसरतमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्रा भिसारिकयात्यसमादस्यसदृशमिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जजराद्वृद्धाद्विजाद्दुर्वासस ॥ १४ ॥ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥१५॥ कथमतिवाह्ययापितुरास्यम ॥ १६ ॥ पितुःअपदृतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषतागृध्रामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पष्टयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अध्ययनेनवसतीतिवत्फलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यतीतिनासंगचिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मनःकार्याणामवश्यसंपाद्यानामारब्धफलानाविषयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतर्हिअन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यद्ययद्देवाधूनामामिषतांगतः॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना॥ १८॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह॥ गुरुदेवद्विजातीनांलज्जापरवशात्मना॥ १९॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातूष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ॥ २०॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः॥ २१॥ यथागतमयंदेहोमत्तोन्योनुभविष्यति॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया॥ २२॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलिप्यते॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच॥ २३॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित्॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्हो पिखिद्यसे॥ २४॥ तदन्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान्॥ २५॥ इदानींसमतामेत्यतिष्ठाखिन्नोयथास्थितम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम्॥ २६॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसुहृदौखेदिनौमिथः॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव॥ २७॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव॥ व्यवहारभरैःसार्धपद्माःसंकोचमाययुः॥ २८॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धंपांथस्त्रीहृदयानिच॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान्॥ २९॥ तारकारत्नजालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ॥ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम्॥ ३०॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमात्रंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानंतरम ॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पांथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्चवियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्त्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजालैर्बध्नतिमत्स्यानपिरलान्यपिसंचिन्वंतितद्वद्विद्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांप्रययावित्यर्थः ॥ २९ ॥ उन्मादंचक्राह्वानाभ्रमद्भ्रमराणांचपेटकंचदंकर्तृविकासिकुमुदाकरहसदिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मययौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वावस्थिता ॥ स्वार्थेणिच् ॥ व्याहरणमपु अभ्याहरन्आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरस्वगद्गदमितियावत् ॥ ३३ ॥ नेपुरइतिशेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तार
कामालाऽन्यपमानविशेषणादुपमेया शिरोरुहाअपिमुक्तादिमालासहिताइतिगम्यते ॥ ३५ ॥ अम्बराणिवस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानिविविधानिदेहादेवजायंतेइत्युत्तरया

पयावुन्नादचक्राकुभ्रमद्भमरपेटकम् ॥ सुद्धदोतावथोत्थायसंध्यामुपनिशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थि
तौ ॥ ततः कुम्भःशनैस्लक्ष्णमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्थप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि
॥ ३३ ॥ लज्जयैववचसेराजन्मन्येक्षीत्वंव्रजाम्यहम् ॥ पश्येमेपरिवर्धतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइ
व ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंबानिसपद्यतेंबराणिमे
॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपश्यसक्रियाइवशनै शनै ॥ भूषणान्युत्तरमानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृत्वपु
ष्पवत् ॥ पश्यायंस्वयमेवायचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्ध्निपट्टांशुकोजातोनीहारोद्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानि
ममसानद ॥ ३९ ॥ हाधिक्कष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिक्कष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यत
नितयजघनंत्विमे ॥ विपिनेतुभद्रत्युक्त्वातूष्णींसिन्नोभवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विपण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाच
शिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेगतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभा
विन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपततिदशास्तोलासुधियांदेहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचेतस्यधियात्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कु
भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीक्षीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिःकेनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनी
त्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

न्यप ॥ ३७ ॥ स्वागभ्य शाखादिभ्य ॥ ३८ ॥ पट्टांशुकःपावकम ॥ एवमाच्छादितमपेशेष्यपिलिंगविनिमयःसपन्नइतिशेषमित्याशयेनाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थित
सिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वाकुम्भविपिनेतूष्णींबभूवइत्यन्वय ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियांनस्वविदशरीरमात्रकेआपततिचेतसिन ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तम
पिवासनात्मनायांतिमदेहमात्रकमित्यर्थ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ ज्ञानमिश्रविस्तारः

राजाकुंभविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥ युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य ॥ भस्यादेतद्धितइतिपुंवद्भावेअग्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलो
प. ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कथंकथकथंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोग
बलेनगमागम कातयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छंविजहारेतिपुनरप्या

एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणताम् ॥ अथप्रभातेतत्स्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७ ॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमा
न् ॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनि
शि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा ॥ साकंप्रियेण
सुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी ॥ ५० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्व
लाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा ॥ इदंप्रोवाचभर्तारंकुंभरू
पधरासती ॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना ॥ २ ॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीक
र्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिस
र्वदा ॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह ॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥ ५ ॥ क्रमप्रवृत्तमासृष्टेःसुखंसाध्यंम
नोरमम् ॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ॥ ६ ॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु ॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमी
प्सितम् ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे ॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥ ८ ॥ सम
तांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम् ॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर ॥ ९ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभ
नम् ॥ राकेयंश्रावणस्यास्यत्वःसर्वंगणितंमया ॥ १० ॥

काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० पचोत्तरशततम.सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥
तयोर्गुहायासौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्तुंसफलीकर्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव
॥ ५ ॥ आसृष्टेःसृष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअद्ययावत्क्रमप्रवृत्तसुखमनायाससमेत्रसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्य
न्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥ ८ ॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ सःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १० ॥

अन्यपाविवाह ॥ द्वयावेगोधर्वविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकंदरलक्षणेमंदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवार्थितनरनारीगणस्थानीयतयावृक्षलतादिसपत्तिंदर्शयति ॥ पुष्प भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहात्सवमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसानुसेसानौसमेशुभेअभिरमतइतिशेषः ॥ समालभनदेवताभिमतमाविपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥ ॥ १७ ॥ अपरेअजिरइतिवचनात्पूर्वमप्यजिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मंगलंदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादिसपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावथोदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले ॥ जन्यत्रोनौमहायाहोद्वयोरेवभविष्यति ॥ ११ ॥ महेंद्राद्रिशिरःशृंगसानावथमनोरमे ॥ रत्नदीप प्रकाशाढ्येमणिकंदरमंदिरे ॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते ॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिध्यो मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह ॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णीतागतलोचन ॥ १४ ॥ उत्तिष्ठात्मविवाहार्थंकुर्वं काननकोटरात् ॥ राजवृंद नपुष्पादिसंभाररत्नसंयुतम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता ॥ कुसुमावचयंचक्रेतथारत्नादिसंचयम् ॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त्त मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे ॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवैराशयः कृता ॥ १७ ॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेऽजिरे ॥ सौभाग्यस्यैव पामेनकोशा कालेनसंभृता ॥ १८ ॥ तथाजन्यत्रसंभारंकृत्वाकांचनकंदरे ॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुंमंदाकिनींनदीम् ॥ १९ ॥ तत्रैनंस्ना पयामासमहाराजमहादरात् ॥ गजकुंभोपमस्कंधंकुंभोमंगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भविष्यद्दयितारूपांभविष्यद्दयितोंऽगनाम् ॥ चूडालां स्नापयामासकुंभरूपधरांप्रियाम् ॥ २१ ॥ पूजयामासतुः स्नातौतत्रदेवपितॄन्मुनीन् ॥ यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ ॥ २२ ॥ नित्यज्ञानरसावेवौध्यवस्थायांजगत्स्थिते ॥ चक्रातेभोजनंभव्यंतावन्योन्यसमीहितम् ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि तौ ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यत्रस्थानमाययतुः क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावताथकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयोः ॥ प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिंद्रागित्येवा विशद्रविः ॥ २५ ॥ अथसंध्याक्रमेवृत्तेकृतजप्याघमर्षणे ॥ विवाहदर्शनायैवतारजालेसमागते ॥ २६ ॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु दोत्करहासिनी ॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ ॥ २७ ॥

क्रियाफलानिच्छौस्तयोःकथंपूजाप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिबलकल्पिताभ्यावेभोजनम् ॥ २३ ॥ फलानिक ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यत्रस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शास्त्रोक्तक्रमात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ संध्याक्रमेसंध्यावंदनविधौ ॥ २६ ॥ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥ २७ ॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुंकुमैःकाश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ माल्यैःकंठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय ॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतंशोभमानंपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषींद्वर्कयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥ चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ तथाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुलैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्तनभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यंकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥ इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवलच्छय ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद्यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्रमेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥ इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कनकाब्जमिवोल्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥ एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्धस्यगंगाप्रवाहस्यआभाशोभाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञापितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

कांचनोपलरत्नकृतपर्यंकेनिविष्टउपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेअर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकांतारतिरिवेत्यर्थ ॥ ४६ ॥ मयोदितेत्यनेनपूर्वलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्षे पौम्यरपत ॥ ४७ ॥ तत्तेमंगलमयास्त्विति शेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशपद्मकोशा अनुरागसदृशाअंकुराश्चदलानियस्या ॥ आपचैवलहृतानामितिभागुरिमतेनटाप् ॥ लोलानि नीलोत्पलानीक्षणानीवयस्या ॥ आमोदशुभाभ्रमरसमाकारायस्यास्तथाविधापद्मिनीवसात्वस्थितेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इदानींकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञीमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूषणैः ॥ घनैर्विलेपनैः पुष्पैरुचिरस्थानकार्पितैः ॥ ४५ ॥ साथसौभूषितातन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवक्षामिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञीभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेमृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्याश्च लक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याःशम्भुनासार्धंतत्तेभवतुमंगलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरदलालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभ्रभृंगाकारास्यास्तिनापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदातांगीज्योत्स्नाभ्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुत्तिष्ठवरारोहेवेदींवैवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरे स्तबकोपमे ॥ चतुर्दिक्कचतुर्भिश्चनालिकेरमहाफले ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णैःप्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभिः ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालंदक्षिणस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ नियोज्यदंपतीकांतौतयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपावकायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविवशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दंपतीतस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायहानसर्वस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिणत्रयंकृत्वालाजास्यक्तायवह्नये ॥ ५९ ॥

मशीतत्यादीनिपूर्णेंदुश्रियाप्रसन्निकायाश्चसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकुर्वितिशेष ॥ तमवेधाम् ॥ कांडप्रतिमतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकिते भित्तिके ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रकाशितैस्तप्रवेधामलचक्रतुरितिशेष ॥ तस्यावेधामध्यविवाहिकज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालदक्षिणावर्तशिखत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनंनियोज्यप्रदक्षिणकृत्वातस्याग्रेपल्लवविष्टरेविविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥ शिवौमंगलस्वरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमालदानैर्निकटापरस्परांहरतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ तमाईपत्यामध्यशरीरास्त्विम्यजदृत्यन्वय

२ लाजानीतिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्तते.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाद्यःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरान्सं चारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रद्रष्टुमभित करान्स्वकिरणान्प्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्त्तकप्रतीक्षमाणावितिशेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहा विविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुमा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकित्यतुसिगुणश्छादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितै रम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणनोच्चकैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमै कुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेंदुबिंबप्रतिमैःपुष्पै.परितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतत्यजतुःक्रमात्॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ॥६०॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे॥एत स्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागंनभस्तलात्॥६१॥शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः॥६२॥ लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥६३॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्त्तकम् ॥ अ थोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम्॥६४॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुहांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम्॥ ६५॥ परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपंकजराशिभिः॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः॥६६॥ उच्चकैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः॥ दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम्॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम् ॥६८॥ सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा ॥६९॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसार जनीजगाम॥ ७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः॥ १०६॥ ॥ छ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम ॥ ६८ ॥ चिरातूराज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुसद्वंद्वंपुष्पराशौ तस्मिंस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टातः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यसुभगैर्गंधमा ल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्त्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्कचित्पाठः

नानागिरिविहारादिलिघामार्येप्रदर्शनम् ॥ अथशक्तिपरीक्षार्थंस्वर्गोज्ञानाविषण्यति ॥ १ ॥ रंगेणरजकद्रुम्येण ॥ १ ॥ देवसदृशाभोगाश्यत्वात्देवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यारा
त्रौ ॥ श्लिष्टौयुक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ससारथ समवर्मता ॥ ६ ॥ मियेनिद्रांगतवतिस्वनगरगत्वेतिशेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कतकिंयत्किंयत्कालमस्यतुल्तमाह ॥ मासमित्यादिना ॥
पूजितौमराल्पौ ॥ ९ ॥ हस्तलभ्यात्मुदिताचिउद्भूतानिस्नुसृपारोगजरापपहारित्वादमोघानिफलकुसुमकिसलयादीनियेषांतथाविधैर्मदारैर्वनमालितेसजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथसूर्यास्यरंगेणरजितेभुवनोदरे॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मंदनीकुंभतांययौ॥१॥एवमहेंद्रदयातावुभौकुंभशि
खिध्वजौ॥स्वपविघाहिताविष्टौसपत्नौदेवदंपती॥२॥ विलेसतुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिपु॥प्रपक्कफलभारासुपुष्पपल्लविनीपुच॥३॥
दिवाप्रीततरौमित्रेयामिन्यामिष्टदंपती॥ प्रभादीपाविवाश्लिष्टौनवियुक्तौबभूवतु ॥४॥रेमातेवनकुंजेपुगुहासुचमहीभृताम्॥ तमा
लजालखंडेपुमदारगहनेपुच॥५॥सत्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेपुच॥गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेपुच॥६॥ दिनेत्रिभिस्त्रिभि
गत्वानिद्रांगतवतिप्रिये॥चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वभ्याययौपुन ॥७॥ तौदिवासुहृदौमित्रेदंपतीकुंभभूमिपौ॥नानाकुसुमसं
वीतौतस्यतुमुदितौमिथ ॥८॥मासमेकमहेंद्राद्रौरम्येसरलसकुले॥रत्नकुंभेगुहागेहेपूजितौसुरकिंनरे ॥९॥हस्तलभ्योदितामोघम
दारवनमालिते॥एवंशुक्तिमत पक्षेपक्षकल्पलतागृहे॥१०॥मासद्वयपक्षवतोगिरेर्दक्षिणदिक्तटे॥ पारिजातवनेदेवपुष्पस्तबकमंडपे
॥११॥जंबूखंडतलेमेरो पादेजंबूनदीतटे॥जांबूनदमयेमासजंबूफलरसासवे ॥१२॥ दशोत्तरकुरूणांचमंडलेदिवसानितौ ॥ को
सलेपूत्तरस्येपुसप्तविंशतिवासरान्॥१३॥एवमन्येपुदेशेपुविचित्रेपुमहीभृताम् ॥ स्थितवंतौमहाभागौसुहृदौनिशिदंपती॥ १४ ॥
ततोयातेपुमासेपुशनै कतिपयेपुसा॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥सुरूपभोगभारेणपरीक्षेहंशिखिध्वजम् ॥ मा
कदाचनचेतोस्यभोगेपुरतिमेष्यति॥१६॥

मत्तपवनविशेषस्यपृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवभोग्येपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वेजंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षःप्रसिद्धस्तस्यतलेजंबूनदस्यतटतलेतस्यतु
रितिसर्वमानुपग ॥ जंबूफलानांगजप्रमाणानांरसलक्षणैरासवैःपेयैः स्वेच्छयाजरामृत्युव्याधिनिर्मुक्तस्थिरयौवनादितिपुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाप्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरू
णांमंडलरसादिवसानितौतस्थतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम ॥ परीक्षयाद्दृढीकृतामासक्तिरयकदाचिदपिभोगेपुर
तिमाएष्यतिनैष्यत्येवस्वस्थ ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्चसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्थनाश्रम.किंकिमर्थंकृतायथायत्नकारेणप्रयोजनेनेनत
त्प्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थ ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोयेषायासाचदेवाश्चतदंगनागणाश्चदेवागनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू
न्यस्यमेकथस्वर्गेआगमनतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाह्वानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानत्दंदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ॥ आगतंदर्शयामाससमुराप्सरसंहरिम्॥ १७॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम्॥ यथावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः॥ १८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना॥ देवराजयथातन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि॥ १९॥ ॥इंद्रउवाच॥ ॥इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात्॥त्वदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव॥ २०॥ उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच॥ गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम्॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम्॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंविहरतात्वया॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्त्रयम्॥ २५॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥सर्वस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित्॥ २६॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम्॥ २७॥ नियतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम्॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम्॥ २८॥ ॥शक्रउवाच॥ ॥साधोविदितवेद्यानांपरिपूर्णधियांसमम्॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम्॥ २९॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम ॥ स्वर्गेणसमंसुखमाचरतीत्यणतवा ॥सर्वदेशं॥तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमात्मैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वादपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गंस्वर्गकगंतुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासभाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचितनतुममतदकरणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनैःप्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशे एवं पुनः प्रोक्तवत्यपि स्वर्गं गंतुमनिच्छया त्वयि तूष्णीं स्थितेसति एष एवं विधो निरपेक्षस्त्वयि तस्त्वमित किं नापयामि अस्य स्वागमन प्रयोजनस्य ममापयानमेव युक्तमिति हरिरि
द्र स्वेदस्य प्रकथत् ॥ ३० ॥ अहमद्यैव न स्वर्गमागच्छामि किंतु पुनराराज्ये प्रति निश्चित कालेन मागिमत्व हरिर निवर्हणादि प्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्धोक्त्या शिखिध्व
जवदतिसनि हे कुमते राजाभिप्रेत पुनराराज्य प्राप्तिलक्षण कल्याणमस्त्विति कुमनति वदन्नंतर्धिमंतर्धानमाययौ हरि ॥ ३१ ॥ इंद्रे अंतर्धिमागते तेन त्रिदशेशेन युक्तश्चतुर्दिवस्मपि
क्षणादस्य मभूत् ॥ यथा वारिनिधौ वाते प्रशांते सति स्फुरंति व्याकुलानि मकरफेनफणींद्राणि यस्मिंस्तथाविध कल्लोलराशिरप्यदृश्यो भवति तद्वदित्यर्थ ॥ ३२ ॥ ॥ इति
श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इष्टक्रोधपरीक्षार्थं विगतशक्रमायया ॥ राज्याभ्यर्थितेर्ा ... निजरूपप्रपाकृत

देवेशेप्रोक्तवत्येवंतूष्णीमेवस्थितेनृपे ॥ किमितोनापयास्येपत्वमितिप्रोक्तवान्हरि ॥ ३० ॥ नाहमद्यैवकालेनवदतीतिशिखिध्वजे ॥ कल्याणतेस्तुकुमतेतिवदन्नंतर्धिमाययौ ॥ ३१ ॥ तदेववदमखिलत्रिदशेशायुक्तमक्षणादलमदस्यमभूद्वितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिववारिनिधौप्रशांतवातेस्फुरन्मकरफेनफणींद्रवृंदम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शक्रगमननामसप्तोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छयानायक्रियतेवसुधाधिप ॥ १ ॥ शांतः समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूयएवप्रपंचेनविम्रशाम्येवसादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इतिसंचिंत्यसाराजाविंदावभ्युदितेवने ॥ गृहीतमदनारूपकांतामदनिकासती ॥ ४ ॥ वातेवहतिफुल्लाढ्येमधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेनद्यास्तीरस्थेशिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकलतागेहंनीरध्रेपुष्पगुच्छके ॥ शुद्धांतवनदेवीनांप्रविवेशमदान्विता ॥ ६ ॥ तत्रसकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिता ॥ कंठेसकल्पितंकांतंरिवगमादायसंस्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तामिंद्रागमनरूपां मायां शममानीय उपसंहृत्य ॥ क्रियते वशीक्रियते ॥ १ ॥ सर्वाभिक्रियाशून्यत्वात्समेन आकाशादिना समश्च आभोगो मुखावयवस्थितिर्यस्य ॥ अ
संरंभमसाध्वसमहेलं च व्यावहारिकमर्घ्यपाद्यादिना पूजनमुचितोक्त्यादि च कृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थे एवकार ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेन बुद्धिहारिणा बुद्धिक्षोभकेण ॥ ३ ॥
गृहीतमदनारूपमिति पदच्छेदः कंठसकल्पितकांतमिति सप्तम्यर्थेसबध ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्य पुष्पितलतासपन्ने वाते मलयानिले वहति सति नीरंध्रे पुष्पगुच्छकैरुपलक्षितवनदेवीनां शुद्धां
तसतानकलतागेहं प्रविवेशेति परेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र माल्यैर्मालिता अलंकृतासती मायया सकल्पितमनुरूपं युवानं मदनारूपमदनानामिवानुद्धतरूपमत्याशिष्य ... पोडशाब्द
पाकृतिरूपयस्य तथाविधमत एवं रम्यमुलाच्छितस्थि ... आत्मकांतमनोहरतमस्वगपिटकंठे गृहीतमादायसस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञातस्त्यपिपाठ

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुतलैस्वकुतलैश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्यापरिवर्त्तनेननिष्पेषेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥ ९॥ आकुंचनाद्विगुणाकारेबालाबाहुलक्षणे उपधानकेउपबर्हेसंसक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वंद्वम ॥ ११ ॥ अगानालग्नसश्लेपस्तच्छलेन अर्पयतआसजयत् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम ॥ १३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः॥ शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारबालाबाहूपधानके॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथुनंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम् ॥ अंगलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम् ॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोपसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिगौयथास्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलंवपुः॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननना ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह ॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ २१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेतत्तदेवंविजानता ॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु ॥ २३ ॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्भीतौतौप्रतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम् ॥ अहंविघ्नंमाकरवमित्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपचमुपेक्ष्यउपसत्यत्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचित्सर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभेअविस्रंभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादितरैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिप्रार्थितनिरोप ॥२५॥ अबलापत्याऊढातत्पारमन्यारस्तात्स्पबलहीना॥कुमारीअनूढाबातरुणीएकांतेजारमाप्यरते रोधनप्रतिषेधनकरोत्येव ॥ अयस्त्री स्वभावइत्यथ ॥ परिखिंगमपरित्व्रजआरेणतुंवत्सपम्परतिबिम्बनसेअगेदेहेमनःप्राणादीनांविनिवेशितम्॥ भावेक्त ॥स्थैर्यंनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतप्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ स्त्रीणांहिपुवशीकारसमर्थसौंदर्याछाअएवैक पुसामसमागमेहतुनाम्य ॥ यदिस्त्रिय पुवशीकारसमर्थासुदरतांयाता भामाएकांतेषपुसांपुरोभवतितदातासामसंगमेन कश्चिदद्य ॥ नम्यग्निसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुमन्यु शास्त्रीय परपुरुषसंगमनिपेधोअनापद्यावलक्षणआक्रंद स्वपातिव्रत्यभगश्वविवेकदशापर्यालोच्यमानाआरासगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥कामोत्यष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि ॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुदरतांयाता पुर पुसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वंक्षमावंतोहिसाधव ॥२८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनबालेंतर्विद्यतेखइवद्रुम ॥ केवलसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम्॥ २९॥सुहृत्त्वेनवनांतेषुपूर्ववत्सुखमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतस्मिन्छिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यभगवानयमागत ॥वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥मन्येमहर्धय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुभरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसचिंत्यचूडालाचूडालावपुरक्षता॥ दर्शयामासत स्माद्गुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतेवसा॥ यभावस्यपुरोयुक्तानिर्गतेवसमुद्गकात्॥ ३७॥

तव किंनस्पुलभाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितास्तेनजारसंगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीत्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८ ॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यांनेच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यसत्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्वदृष्टा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२ ॥ तेइह्यप्रार्थिताभो गा सिद्धयश्च ॥ ३३ ॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूता शांतिसमाधेयस्याविरूपाअनिंदितामहर्द्धयएकमेनप्रयातिप्राप्नुवतिआश्रयतीतियावत् ॥ ३४ ॥ तमेवगुणविशिष्टतास्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतेनमतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६ ॥ युक्तायोगधारणावतीसमुद्गकात्संपुटकाच्चिर्गतेव ॥ ३७ ॥

प्रणयेभर्तृचित्तानुरजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वंदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमृद्धामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो पद्मि नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राक्सीतात्वेनभूमितलप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थ. ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टोत्तरशततम सर्ग. ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्टवान्नृपोध्यानाद्बुद्धा सर्वेषुविस्मितः ॥ तुष्ट.प्रशस्यचूडालामालिंग्याचानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालकिमर्थंवाइहमत्सनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा खल्विहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्ध्वापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत ॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्तध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वृत्तमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेषां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्न ॥२॥ अगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्या·कलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

१ आराज्येत्यपिपाठ.

॥ १२ ॥ पुलकोज्ज्वलतांगतौबाहूविसार्यप्रसार्यआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगद्भिन्नेत्यादि ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्तपरस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोवाचामगोचरःपरमानंदरूपःशृंगाररसोबभूवसवासुकिजिह्वाभिरपिवक्तुंनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचंद्रसूर्याविमायामिवमिलत्तनूपंकेनाद्भुतदारुकृतामिव ॥ १५ ॥ शैलौएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीदृढश्लिष्टौमिलितौचिरमास्ताम् ॥१६॥ आनंदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यंजकलिमादर्शनात्स्वशून्यहृदयोपमौ ॥ १७॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनंयथास्यात्तथाआसाताम् ॥ प्रणयपेशलंयथास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाचे

सर्वमालोक्यभूपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥ गलदगघनस्नेहमुद्बाष्पस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिंस्तत्रभावोबभूवय ॥ ॥ १४ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुंहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्थाविवपंकेनकृताविवमिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ताचिरंप्रियौ ॥ मुहूर्त्तेनगलद्बाष्पजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथयतामीपन्निन्यतुस्तौशनैः प्रियौ ॥ अन्तःपूर्णहृदयौसशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तभुजमास्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानंदक्षणस्थित्वातूर्ष्णीप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकरःप्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कांत स्वकुलयोपिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्चरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वंग्या त्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्त्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्संसारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्या साहिकेनोपमीयते ॥ अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री कांति क्षमा मैत्रीकरुणाद्यास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनंतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमंत्रादि तयानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽत्यंतमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्टःक्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥२०॥ भर्त्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥२१॥ ययाभवत्येदृशुद्ध्या ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धी श्रीरित्याद्यारक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतासुस्त्रीषुप्रथमाप्रसिद्धास्तास्वपित्वंप्रथमाश्रेष्ठासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ त्वार्यायास्तमनःकेनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशःप्रत्युपकारोदुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थेत्यादिरतिशयोक्तिःपरशास्त्रार्था ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽधुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणांसौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वांनिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तॄणांकुलयोषितः ॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम् ॥ २७ ॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः ॥ २८ ॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम् ॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९ ॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः ॥ मंन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना ॥ ३० ॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्या भविष्यसि ॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः ॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुण रत्नसमुद्गिके ॥ ३२ ॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः ॥ ३३ ॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि ॥ ३४ ॥ भूयोभूयो भृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम् ॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः ॥ ३५ ॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम् ॥ ॥ शिखिध्व जउवाच ॥ ॥ त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः ॥ ३६ ॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ बुध्य सेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो ॥ ३७ ॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि ॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम् ॥ ३८ ॥ अंतर्हसंसितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः ॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः ॥ ३९ ॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्व ताः ॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे ॥ ४० ॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुमनः पूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ॥

त्यन्वय. ॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयत्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सस्तत्त्वतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तंप्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहांकिंचित्तुच्छसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्वदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथंकीदृशांकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभिः.पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलांगनांलोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरंतुनायटीकाकारसंमतइतिभाति

मदयन्दगात्मनूनात्मन सात्मोहस्य[illegible]कस्यतस्यातस्यपस्यात प्रकाशकतयास्थितातस्यतस्यात अहमपितपरमसमीपभूतमत्यगात्मतयाआस्थित ॥तथाचे
[illegible]मेवमापिस्थितिहातव्यत्यथ ॥ तामेवमपव्यदर्शयति ॥ निरीहइत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूपपरमार्थसत्स्वरूप अनहमि
[illegible]एवाहभूत्वास्थितइत्यथ ॥अहमत्यक्षमवर्णाचित्तैकवस्त्वधिष्ठितस्तानिरतिशयानंददशामुपयातोस्मियामयनसहसैर
[illegible]अपिनमतिपधतिननिरासनुशकुर्वति ॥ तस्यहनवषाभनाभूत्वाइराते आत्मासेपासमवर्ताविमुते ॥ अहमस्यात्मनोहापनाघटना

त्यमवयस्यपस्यांतस्ततस्याहमुपास्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभः स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥४२॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम
हस्थित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपधतिसहस्रानयाहरिहरादय ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व
स्वआस्थित ॥ ४४ ॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणालिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमस्मिनचेतरत् ॥ ४५ ॥ नस्थूलोस्मि
नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुदरि ॥ तेजोथियाव्ययातेनज्ञित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवेसम ॥ शांतो
स्मिसाम्यनतास्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥ ४७ ॥ परिनिर्वाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते ॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्तोस्मिनेतरत्
॥ ४८ ॥ तरंगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते ॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात् ॥ ४९ ॥ पुनर्मलंनगृह्णामिशतध्मातसुव
र्णवत ॥ शांत स्वस्थाम्बुयत्तोवीतरागोनिराशधी ॥ ५० ॥ सर्वातीत सर्वगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवस्थिते
महानत्वप्राणेशाद्यप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानींप्रभोगृह्णीषेचतेतेमहामते ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ प्रतिषेधनजानामिनजाना
म्यभिवांछितम् ॥ ५२ ॥ यदाचरमितन्नित्यंकदाचिद्विपितत्तथा ॥ यधन्मततेसफलतथास्त्वविफलप्रिये ॥ ५३ ॥ नकिंचिदनुसंधातुजा
नाम्यपरसुदर ॥ यदवांछिचिज्जानासितंदवपुरसुदरि ॥ ५४ ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अर्थरूप कायवन ॥ इतरलकारणम् ॥ ४५ ॥ सत्यमबाधितवस्तु ॥ तेजोथियास्सुपादिमलाद्धि मयातेनजित्तावपतितेनघनभोमाभ्रविसारि
[illegible] ॥ ४६ ॥ जगत सर्वविषम्यनिरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशयानिमनस्क ॥ ४७ ॥ हेपतिव्रते ॥ सतीव्रतेइतिपाठसतीनोत्रतमिवव्रतयस्याइतिम्युत्सस्या
[illegible] ॥ अथवास्मात्मस्वरूपनिष्ठालक्षणव्रतसदृशस्तुल्यशीलाभक्तास्मीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारध्मातमग्नीशोधितयत्सुवर्णतद्वत ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा
[illegible] ॥ निराशाधिवासनार्थीयस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदनरागत इतिप्रतिषिध्यतइतिप्रतिषेध ॥ कर्मणिघञ् ॥ नजानामि ॥ ५२ ॥ कदाचित्सुखप्राप्तकाले ॥ मत
[illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible]पूर्णतासुदर ॥ जानासिचतवगतमंत्रोप ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामित्यादि समतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा ज्यभोगाद्यपेक्षणम ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयान्वेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न निष्क्रियासंगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववि चाज्ञानामिवतत्त्वविदोत.करणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणाविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥ तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगातेमध्येतदंतरालेचवयं त्क्वोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थ ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छादसः ॥

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्त्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यत्प्रा णानैषणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥ मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामाननुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सन्त पामत्तवास्तव्यानृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्वल्ल्यासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥ मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायु.शेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥ तस्मादाद्यतमध्येष्वित्यस्यार्थांतरमपिसंभावयस्तज्जिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥ तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कातानामतःपुरस्त्रीणाललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्ताहृष्टावास्तव्या.पुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइद्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिमानुषैरितिराजाह ॥ एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥ ७ ॥७१॥ यथास्थानयथास्थितम ॥ ७१ ॥ चिरदंपत्योःप्राचीनजायापत्यो ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायसंध्याम ॥ सायसंध्यांसभास्करामिस्युक्ते
दिनाचारता ॥ परस्परसिनहभागायसोत्कंठावपिनिवासनत्वादनुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयमणयवाक्यविलासगर्भंयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममसंगेपुवाछानापिविभूतिपु॥स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यनापिचक्रिया॥यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्यचेष्टिता॥६९॥इदंसुखमिदंनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठामी
हयथासुखम्॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तंविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्र
वेत्॥७१॥सुखदुःखदशाचिंतात्यक्त्वाविगतमत्सरम्॥यथाप्राप्तस्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन
तयोर्द्वयोः॥कांतयोश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ॥७३॥ अथोत्थायदिनाचारयथाप्राप्तमनिंदितौ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतु
कार्यकोविदौ॥७४॥स्वर्गसिद्धिमनाहत्यतस्थतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतेस्ते प्रणयचेष्टिते ॥साप्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्वि
मुक्तयोः॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमयोः स्वयममाशसतोःप्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥उत्कंठतांप्रणयिनोर्धियमानयंतीदीर्घामुहू
र्तवदसौरजनीजगाम॥७६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥१०९॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत समुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थिते॥समुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥१॥ विकसत्यरुणोपांतेचक्षु
र्पीवायुजाकरे॥आचारेष्विवलोकेपुप्रस्रुतेष्वकररश्मिपु॥२॥दंपतीतौसमुत्थायकृतसंध्याक्रमौस्थितौ॥पद्मासनेमृदुस्निग्धेकांतौका
चनस्दर॥३॥अथोत्थायाग्रचूडालारत्नकुंभपुर स्थितम्॥कातासकल्पयामासपूर्णमंभसाब्धिवारिभि ॥४॥तेनमंगलकुंभेनतपूर्वा
भिमुखंस्थितम्॥भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येऽभिपिपेचसा॥५॥

सना कथयतोलयोःप्रियमुत्कंठनांसोत्कंठनामानयंतीमापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्तवअगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥ इ०वासि०ता०म०नि०पू०नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
सदसत्कर्म्यसेम्येनमभेनत्सपुरगतौ ॥ तौएत्वाहुचिरराज्यविमुक्तावितिषण्यते ॥ १ ॥ समुद्गकात्समुद्गतेजगन्मकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जना
नामथ्याचारेष्वतुर्वायुजाकरविकसन्निर्गते ॥ २ ॥ ३ ॥ समाब्धिवारिभिःपूर्णपुर स्थितरत्नकुंभराज्याभिषेकायसकल्पयामास ॥ ४ ॥ नराजानम ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांतंतेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनांतेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धातवसत्यसंकल्पात्संभवम् ॥ भूषणालंकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंबद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे ॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी ॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो ॥ अष्टा
नांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः ॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥ अ
थप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम् ॥ अद्यदेवीपदेराज्ञींत्वांकरोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा ॥ अभि
षिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम् ॥ १० ॥ प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम् ॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम् ॥
पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम् ॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥ १४ ॥
तत्रगंधद्विपवरेकृतपार्थिवमंडले ॥ रक्षितेत्दृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती ॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरथ
संबाधंकर्षन्नतिबलोबलम् ॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यासेनयासततोवनात् ॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभौमया ॥ १७ ॥ त
स्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः ॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजंगलान् ॥ १८ ॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचय
म् ॥ प्रागल्प्येनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमादृताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताश
याः ॥ २० ॥ एकनांसंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना ॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः ॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैराटृष्टःपौरयोषिता
म् ॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंध द्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूस्थया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्प्राक्तनमात्मनःस्वस्यशाङ्गराग्निर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहवृत्तंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त त्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजांजलीनांपुष्पांजलीनांचव्रातैः ॥ परंपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥१८॥ दूस्यानभयलर्कैलासमिवोच्छ्रितस्थितम ॥२२॥ तैर्भिर्लोकशासमपसिद्धैर्विधिवृत्तान्तशंखवीणाछत्रचामरादिभिर्मंगलैः संयुतम् ॥२४॥ अंतःपुरेस्वानिस्वानि
ध समाधिभोगादीनि ॥२५॥ देहधारणाद्विरतोविदेहकैवल्यसुखेप्रतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामागुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वामया
चूडालयासहआरमय्यभावमात्र्यीडयित्वापि ॥१८॥ भुक्तेपुभोगेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणबोधेनकामलक्षण
मृत्युंमित्वादशशिशिरान्पलक्षितवर्षसहस्राणिजम्बूद्वीपएकराजस्यभावएकराज्यंचकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूद्यतांरामायकर्तव्यतयोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसधार्धमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावचलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यायगृहंतेजै सयुतनृपमंगलैः॥सम्य
क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंसशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेनृप ॥२५॥
दशवर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपक ॥ अपुनर्ज
न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राम्यतयारमय्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८ ॥ विगत
भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तःप्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धि ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्योयजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य
चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसफलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालपरमसतपदप्राप्तवान्सत्वशेष ॥ एवरामागतं
त्वमस्तमनुसरन्कायजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
चू० शिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना
शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयाबुद्ध्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २ ॥

मुक्त्वेति ॥ सशिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसफलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअव्ययमजरंपरंपदसत्त्वसम्यावाप्तश्च्छेषःसन्प्राप्तवान् ॥ हेरामत्वमपिआ
गतमारब्धभावप्रस्तकायजातमनुसरन्विशोकःसमाधीनिष्ठ ॥ अथवास्वयंप्रसभभोगमोक्षप्रधानलक्ष्मीरनुसरन्भुतिष्ठस्त्वित्यनसिद्ध तथसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोस्तीत्य
र्थ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ रात्र्याराजेनपिधामसर्वंत्वस्याजितःकथ ॥ अतेइका
ऽसत्यामात्मूर्धोगुरिमिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्नखिद्यसेनिरन्तर्संसेरोत्रखिद्यसि ॥ १ ॥ बुध्याअवष्टभ्यपरमार्थतयादृढनयकवितत्स्वरूपमियचयेन ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यानस्यनापिव्यवहारः

भोगमोक्षमयस्तत्प्रचुरः ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्तवांस्तथात्वमपिबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावा त्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञःसर्वविद्यास्थानेपुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथावि धेनजतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवा न् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्स मासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरा त् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयः सकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदिता म् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्तवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेत स्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेंद्वभ्रार्कतारेणशरद्व्योमासमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्या जांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टस्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायशेषंत्याजयितुमागतंपितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥ गतेंद्विति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योमेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्धमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यतःप्राग्योज्यम् ॥ कथंचशरद्व्योमासमोभवत्तत्राह ॥ तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शरदारोगुरुफचिदिमेतेपुवासएवदूयमानमनाएपपुनर्वर्षमयेणाकस्मिश्चित्कानननांतरेतमेवपितरंगुरुमागतभाप ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलताद्य ॥ आदिपदात्कमंडलुवृस्यजिनापपि
॥२ ॥२१॥ अम्मियपअम्मिटपान् ॥२१॥ यदानवेरनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यत्त्वाम्बेपणविशारारूढायाःआकृषिचित्तास्यानेभपचनादितिभाव ॥ पितरधियापयौचिंततिवानितिया
मन् ॥२३॥ ननुभिपुरवाह्यवस्तुराणामिवदेहेंद्रियविषयस्यामावेषचित्तत्याग-सेत्स्यतितिमाह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थस्वदेहादिकिंचित्तस्यकमाषित्तस्यादिस्यनिर्णयादनागस्क
चित्तनिरूपनापराधशून्यस्तदादिम्यर्थीकित्यजामित्यागास्यनोचितइत्यर्थ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तमिद सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजना.॥२८॥ हेमयीस्त्र
उवासैकोदिग्गतेपुशांतशून्यवपु श्वसन् ॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरगुरुम् ॥१८॥ कृतपूजात्रमौभक्त्यासमालिंगितपुत्रकम् ॥ अ
पृच्छत्सप चासूय खेदगद्गदयागिरा ॥ १९॥ ॥कचउवाच॥ ॥तातसर्वपरित्यक्तकथावेणुलताद्यपि॥ तथापिनास्तिविश्रांति स्वपदे
श्विचरोम्यहम् ॥ २०॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्तापुत्रराजसे॥ चित्तत्यागविदु सर्वत्यागसवविदोजना
॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तावाकूपति पुत्रपुष्पुवेतरसानभ ॥ अन्विये पकचश्चित्तपरित्यक्तुमखिन्नधी ॥ २२ ॥ चिंतयन्न
प्यसौचित्तनयदावेदकानने॥ तदाचिंतयामासधियैवपितरयचौ॥ २३॥ पदार्थस्वदेहादिनचित्तमितिकथ्यते॥ तदेतत्किंकवाव्यर्थ
निरागस्कत्यजाम्यहम्॥ २४॥ पितु सकाशगच्छामिज्ञातुचित्तमहारिपुम्॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वर ॥२५॥ ॥श्री
वसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंचिंत्यसकचउज्जगामत्रिविष्टपम्॥वाक्पतिंप्राप्यसस्नेहवसंदंप्रणनामच॥२६॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्त
भगवन्वद॥ स्वरूपंब्रूहिचित्तस्ययेनतत्संत्यजाम्यहम्॥ २७॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच॥ ॥ चित्तनिजमहंकारविदुश्चित्तविदोजना ॥अत
यायमहंभावोजतोत्सच्चित्तमुच्यते॥ २८॥ ॥कचउवाच॥ ॥ त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते ॥ गुरोगीर्वाणवृंदस्यकथमेत
द्वदंतिमे॥ २९ ॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेपकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर॥ ३०॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥
॥अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात्॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि ॥ ३१ ॥ यथेतद्देवतनयतथाशृणुवदामिते॥ अ
ज्ञानमात्रसंसिद्धवस्तुज्ञानेननश्यति ॥ ३२ ॥
त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवृंदस्यगुरो हेमहामतेबृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथमेवमेव ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्यागेआत्मत्यागापत्त्यानैराम्या
पत्तिरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोपासमवत्यदेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यमसत्साक्ष्यपरिचयेतत्त्यागोदुष्कर परिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदल
नादपिसुकरइत्याशयेनबृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानमुखसाक्ष्यपरिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रप्रसिद्धमहंकारादिवस्तु तच्चज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥
१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित' ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वय' ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकिं विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमानताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तदसत्वेजगत्प्रथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ अन्निवेतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहकार क कुतोनिमित्तात्कथदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइत्याह ॥ क्वेति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचय' ॥ ३८ ॥ अयदेहादि सपित्रादिनोजातोहम ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतवृद्ध्यपक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ तर्ह्यहकस्तत्राह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतत्त्वपारार्थ्याद्द्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थांतरंसदृष्टांतदर्शयन्प्रकृतनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसस्थितानाफलानाकुसुमानांदलानांपर्णानाचकारणीभूत सारभूतश्चतरोरतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थितोविमलतरोनतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्त्तेरखडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यतवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्ससस्थितानांफलकुसुमादीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतासारभूतनिरतिशयानदरूपःसस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवत्स्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वाप्सुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदिततंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४० ॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्त्तेः॥४१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तपात्वपविष्ट ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्याउपेक्षणमेवतस्यागोनस्वस्वनिषसफयमसापेक्षइतिभाव ॥ ३ ॥ यमेनतवनिवारणेकयमरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असभवतीति ॥ शमततनप्रसमासप्तमी ॥ ननुकामकर्मवासनारूपबीजबलाम्मरणजन्मभीकुतोनस्यातांतमाह ॥ नभइति ॥ अहंकारक्षेत्रेसत्येवतानिबीजानिप्ररोहंतिनतु
तदपगमेतिभाव ॥ ४ ॥ अहंकारबाधितेऽवशिष्ट कीदृशोहंतमाह ॥ निरंशमिति ॥ ५ ॥ इदृशोहंकथमहंभावभावितोभूवंतमाह ॥ यथेति ॥ तथाअहंभावभावितोप्यम्य
दवाभातइत्यर्थ ॥ ६ ॥ तत्प्रकाहेतुस्तमाह ॥ अबोधेनेति ॥ तन्निरासेपिहेतुमाह ॥ बोधेनेति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शन एकत्वमति कारणदर्शन तेद्वेत्यक्त्वाउभयानुस्यू

निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कथंयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहंकारमसद्बुद्ध्यैनमाश्रममात्यज॥
असत शशशृंगस्यकित्यागग्रहौकुत ॥ ३ ॥ असभवत्यहंकारेकुतेमरणजन्मनी ॥ नभःक्षेत्रेतयाव्युप्तकेनसंगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निर
शशांतमकलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मंचिन्मात्रत्वमनोमयम् ॥५॥ यथाभसस्तरंगादियथाहेम्नोंगदादिच ॥ तद्वा
तदिवाभामतथाहंभावभावित ॥ ६ ॥ अबोधेनजगत्सर्वंमायामयमिवस्थितम् ॥ बोधेनसकलंब्रह्मरूपमपद्यतेनघ ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्व
मतीत्यकांगपस्य सुखितोभव ॥ मादु स्थितोभवव्यर्थंत्वंमिथ्यापुरुषोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता ॥ शरदामि
हिकेवाशुबोधेनायातितानवम् ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥परमामागतोस्म्यतृप्तिंज्ञानामृतेनते॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे
वचातप ॥ १० ॥ अद्यतनेवसिक्तोहमतंगच्छामिशीतताम् ॥ उपयपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥ नतृप्तिमनुगच्छामिव
चांसिवदतस्तव ॥ ऐंदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ तथोपिभूयःपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर ॥ कोनामतृप्तोप्यग्रस्तन
पिबत्यमृतासवम् ॥ १३ ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम् ॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे ॥ १४ ॥

तसम्यगपरिशिष्यमवतिष्ठित सुखितोभवेत्यर्थ ॥ अनादर्शनेनुपक्ष्यमाणपुरुषस्येवदु खभागिभवतुपरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोवर्षप्रतिबंधस्त
त्प्रयुक्तातपभ्रांतनरोयथावासारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हिरण्यगर्भसंपत्तानामतुलसंपदामुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ तथउक्ती
नामास्वादनेतृप्तिरपि ॥ १२ ॥ ज्ञातस्यतत्त्वस्यसम्यगनुभवायपृष्टोपि ॥ अमृतरूपमासवंपेयम ॥ १३ ॥ एवमश्रासयोन्मुखीकृतगुरुमपि मादु स्थितोभवव्यर्थंत्वमिथ्यापुरुषो
यथेतिवाक्यसूचितमिथ्यापुरुषाख्यानकौतुकात्प्रश्नपृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यन्मिथ्यापुरुषेणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृतवानित्यर्थ ॥ १४ ॥

मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ सवृत ॥ १६ ॥ एकातेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
तत्त्वदृशाहासजननीम ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्सपश्यतितत्तस्यैवभ्रात्या
ह ॥ केशोड्रकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति खस्याहमुपजीवक. खमेउपजीव्य अत खमेवाहईदृशचखमाद्यत्यरक्षा
भासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थ. ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायश्रृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंड्रकमिव
व्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवस्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टंत्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ खस्यइष्टवस्तुखतत्स्वयकस्मिश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेष. ॥ २१ ॥ ऋत्वतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपांसुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्कटनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतु शालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासक्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ कुसूलधान्यावपनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ १४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनदुष्प्रवेशेनकूपकुंभाद्युपाधिना खगगनंगुहायांतत्तद्गृहंस्थितसन्नुतागतिसगमूढसन्तदभिमानात्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषुघनतराद्दुःखांतरादपिघनदुःखजातमायातिततोयातिनिर्गच्छतीत्यर्थ ॥ १५॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशेनि पू द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोस्फुटमीयते ॥ तथैवास्याख्यायिकायाश्चतात्पर्यसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥ उक्तानार्थस्याप्यत्तवेष्टाप्रायस्यप्रक्षावत्त्वसंभवमन्यमानोमिथ्यापुरुषाख्यायिकायाअन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तत्पृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानर प्रसंगेनत्वयायोमायापुरुषःकथित अयंकिमभिप्रेत्यतत्कृतव्योमरक्षणंचकिमभिप्रेत्योच्यतइत्यर्थ ॥ १ ॥ यथाभूतयथास्थितम् ॥२ ॥ शून्यांबरमायाकाशस्तत्रस्थितम् ॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकाल कवलितप्रज ॥ जीर्णपर्णयथावातस्तत शोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालशोकातेखरक्षार्थंचकारह ॥ कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपर स्थित ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥ ३३ ॥ एवंगृहघतुःशालकुंभकुडकुसूलकैः ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांगृहन्गृहेणग हनेनकिलात्मबुद्ध्या ॥ दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰ नि॰ पू॰ मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन किंमायापुरुषःप्रभो ॥ कथितोयत्त्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥ मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥ २ ॥ मायायंत्रमय प्रोक्तोयःपुमान्रघुनंदन ॥ एनत्वंतमहंकारंविद्धिशून्यांबरोत्थितम् ॥ ३ ॥ यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लक्ष्यब्रह्मव्योम्नोयथ ब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहंकार पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दृढियात सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयतते तत ॥ ६ ॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगत ॥ ७ ॥

सर्गादीसृष्टेप्राक् ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानामायाकाशादुत्थितनभस्थितयनेत्याह ॥ अतरिति ॥ नतन्निरधिष्ठानंकित्वसदधिष्ठानतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यंब्रह्मयस्यतथाविधम् ॥ नभ्य मोद्भियात्कयमहंकारादिजगदुत्थिततत्प्रदृष्टांतमाह ॥ व्योम्न शब्दवदिति ॥ अहंकारोलिंगात्मासप्तमायामिवस्याभिप्रेत्यतप्रदृष्टांतांतरमाह ॥ स्पंदइवेति ॥ ५ ॥ अनात्मैवभ्रा स्त्याआत्मतांगत समूलकारणंगगनदृढियात कल्पनासदृशमिवमेदृष्टमिवमनिष्टमित्याविकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टमात्रिपरिहारायतते ॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थंमहत्सःपूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहंकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योग्नितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद निमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैः क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्त च्चिंतनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामिस्वभावत्वात्प्रकृतिःसंकल्पनात्संकल्पःसंकल्पितार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पना त्कलाचेत्यपिविश्रुतैःप्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यंते॥अन्यैःकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुति स्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतांगतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्ततदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णेब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया ॥ ८ ॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वा रक्षितआत्मेतियातितद्योग्निभावनम् ॥ ९ ॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव ॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ ॥ १० ॥ जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि ॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः ॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः॥ सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते॥ १२ ॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः ॥ १३ ॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव॥ १४॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मः शिवःशुभः॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा ॥ १५॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशं कया॥ १६॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम्॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः॥ १७॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्य णोरणुः ॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति ॥ १८ ॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन॥ जगद्विवर्त्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते ॥ १९ ॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव ॥ २० ॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शैर्निश्चितम् ॥नह्यच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआका शःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायुःकथंसंपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेजःकथंसंपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथंतद्विरुद्ध शैत्याप्यायनस्वभाववारिसंपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावंकथंतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चितंतत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदुःखान्य नुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य क्षयस्यनिवासस्यसंक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

र्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारत्याजयन्पूर्वशिष्टचिन्मात्रस्थैर्योपदेशेनोपसंहरति॥सर्वापदामिति ॥ अस्वातंत्र्यापादकत्वादस्वतंत्रम् ॥ आसन्नोनरकादिपातोयस्मात्तथाविध
सर्वविवेकविरोधि अनार्यैर्नियमहंकृतिपदं सकलमभिमतव्यवहारेंद्रियविषयलक्षणफलासक्तिनिबोधान्मूलोच्छेदेनविमुच्य शेषे निष्कृष्टचिन्मात्रे सुबद्धपददृढस्थितश्चेत्सर्वोत्तम
नामयासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविच्यसवसद्रूपेदृष्टांतैरिहभूरिशः ॥
असद्रूपनिरासेनसद्रूपेस्थैर्यमीयते ॥ १ ॥ जगतः सर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वाद्विकल्पप्रसूमबीजनिमज्जकरो निरासइतिव्युत्पादयितुंप्रथमंपरब्रह्मणि मनःकल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतंत्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमग्र्यम् ॥ बोधादहंकृतिपदंसकलंविमुच्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥
॥२१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०मिथ्यापुरुषोपाख्याननामत्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
परस्माद्ब्रह्मणःपूर्वंमनःप्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितत्स्थमेवस्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदोमहोर्मिरिवसागरे ॥
रश्मिजालमिवादित्येमनोब्रह्मणिराघव ॥ २॥ तस्यादस्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतंरामजगद्रज्जुभुजंगवत् ॥
॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदंह्येतत्तस्यान्यदिवभास्वत ॥४॥ कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥
केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकंहितत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविता ॥ आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्पः सउच्यते ॥६॥
सलिलव्यतिरेकेणतरंगोयेनभावित॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्यनवारिधी ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगोयेनभाव्यते॥ अंबुसामा
न्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते॥८॥ कनकाव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभाव्यते॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः सउच्यते॥ ९॥ पावकव्यति
रेकेणज्वालालीयेनभाविता॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलतिज्वालाधीरेवतिष्ठति॥ १०॥

ति ॥ पूर्वंसर्गादिकालेप्रथमंसर्वकल्पनाभ्यःपूर्वंतच्चमनस्तत्परेब्रह्मणिअपृथक्सत्तयास्थितमेवसत्कल्पनांतरनिमित्ततयाआभोगायस्थितिंगतमित्यर्थः ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया
स्थितौदृष्टांतानाह ॥ पुष्पकोशेइति ॥ २ ॥ तस्यमेवेत्यत्रदृष्टांतविशदीकृत्यस्थितिंगतमित्यर्थंविवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्यासम्यगनुसंधानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वजगत्कस्य
नामूलतयास्थितिंगतम् ॥ ३ ॥ तथाचजगत्सम्यग्भावयन्नयाभावनेअन्यत्सम्यग्भावतयाविभावनेतुसद्रूपभेदेनेतिदृष्टांतैरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदंरश्मिजालंय
आदित्यव्यतिरेकेणभावयतितस्यतत्स्वतंत्रंभास्वत्आदित्यादन्यदिवस्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥ नतस्येति ॥ कनकंवस्तुबुद्ध्या केयूरेणैवावरोधादितिभावः ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि
र्विकल्पोरश्मिभेदविकल्पशून्यः ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयस्यतत्कल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यांपुरुषोपिसविकल्पोनिर्विकल्पश्चभवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ गलतिनोद्भवति ॥ १० ॥

कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनातराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरजितातदाकारतापन्ने
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्ति ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनऋजुवक्रतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तमर्थमाहकद्विविधविकल्परहि
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १२ ॥ दृष्टांतेउपपादितविकल्पत्यागप्रकारदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआंतरप्रत्यग्व
स्तुपर ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितदवयुत्यप्रपंचयति ॥ कोटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप

॥ पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा
ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः ॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः ॥११॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुपुम
व्यते ॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते ॥१२॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः ॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
ज्जति ॥१३॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव ॥१४॥ मनोभवतिविश्वात्मा
संकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः ॥१५॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम् ॥ कोटत्वमब्ज
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम् ॥१६॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत् ॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात् ॥१७॥ तनोतितस्यां
जत्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा ॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम् ॥१८॥ संकल्पताद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम् ॥ जंतोर्य
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम् ॥१९॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥२०॥ परमार्थेन
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम् ॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते ॥२१॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते ॥ यथांबुधिर्व
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन ॥२२॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हपरिस्फुरन् ॥२३॥
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः ॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्यणुचित्स्पंदनादृते ॥२४॥

रः ॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदंब्राह्मम ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताप्रयातियथाअंबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिगृह्यस्फुरन्अंबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसःस्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवजगद्रूपंकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ ब्रह्मवृंहिताकारविवत्तविजृंभिताकारतद्बाधविजृंभिताकारता ॥ प्रमत्तस्वभावमुक्तमतीचिपयधसाययति ॥ पदार्थेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सवेपक्षपिशब्दात्त
न्निरानमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएपबधद्दस्याविकाविफलाभिमानासकलाचितांप्रसससर्वयत्नेननिरस्यभागादिसर्वेद्रियजयान्मौनीवशीविगतमानमदश्चसन्स्वोचितराज्या
दिकार्यंकुर्वन्ननहंकृतिमहात्मैवभूत्वातिष्ठस्वेप ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महाकर्माविशब्दानाम्याख्यामि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्वेदमतस्त्यजन् ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ २५ ॥ नापूर्वंविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव
भावयन् ॥ यद्यत्करोपितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥२६॥ ब्रह्मप्रवृंहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्नवित्सारमये
स्थिते ॥ २७॥ सविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ सवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ २८ ॥ इदमन्यदिदंचान्यदि
तिमिथ्याग्रह कुत ॥ सभवादखिलाकारेप्वेकस्याएवसविद ॥ सर्वेपमपिनास्त्येवबधमोक्षावत कथम् ॥२९॥ मोक्षोयमेपखलुबधइ
तिप्रमत्यचिंतानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम् ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥इ
त्यापवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्ग ॥११४॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥महा
कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ सर्वा शका परित्यज्यधैर्यमालम्ब्यशाश्वतम् ॥ १ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्ता
महात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो ॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतद्धतत्रयरामपुराचन्द्रार्धमौलिना॥
भृगीशायतुसप्रोक्तयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृगेपूर्वंशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदभ्रसकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ ४ ॥
तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥ भृगीश प्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ ५॥ ॥भृंगीशउवाच॥ ॥भगवन्देवदेवेश
सर्वज्ञपरमेश्वर ॥ यदहपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे ॥ ६ ॥ ससाररचनांनाथतरगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां
तिवर्जित ॥ ७॥ कमतन्निश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम् ॥ ८॥

रिहशमुना ॥ लक्ष्माण्यजीवन्मुक्तानांवर्ण्यंतेभृगिणेऽधिमे ॥ १ ॥ सर्वा पुण्यपापादिशका परित्यज्यधैर्यंनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणप्राप्तोमहाकर्त्ताउच्य
तइतिप्रिपृच्छपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रतभयमित्युच्यतेफलकालत्वमानित्याविकमिवेदलक्षणभयसंपद्यते ॥ असौभृगीश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ननुविज्ञानवान्सवात्मज्ञान ॥
यद्यपिगाणपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्यतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्यायप्रोमासख्यामोचमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरगतरलानश्वरीम् ॥ ज्ञातेपि
तत्त्वेप्रामाासख्याविश्रांतिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुखरम्यम् ॥ तिष्ठामितिष्ठयम् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वा शंका परित्यज्येत्यर्शविष्णोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्तात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमांल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्व्यजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टेयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेग.फलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्सपन्नेप्वश्वमेधकलजभक्षणादिकार्येषुधार्मिकोह पापोहमितिवाकुशकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति ॥ १६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवत्तस्थ

महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥
ईश्वरउवाच ॥ ॥ सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो ॥ १० ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ धर्माधर्मौमहाभागशंकाविरहिताशयः ॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले ॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः ॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १३ ॥ शुभाशुभेपुकार्येपुधर्माधर्मैःकुशंकया ॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः ॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १५ ॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसंसक्तमनामुनिः ॥ कार्यानुरूपवत्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १७ ॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः ॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १८ ॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै ॥ शुभाशुभंत्याचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९ ॥ जन्मस्थितिविनाशेपुसोदयास्तमयेषुच ॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति ॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते ॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि ॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते ॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहारमखिन्नधीः ॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते ॥ २३ ॥

त्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाच्चरस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम भावयाति ॥ १८ ॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशातः ॥ नह्यस्यचद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ जन्मादिषुपचसुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य ॥ २० ॥ महाभोक्तुर्लक्षणान्याह ॥ नकिंचिदित्यादिना ॥ प्रकृतप्रस्तुतप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते ॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिर्ष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवमशनाद्यप्रतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अवापअपारिक्रियायांगे ॥ भावाभावैर्लोभव्यये ॥ समाविक्षेपात्सर्वदे ॥ नोत्कामतिनविक्षिपति ॥ १४ ॥ रम्यमशद्दस्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्याग्रोरम्यस्वणदस्या रम्यलधनिभाव ॥ १५ ॥ समनुल्यवस्याभोगायसमुपगृह्णाति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयामानोपयाता ॥ चकार प्रागुक्तगुणकवससमुच्चयार्थ ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम व्यञ्जनम ॥ २८ ॥ विरसनिविपातम ॥ २९ ॥ खदयकारशकरापरिष्कृतभक्ष्यभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यभाकुमशस्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकल्पितविकल्पनम ॥ ३१ ॥ भरामपदकाद्रवाव्चकराच्छादनादि ॥ परउत्कृष्टविद्याच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरतिशयानन्दपूर्णात्मधियामिथ्येतिसत्यक्तमितिभा ॥ ३३ ॥

सुखेदुःखे क्रियायोगेभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते ॥ २४ ॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच ॥ रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २५ ॥ महांतिसुखदुःखानियःपयांसीवसागर ॥ समसमुपगृह्णातिमहाभोक्तासउच्यते ॥ २६ ॥ अहिंसाममतातुष्टिश्चर्यायादिवाशव ॥ नोपयस्माद्योपयातामहाभोक्तासउच्यते ॥ २७ ॥ कट्वम्ललवणतिक्तमस्पष्टस्पष्टमुत्तमम् ॥ अधमयोऽत्तिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते ॥ २८ ॥ सरसनीरसंचैवसुरतविरततया ॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते ॥ २९ ॥ क्षारेखदमकारंचशुभंवाप्यशुभंतथा ॥ समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३० ॥ इदभोज्यमभोज्यंचेत्येवत्यक्ताविकल्पितम् ॥ गताभिलापयाभुक्तमहाभोक्तासउच्यते ॥ ३१ ॥ आपदसंपदमोहमानदमपरंपरम् ॥ योभुक्तेसमयाबुद्ध्यामहाभोक्तासउच्यते ॥ ३२ ॥ धर्माधर्मौसुखंदुःखतयामरणजन्मनी ॥ धियायेनंतिसत्यक्तमहात्यागीसउच्यते ॥ ३३ ॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३४ ॥ देहस्यमनसोदुःखैरिंद्रियाणांमन स्थिते ॥ नूनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३५ ॥ नमेदेहानजन्मापियुक्तायुक्तनकर्मणी ॥ इतिनिश्चयवानंतमहात्यागीसउच्यते ॥ ३६ ॥ येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितम् ॥ सर्वमंतःपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७ ॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते ॥ सायेनसुप्रुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३८ ॥ इत्युक्तंदेवदेवेनभृंगीशायपुरानघ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वर ॥ ३९ ॥ नित्योदितविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिंचित् ॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४० ॥

सर्वाईहावाक्मन कायचेष्टा ॥ धियाविषयबाधादेवपरित्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तानसदुःखैः सहयेनमिथ्यात्वबुद्ध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५ ॥ युक्तायुक्तेविहितनिषिद्धेइष्टानिष्टाचरणरूपेवा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मंचशारीरम ॥ मनोमननमानसम ॥ ईहितवाचारिचेष्टितम ॥ ३७ ॥ सुप्तुसम्यग्दर्शनेनबाधात्सत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसंहरति ॥ इत्यादि ॥ ३९ ॥ यथाभावनयामहाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीवानायासनभवत्तिनीभावनारामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देशकालवस्तुविषयकोशानामवस्थाभयस्यचनिरासननिरंजनतामुपेत सर्वपरिशिष्टनित्योदितविमलात्मब्रह्मैवास्तिकिंचिदितरकल्पनाकलननास्त्येवभावय ॥ एवंसर्वाभावयत्सभावाभिव्यक्त्याकलनामलध्वंसात्शांतवृत्तयोयस्यतथाविधःसन्निर्वाणमेहिप्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हेअगइहमसारेयत्किंचिद्भातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्द्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यन क्वचित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणचस देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदेकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसभावनायोगादितिभावः॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवातर्दृढ निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैपितदाव हिष्ठसमस्तकार्यजातकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥

अन्यत्क्वचित्किं अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० ब्रतत्र यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम नि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद यस्त्वंतदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्य स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन स्यमनसोलिंगलक्षणम ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षाद्यर्थंपरेणबलादपिसंपादिताइत्य र्थ. ॥ सितशुद्धशुभच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविपादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपचयन्लक्षणांतराण्यप्याह॥ वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यतेयथाप्राक्कुभस्यदुर्वास.शापश्र वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदु.खादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध प्राबल्येनदुःखतल्लिंगमालिन्याभासयो.कदाचिद्दृश्येप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्नतयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ नेराधिपरष्टाविपानि ॥ निघृर्तविर्नीतम ॥ ९ ॥ भावैर्विभवैरभाविरास्थैर्विरुद्धोविपमोपि ॥ सर्वागलितादकाराणाम ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभतांदर्शय
न्नदयमपरसामिरमुपसहरति ॥ युष्मालोकनेति ॥ युष्मल्लक्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाभवत्यक्षणयायुष्माआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येलभ्येअस्तमिता
मापदायस्मिंस्तथाभूतेपितया‌विधेपरमात्मवस्तुनियोनप्रवर्ततेतंधिगस्त्वित्यर्थ ॥ ११ ॥ भवदुक्तीतदिक प्रथममुपायइतिचेद्विवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेभगवु
खरमानाखाक भूतजननमरणोपलक्षितससारसागरमुक्तितीर्णोत्तरितुमिच्छोः पुरुषस्यमत्सारेनिरतिशयानंदात्मनिचिरमुचितांविश्रांतिप्रायुमहक इदअमर्त्तकिपरमात्मनःस्वप
किमीदृशस्यात्मभागकेन्द्रसृष्टिभोगिभ्यःकिस्याद्विति निरंतराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽतिमलउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयेदित्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसंध्यमप्रतिरोधिच॥ निभृतपोर्जितंस्वच्छंवहतीत्यमहद्वपु ॥ ९॥ भावाभावविरुद्धोपिविचित्रापिमहानपि ॥ नान
दायनखेदायसतांसंस्तुतिविभ्रम ॥१०॥युष्मालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तंधिगस्तुनराधमम् ॥११॥
विश्रांतिमाप्नुमुचितांचिरमंगदु खरत्नाकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथजगदिदंचपरचकिंस्यात्किंभोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥१२॥ ॥इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०नि०पू०गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥११६॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु॥१॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपाल स्वरा
ज्यपरिपालयन्॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत्॥ २॥ जरामरणसक्षोभसुखदु खभ्रमस्थित ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम्॥३॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि॥ अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम्॥४॥ पूजितंस्वसभासंस्थंभग
वंतंप्रजापतिम्॥ ॥इक्ष्वाकुरुवाच॥ ॥मांयोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे॥५॥ भवत्प्रसादएवायमवंतंप्रष्टुमजसा॥ कुत स
र्गायमायात स्वरूपचास्यकीदृशम्॥६॥किंयदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते॥अहंकथचविपमादस्मात्संसृतिविभ्रमात्॥७॥ विमु
च्येयपनाळीणाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥मनुरुवाच॥ ॥अहोनुचिरकालेनविवेकेसुविकासिनि॥८॥ वितथानर्थविच्छेत्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन॥ ९॥

वा०मात्सयम०नि०पू०षोडशोत्तरशततमःसर्ग ॥११६॥ ॥ १ ॥ ॥ कोहंकथजगदितिविचारेणैवनिरसनम ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तोविवेकःसंप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषाणा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःप्रागुक्तपदविश्रांतस्तथातविचारंशृण्वित्यर्थ ॥१॥२॥ इतिस्वयंसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥३॥ नविवेदविवेकेनवेद।ब्रह्मलोकादागतं
मनुंस्वपितरम ॥ ४ ॥ तमप्रपममनुप्रार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मामिति ॥ ५ ॥ प्रष्टव्यांशान्दर्शयति ॥ कुतइत्यादिना ॥ ६॥ सस्यपयापरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यभोक्तुःस्वामि
मध ॥ कदाकेनरचितमितिप्रश्नस्यार्थाश्रि कथ्यते ॥ अनेनमुख्यादिप्रमाणमूलमुपदेशपरंपरासमवायागतमेवत्वयावाच्यनतुतर्कैर्यत्किंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम ॥ ७ ॥ विमुच्येये
तिकनकचरितपक्ष्मी ॥ ८ ॥ तमतत्त्वापदेशयोग्यंतत्स्वरूपंचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथापिमिथ्याजगतःअसत्स्वरूपमतदेवेतिभाव ॥ ९॥

ननुसांख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्राद्यंप्रत्याह ॥ यस्त्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसंभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवसंसर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनत
द्रूपताम् ॥ भूततांपृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १० ॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥ १५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधः सन्नभयंब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुतःसर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायांतत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकेविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्त्वस्थयानिरहंममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममतारहद्रियाविपुकथग्रष्टम्पमिदष्टांतिनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपधासादिनापीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआत्मम
प्रभुखात्मदस्यातनात्ममधुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमपिपथतयाविधयच्चिन्मात्रतद्रूपोगगनादप्यणु सूक्ष्म ॥ संसारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ जडजगतो
नवहिर्भावांगविष्वेशनस्फुरण गुद्रपदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदाघाकारताहेमएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तन्मूलमायारूपेदंत्य
य ॥ ११ ॥ आत्मनःकालाषभागस्तद्रूपपितुकालस्यजगन्नपुपसंहारस्यानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवोवडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिप्राणि

पथिका पथिदृष्टेतरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवैतेद्रष्टव्याःस्वेंद्रियादय ॥ ५ ॥ एतेपुनादरःकार्यं सतानैवावधीरणम् ॥ पदार्थ
मात्रताविश्रान्तिपूर्वतेयथासुखम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांतःकरणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ७ ॥ दे
होहमितियाबुद्धि सासंसारनिबंधनी ॥ नकदाचिदियंबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥ ८ ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानसंसारबंधनी ॥ ९ ॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतथात्मासर्ववस्तुषु ॥ १० ॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिता ॥ ११ ॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकामंमहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिका ॥ १२ ॥ तथाप्ययाप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥ १३ ॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौहस्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ १४ ॥ कूपकोटरसंसुप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजन ॥ १५ ॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहनष्टोस्मीतिवपु
र्व्यय ॥ १६ ॥ यथावारिपरिस्पंदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्रूपपरिबृंहति ॥ १७ ॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
स्त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्थ सुखीराज्यमिदंप्रशाधि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठेम॰वा॰दे॰मो॰नि॰
पू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

निकायास्तरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वजगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्यागस्त्यकालवारिधेर्यःपातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्वासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलब्धेप्यात्म
न्यरब्धतामात्याशोकदस्याह ॥ कूपकोटरेति ॥ १५ ॥ वपुर्व्ययेदेहनाशे ॥ १६ ॥ परितोबृंहतिकार्यपरंपरयावर्धते ॥ १७ ॥ हेपुत्रत्वसंकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनिसंस्थाप्यस
मूलसमस्तसंसारोपशमेमारभ्यभोगोपयोगितत्वनिभासावशेषावुपशांतकल्प सम्प्यवहारायवहद्रियाविस्पदेपितस्याभासमात्रत्वावसस्पदप्रसंगेवेहव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीतिष्ठ
इदंराज्यप्रशाधिपालय ॥ शास शासेरस्याशीप्त्वेनासिद्धत्वाद्धिः ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू॰अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११८ ॥

वर्ण्यतेपुरुषस्यात्रस्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यांसत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥१॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पंदइतिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासालिंगैरुपलक्ष्यमनुराह॥सर्गात्मभिरिति ॥ विभुरयंपरमात्माप्रसवधर्मिण्याअविद्याशक्त्याअविदुष.प्रतिसर्गात्मकै स्पंदै क्रीडते विदुष प्रतितुतत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्यासमूलसर्गसत्वबाधितत्वात्कूटस्थाद्वयेआत्मनिसदैवतिष्ठतीत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रसर्गात्प्रवृत्तस्यसर्गशक्त्युदयइववैराग्यान्निवृत्तस्यसंहारशक्त्युदयोविस्तरसतएव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्रज्ञातात्मनिजीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मनाविभाव्यमानेतद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पनेदृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिष प्रभाज्वालाप्रभेदायथाकल्पितास्तथाजगद्वैचित्र्यतद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यकल्पितमित्यन्वयः ॥ तप्तायोग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्वप्रकाश

मनुरुवाच॥ ॥सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम्॥ संहारात्मकशक्त्याथसंहृत्यात्मनितिष्ठति॥१॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदे
त्याबध्यतेयया॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया॥ २॥ चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनांयथार्चिषः॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झरा
णांयथाकणाः॥ ३ ॥ तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम्॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदिवस्थितम्॥ ४॥ अहोनुचित्रामायेयं
तातविश्वविमोहिनी॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति॥ ५॥ चिदादर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्॥ यस्तिष्ठत्युपशांतच्छंस
ब्रह्मकवचःसुखी॥६॥ अहमर्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा॥ सर्वंशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत्॥ ७॥ इदंरम्यमिदंनेतिबीजंत
दुःखसंततेः॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः॥८॥ राजन्नभावनास्त्रेणरम्यारम्यविभागिता॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवा
तर्विलूयताम्॥ ९॥ अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभोः॥ १०॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापिजगत स्फुटदर्शनंचाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहोइति ॥ सर्वेष्वंगेष्वन्वयव्यतिरेकप्रायेषुबाह्याध्यात्मिकभावेषुप्रोतमन्तर्ब
हिश्चव्याप्तमप्यात्मानयद्यस्मान्नपश्यति ॥ ५॥ कयातर्हिभावनयाआत्मानदृष्ट्वासुखीस्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेनगरादिरिवब्रह्मणिजगत्प्रातिभासिक
नवास्तवमितिभावयन्नित्यर्थ. ॥ मोहशरैरभेद्यब्रह्मैवकवचयस्यस ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतिवैषम्यकल्पनमितिशेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेनसर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
स्त्रेणरम्यारम्ययो.पदार्थयोर्विभाविताप्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतु.समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेनविलूयताछिद्यताम ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेनबाह्यार्थभावनतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननंचविलूयपरमाकाशादप्यधिकतानवसौक्ष्म्यंसमेत्यतद्बलेनशोकहेत्वलेपेविशोकएवतिष्ठेत्यर्थ ॥ १० ॥

ऽपुमत्वत्रयवविवक विलासवान्समाधिनागलितवासकल्पनाभास पूर्णात्मना भुवनाभोगभूत्वा अधिगत परानंदस्य...
यस्य तथाविधस्तद्विभागवहिस्फुरत्सर्वेकत्वापत्त्योऽत एव निरस्तसंसारामय पञ्चमपद भूमिकासु चिरायस्थित्यतिसप्तमभूमिकायामात्यंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्वच्छिकापु
यस्य तथाविधोऽभयचिद्वपुरित्यर्थ ॥ अथवा चतुर्भिः पादैश्च तुर्यायाश्च तस्रो भूमिका क्रमेणव
णतास्ति शुभ आत्यंतिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्वपुरित्यर्थ ॥ ... ॥ ११ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥
णितावाध्या ॥ ११ ॥
मुमुक्षुभूमिकालिखामुच्यमानस्यनूत्तरा ॥ मम स्यपरतस्त्रिस्रो भूमिका समदर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यतानग्रमितियपोमभूमिकाभ्यासफलमुक्त्वातदुपायभूताभूमिकाभेदान्वर्ण
यति ॥ शास्त्रेत्यादिना ॥ तथा च साधनचतुष्टयसंपन्नस्य सद्गुरुसंनिध्यादिसहायकश्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादि निष्कर्षा उत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएषा प्रबोध्या ॥ १ ॥ विचार

शास्त्रसज्जनसंपर्कं प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥ अधिगतपरानंदस्पदश्चिरायनिरामय श
त्रिभुवनाभोगाभूत्वाविभागयद्विस्फुरनोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥
ममममितस्वच्छाभोगोऽभवाभयचिद्वपु ॥ ११ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादे एकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥ प्रथमा भूमिकैषोक्ता योगस्यैव च योगिन ॥ १ ॥ विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया संगभावना ॥ विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसंविन्मयानंदरूपा भवति पंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका ॥ आनंदैकघनाकारा सुषुप्तसदृश स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांताथ मुक्तिरेव हि केवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमी सा परिप्रौढा विषय स्यान्न जीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् ॥ चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या तु पंचमी ॥ असंवेदनरूपा च षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥

णामननम् ॥ असंसक्त्यादिर्नायाम्नाभावना निदिध्यासनम् ॥ विलापनीतस्वसाक्षात्कारेणाज्ञानाविप्रपंचस्य बाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदनतवाश्रयाःविपाप्रसते ॥ २ ॥
शुद्धसंविन्मयसमाधिपरिपाकात्प्रथमप्रवृत्तायआनंदरूपा ॥ तादृशादृष्टतिनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तःअर्धप्रबुद्धः पुरुषो बासशब्दादीनाक
णपंचप्यन स्वापसुखासक्तोनप्रतिबध्नाति सम्यग्व्यवहारमिच्छतितद्वत्व्युत्थानकालेऽप्यस्यां भूमिकायां योगी तिष्ठतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाप्रज्ञाकारानुभवव
जिलरूपा ॥ तदाह ॥ आनंदेति ॥ ४ ॥ अथपरासाक्षात्तिरपि क्षीयतेतदाविष्कृतप्रौढपूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यतेतथा जीवत स्थिति सप्तमी भूमिकासैवमपाशमसमसितस्व
च्छभोगतिवामुक्तत्वेय ॥ आद्यभूमिकाभयस्यवक्ष्यमाणरीत्यैकाकारात्षष्ठी तुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवनाजीवनमात्रविशेषोनान्यदस्त्येतदेवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमभूमिरेवतुमातीताप्यापरिप्रौढासतीविदेहमुक्तिः संपद्यतेसा च जीवतायोगिनोविषयोनस्यादित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्धया
॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्वरे अति
प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखंडमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक.क्षयीमर
णादिदुःखभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु

अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित
तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥
यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ११ ॥
मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ १० ॥
नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैककः ॥
अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशो
चति ॥ १४ ॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागाम
रेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ १६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइव
क्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसु
खदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ १९ ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्क
र्मक्रियतेनघ ॥ २० ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते ॥ २१ ॥ एकःकर्त्ताचभोक्ताचकइ
वांगोपपद्यते ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतू
लश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्भूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ २४ ॥

क्तानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशंक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अवि
नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानांतद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषाम
लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैककर्त्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥
देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मैवज्ञानकलापि
कालेननश्येदित्याशंक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ यथाहरस्तुजलधिषुसमुद्रषु चाच्छतोयमेकमपस्फुरतितथाखिलेषुमायिकवस्तुषुतत्तद्भेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वमस्तुसम्भावस्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत इअ
गभरितळममननत्त्वबोधेनसधानत्यान्तिसकलनयपुक्तभूरिविषयकलापपरिशिष्टसत्ताशमाधमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे नि
पू०विशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापरूप्यतेमोघोयथामोक्षप्यमुच्यते ॥ अमनेभावनेसम्यग्विभज्यमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरतिश
पानंदमहत्पदसस्यकिपत्कालमज्ञानाज्जीवात्म्यानमाह ॥ यावदिति ॥ साकिसत्यानेत्याह ॥ अविवेकनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयारक्षयबोधम ॥ २ ॥ भोगाशैवस्वर्गनरकादी
कपर्तामितात्मनेत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगपिताकृपायोपठकटरज्जामापटीभवघटवद्भ्रामाभूरित्यर्थ ॥ ३ ॥ तस्याविषये सहपधनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एषाज्ञानफलात्वत सरुज्जातादिनेदिने ॥ वृद्धिमेतिपलादेवमुखेत्र्यम्युमशालिवत् ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुषुविश्वरूपआत्मासर
स्सुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्ताशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०
नि०पू०इक्ष्वाकुम०सप्तभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥५॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी
वाख्यातावदात्मन ॥ अविवेकनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयाताक्षयमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य
ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तथाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाररघट्टस्यचिताररज्जावांघटीभव ॥ ३ ॥ इदममाहमस्येति
व्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवतेअधस्तायात्यध शठा ॥ ४ ॥ अस्याहमेषमेसोयमहमेवतुये किल ॥ मोहाद्बुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा
दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलभ्याविलयितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्वपपश्यहे ॥ ६ ॥ यदेवंवचितोरूपततयु
द्धमरवहितम् ॥ तदेवतीणसंसार परमेश्वरतांगत ॥ ७ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणाद्यघत्कर्तुंसमुद्यता ॥ तदहंचिद्वपु सर्वंकरोमीत्येवभावयेत्
॥ ८ ॥ यंपुयंपुपदायपद्दशनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यचिद्विलासाद्यनकुश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णमृत्योश्चेतस ॥ यो
भवेत्परमानंद केनासावुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यंचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपभुवनभावयन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ तस्यानूपतम्मूलतादात्म्याध्यासमपित्याजयस्तत्फलसर्वोत्कर्षमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितसर्वतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपस्य ॥ ६ ॥
ततपूप्यम ॥ ७ ॥ मनुजगत्कर्तृत्वापस्यनास्तिकथपरमेश्वरतामतस्तथाह ॥ ब्रह्मेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सर्वा क्रियास्तत्वविस्ताद्गुकथमात्मन कर्तृतांभावयेदितिचेन्नापंदोष
आत्मसत्तपैवसवकल्पनानांसत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह ॥ येप्विति ॥ दर्शनेपुवाक्षेपु ॥ ९ ॥ ननुससारतरणेनकोलाभस्तत्राह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशात्म
स्वात्मिरवलाभइत्यथ ॥ १० ॥ यदिग्रसत्वसत्तयाजमदशून्यताहिकेनापत्ति यद्विमेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यताहिसर्वकर्तृत्वात्मलक्षणेश्वरताव्याघात तथायदिजगदचिद्रूपमेवत
र्हिचितापिभानात्सर्वविरत्करणंनतिजसद्रूपानुविद्धमेवहिभासकत्तेजसाभास्यतेननीरूप यदिभुचिदनुबेधायमस्यचिच्चिदाकारताम्युपेयतेतर्हिचितत्स्सविकारतापत्तिः एवममा
त्मरूपत्वेपिममतोऽसंगेनात्मनासंबधाभावात्तनश्चत्तात्सूर्यत्वान आत्मरूपत्वेतुमहामेनवाघदृत्यादिदोषानमिर्वचनीयताछपनेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हितच्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनःस्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम ॥ भावनाअनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिसधा
नंचरमसाक्षात्कारद्वतत्तदनुप्रवेशात्तन्नाम्नीसाक्षात्काराभिधायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु
क्तःकथतिष्ठतितदाह ॥ प्रशान्तेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थिते. ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनि.शेषवि
कल्पविप्लव.सम.सुखतिष्ठतीतियायोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपचयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राट्मानुषानदपरा
र्धंधप्रामोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशातुनतदानदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदातविषयानदमीकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः॥ १२ ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः॥ १३॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः॥ निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः॥ १४॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः॥ १२१॥
मनुरुवाच॥ ॥येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते॥ १॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण
योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी॥ २॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव
नभस्तलम्॥ ३॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि॥ ४॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि
राश्रयः॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच॥५॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम्॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम्
॥६॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्त्तनपूजनैः॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः॥
संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः॥ ८॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते॥ ९॥

नात ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्सन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयत्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बद्धं येहैनैरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिवासनासघादित्यर्थ. ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद
क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रजनरूपातरापत्तिम ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक
र्तनैश्छेदनैः.पूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिप्रतिबिबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्र.अप्रशसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे
णविशेषणान्वयः ॥ सयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजनेबिभेति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्प्रारब्धवलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमस्त्वतोनारोहतिनांतर्भवति ॥ तस्मात्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ व्यवहारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअस्मे माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमदुराशयःशुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्यावेहाविधाधेनपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यमार्गितेपनास्ती त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमावात्यजतुवर्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसंप्राप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहंभ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वः कामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतां श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नेति ॥ इत्थंगक्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या भजनेनयत्परमपदंज्ञानद्वाराआसाद्यतेतद्यज्ञादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अक्षयइमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ॰वा॰ता॰ नि॰पू॰द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशयः ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यदुराशयः ॥ १०॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा चनवाराजन्वर्तमानेपिवाक्षणे॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशयः ॥ अहंभ्रांतिर्हियंबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः ॥ १२ ॥ सपूजनीयः संस्तुत्योनमस्कार्यः सयत्नतः ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थेनतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परम पवित्रम्॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग्र्यम्॥ १४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मग्र हययौ॥ इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् ॥ १५॥ ॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधनं नामद्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कस्यकस्मिंश्चिदेवांशेभवत्यतिशयेनधीः ॥ नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा सआत्मन्येवतिष्ठति॥ २॥ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैर्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३॥

कस्याप्यभ्याभ्यसिद्धेभ्यः खेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्वचनीयपूर्णत्वात्तद्विशेषोभाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यमणिमंत्रादिसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंवर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्याभ्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ कस्यचित् ॥ कस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्यपरमात्मतत्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्यर्थेएवकारः ॥ कस्यसांसारिकसिद्ध्यंशेकस्मिं श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तदुक्तमाह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मंत्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेवस्थितइतिसर्वात्मदृष्ट्यातेषामानांखेचरादिसिद्धीनांतिनभाम तात्तासुतस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मंत्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दानभिमतपूर्वकारणस्येतिव्युत्पत्त्यात्मविद्यामनित्यनिरतिशयानंदएवमुख्यः ॥ आकाशयानादिसिद्धि जातंतुमंत्रसिद्ध्यादिभिःकृतत्वमननोत्पादितनिमित्तसपूर्वत्वेनपूर्वतस्यः ॥ ३ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवद्धभिर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतितनेतेष्वपूर्वतेत्याह॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनस्वेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्यःकोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशांतिनचिरंतनभ्रमेणनिर्व तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामाप्तरागेणवद्धता ॥ रूपाण्य वस्थास्तुर्यंचमृगव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानंदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रा स्यापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति॥ ५॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र मनिर्वृतस्य॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम्॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥ १२३॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश नैर्विप्रोदुरीहया॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै॥ आद्यविस्पंदजातानितानि निष्कारणानिवै॥ २॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः॥ ३॥

स्योपपत्तयेब्राह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रःशूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्त्वंसात्त्विकब्रा ह्मणधर्मंशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमंगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यात्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तृणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाभघटादिःस्वोत्पत्तौदंडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापन्नस्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेपुसंक्रमेतत्तद्गतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

नदस्पष्टमाह ॥ नापकारणभावइति ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ वियदस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात् ॥ वियत्सपूर्णतोत्पत्तौकुम्भस्यैवदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्तेपोकर्मा
णांनिवृत्त्युपायमनन्तमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपंचकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिंविनापुण्यपापेसंकल्पयति
परानिवा ॥ तथाचोक्तंभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नह्यनध्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चिद्व्याप्रियतेइति ॥ देहाध्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥
संकल्पास्त्वात्मनिसंकल्पितयाविधत्वपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभोगवासनादिसंतानेनबंधस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पत्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति
ग्राहकस्यग्राह्यमनुकूलंवाप्रतिकूलंवाप्यनुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पाभवति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमत्यागेनतत्साक्षिण्येकात्म्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावोयमीदृशोजन्मकर्मणो ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवा परात्पदात्॥४॥पश्चात्तेपास्वकर्माणिकारणसुखदुःखयो ॥
आत्मज्ञानात्समुत्पन्न संकल्प कर्मकारणम् ॥५॥ संकल्पित्वहिबंधस्यकारणतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनि संकल्पित्वतदभ्यासपरोभव
॥६॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशांपरिहरञ्छने ॥७॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमा
भव ॥ भावनामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टतन्मयोभव ॥ ८ ॥ अजस्रमयमेवार्थपतत्यक्षगणोनघ ॥ बध्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते
॥ ९ ॥ किंचिद्यद्रोचतेतुभ्यतद्बद्धोसिभवास्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्ततन्मुक्तोसिभवास्थितौ ॥ १० ॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावर
जंगमात् ॥ तृणादेर्देवपर्यंतान्माकिंचित्तवरोचताम् ॥ ११ ॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ नकर्तासिनभोक्तासितत्रमु
क्तमति शर्मा ॥ १२ ॥ सतोतीतनशोचतिभविष्यच्चिंतयतिनो ॥ वर्तमानचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ १३ ॥ मनसिग्रथिताभावास्तृ
ष्णामोहमदादय ॥ मनसैवमनोरामञ्छेदनीयविजानता ॥ १४ ॥

दृढभवान्च्छिद्यतइतिभाव ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थकण्ठोक्त्याह ॥ माभवेति ॥ यत्शिष्टसाक्षिस्वरूपतन्मयस्तद्रूपस्त्व ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुग्राह्येनुकूलरागाऽवर्जनीयइतिवैराग्य
वैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययो स्वरूपविविच्यदर्शयस्तयोर्बंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥ १० ॥
अपकृष्टपर्यंतमुपदर्श्यादरउत्कृष्टावधीदर्शयन्हिरण्यगर्भलोकान्तताद्भोग्यविषयरूपाद्यपदार्थनिचयान्निर्धारितात्किंचिदपितवनरोचताम् ॥ ११ ॥ नन्वेवपरवैराग्येणभोक्तृत्वा
पगमेपिभावनात्मानभोजनादिक्रियाप्राप्तेदुस्सहत्वात्तत्कृतोबंध स्यादेवेत्याशंक्याह ॥ यदिति ॥ तत्रतास्तुक्रियासुमुक्तमतिःकूटस्थात्मनिविष्टमति ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ नैव
किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदिति ॥ १२ ॥ इष्टवियोगानिष्टसंभवनादिसंयुक्तशोकेनबंधप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपाय सच
मनसैवनान्यनेत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

१ अह्नासियदित्यपिपाठः.

यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजये आत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्रकि यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुंजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्व स्यरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वमयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम ॥ विशेषेणतत्संकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहभावोजाग्रत्स्वमयोर्विक्षेपः अनहभाव सुपुप्तौतन्मूल

क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः॥ वार विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमस्यशांतये॥१५॥ पाणि यंत्यस्त्रमस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच॥ १६॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज॥१७॥ पादमयोयोयंदेहोभोगायवलगति॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम्॥ १८॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत्॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम्॥ १९॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम्॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतत्तुर्यंविश्वरूपकम् ॥ २०॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव॥ २१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थि तंत्रिष्वप्यलक्षितम्॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक॥२२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा॥ यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते॥२३॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते ॥ २४॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात्॥ सुषुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः॥ २५॥ शांतसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि तमिदंजगत्॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम्॥ २६॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव स्थोपतिष्ठते॥ २७॥ अथेमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना॥ प्रबुद्धोपियथाबोधमुपैषिविबुधोपम॥ २८॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम हामौनंव्यवस्थितम्॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः॥ २९॥

मावरणताबुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य स्या. ॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्याजाग्रदादिसंकरवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुरीयज्ञोयदा द्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथस्यात्तत्राह ॥ शातमिति ॥ विलीनंज्ञानबाधितम ॥ २६ ॥ जलविलीनसैंधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७ ॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथचित्त.वि शरारुस्यादित्यसभावनामृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महामौनज्ञानबाधितवागादिचेष्टम ॥ इदवक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ २९ ॥

१ आपद्गावादीत्यपिक्वचित्पाठः

बाणभिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चाद्रागेउपगतालुब्धकइतिपूर्वान्वयि ॥ किंपप्रच्छतदाह ॥ मुनेइत्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिभ्रमात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते ष्विन्द्रियेषु ॥ ३२ ॥ अहंकारमयममभिमानप्रचुरम ॥ चिरमेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिबाध्यत्वात्तुर्यंतराजाग्रदादिदशास्थूलादिदशावनास्ति ॥ ३५ ॥ गुणत्रयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायाबाधेचित्तस्यअसत्वादपितद्रूपावस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि गुणत्रयसाम्येनविधाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनादनीभावाधिक्याज्जाग्रन्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्यार्थःसम् ॥ ३७ ॥ गुण त्रयात्मकमायाच्छदर्शविनिर्हीनम ॥ मनश्चित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायअस्मनिशौक्ष्म्यमिवसत्वांशएवानुवर्ततिनरजस्तमोंशलेशइत्याह ॥यत्रेति ॥ रजसाक्षक्षोभ्यमाणत्वात्स

पश्चादुपगतोबाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमदीयबाणेनविद्धोमृगइहागत ॥ ३० ॥ कप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी
लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहंकारोव्यवहारेषु क्षम ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणिकरोतिहिसखेमन ॥ ३२ ॥
अहंकारमयतन्मेनूनप्रगलितंचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यंनविद्यते ॥ इतितस्य
वच श्रुत्वामुनिनाथस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्येतरादशा ॥ ३५ ॥
निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यंत्रयरूपंहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरंशांतंचमूढंच आत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
घोरंजाग्रन्मयचित्तंशांतंस्वप्नमयंस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढंसुषुप्तभावस्थंत्रिभिर्हीनंमृतंभवेत् ॥ यच्चचित्तमृतंतत्रसत्वमेकंस्थितंसमम् ॥
तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसकल्पविलासमुक्तंतुर्यपदंतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदैवमुक्ता प्रशां
तचेष्टामुनयोमहांत ॥ ३९ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥
॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सिद्धांताध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्लमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशोचित्तेनैमन्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाध्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमपितादृशचित्तसंपादनतुर्यपदेविश्रांतस्तिष्ठेत्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतिवादिनां यमविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेस्थैर्यंसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अविद्ययासहजीवस्यावस्थात्रयप्रपंचस्यमाययाऐश्वरस्यावियदादिप्रपंचस्यचेतिसर्वस्यद्वैतजातस्यापह्नवआत्मान मधिकृत्यप्रवृत्तानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धत्वात्सिद्धप्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां तसर्वोपद्रवरहितमिदंनित्यापरोक्षब्रह्मशास्त्रेणकल्प्यतइत्यक्लममनायासमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचब्रह्मविद्भाचार्यैरप्युक्त म् ॥ यत्परमेयप्रसाकिमर्थंधावामितिचस्विद्धतुनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधा कल्पना प्रवृत्ताइत्या ह ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पूर्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥ अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञात सर्वेषाभुवनत्रयवस्तूनासारोयेन अतएवश्रीमत्स्वत सर्वत. प्रकाशेनशोभमानयद्रसायननिरतिशयसुखममृतचतन्मयः ॥ अतएवचआसमतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्प. परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे॥२॥ तिर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम्॥ केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः॥ ४ ॥ आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः॥ ५॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव॥ अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम्॥६॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम्॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात्॥७॥ दृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः॥ ८॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एतावतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते॥ ९॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यैस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥१२५॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकां प्रतियोगिनः॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततम.सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उच्यंतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मातरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्यासक्रमचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवति ॥ वीप्सायांप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यकत्वात्तदकरणछांदसम् ॥ १ ॥

पूर्वभूमिकाभ्यासकर्मकथयिष्यन्प्रथमं प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिणौ निवृत्ताधिकारिण्याश्च तत्त्वशयिनुतौ विभज्य तयोर्लक्षणभेदानिरूपयितुमाह ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्थ पुरुष ॥२॥ तमादौ रागादिदोषैर्विपरीतबुद्धं प्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ तत्प्रसिद्धविषयशून्यत्वेनप्रसिद्धनिर्वाणकियन्नाम ॥ नभोगरागिणोषत्वुमतमित्यर्थ ॥ उच्चावचभोगप्रपञ्चास्तिरेवमवरम् ॥ यथाहु ॥ अपिर्वर्तदावनेशून्येगालत्वसमीछति नतुनिर्विषयमोक्षकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवंप्रकारेणनिश्चित्यकर्तव्यस्यनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मजातस्यच कर्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षयिष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकवर्णयितुंतद्दौर्लभ्यमाह ॥ चलेति ॥ यथायावोगणकोटिभि प्रबलपवनैर्वडवानलकथनादिभिश्चात्यन्तचपलपूर्वापरार्णवद्वयादरेविहरतोकूर्मांर्णावराणामन्तरपितरंगचलनादिमुक्तभयेप्रस्फुटिते अन्तःप्रवेशापुनर्निगमाश्वासस्थेयातद्वयस्येयानामृत्युमुखप्रवेशपुनर्निगमनलक्षणानोजन्मनामतकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थ ॥ अथवाक्षारार्णवस्यमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकश कण्ठच्छिद्रेविवरिन्निर्गतापिक्षारार्णवरसमेवास्वादयतीतमेववपुमन्यमानाअमृतस्यक्षीरार्णवरसंजानाति अतकदाचित्तेनचलयो क्षारक्षीरार्णवयोर्मिलनावसरेतद्वयावरलक्षणच्छिद्रेग्रीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनीभूत्वातदासक्ताजायततद्वज्जीवोपिग्राम्यविषयरसानेवबहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामतेग्राम्यादध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थ ॥ अथवाअमृतोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविधःपुमान् ॥स्वर्गापवर्गोन्मुखयो शृणुलक्षणमेतयो ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाणंपरमस्त्विहैवमे॥ इतिकर्तव्यकताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामन्तेविवेकीजायतेपुमान्॥४॥ असारायतससारव्यवस्थालममेतया॥ किंकर्मभिःपर्युषितैर्दिनैरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तकिंस्याद्विश्रमणपरम्॥इतिनिश्चयवान्योत सनिवृत्तइतिस्मृत ॥६॥

यदेवासुरै समुद्रमथनेक्रियमाणयथामथाचलाधारस्यकूर्मभूतस्यभगवत समस्तभुवनाधारावरत्वादतबहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेकप्रथममृतमुत्पद्यतेइत्यास्वादनेपराक्षार्थवत्तापावाअनेकयामनःप्रवेशबहिर्निगमनजन्मनामतेअन्तर्बहिर्वायघैवप्रथमममृतमुत्पन्नतदेवतदास्वाद्यक्षीरान्नविवकिनीजायतेतद्वयमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेनचाहमनननिदिध्यासनाभ्यामतश्चमहालतत्त्वविवेकायमवस्त पुमाननेकजन्माभ्यासवशात्तेअन्तरेवबहिःश्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानन्दमास्वादयतीत्यर्थ ॥ अथवाचलयोरर्णवयोर्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्तितारावरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशोसतियथापुरतोनिगमनेपश्चान्निवर्तनेतथैवच्छिद्रावस्थानेवानकापिविश्रान्तिस्तथाप्राक्तनभवसागरपरित्यज्यभवान्तरमनिर्विविशोजीवस्यनकापिविश्रान्ति ॥ यथाहि ॥ भाक्तनेजन्मनिजरामरणादिदु खपरपराभाविनिवाल्यादिदु खसततिर्मध्यवर्त्तिनियामनादरगभवासवामहदु खमिति ॥ इत्यदु खमयानामनेकेषांजन्मनामतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेस्यादिना ॥ विविधाविरुद्धाचारस्थितिर्व्यवस्थाअसाराविश्रान्तिसुखहीना ॥ पर्युषितैर्भुक्तपरिणामै ॥ ५ ॥ क्रियाप्रवृत्तेरतिशयैरुत्स्वाभिविकृतिसस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमित्यर्थ ॥ इतिविचारणद्वारापारनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

१ इदमधिकमर्थान्तरकाण्डस्यपुस्तकपुस्तकान्तरेपोपलभ्यन् २ अशुचिपरिणामैरित्यपिक्वचित्पाठः

तस्यप्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागंवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्संगेश्वरोपासनजपा दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयानूमोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ परेषा स्वस्यचमनस अनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस त्यप्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ तदेति ॥ सज्जनान्शातिदातिज्ञानविज्ञानसपन्ना न् ॥ १२ ॥ यत कुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थ. ॥ १३ ॥ भूमिकावा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराद्धिंधतराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रि यासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९ ॥ मनो नुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि चारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपं डितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मयथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोविच कइत्यर्थ. ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सतत्रकिंकरोति तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारै प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पडितान्गुरून्श्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र विभागज्ञ शिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्य सन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६ ॥

---

१ कर्मणामितिषष्ठाबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोमथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणा यामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणीप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठ कल्प्यतेतर्हिसर्वसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपा दकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

यद्दिर्लोकमर्यादानुसारेणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेषामतन्निवृत्ततादर्शिता ॥ १७ ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यंप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु
सज्जनाभिमतमात्मरहस्यप्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवंद्वितीयभूमिकांजितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसङ्गेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रवि
शति ॥ १९ ॥ यथावदितिश्लोकद्वयेनयथायोगंपूर्वभूमिकाद्वयानुवाद ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपशान्त्यैनसमाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ प्रथमेपि
संसारव्युत्थानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्येनसूक्तिभिर्भव्यभ्याचष्ट ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ यद्दिरप्याश्रितामीपस्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्यभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेव
नात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसङ्गाभिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ तत पतत्यसौकात पुष्पशय्यामि
वामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमै ॥ २० ॥ संसारनिंदकैस्तद्वद्वै
राग्यकरणक्रमै ॥ शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनका
लनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जतोयथावदेवेयवस्तुदृष्टि प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयांभू
मिकांप्राप्यबुधोनुभवतिस्वयम् ॥ द्विप्रकारमसंसंगतस्यभेदमिमंशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोयमसंसग सामान्य श्रेष्ठएवच ॥ नाहंकर्तानभो
क्ताचनबाध्योनचबाधक ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेषुसामान्यासंगनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखवाय
दिवादु खंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगा संपद परमापद ॥ २७ ॥ वियोगायैवसंयोगाआधयोव्याधयोधिय ॥ काल क
वलनायुक्त सर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयेतिभावानांयद्भावनमांतरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनस सामान्योसावसंगम ॥ २९ ॥

मान्य पूर्वभूमिकासाधारण ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्ताचेत्युदासीन ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योबाधकश्चेत्यसंग ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेषुद्दश्येष्वस
जनमनभिष्वंग ॥ सामान्यासंगमेवदर्शयितुंमुपपादयति ॥ प्राक्कर्मेतिसार्धत्रिभि ॥ सुखस्याप्राप्यमाणपरिवादु खस्याप्यप्राप्यसर्वप्राक्कर्मनिर्मितकर्मत्वानभ्युपपक्षे ईश्वरस्वात
न्त्र्यपक्षेतीश्वराधीनमेव ॥ चशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनार्थ ॥ २६ ॥ पक्षद्वयेपिममास्वातन्त्र्यात्स्वतोपि कर्तृत्वानुशासनिकीकर्तृताकेवलकाचिदपीत्यर्थ ॥ असंस
गोपयुक्तामन्यामप्यनास्थाहेतुभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमनास्थापिमननादिसाहाय्येनवाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसगहेतुत्वापनाम्यस्येत्याह ॥
वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र मावृत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासंभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्वितिविश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकित्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानींक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालंबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमन्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ करामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वा दूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थेनापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषामोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफलत्यसंसंगात्तृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका ॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनिष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालाग्रेसलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकंटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृतीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसंचयैश्चदैवादंकुरिताचेत्तैवसत्संगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षिताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायाद्दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतैस्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरंकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअमृताअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एपाशुभच्छासाधनचतुष्टयमध्येवैराग्यलक्षणेनशास्त्राविलक्षणेनसायनैर्मोशेनप्रथममकुरितोक्षसततिमेवांशविचारेणोदयमभिवर्द्धनयेत्॥४०॥ एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त
रभूमिकाभ्यस्यमससाधयिष्यतीत्याह ॥ एपति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसहरति ॥ श्रेयति ॥ ४२ ॥ प्रसंगादन्तरालेमूढस्तुदयययाराम पृच्छति ॥ मू
ढस्येति ॥ आभिजात्यादधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यचोपायांतरेणमोक्षोस्तिनवेतिप्रथमप्रश्नार्थ ॥ ४३ ॥ आद्यभू
मिकाप्रथमप्रत्यक्षानारयाभावेरेकद्विभ्यारिरूढस्याधमस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोद्गमत्यपाविचारेणोदयंनयेत् ॥ तमेवानुदिनयत्नात् रूपीवलइवांकुरम् ॥ ४० ॥ एषाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभू ॥ द्विती
यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्तत ॥ ४१ ॥ श्रेष्ठासर्वगताह्येषातृतीयाभूमिकात्रहि ॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसकल्पकलन पुमान् ॥ ४२ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥ मूढस्यासत्कुलोत्पस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच ॥ अप्राप्तयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत् ॥ ४३ ॥ एकामथद्वितीयांवाद्
तीयांचतरांचवा ॥ आरूढस्यमृतस्याथकीदृशीभगवन्गति ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मूढस्यारूढदोषस्यतावत्ससृतिराततां ॥ या
वज्जन्मांतरशतैं काकतालीययोगत ॥ ४५ ॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ वैराग्येभ्युदितेजतोरवश्यंभूमिकोदय ॥ ४६ ॥
ततोनश्यतिससारइतिशास्त्रार्थसंग्रह ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिण ॥ ४७ ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥
तत सुरविमानेषुलोकपालपुरेषुच ॥ ४८ ॥ मेरूपवनकुंजेषुरमतेरमणीसख ॥ तत सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते ॥ ४९ ॥ भोगजालेप
रिक्षीणजायंतेयोगिनोभुवि ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥ ५० ॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवतेयोगवासिता ॥ तत्रप्राग्भाव
नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधा ॥ स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरभूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

त स्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्यधावन्नाभ्युदेतीतिपरेणान्वय ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरम
तइत्यर्थाद्गम्यते ॥ दुष्कृतचनिभाक्तनानुषाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतितातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुषंगिकतु स्वभोगाभिप्रायया ॥ स्व
र्गिणामपिधारीरमानसादि दु खसहस्रसत्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वय ॥ योगिनइतिजात्याद्यध्यायावद्वचनम ॥ ५० ॥ यो
गमेवति ॥ पूर्वाभ्यासनतनैवक्रियतेसवशोपिसद्इतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताम्नि ॥ परिपतस्यारोहति ॥ ५१ ॥

---

१ इतआरभ्यसपादद्वयसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेअन्य पाठउपलभ्यतेसचमूढस्यारूढदोषस्यतावत्ससृतिराततां ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोदितप्रथमाभूम् ॥
॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगत ॥ ससारस्यपरामर्शाद्वैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येभ्युदितेजतोरवश्यंभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललि
खितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्य
प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्य
र्थ. ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजन
व्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्त्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वंनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारंवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्व
चित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारंलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वप्रथमभूमिकायाशुभेच्छायामकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्याविकासितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्र
सिद्धोदेवलोकादिभोगोपिशुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनासंभरणेनाधःपातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यां दृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥५८॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसंभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखण्डाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थींभूमि
कामितागताः सन्तःसर्वंजगत्सममानंदैकरसंपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकमसत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्य
ते ॥ पञ्चम्याभूमिकायासुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्ततत्साम्यंदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूतं सुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापि
प्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखंडस्यकेवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्वभाव
प्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ लीङर्थफलव्यापाराशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापारांशप्रतिकर्मत्वान्मृदुंपचतीतिक्रियाविशेषणेप्वि
वात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापारांशमात्रंप्रविलीयतइतितिङंतप्रकृत्योच्यतेउदपेषंपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सत्ताविलासान्तरवशेष ॥ सुषुप्तमितिपदंगीयनामपस्यास्ताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुषुप्तस्थानएकीभूतप्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्घ्रात स्यात्सुषुप्तपदनामनेत्याशयेनाह ॥ सुषुप्तमिति ॥ आनन्दमयाख्यानन्दभुगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्थानदास्वादनसाम्यादपितन्नामनेत्याशयेनाह ॥ अतर्मुखतयेति ॥ ६४ ॥ चिरावासन अस्यताश्चिरत्वतोप्युत्थानवासन सन्निस्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुषुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणाम्याह ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥ द्वैतवदैक्यस्यापिसम्यांतरव्यावर्तकस्यात्यात्तदुभयवर्जित ॥ तथात्वमिकत्वहृदयग्रंथिसर्वसंदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धवशात्तदपनिर्वाणामुक्त ॥ यथाचित्रदीप अनुपर्शाणापिनज्वलतीतिनिर्वाणःजडजगत्स्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनात्मनानन्दस्वभावेनत्वंतर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्यादि

सत्तावशेषएवास्तेपंचमींभूमिकागत ॥ पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ गलितद्वैतनिर्भासमुदितोंत प्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥ सुषुप्तघनएवास्तेपंचमींभूमिकामित ॥ अतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥ ६४ ॥ परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यांक्रमात्क्रमतिभूमिकाम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहनाप्यनहंकृति ॥ ६६ ॥ केवलक्षीणमननमास्तेऽद्वैतेस्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथि शांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभावन ॥ ६७ ॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुंभइवांबरे ॥ ६८ ॥ अत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुंभइवार्णवे ॥ किंचिदेवंपसंपन्नस्त्वथवैपनकिंचन ॥ ६९ ॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्ततात्रोक्तासप्तमीयोगभूमिका ॥ ७० ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्ताकेश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ केश्चित्प्रकृतिपुंभावविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥ ७२ ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रोक्तामयातवरघूद्वह ॥ ७३ ॥

र्णीपरूपस्यससारदशायांकदाप्यप्रसिद्धत्वेनकिंचिदपूर्वेणपरमाश्चर्यरूपेणसंपन्न ॥ वास्तवदृष्ट्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसंपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिसीमाचेसीचमुक्तेर्नेतिसप्तमीसापरिसीमाविषय स्यान्नजीवतामितिप्रागुक्तेस्यर्थ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ नचजीवत सप्तमीभूमिकैवनास्तीतियोगिमानसानुभवमप्यनापिनस्यानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्विति तस्याःसर्वभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरश्लोकप्रसर्पात्वोक्तिविरोधाच्च ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतचतुर्थमन्यतइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदांतिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुंसोर्भाव अविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययोगिभि ॥ अन्यैर्जैमिनिसात्वतमाहेश्वरबुद्धाईत्यादिभि स्वर्गोवासुदेवोमहेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवसमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पितैर्नानाभेदैरन्यथान्यथाभाविते त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामनन्यंतर्हिकथमुपदिश्यतेतत्राह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाद्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदार्ढ्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशना
भ्याशंसनशंस.प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिंततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थ ॥७६॥ सायावन्नविजिता
तावत्तदाक्रांतासुक्षुद्रसांसारिकसंपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टुमपिकोनामसुभट समर्थोयोद्धेत्यर्थ ॥ प्रश्न.स्पष्ट ॥७७॥७८॥ क्वचैपारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥
विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानींद्रियाण्येवोग्रा कोपना.कलभा शावकायस्या ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृंहितसाधनयस्या ॥७९॥ प्रख्यातौदंतौ
दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमदंदर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम् ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसंचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी॥ ७४॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी॥ सा
चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी॥ ७५॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा॥ ७६॥
कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चतारणभूमयः॥ ७७॥ कथंनिहन्यतेचैषा
क्वचैषारमतेचिरम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी॥ ७८॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासका
रिणी॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी॥ ७९॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः
॥८०॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ॥८१॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणान्जीवसंच
यान्॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा॥८२॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः॥ धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहे
लया॥८३॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत्॥ यावद्वास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते॥८४॥ तावदुग्राकुसंसारमहावि
षविषूचिका॥ एतावानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः॥८५॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥ प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेवि
मलाकृतौ॥८६॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः॥८७॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोवृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथंनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा
सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभावितेतृष्णाभवतिकिंत्विदमित्यलब्धतयादृष्टेइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ संसारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णाता
वदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्ष कथंवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुषापराध
मलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसंश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसंपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथना
नुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असंवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवांकुर.संवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितेत्याप्यसंवेदनशस्त्रेणैवच्छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ निष्कुरिताभ्याम ॥ दीनताभोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमुपपादयति ॥ स्वसंवेदनेनेति ॥ सुषुप्तअसंवेदनस्वसंवेदनमतदनुष्ठ
छानिरोधयत्न प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यांतस्तूष्णींनिर्व्यापारतयाआसनम् ॥ ८९ ॥ तदभ्यासकालेसावधानतारूपपरिपाककालेत्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिव
स्वतएवसंपद्यतइत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ तामनर्थकारिणीमिच्छामत्सींप्रत्याहारलक्षणेनबडिशेनाकृष्यनियच्छतवशीकुरुतेतिसर्वान्प्रत्युपदेशः ॥ १० ॥ ननुभाक्कल्पना
स्यामारब्धमुक्तिरितिबहुशास्त्रयाक्रमिदानीमिच्छात्यागाविति कथमुच्यतेतत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगश्चित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलासस्थैर्यमितिकल्पनमाहुरि
त्यर्थ ॥ भावनस्मरणम् ॥ ११ ॥ संकल्पएवसर्वानर्थमूलमितिप्राक्तनानामप्ययमेवाभिप्रायइत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथंतर्हिस्मृतिसंकल्पशब्दयोरपर्यायतातत्राह ॥
तद्गतेति ॥ १२ ॥ संकल्पअननुभूतमपिभाव्यतइतिविशेषात्पर्यायत्वेपिभूमिकाक्रमस्तुभिर्हेयत्वेनकश्चिद्विशेषइत्यजोदोषविवक्षितइत्याशयेनाह ॥ अनुभूतामिति ॥ १३ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी॥असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवांकुरावली॥८८॥इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम्॥
स्वसंवेदनयत्नस्तुतूष्णीमेवातरासनम्॥८९॥ अवधानविनिर्मुक्तसुमंशवशतंयया॥ तांप्रत्याहारबडिशेनेच्छामत्सींनियच्छत॥९०॥
इदमेस्त्वितिसंवेगमाहुः कल्पनमुत्तमा ॥ अयंस्याभावनयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते॥ ९१ ॥ स्मरणविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणंविदु ॥
तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते॥९२॥ अनुभूतानानुभूतांस्मृतिंविस्मृत्यकाष्ठवत्॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यगूढस्तिष्ठमहामते ॥९३॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरंश्रेय सकिमंतर्नभाव्यते ॥ ९४ ॥ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम्॥
परमंयत्साम्राज्यमपिरामतृणायते॥ ९५॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापांथस्यपादयो ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्पंदःस्वकर्मसु॥९६॥
बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनंपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता॥ ९७॥

र्भापरमकारुणिकोवसिष्ठः सर्वमनानांविषयसंकल्पत्यागंविनामोक्षोनसिध्यतीतित्यागएवावश्यकार्यइतिसमयवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापिदृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबा
हुरिति ॥ विरौमिउच्चैः स्वरेणपुनःपुनराक्रोशामि ॥ एवंक्रियमाणमप्याक्रोशंबधिरइवसर्वमममसहृदयःकश्चिदपिजनोनशृणोति ॥ शृण्वत्स्वपिश्रवणफलादर्शनाद्युक्तिः ॥ अ
सदुक्तेःकिमर्थंनभाव्यतेनविमृश्यतेकृतकृत्यतापर्यवसितक्रियनेनहिमदुक्तमध्यमाधिकारिणांसम्यग्ज्ञानममंतरेणार्थसिद्धिरित्यर्थ ॥ १४ ॥ तूष्णींसर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुंसा
मत्तादृशपरमपदंप्राप्यतेकिलतिभीतप्रसिद्धौ ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुः परमांगतिमिति ॥ परमंहैरण्यगर्भतमपिसाम्रा
ज्यसुखमपभूमानंदतृणवत्तुच्छतामापद्यतइत्यर्थ ॥ १५ ॥ ननुसर्वथासंकल्पत्यागेदेहस्वरूपसिद्धेर्व्यवहारलोपेकथंजीवनंतत्राह ॥ गम्येति ॥ यथागंतव्येस्वगृहादिदेशएवै
कनिष्ठाअविच्छिन्नचित्तवृत्तिधारायस्यतथाविधस्यपांथस्यपादयोर्विगतसंकल्पएवगतिक्षणस्पंदोऽयनेतथायोगिनोपिविनैवसंकल्पंपूर्वाभ्यासजातसंस्कारादृष्टवशादेवानिषिद्ध
स्वकर्मसुस्पंदःभविष्यतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कयादृष्ट्याअसकल्पनभवेत्तामाह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थंचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी
वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तद्विद्याहु खसयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्यै
च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ यथास्थितस्वरूपावाप्तौयथास्थितस्थितेरेवो
चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शितःसर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वचनिष्कृष्य
करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसंहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रान्तिर्भ
रद्वाजोत्सुकोक्तय. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतावत्पर्यंतंश्रीवसिष्ठरामसंवादश्रावयित्वारामविश्रान्तिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानंदपूर्णात्मनिविश्रां

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८ ॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम् ॥
योगस्थःकुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९ ॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो
॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृतः ॥ भावयञ्छ्वदंतःस्वंकार्यंकर्मसमाचर
॥ १०१ ॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यते ॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर ॥ १०२ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०
परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसा
रंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥
सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः ॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहा
णामधीशः ॥ २ ॥

तनूष्णींभूतंगुरुश्रीवाल्मीकिंदृष्ट्वायापिस्वयंतत्रविश्रात्यलाभादग्रेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाज.पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणांकुलाग्र्योऽसौश्रीराम.वरमुनि
नाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणचिरंतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारंनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासुःकिंचिदपृच्छत् ॥ अथवाएतावतैवोपदेशेनशां
तसर्वसंदेहमोहःस्वयंसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेषः ॥ १ ॥ ननुसमानेप्रथमश्रवणेत्वयास्वस
देहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितत्कुतोनावधार्यतेइतितुनाशंक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावः
सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुंप्रवृत्तः अहं
त्वनाद्यज्ञएवमुमुक्षुरल्पतरसाधनसंपन्नइतिमहदंतरमितिभावः ॥ २ ॥

एवंपृष्टोवाल्मीकि प्रश्नद्वितीयप्रकारमिमंकथाशेषेणसमर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपात अखण्डाकारमाश्रयजन्यचित्तवृत्तौनित्यनिरतिशयानंदालतत्त्वा विभावसंसृगादव्यासपुटादाहाटनलक्षणोन्मेषणप्रस्फुटामलचिह्नन कुंडलिन्या सुषुम्नामार्गेषट्चक्राणिभित्त्वाब्रह्मरंध्रप्रवेशेनशिवशक्तिसंयोगलक्षणोयोगशास्त्रप्रसिद्धोवा ॥ यस्तुमहाशामवसिद्धागुरो शिष्यानुग्रहातिशयेनस्वदेहस्पर्शशिष्यदेहप्रविश्यतदीयनाडीपरिशोधनद्वारातत्कुंडलिन्या समचक्रपुरस्सारणेनसद्यभुवनसमाधारापरोक्षप्रदर्शनरू प शक्तिपात मनहविवक्षित ॥ श्रीरामस्यस्वयमीश्वरस्यसाधनपात स्वत सिद्धतयातदनपेक्षणात्तेनलोकोपकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्ध स्वस्वरूपेजागरितोविकसितश्च ॥ ४ ॥ विभागउक्तानुक्तार्थविवेचनम ॥ आदिपदाद्वाक्यार्थपर्यालोचनमाभयसते ॥ तद्वयाभिः परिपाटीभिर्मनोबुद्ध्यादिवृत्त्यादिभ्यापारैर्विवर्जित ॥ आनंदामृतेनपूर्णआस्यप्राणोयस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वावसिष्ठस्यवाक्यंवेदांतसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानोराम कमललोचन ॥ ३ ॥ शक्तिपातवशो
न्मेषप्रस्फुटामलचिह्नन ॥ मुहूर्त्तमासीद्बुद्धश्चैतन्यानंदसागर ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जित ॥ आनंदामृतपूर्णास्योरोम
पुलकितांगक ॥ ५ ॥ महासामान्यरूपत्वाद्व्यापकतयास्थित ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथ ॥ ६ ॥ नकिंचिदूचेसंपन्न शिवे
परिणत पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ अहोखलुममाश्चर्यराम प्राप्तोमहत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायक ॥
मूढा लब्धाश्चकिंचिज्ज्ञामादृशाःकथपापिन ॥ ८ ॥ क्वचब्रह्मादिभि प्रार्थ्यादुर्लभारामसंस्थिति ॥ अहोमुनीश्वरगुरोकथविश्राम्य
तेमया ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेस्तीर्यतेतद्वदाशुमे ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तांतमशेषमादितोवसिष्ठवाक्यानुगत
निरूपितम् ॥ धियाविचार्यानुपरान्तशङ्कोमयापितादृक्कथनीयमत्रते ॥ १० ॥ अविद्याया प्रपंचोयनास्तिसत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचय
तिविबुधाविवदंत्यविवेकिन ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र प्रत्यक्चित्स्वरूपत्वसंपत्ते ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतयापूर्ण स्थित ॥ सएवास्यनिरतिशयानंदाविर्भावइत्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्ट गुणानामष्टसंख्यानामणिमादिश्वर्याणांतृणप्रायामनोरथालिप्सायस्य ॥ ६ ॥ शिवपदेनिरतिशयानंदवस्तुनिपरिणतएकरसभूत संपन्न ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणोरामस्यश्रव ण्यादमात्रेणातिसुपक्वप्यमरमध्यमाधिकारिणांचित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थात्रयविवेकदृश्यप्रविलापनाविमननोपायांश्चवक्तुतदवतारहेतुंभरद्वाजोत्सुक्यादीनरिष्टनेम पभगवान्वाल्मीकिर्वर्णयति ॥ भरद्वाजउवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेर्मोहवारिदनिशाप ॥ ९ ॥ एवंपृष्टोवाल्मीकि श्रुतपर्यायितनावर्तनमेवप्रथममाहेत्ति रसकृदुपदेशादिभिस्त्वार्यसिद्धमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्त्वदनुभवानकूलमवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेश्रृणिवित्यर्थ ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेवम पवस्यावस्त्वपरिदृश्यमानाग्रभवबुद्धिमनावाद्भूतस्त्यमित्याह ॥ अविद्यायादित्यादिना ॥ ननुसर्वस्याविद्याकार्यत्वंचेत्किमर्थंवादिनोविवादस्तमाह ॥ विवेचनीति ॥ ११ ॥

रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ विशदोविशुद्धचि
मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवद्वैतहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
द्रेवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधःमध्येपिचित्त्वत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसारःस
त्तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्रंप्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्जा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्ति
ता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थासन्मनीपि
णाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वैषांयेनिरालंब
संविदः ॥ १७ ॥ तावद्रूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदं
सखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौल
यम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ बहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यांतुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
गदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तः
स्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

ग्निपतित उपरितुर्यदशायातुतिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्दुस्तरंगविक्षे
पप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्त्वेनमध्येप्यसत्त्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्त
मिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानिर्यांतु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवाञ्शिष्यस्यमज्जननि
वारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजंदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिभाति
वासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरंगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्रूपत्वोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशे
षः ॥ तस्यावर्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पार्दीयवर्त्तेनेदनिविपरिणामनानुपद्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतयसमनतर सन्निहित अनर्थपातालेमृत्युमुखेप्रवेश केनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥
परितुसमुद्रमज्जनमायारूपकलसानदसमुद्रेमज्जेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ ससारस्तिष्ठतिसपरामस्यतत्त्वबोधाद्गतोममतुनगमइतिशोकहेतुमोहमारयति ॥ कस्त्विष्ठतीति ॥
अनद्रिताविवेकात्ममापत ॥ २६ ॥ यदापपक्षतेभ्यकपतिपादयति ॥ इदसर्वंयदयमात्मेत्यादिविवेकानाद्दस्यर्थ ॥ २७ ॥ येपामज्ञानमलितान्मालाम्मतिप्रसणोजगदाकारविव
र्त ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिद्यामोह कथदृश्यमेतमाह ॥ तस्येति ॥ विदंबममहापेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येपांतुनतथा तेपामवि
याच्छादितात्मनांजलएवस्थलबुद्धिपरनात्मस्वात्मतापनिरित्याह ॥ नचेति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसशयस्तथाकल्पितभेदेष्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनतर ॥ ततश्चानर्थपातालप्रवेश केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज
सिर्फिहतग्रहस्याराब्धिवीचिपु ॥ २५ ॥ कस्तिष्ठतिगत कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतद्रित ॥ २६ ॥
तत्त्वमेव यदात्मेतिजगदेतत्प्रचक्षते ॥ ततोन्य कस्तवातीतोयस्तातविषयशुचाम् ॥ २७ ॥ यालान्प्रतिविवर्त्तोयब्रह्मणस्सकलजगत् ॥
अविवर्त्तितमानदमास्थिताकृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनश्शोचत्यकस्माच्चप्रहृष्यति ॥ तत्त्वविन्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब
नम् ॥ २९ ॥ तत्सूक्ष्ममिदतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुसंशय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमय
जगत् ॥ स्थितयदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्सभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावावस्या
नानामवीपरम् ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितांगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

त्वविसशयोममदस्यथ ॥३०॥ यदापरमाण्वादिमयजगदादिरीत्यापिविवेकेपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगदादेदूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो
नष्ट ॥तस्मर्तपरिहारनोत्मत्वेनतन्नाशेआत्मनाशाभावादित्यर्थ ॥३१॥ प्रियनाशाद्धिशोकप्रसक्ति सप्रियोयदिसत्तदाननश्यत्येव यद्यसत्तर्हिनस्थितएवेत्युभयथापितन्ना
शासिद्धनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सस्थानानामायिकसन्निवेशविशेषाणाम ॥३२॥ ननुयदिमायिकमेवदेहादिसस्थानंतर्हिनदेव्रनास्तिकोपदर्शितमायावद्
दासीनंतदस्यभासताशोकमोहदुःखापनयसहस्मदानेत्यस्यकोहेतुरुत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिकोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेकपुरासचित पुण्यपापभरवत्तिलक्षणउत्साह
पुरूपयत्न पुण्यपापाएवस्तज्जतुरस्ति तस्मादेवायमायिकोदेहादिसद्भोगायविपत्तौविपदम्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशाद्वार्यश्चशतशोप्युपदिष्ट
पापवशादवदृशारोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुग्रहायसभरित सम्यग्धृतभागोगोयस्यमायार्धनारीश्वरादिवेषोयेनतम ॥३३॥

प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्के ॥ प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुंत्रिलोचननीलकंठं
॥ ३४ ॥ सत्वंचित्तंप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुंत्रिलोचननीलकंठं
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिंसमस्तसाक्षितमसः परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुद्दामस्यतमसइमाप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिंजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्येंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्यतेनात्मदर्शने
ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
नतवप्राक्तमोहनाबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्विभातुप्रभातप्रायावगच्छतु ॥ ३७ ॥ ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
त्यसदाचारतपःकर्मार्यमननपुरुषप्रयत्नानांप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्साधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यतेतत्राह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनतत्वा
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यस्तदिकृत्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्विहायेतिभावः ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो

दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम्॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥ साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति ॥
निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाद्ध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना॥ इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव ॥ ३७॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा॥
महेशानुग्रहादेवप्राबल्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम् ॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्ववैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमाहिता ॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृताशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरुः क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलंक्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ यद्यस्याःसकाशादियंसर्वासामपीद्वंद्वंपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरद्वाजसामर्थ्यमाह अयोत्साहएवयुक्तोनत्वमत्रालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नत्वमद्यराजस्यतत्सामग्रीसम्पन्नस्यत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमित्तापिधनभृत्यादिसामग्रीसम्पन्नत्वादन्येषामनोरथदूरमपिपूर्णापरिपा नमद्यराजस्यतत्सामग्रीसम्पन्नत्वात्तान्नारिकायमाक्षामाषणकगुमसहने ॥ परिक्षनेधनादिक्षान्तरूपायामापत्तिपुत्तरणेहनुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी एवत्वमसामर्थ्यात्त्वाममवाधाशविप्यत्वेत्यनुमायसात्साह पुण्यसामर्थ्यजनेप्रथमप्रवर्तेतेत्याशयनाह ॥ बाधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबन्धकत्वाद्धिपदूनपुण्य यधनमर्नावनयाह ॥ द्विपदूनेति ॥ सनिरागपण्यबधकभवसरभावनुसुखहृतमोक्षोपयुक्तमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमादिसम्पाप्यायितानांघि

हेभरद्वाजमाहत्यविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥ अल्पनत्वंजनःशोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोध पुण्यपराधीन प्रथतेबहुजन्मभि ॥ अनुर्मायतर्धीरपुर्जीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४ ॥ द्विपदूनेनयनैवकर्मणायधद्दश ॥ सुद्धदूतेनतनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भृतानादवानलमनेचयत ॥ ४६ ॥ मनसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयोभव ॥ नेप्यसेयदिमसारचकावर्त्तभ्रम शमम ॥ ४७ ॥ तावदेतद्विक स्वात्यमिदयावद्दाग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरुल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यत ॥ निर्वाहयतुसेव त्वांप्रज्ञायरिमगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतंविगण्यतेगणनासुगरायसाम् ॥ येतरंगस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो लामहारात्रमिदजगत् ॥ क्रीड्यतेपद्दिर्धे त्रेखे मरवंकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सृजतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहंतिच ॥ जगतिबहुपर्याये का लएवकुतूहला ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्यपुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

विपनावसानिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असञ्चयरिनिभूतकाष्ठोमविवक्षिम ॥ ४६ ॥ पुण्याजनोत्तरवैराग्यशाढ्र्यंयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सत्वेइति ॥ब्रह्मण प्रणयीभवणापुषा धेप्रवण्यासक ॥ ४७ ॥ यावद्धिपद्दा ब्रह्मरणयिना ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धि प्रतिकूल कूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवर्त्तद्दष्टिधायक ॥ एवशाकाधत्साधावहितकरत्वपहाटमतायमायतिर्रैकवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंग शुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष णादालाम ॥ इदमनन्तर्गभोजातम ॥ पद्दिर्भिभेदाचदुर्भेदात्कामायरिपद्दुभेदाद्दायद्दिर्धे त्रेखेदोलायंभे क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकमकाद्धनुमणिणिचिगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तु कवतकपणिल ॥ महिकीदार्कोनुकर्कस्यितेपुपदाथसयाग्रवियोगेपुसदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीकौतुकीनुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादे सवमाणिशरीरादिवत्कालग्र शनतापपर्यायमत्वेनतदपरपभाकम्यमदतिनिश्चित्यतमाहंतापभिमानत्यागेनशोकमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ पद्दोदर्शनम् ॥ नकश्चिसद्विषयाविशेषभमनक मनपवीचनमविशद्दत्यथ ॥ कालस्त्रुणस्यभागिनःसपस्यमाक्रम्यबलाराकम्याभ्यवहारोभक्षणंतत्कर्मभूतपुजंतुष्वभ्ये ॥ ५३ ॥

मानाः स्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप दुष्टस्यकालस्यगोचरा अन्नभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप त्तौयंनंचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेष ॥ मनस्वीविवेकी ॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन त्वात्परममगलमितिभाव. ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्विप्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिडी

स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥
यः ॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय ॥ चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥५७॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत् ॥५८॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
त्परोरिपुः ॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना ॥ ६० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि ॥ ६१ ॥ संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः ॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये ॥ ६२ ॥ कुतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥ तवोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तथैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलितंतत्रतत्रोक्तंपिडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिडीकृतनिष्कृष्टंश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रथवि शेषणम ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमगलार्थंनमस्यति ॥ सहृतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुप्रतिजानीते ॥ कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माडूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्ममतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्ध्याप्राक्प्रख्यातमिदा नीकथनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेदृशसामर्थ्याभावेमोहभयोत्साहएवयुक्तोनत्वतरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेमि ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामर्थ्यहीनस्ययुक्तो नतुमहाराजस्यचसर्वसामर्थ्यसंपन्नस्यतथेत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नोपिधनभृत्यादिसामर्थ्यसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपृथ्वीपरिपा लनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमात्रामात्रेणकर्तुमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षयसिद्धपायामापदितदुत्तरणेहेतुधैर्यादिसामर्थ्यविरहादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी कृत्यपुण्यसामर्थ्यासत्त्वेममबोधोभविष्यत्यवेत्यनुमायसोत्साहः पुण्यसामर्थ्यार्जनेप्रयत्नमपवर्गेनित्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विषवत्पुण्य कथमर्जनीयमत्राह ॥ द्विपदूनेनति ॥ सनिरागपुण्यबंधकमपत्ततभावतुमुमुक्षूतमोक्षोपयुक्तमवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनमात्रेणपापनाशेशमदमाद्यभ्यनाप्यायितानोघि

हेभरद्वाजमोहत्वंविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥
अल्पसत्वोजन शोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते॥४३॥बोध पुण्यपराधीन प्रयतेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्यत ॥४४॥
द्विपदूतेनयेनैवकर्मणायंधहहश ॥ सुहृद्दूतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव
भूतानादवानलमसेचयत्॥४६॥सर्वंसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव॥नष्यसेयदिमसारचक्रावर्त्तभ्रम शामम्॥४७॥तावदेतद्धिक
स्योत्यमिदयावद्धहिभ्रंह ॥ प्रतिकूलाब्धिकल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥४८॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यतं ॥ निर्वाहयतुसैव
त्वांप्रज्ञायरिभगुरा॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरीयसाम्॥ येतरंगैस्तृणानीवक्षियतेहर्षशोकयो ॥५०॥ समारूढदशादो
लामहारात्रमिदंजगत्॥ क्रीड्यतेपड्विधैर्भेदैः मर्खेकिमितिखिद्यते॥ ५१ ॥ सूतेसहरतिक्षिप्रपुन स्रजातिहतिच ॥ जगतिबहुपर्याये का
लएवकुतूहली॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येषुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥५३॥

विधतापशांतिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयदिति भूतकालोनविवक्षित ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरवैराग्यद्वारायत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेइति ॥ ब्रह्मणःप्रणयीभवप्रणयोपासक ॥ ४७ ॥ यावद्धहिपहोऽप्रणयिता ॥ कल्लोलजलेपयसिअब्धिप्रतिकूल कूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवपयेत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवकदृष्टिपिधायक ॥ एवशोकाधत्वायामद्विवेकद्रष्टाटननायप्रज्ञापरिरैकैवनिर्वाहयतु ॥४९॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःशुभोत्साहभंगै ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशाडोलाम् ॥ इदंजगत्जीवजातम् ॥ षड्भिर्भेदापड्भिर्भेदात्कामाद्यरिषड्वर्गैराद्यपड्विधैर्भेदैर्विलासैः क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकाद्धेतुमण्णिचिगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तु कर्मत्वकर्मणिल ॥ महिक्रीडाकौतुककल्पितेषुपदार्थसंयोगवियोगेषुखेदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेः सर्वप्राणिशरीरादिवत्काला शनत्वापर्यायप्राप्ततयावश्यभोक्तव्यमेवमिति निश्चित्यतथाहंताद्यभिमानत्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोदर्शनम ॥ नकश्चित्तद्विषयोविशेषधर्म नक श्चनधर्मोयत्नप्रसिद्धइत्यर्थ ॥ कालउक्षणस्यभोगिनःसर्पस्यप्राक्रम्यबलात्आक्रम्याभ्यवहारोभक्षणंतत्कर्मभूतेषुजंतुषुमध्ये ॥ ५३ ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्ध्येकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि संतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकंविवृत्यविरा जिप्रथमस्थित्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभि प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्त्वष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोत्पन्नेसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्त्यावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चौतस्मात्यज्ञस्त्वष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्यंप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ ६५ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रविलापनयुक्त्या भरद्वाजस्तावता ॥ वर्ण्यते ह्यनिकर्तव्यरामप्रत्यापनक्रमः ॥ १ ॥ तत्र सोऽग साक्षात्कारांतप्रपंचप्रविलापनप्रकारशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानपश्यतीति श्रुतिनात्स्यर्वर्णनमुखेनैव प्रकुमारभते ॥ शांत इत्यादिना ॥ तत्रोपरतपदं विषयविभागेन व्याचष्टे ॥ निषिद्धादिति ॥ तत्र समाहितपदार्थं तया आसमाप्त्यष्टांगयोगवर्णयन्स्तितिक्षुपदमर्थाद्याचष्टे ॥ भद्रासन इत्यादिना ॥ उच्चारयेद्दीर्घं जपेत् ॥ शुश्रूषापास्यामोक्तरीत्या श्रुततमथा ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्माद्यस्माद्यस्ययस्य संभवो जन्म भवति तत्तज्ज्ञात्वा श्रुत्यादिनास्त्वत्वापुनपुंभूतपुरेषु प्रविलापयन् वाचारंभणश्रुत्युक्तरीत्यां तत्तदतिरेकेण नासीन्निस्मरेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमाध्यात्मिकदेहेंद्रियादिप्रविलय्य तत्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्माश्रकारायो विराडवाह सर्वात्मभावनयाप्रथमं विराजि स्थित्वा तत परतत्कारणे उकारार्थे सूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनि हिरण्यगर्भे विराजं प्रविलाप्य स्थित्वा ततस्तत्कारणे त्रिगुणेनायोपहितेमकारार्थे अव्याकृते स्थितस्सन्तत पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षिते साम्याकृतसर्वाधिष्ठानअर्धमात्रालक्षिते शुद्धे ब्रह्मणि अव्याकृतमपि विलाप्य स्थितो भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ देहेंद्रियादिषु यस्य यस्मात्संभव स भवत्यविलापनयद्युक्तं तद्विशिष्य पुनर्विवृणोति ॥ मांसादीत्यादिना ॥ क्षिपेत् तन्मात्रभूतावितनेन प्रविलापयेत् ॥ ६ ॥ नाभसशारीराकाशम् ॥ एवमापार्दांद्रियाण्यप्यात्मयोनिषु स्वारंभकेषु देवतोपाधिभूतसमष्टिपृथिव्यादिषु निक्षिप्य विलाप्य ॥ ७ ॥

स्वयं विचार्य स्वयमेव चेतसा तद्व्याप्यते येन न शोचते पुनः ॥ सत्संगसच्छास्त्रविवेकतः पुनर्वैराग्ययुक्तेन विभाव्यमेतत् ॥ ६५ ॥ ॥ इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० भरद्वाजानुशासननाम सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
शांतो दांतश्चोपरतो निषिद्धात्काम्यकर्मण ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वित ॥ १ ॥ भद्रासने समासीनो जितचित्तेंद्रियक्रिय ॥
ओमित्युच्चारयेत्तावन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामं ततः कुर्याद्दत करणशुद्धये ॥ इंद्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनैः शनैः ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानां च संभव ॥ यस्माद्भवति तज्ज्ञात्वा तेषु पश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजि प्रथमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ॥
अव्याकृते स्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादि पार्थिवं भागं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ॥ आप्यं रक्तादिकं चाप्सु तैजसं तेजसि क्षिपेत् ॥ ६ ॥ वायव्यं च महावायौ नाभसं नभसि क्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥ ७ ॥

---

१ अपश्लोकाणकस्मिन्पुस्तकेऽधिकोऽस्ति

दिग्देवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि

दिश श्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेता दिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानत्विंद्रियाणिनामवस्त्वंतराणि सर्तीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वत.स्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसप्तहश्लोकविंशत्यविरा जिप्रथमस्थितत्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभिःप्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्त्वष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतेजस्तेजसो द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनो विराजोल्पत्त्यसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्टिवर्षण्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्यज्ञस्त्वष्टिरूपोब्रह्मांडांत.स्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपंचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समावरयमविलाप्य ॥ समस्तस्थूलप्रपंचोत्पत्तिकारणे महदाकाशे हिरण्यगर्भाकाशे ॥ १७ ॥ किंतल्लिंगशरीरं तदाह ॥ वासनादिति ॥ १८ ॥ लिंगं लिंगशरीरम् ॥ एवंस्थूलो-
पाधिप्रविलापनेनाथ स्वस्य पञ्चीकृतादात्मताभिमानस्यागात्ततो बहिर्भूत सत्स्वसूक्ष्मभूतात्मकलिंगसमष्टिदेहेऽहमस्याधिष्ठाता हिरण्यगर्भ एवास्मीति चिंतयेदित्यर्थ ॥ १९ ॥
ननु चतुर्मुख पद्मसंभवो देहो लोके हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्ध अयं तु भूतसूक्ष्मसमष्ट्यात्मा न चतुर्मुख इति कथं हिरण्यगर्भस्तत्राह ॥ चतुर्मुख इति ॥ भूतसूक्ष्मे अभिमानितया व्यवस्थि-
तोऽयमवश्यमपेक्षितोऽप्राक्प्रविलापनात्पूर्वं ब्रह्मादिभ्य भोगार्थं चतुर्मुखोऽयमेकं कल्पयित्वा चतुर्मुख आसीदित्यर्थ ॥ ईदृशहिरण्यगर्भात्मभावनानंतरं यत्कर्तव्यं तदाह ॥ लिंगमिति ॥ अ-
व्याकृतभूतेभ्योऽपि सूक्ष्म उपाध्याकारेणाव्याकृते मायांशे उपहितचिदाकारेणाव्यक्ते च ॥ जडांशस्य जडे चिदाभासांशस्य चिति प्रविलापनमिति सूचनाय द्विधा कृत्वोक्तिः ॥२०॥

अग्निंवायौसमावेश्यवायुंचनभसिक्षिपेत् ॥ नभश्चमहदाकाशेसमस्तोत्पत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वातस्मिन्क्षणंयोगीलिंगमात्रश-
रीरधृक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्चकर्मविद्येतथैवच ॥ १८ ॥ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगविदुर्बुधा ॥ ततोऽर्धौढाहमित्यात्मानमात्मास्मीतिचिं-
तयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोऽग्रकेचायंभूतसूक्ष्मव्यवस्थित ॥ लिंगमव्याकृतेसूक्ष्मेन्यस्याव्यक्तेचबुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तय-
स्मिन्संतिष्ठतेजगत् ॥ तामाहु प्रकृतिंकेचिन्मायामेकेपरेत्वणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरेप्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतस ॥ तत्रसर्वंलयंगत्वाति-
ष्ठत्यव्यक्तरूपिण ॥ २२ ॥ नि सबाधानिरास्वादा संभवतिततःपुन ॥ तत्स्वरूपाद्धितिष्ठतियावत्सृष्टि प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोम्यात्सृता
सृष्टि प्रातिलोम्येनसद्गति ॥ अत स्थानत्रयंत्यक्त्वातुरीयंपदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरिति क्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनया एकस्यैव व्यपदेशभेद इत्याशयेनाह ॥ मायेति ॥ प्रकृतिं सांख्या ॥ मायां वेदांतिन ॥ २१ ॥
अपरे बौद्धा सद्गतिरूपामविद्याम ॥ न च तस्मिन्नव्याकृते प्रलयकाले सर्वे पदार्था लयं गता भावविकारगत्वाश्चानभिव्यक्तरूपिणस्सतस्तत्तत्तयैव तिष्ठति ॥ २२ ॥ कथं तिष्ठंति तत्रा-
ह ॥ निःसंबाध इति ॥ परस्परसंसर्गशून्या भिन्नाभोग्यतालक्षणास्वादशून्या श्चेत्यर्थ ॥ कुत ॥ प्रलयानंतरसर्गकाले नत अव्याकृताद्देव प्रकृतिभूताच्च ॥ २३ ॥ आनुलोम्यादाका-
शादिक्रमात् ॥ प्रातिलोम्येन सृष्टिविपरीतक्रमेण पश्चात्स्थित परमकारणे ईश्वरे लयं करोति ॥ अत इति ॥ स्थानत्रयं विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृताख्यस्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजा-
ग्रदाद्यवस्थात्रयं त्यक्त्वा बहिर्भूतमो अयं तत्त्वज्ञानमज्ञानाप्रज्ञानप्रज्ञानघनमिति श्रुत्युपदर्शिततद्विशात्यक्त्वा तदधिष्ठानपरिशिष्टचिन्मात्रैकरसमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम
चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शिवं शांतमद्वैतं चतुर्थं मन्यते इति श्रुत्युपदर्शिततत्स्वमात्मपदेन ज्ञातव्यं भाव्यं अभिध्यायेत् ॥ २७ ॥

गडमु

ध्यानेद्धयाचरमसाक्षात्कारवृत्त्याध्यानकर्तृकरणरूपंलिंगमपिमूलाज्ञानबाधेनप्रविलाप्यघटभंगेघटाकाशोमहाकाशमिवपरंनिरतिशयानंदंब्रह्मविशेत्तैवास्यलिंगनिगडमु
त्त्याकृतार्थतेत्यर्थः ॥ ननुनातःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौलिंगबाधोनदृश्यतेतत्कथतन्निवृत्तिरितिचेत्स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्धः ॥ स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयति ॥ भूतेंद्रियेति ॥ २५ ॥ नन्वज्ञानकथप्रतिष्ठातत्राह ॥ लिंगमिति ॥ शुद्धेब्रह्मण्यज्ञानावरणेनाव्याकृतेहिसतिसूक्ष्मभूतद्वारालिंगमुत्पद्यतेनाज्ञानविनेतितदेवलि
गस्यमूलप्रतिष्ठेतितन्निवृत्तौलिंगनिगडभंगसिद्धिरितिभावः ॥ एववाल्मीकिनाप्रणवार्थप्रपंचनोपायेनप्रतिबोधितःप्रबुद्धोभरद्वाजःस्वानुभवंगुर्वनुभवसंवादेनपरीक्षणायप्रकट
यन्नुवाच ॥ इदानीमित्यादिना ॥ २६ ॥ २७॥ चिदहनतुचिच्छक्तिमान् ॥ कीदृशादभेदात्परमात्मासितत्राह ॥ घटाभावेइति ॥ घटभंगेसतीत्यर्थः ॥ यथाएकस्यैवघटस्यघट
कलशनामभेदकल्पनातदुपहितेआकाशेचघटाकाशःकलशाकाशइतिव्यपदेशभेदकल्पनातद्वदेकस्यैवाज्ञानस्यजगन्नामभेदकल्पनातदुपहितेचमयिजीवईश्वरोदेवोनर कुज

ध्यायेत्तस्माप्रयेलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत् ॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः ॥ २५ ॥ अज्ञानंचप्रतिष्ठाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति ॥
भरद्वाजउवाच ॥ ॥ इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोहंसर्वथायतः ॥ २६ ॥ चिदंशत्वात्प्रविष्टोहंचैतन्यानंदसागरे ॥ अभेदात्परमात्मास्मिस
र्वोपाधिविवर्जितः ॥ २७ ॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिदचिच्छक्तिमानहम् ॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा ॥ २८ ॥ तमाहुः
श्रुतयोवल्ग्यएवमेवैक्यमादरात् ॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत् ॥ २९ ॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः ॥ यथातृ
णादिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत् ॥ ३० ॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत् ॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंधवोयथा ॥ ३१ ॥ ना
मरूपाद्विनिर्मुक्तःप्रविश्यैतिसमुद्रताम् ॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ ३२ ॥ अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः ॥ तथा
हंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति ॥ ३३ ॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेपरमकारणे ॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम् ॥ ३४ ॥

रइत्यादिव्यपदेशभदेकल्पनाचासीत् तत्रैकेनघटभंगेनयथाउभयनिवृत्त्याशुद्धाकाशलक्षणैक्यतद्वदेकस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यासर्वनामादिभेदनिवृत्त्याचिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ एवमैक्यमभिप्रेत्यतब्रह्मभूतमायत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्एकात्मप्रत्ययसारंशिवंशांतमद्वैतच
तुर्थंमन्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादयोवल्ग्यःश्रुतयआहुरित्यर्थः ॥ एवंयथाजलेजलक्षिप्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादिश्रुतिभिरी
दृशमैवैक्यदर्शितमित्याशयेनोदाहरति ॥ यथेति ॥ समानत्वमैक्यम् ॥ २९ ॥ एवमचेतनप्रपंचस्यापिचितिविलापनेनतद्भावापत्तौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ ३० ॥ न्यस्तंप्रवि
लापितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपाधिनाशेउपहितजीवविनाशशकापिमेगतेत्याशयेनाह ॥ अविनष्टाइति ॥ चेतनेचिदेकरसेसतिब्रह्मणि ॥ ३३ ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यं
निरंजनमित्यादिश्रुत्यापिस्वानुभवसंवादयति ॥ नित्यमित्यादिना ॥ ३४ ॥

॥ ३४ ॥ सत्यसंकल्पसंकल्पमात्रेणासतोपिजगतःसत्तासपादकमसमयसद्रूपम् ॥ ३६ ॥ सत्वादित्रिमायागुणैर्वर्जितम् ॥ ३७ ॥ अभ्यासकालेपिसत्याअस्यैवध्यानमप्रमु पदिष्टमित्याशयेनाह ॥ प्रविष्टमित्यादिना ॥ स्वकर्मकृच्छ्रवणगुरुशुश्रूषादिपर स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कथयतिपदयतेतमाह ॥ नमत्तइति ॥ ४० ॥ प्रतिप त्तिप्रकारमाह ॥ इत्यालेभि ॥ एवंभरद्वाजोक्तमनुभवनिशम्यसतुष्टोवाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्यायस्यजीवहितअद्वयत्यक्तः प्रत्यक्स्वरूपदमित्यादिश्रुतिसिद्धसंन्यासमवश्य कर्तव्यतयोपदिशति ॥ सत्वेदृति ॥ ४१ ॥ संसारचक्रावर्तेपुमपतीतिभ्रमस्तंयदिशमविभ्रमिच्छसिसर्वगार्हस्थ्येनेन्यसेनप्राप्नोपितार्हकर्माणिसंन्यस्यब्रह्मणःप्रणयीब्रह्मण्येवनिर्धि क्षेपमासक्तोभव ॥ ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतेरनन्यव्यापारतयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वाश्रमाणांविरागनिसंभवादित्यर्थः ॥ सर्वसमयसांगमितियावत् ॥ ४२ ॥ नचि छवनेमचिरस्यास्यमि ॥ तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्येइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यकर्मकसंभवनवेतिप्रथमःप्रश्न यद्वाकर्तव्यतयाप्रसक्तिरूपनि

निष्कलंनिष्क्रियंशुद्धंतद्ब्रह्मास्मिपरात्परम्॥हेयोपादेयनिर्मुक्तंसत्यरूपंनिरिंद्रियम्॥३५॥केवलंसत्यसंकल्पंशुद्धंब्रह्मास्म्यहंपरम्॥पुण्य पापविनिर्मुक्तंकारणंजगतःपरम्॥३६॥अद्वितीयंपरंज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययम्॥एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम्॥३७॥ प्रविश्यसकलंब्रह्मसदाध्यायेत्स्वकर्मकृत्॥एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्रवै॥३८॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते॥ प्रका शेसर्वदुःखानांहानिः स्यात्सुखमात्मनि॥३९॥स्वयमेवात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते॥नमत्तोस्त्यपरः कश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः॥४०॥ अहमेकःपरंब्रह्मइत्यात्मांतःप्रकाशते॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥सर्वेसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव॥४१॥नेप्यसेयदिसंसार चक्रावर्तभ्रमःशमम्॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥त्वयोक्तंसर्वमेवेदंज्ञानंबुद्धंमयागुरो॥४२॥बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलयते॥ इदानींज्ञातुमिच्छामिज्ञानिनःकर्मकीदृशम्॥४३॥

त्यनैमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेवयथापूर्वंकर्तव्यमथवाकामनाभ्यानिवृत्तत्वात्काम्यमोचितकर्ममात्रकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाद्बोध्य ॥ ननुसर्वेसं न्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासमुक्तवताभरद्वाजस्यप्रश्नोयमनुपपन्नौ सत्यम् तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंस मादित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवंकर्तव्यतयाविहितानांदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादिविधिभिर्दीक्षाकालेत्यक्तानामपिदीक्षापगमेपुनःपरिग्रहवत् स्वकृतैवहितज्ञेय एतमेवप्रव्राजि नोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंति इत्यादिश्रुतिभिःप्रव्रजितानामिमित्तेनसंन्यस्तानांज्ञानसिद्ध्यानिमित्तापगमेपुनःपरिग्रहोप्यायसिद्ध ॥ नचविहितसंन्यासविधानात्पुनरपरिग्रह ॥ न स्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाद्गृहस्थायामेवोत्पन्नज्ञानोदयेनकृतार्थानांपुरुषविशेषाणांप्रतिअप्राप्तसंन्यासांतरविधानपरस्यप्रामवविविदिषासंन्यासपरिपालनवि धानार्थकेरित्याशयेनप्रश्नावुपपन्नौबोध्यौ ॥ ४३ ॥

तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो
एवपृष्टोवाल्मीकिस्त्वयाप्रथमंकाम्यनिषिद्धकर्मणाज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणांचत्यागेनज्ञानित्वंशास्त्राभ्यासेनसंपादनीय
त्तरत्वस्वयमेवज्ञास्यसितत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेणतत्तत्कर्मोपरमस्यतदातदैवत्वयानुभवितुशक्यत्वाज्ज्ञानिनाचप्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेनतत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त
मेववेतिनियतुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसंन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेवसंसारभ्रमनिवर्तकज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्ध्वात्वादृशै
र्मुमुक्षुभिर्यद्यस्मिन्कर्मणिकृतेसतिश्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्चनभवतितदेवकर्तव्य काम्यनिषिद्धंचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनंचकर्मनकर्तव्यमित्यर्थ.॥
विविदिषासन्यासपरिपालनतुविधिनात्यक्तस्यपुनर्विधिविनापरिग्रहासंभवादारूढोनैष्ठिकधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुनः प्रायश्चित्तंनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्च

॥ तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४ ॥ काम्यंकर्मनिषि
प्रवृत्तंवानिवृत्तंवाकर्तव्यंचनवाप्रभो ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥
द्धंचनकर्तव्यंविशेषतः॥ यदाब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्त्यक्तमनोगुणान् ॥ ४५ ॥ संशांतकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगःप्रभुः॥ देहेंद्रियमनो
बुद्धेःपरस्तस्माच्चयःपरः॥ ४६ ॥ सोहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते॥ कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ४७॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानींविप्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ ४८॥ यदापश्यत्यभेदेनतदाजीवोविमुच्यते ॥ जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्ताख्यंहित्वास्थानत्रयंयदा॥ ४९ ॥ विशेत्तुरीयमानंदंतदाजीवोविमुच्यते ॥ जीवस्यचतुरीयाख्यास्थितिर्यापरमात्मनि॥ ५० ॥
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचित्सुखात्मिका॥ योगस्यसेयंवानिष्ठासुखंसंवेदनंमहत्॥ ५१ ॥ मनस्यस्तंगतेपुंसांतदन्यन्नोपलभ्यते॥
प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ॥ ५२ ॥

वणात्पुनःपरिग्रहेप्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्चसेत्स्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वंत्वस्यसर्वमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धासंगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्त्यावे
वस्यान्नान्यथेत्याह ॥ यदेत्यादिना ॥ ४५ ॥ देहादिकोशचतुष्टयात्परआनंदमयकोशात्मातस्मात्परस्तदधिष्ठानंब्रह्म ॥ ४६ ॥ आदिपदात्कर्ताकार्यकरणभोक्ताभोग्यभोगो
ज्ञाताज्ञानंज्ञेयमितितिस्रोपित्रिपुट्यःपरिगृह्यते ॥ तत्प्रयोजकैःसर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यांसुखदुःखाभ्यांचविनिर्मुक्तोयदाभविष्यसितदानीम् ॥ ४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजंसवासनाकर्मांज्ञानम्॥ निद्रातदवस्थाविशेषः॥ सेयंतुर्याख्याजीवस्यस्थितिर्योगस्यनिदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मु
ख्याधिकारिणोविचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः ॥ ५१ ॥ तस्मिन्विश्रांतस्यतवद्वैतदर्शनप्रसक्तिरेवनास्तिदूरेकर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याश
येनाह ॥ प्रशांतेति ॥ ५२ ॥

मामुक्तमीश्वरमुपास्यतयसारनेतेवसिष्ठोक्तज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकनिष्ठानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशात्सर्वसंशयोच्छेदेनविश्रांतिर्भविष्यतीत्युप
संहरति ॥ प्रज्ञत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तत्रशास्त्राचार्योपदेशस्वानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थचिंतनाद्वृत्तिलक्षणपरामर्श शब्दघोषणाद्वृत्तिलक्षणोभ्यासश्चाव
श्यकइत्याह ॥ परामर्शेनेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यागेनैक्यम ॥ स्वात्मनाशोधितमतीषा ॥ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महात्मनाअपरिच्छिन्नब्रह्माकार
चित्ताराम ॥ ५९ ॥ अनुपदृष्टिमायमयुक्तनरागुरुशक्तिपातनत्वयाशिष्यस्यब्रह्मीकरणात्स्वस्यगुरुत्वशिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणतत्क्षणात्स्वयएवदर्शितमस्माभ्यमित्यर्थ

मज्जमज्जसिर्किंद्दनभ्रद्दलाराब्धिवीचिषु ॥ भजसभरिताभोगपरमेशजगद्गुरुम ॥ ५३ ॥ इतिनिर्वर्णितसर्ववसिष्ठस्योपदेशनम्॥ अनेनज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणपूर्वक ॥५४॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यमिनिश्चितम्॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यार्थबोधनात्॥५५॥ अभ्यासात्सर्वसिद्धि स्यादितिवेदानुशासनम॥ तस्मात्त्वसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरमन ॥५६॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥राम प्राप्तपरयोगस्त्वात्मनात्मनिद्दमुने ॥ कथवसिष्ठदेवेनव्यवहारपर कृत ॥५७॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यामार्थयतेयथा॥ तथैवव्यवहारोपिव्युत्थानेमेनविष्यति॥५८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥यदापरिणत साधु स्वस्वरूपेमहात्मना ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठंत्वपिसत्तमम्॥५९॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहानसि॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणादवदर्शितम्॥६०॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ॥ जनयेद्य समावेशशांभवंसहिदेशिक ॥६१॥ रामेप्ययविशुद्धात्माविरक्त स्वात्मनैवहि॥ विश्रांतिमानाकांक्षेमवादाद्यामवाप्यदम्॥६२॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपक्वचेत्कथयुज्यातिपक्ववत् ॥६३॥ज्ञानप्रत्यक्षमेवेदगुरुशिष्यप्रयोजनम्॥उभावपियतोयोग्यौसर्वपामीदृशामपि॥६४॥

॥ ६० ॥ मनुमयासशरीरत्यक्तारामस्हृमविश्यकुंडलिनींसंचारादिकनकृतमेषतत्कथत्वयाशक्तिपातोज्ञातस्तमाह ॥ दर्शनादिति ॥ सत्यसंकल्पात्मत्वादृशोस्पर्शादृस्यापिस
च्छिष्यस्यकुंडलिन्या षट्चक्रभेदनब्रह्मरंध्रस्थितपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्चशक्तिपात सिद्ध्यतीतिभाव ॥ देशिकोगुरु ॥६१॥
नपरामभ्यसच्छिष्यमादर्शयति ॥ रामइति ॥ ६२ ॥ मलत्रयपरीक्षयास्त्रसिद्धमाणवादिकामककर्मवासनालक्षणमा ॥ कथयुज्यातिशिष्यइतिशेष ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुशास्त्र
स्यदृष्टफलंनवस्याद ॥ ज्ञानमिति ॥ यतउभौगुरुशिष्यौयोग्यौतत्सर्वेषांपुरुषाणामीदृशाकिमन्यलक्षणानामपिभाजनस्तामित्यर्थ ॥ ६४ ॥

इत्थवसिष्ठप्रशस्यप्रस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिपुकृपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइतियावत् ॥ ६५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धित्वस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक
र्त्तुमर्हसीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसपादयामोवयम् ॥६७॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥ तद्वथामाकृथाइत्युत्तरत्रवासवध
सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशापमोक्षचकरिष्यतीत्यनुषंग. ॥६८॥ निश्चयोवाग्निश्चय ॥ गतिपरलोकमार्गम् ॥६९॥ राज्यविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वाद्देवा
भयोनिस्पृहश्च ॥ दंडकारण्यवासिनोमुनीन्राक्षसवधेनभयादुद्धरिष्यतीतिपरेणान्वय. ॥७०॥ विविधानितीर्थानिप्राणिनश्च उद्धरिष्यतिपावयिष्यतीत्यर्थ. ॥ सीताहरणप्रयुक्त
यद्दौर्गत्यशोकमोहादिविडंबनतच्छलेनरावणादीनावधादपिसर्वेपांस्त्रीसंगिनाभुविशोच्यतामस्वास्थ्यचदर्शयिष्यतीतिपरेणान्वयः ॥७१॥ अथइंद्रवरदानेनयुद्धेमृतस्यवानरक्षों
देःपरावृत्तिपरावर्त्तनपुनःमजीवनदर्शयिष्यति ॥७२॥ अग्निप्रवेशेनसीताविशुद्धिमन्विच्छन्सन्नात्मन.स्वस्यलोकानुमतिशिष्टजनमाननीयचरित्रतांदर्शयिष्यति॥ततोराज्येभिषि

पदेपरिणतस्त्वंहिकार्यार्थिशावयंयतः॥६५॥ स्मरन्कार्यममविभोयदुद्दिश्याहमागतः॥ प्रार्थि
इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्त्तुमर्हसि॥ ॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥६७॥सिद्धा
तद्वथामाकृथाःसर्वंशुद्धेनमनसामुने॥६६॥ ॥ परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः॥ रामस्य
तश्चातिकष्टेनराजादशरथःस्वयम्॥ ॥ ॥ करिष्यतिततोहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम्॥६८॥ ॥ उद्धरिष्य
श्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनम्॥ ॥ पितृपैतामहंराज्यंविगतोभयनिस्पृहः॥ वनवासच्छलेनेहदंडकारण्यवासिनः॥७०॥ स्त्रीसंगि
जामदग्न्यस्यकर्तानष्टांगतिंध्रुवम्॥६९॥ ॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेनभुविशोच्यताम्॥७१॥ दर्शयिष्यतिसर्वेपांरावणादिवधादपि॥
तितीर्थानिप्राणिनोविविधानिहि॥ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छँल्लोकानुमतिमात्मनः॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिक्रियाकांडपरायणः
नामथास्वास्थ्यंवानरादेःपरावृतिम्॥ ७२ ॥ ॥ यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोबोधितस्तुयैः॥७४॥ सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिप्रदास्य
॥७३॥ भविष्यतिगतिंद्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयौ॥ ॥ अनेनरामचंद्रेणपुरुषेण महात्मना॥ नमोस्मैजितमेवैतकोप्येवंचिरमेधताम्॥७६॥
ति॥इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यममापिहि॥७५॥

क.स्वयजीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिसन्कर्माधिकृतजनानाकर्मानुष्ठानेनैवगतिद्रष्टुदर्शयितुक्रियाकांडपरायणोभविष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणांब्रह्म
लोकादिगतिदर्शयितुज्ञानकर्मसमुच्चयौचकरिष्यतीतिशेष. ॥ ज्ञानमत्रोपासनम ॥ नकेवलकर्ममार्गप्रवर्तनेनवर्त्तमानजनमात्रोपकारीकिंतूत्तरकालमपिस्मरणकीर्त्तनस्वचरि
त्रप्रबोधनादिनास्वानुगतानाभक्तानाजीवन्मुक्तिसुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थासुगतानांभक्त्याअनुगतानाम ॥ ७५ ॥ अनेनमहात्मनारामचंद्रेणइतिवर्णितप्रका
रेणत्रैलोक्यस्यममापिहितकार्यमितिपूर्वत्रान्वय ॥ इदानींश्रीविश्वामित्र सामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेजनाःएतेयूयमस्मैरामायनमस्कुरुत ॥ तन्नम
स्कारमात्रेणभवद्भिःसर्वजेतव्यजितमेवनसाधनांतरमपेक्षणीयमित्यर्थ. ॥ युष्माकंमध्येकोपिपुरुषधौरेयएवंश्रीरामइवजीवन्मुक्तश्चिरनिर्विकल्पसमाधिविश्रांतिप्राप्त. ॥ सु
खमेधतावर्धताम ॥ ७६ ॥

॥७७॥ दूराद्वृत्तमायुतउत्तरचरितमद्भुतरामकथायैस्तथाविधा अतोरामांघ्रिपद्मरजसामादरेणनमस्कारेणेतियावत् ॥ सदारामस्मरणेचआस्थिताआस्थावंतोबभूवुरितिशेष ॥ वसिष्ठादिमैथिलीपते कथयाअमृतयानसंतुतोपनतृप्तोबभूव ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहर्षयश्चनसंतुतुषुः ॥ भूयःश्रोतुमुत्कंठिताःसर्वेबभूवुरित्यर्थ ॥ अतएवतेतस्यगुणान्परोक्ताना कर्णपात्रस्तयामृतधाम्नाम्नस्तिभुवन्बभुवन् ॥ लक्ष्यदभावश्चोक्ता ॥ ७९ ॥ भूम्नियोवृजनमतिव्यक्तवद ॥ अयरामाजन्मनःप्राक्कोऽभूत् किंवाबुधोरेष अथवामनुष्यइत्यसाज माभिप्रायानुसारीप्रश्न ॥ ८० ॥ विश्वामित्रोप्यव्रतसनानुसारेणोत्तरमाह ॥ अत्रैवेति ॥ इजनत्वमभासिश्रीरामएवसाक्षाद्भगवान्भासुदेवइतिविश्वासकुरु सपुराण पर पुरुष ॥

॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इतिश्रुत्वाचतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्चघरयोगींद्रावसिष्ठप्रमुखा पुन ॥७७॥ रामांघ्रिपद्मरजसामादरस्मरणस्थिता ॥दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥७८॥ नसतुतोषभगवान्वसिष्ठोन्यमहर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेस्तस्यश्रुवन्नाकर्णयन्नद्भुतम्॥७९॥ विश्वामित्रमुनिंप्राहवसिष्ठोभगवानृपि ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ भूहिविश्वामित्रमुनेरामोराजीवलोचन ॥ कोयमभूद्बुध किंवामनुष्योवायराघव ॥८०॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥ अत्रैवकुरुविश्वासमयसपुरुष पर ॥ विश्वायमयिताम्भोधिर्गंभीरागमगोचर ॥८१॥ परिपूर्णपरानंद सम श्रीवत्सलांछन ॥ सर्वेषांप्राणिनांराम प्रदातासुप्रसादित ॥८२॥अयनिहतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान्॥ विश्वाद्विर्विश्वजनकोधातासत्तामहासख ॥८३॥अयम्मुक्तांतनि सारम्हुससारधूर्त्तकें ॥ आनंदसिंधुर्विततोवीतरागैर्विगाह्यते॥८४॥ क्वचिन्मुक्तइवात्मस्य क्वचित्तुर्यपदाभिध ॥क्वचित्प्रणीतप्रकृति क्वचित्तत्स्य पुमानयम्॥८५॥ अयंत्रयीमयोवेदस्त्रैगुण्यगहनातिग ॥जयत्यगैरयपद्भिर्वेदात्मापुरुषाद्भुत ॥८६॥ अयंचतुर्बाहुरयविश्वस्रष्टाचतुर्मुख ॥ अयमेवमहादेव संहर्त्ताचत्रिलोचन ॥८७॥

सक ॥ विश्वार्थमयितोऽम्भोधि क्षीरार्णवशायनस ॥ गभीराणांगूढाशयानामागमानामुपनिषदांतस्यगोचरोनान्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ प्रदातासर्वपुरुषार्थानामितिशेष ॥ सुप्रसन्नस्यामप्रसादित ॥ ८२ ॥ असत्समाःकार्यनेकीर्तिनइत्येसत्सकामिथ्यार्थास्तान् ॥ ८३ ॥ व्यक्तांताविचारबाधितानि सारामदवश्चससारा कार्यकारणवधार्यैस्तथाविधे धूर्तकर्मगहनैर्वीतरागैयतिभिरानंदसिंधुर्विमाह्यमपविश्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवअज्ञानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियतामायांतर्वर्ज्यश्वतिचमूर्धास्थितइत्याह ॥ क्वचिदिति ॥ ८५ ॥ त्रयीमयोवेदशरीर ॥ अंगै शिक्षाकल्पादिभि ॥ वेदानामालापारमार्थिकस्वरूपभूत ॥ ८६ ॥ चतुर्बाहु पालकोविष्णु ॥ ८७ ॥

१ अयमयामश्चोरस पृथारारावित।

तेजसायथाप्रकाशोभास्वररूपंउल्लसतेधि
योगान्मायाशक्तिसंबंधात् ॥ मोहनिद्रानाशनत्वात्सदाजागरूक ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यभावीविजयउल्लसतेप्राप्यते विष्णुदेहेनामु
यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउल्लसतेप्राप्यते तद्वदयसुपर्णेनगरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायप्रतियोद्धेतिचिन्त्यश्चितनार्हःसपन्न ॥ ९० ॥ तथाचपातालस्या
नाशून्यंस्वर्गहास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभित.परित.समयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया ॥ एवशेषमूर्तिरयपातालाल्लक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥
विशोच्यतेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुनिरूपयितुद्रष्टुंच ॥ ९३॥ वंशेऽवतारेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिक्रादिनियमान्नेट्लिटिमसोमादेशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जागरूकःसदामहान्॥ बिभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान्॥ ८८॥ विजयोविक्रमेणेवप्रकाशइवतेजसा॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुह्यते॥८९॥ अयंदशरथोधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान्॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना॥९०॥
हास्वर्गममुनाशून्यंहापातालादिहागतः॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोयमर्णवांतःशयःपुमान्॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मायमव्ययः॥ ९२॥ निगृहीतेंद्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपंरूपयितुंक्षमाः॥ ९३॥
रघोरघोच्छेदकरोभगवानितिशुश्रुमः॥वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु॥ ९४॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्वामित्रोमहामुनिः॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत॥ ९५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावल्लोकपरामर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम्
॥ ९७॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्यविनश्वरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुखीभव॥ ९८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥
इत्युक्तोपियदारामःकिंचिन्नोचेलयंगतः॥ तदासुषुम्नयासोपिविवेशहृदयंशनैः॥ ९९॥

वश्छांदसः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोयावन्ननिरूढोननिष्पन्नः ॥ नभवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकंचित्कालमनुभूय
देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिभजेत्यर्थः ॥ ९८ ॥ यदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनकिं
चिदूचेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसकल्पेनप्रविश्यतदीयसुषुम्नानाड्याशनैर्हृदयपुंडरीकंविवेश प्रविश्यतदीयंविलीनजीवोपाधिलिंगंघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुर
मिवबहिराचकर्षेतियावत् ॥ ९९ ॥

तस्यबहिराकर्षमेतदविभावकमेणतमविदाभासाभिव्यक्त्यासक्तक्षेममकाशवासार्थदर्शनादिकममाह ॥ शक्तीति ॥ मथमप्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौततःप्राणावि
र्भावेतेपुनतोमनसआविर्भावेतस्मिश्चमसक्तिश्चिदाभासभावेनानुमवेशस्तकरोतीतिशक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरण अतएवतव्यकाशात्मकस्तदुपाधिकोजीवःप्राणद्वारासर्वनाडी
रध्यनुमविश्यसुपुष्टाभ्यावित्कृतानिसर्वाणिज्ञानकर्मेंद्रियलक्षणानिकरणानियेनतथाविध सन्दर्शनैर्नेत्रोन्मील्यनक्षिकष्टापूज्याश्वसिष्ठमुख्यान्विदुषोदृष्ट्वास्वयकृतकृत्य
त्वान्निमुक्तसर्वैषणःअतएवकृत्यस्यावश्यकस्याकृत्यस्याव्यस्यवधाव्यवहारस्यविचारणयागुणदोषचिंतयाआविपदात्तत्वयुक्तज्ञानोपादानादिरहित्यावरहित सर्वान्दृश
मामेतेकिवक्ष्यतीतिसंवान्प्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनंतरइतिभागुक्तरामरामभहाबाहोइत्यादिवसिष्ठवचनपुनस्तैनैवश्रावितभुत्वादरगुरुवाक्यमनुल्लंघ्यमितिविघृष्या

शक्तिप्राणमन प्रसक्तिकरणोजीव प्रकाशात्मकोनाडीरधसुपुष्टसर्वंकरण प्रोन्मील्यनेत्रेशनै ॥ दृष्ट्वोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्मुक्त
सर्वैषण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वान्प्रतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनगुरुवाक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वाप्रोवाचभगवा
न्रामचंद्र समाहित ॥ १०१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ नविधेर्ननिषेधस्यत्वत्प्रसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यतुकरणीयंहिसर्वदा
॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेषुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधि प्रोक्तोनिषेधस्तद्विपर्यय ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा
त्मन ॥ शिरसाधार्यसर्वांस्तासवान्प्राहघृणानिधि ॥ १०४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सर्वेशृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्म
ज्ञानात्परनास्तिगुरोरपिचतद्विद ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाच्चसकल
संवादनदृढीकृतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचंद्रनमोस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोद्ययथागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी
किरुवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वागता सर्वेरामसंस्तवनेरता ॥ रामचंद्रस्यशिरसिपौष्पीवृष्टि पपातह ॥ १०८ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचंद्रक
यानकम् ॥ अननक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

तवध्यादिपाठनामपिश्रुत्वाभगवान्सवत्र स्वावतारप्रयोजनमइतियावत् ॥ तदभ्युपगमेनसमाहित सम्प्रेषावाचेत्यर्थ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ विधिरवश्यानुष्ठेयोर्थ ॥ तद्विपर्यय
स्तदतिक्रमणतुनिषेध ॥ अवश्यत्याज्यइत्यर्थ ॥ १०३ ॥ इदानींश्रीराम परमपुरुषार्थदानरूपस्यगुरुकृतोपकारस्यनिष्कृतिमप्यामपश्यन्स्वशिरसितच्चरणधारणव्याजेनस्वगु
रवेसमर्प्यसपजनप्य सर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यगुरुमाहात्म्यंचस्वयमप्रत्यक्षमनुभूतविश्वाससाक्ष्यर्थायोप दिष्टवानित्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥ तद्विदआत्मविदइतिगुरुविशेषणम ॥
तदात्मनस्वगुरूपदेशादेवत्वीतितद्धिर शिष्यस्यगुरो परनास्तीतिभाव ॥ १०५ ॥ स्थितिनिश्चयम ॥ संवादेनएतद्भूयलक्षणेनत्वदुक्तिसंवादेनच ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ रामचंद्र
स्यर्जावन्मुक्तिविश्रांतिपर्यंतसवादकथारूपमानकसर्जावनममृतमितियावत् ॥ १०९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणयारत्नमालयाविचित्राभूषिताइतिउक्तरूपारघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यामयातुभ्यप्रोदिताप्रोक्तानिखिलानांकविकु
लानायोगिनाचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिनासेवितासतीमुक्तिमार्गंप्रागुक्तभूमिकाक्रमदद्दात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसवादप्रकारम् ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा॥निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मु
क्तिमार्गंददाति॥ ११० ॥ यइमंश्टणुयान्नित्यंविधिंरामवसिष्ठयोः॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति॥ १११ ॥ ॥इत्यार्षे
वासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांबालकांडेमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेरामव्युत्थानंना
मअष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम्॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोपिपुरुषःश्रवणादेवसर्वैर्दोषैर्मुच्यतेशांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेणब्रह्मगच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थः ॥१११॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेअष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामच
द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥